

STUDIA LITTERARIA

irodalom- és kultúratudományi folyóirat

2020/3–4

Fazekas Mihály

STUDIA LITTERARIA 2020/3–4 Fazekas Mihály

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LIX. évfolyam
2020/3–4.

Szerkesztőség:
BÉNYEI PÉTER – főszerkesztő
BERTA ERZSÉBET
BÓDI KATALIN
BODROGI FERENC MÁTÉ
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
LAPIS JÓZSEF
SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszám szakmai szerkesztői:
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN; DEBRECZENI ATTILA; SZILÁGYI MÁRTON

A LAPSZÁM olvasószerkesztői:
BODROGI FERENC MÁTÉ; SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszámban megjelent tanulmányokat a szerkesztőség tagjai lektorálták.

Elérhetőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)
HU ISSN 2063–1049 (online)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

Kiadta: DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete
Debreceni Egyetemi Kiadó
<https://dupress.unideb.hu>

Felelős kiadó: Fazakas Gergely Tamás; Karácsony Gyöngyi
Borítóterv: Marosi Edit
Tördelés: Barna Ildikó

Honlapszerkesztő: Béres Norbert
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen, 2020.

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

SZÁMUNK SZERZŐI

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet

DEBRECZENI ATTILA egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

GULYÁS JUDIT tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet

HOVÁNSZKI MÁRIA tudományos munkatárs, ELKH – TKI,
DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

IMRE MIHÁLY professor emeritus, Debreceni Egyetem

MIKOS ÉVA tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet

SZILÁGYI MÁRTON egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

VADERNA GÁBOR egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem

VARGHA KATALIN, tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet

ZSOLDOS ENDRE tudományos főmunkatárs, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont,
Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet

A lapszám az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, valamint
a BTK Lendület Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820
Kutatócsoport programjai keretében jött létre.

STUDIA LITTERARIA

2020/3–4

LIX. évfolyam

FAZEKAS MIHÁLY

SZILÁGYI MÁRTON: *Kérdések és válaszok egy rangrejtett klasszikusról*3

TANULMÁNYOK

Perújrafelvétel

DEBRECZENI ATTILA: *Kiindulópontok és kontextusok
Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*.....12

SZILÁGYI MÁRTON: *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok
(Fazekas Mihály: Lúdas Matyi)*56

Versek

VADERNA GÁBOR: *Az én poézisom.
Fazekas Mihály költészetének líratörténeti helyéről* 80

HOVÁNSZKI MÁRIA: *F. et Cs. avagy A' Reményhez és A' Pillangóhoz Fazekas-módra* 97

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: *Kánaán és Mars-mező.
Fazekas Mihály két versének közköltészeti kapcsolatai*.....103

GULYÁS JUDIT: *Az „izgalmas és titokzatos példa”.
A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása*130

Kalendárium

MIKOS ÉVA: *Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának
folklor és populáris irodalmi kapcsolataihoz*.....160

VARGHA KATALIN: *A Debreczeni Magyar Kalendárium verses rejtvényei*.....191

ZSOLDOS ENDRE: *Fazekas Mihály: csillagászat és kortan*204

Kontextus

IMRE MIHÁLY: *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*.....227

Kérdések és válaszok egy rangrejtett klasszikusról

Fazekas Mihály azon – meglehetősen kisszámú – klasszikus szerzőnk közé tartozik, aki körül látszólag minden rendben van. Létezik műveinek kritikai kiadása (meglehetősen régről, 1955-ből)¹ van róla nagymonográfia is, Julow Viktor tollából.² Julow a könyvét hosszas kutatások után, évtizedekkel a részben tőle is gondozott kritikai kiadás megjelenése után adta ki: ez a könyv azóta is jelentős teljesítménynek számít. Ezek alapján azt is mondhatnók, nem csoda, hogy az utóbbi időben csönd övezi az író alakját, hiszen minden tisztázva van körülötte.

Pedig korántsem.

Érdemes közelebb lépnünk Fazekas alakjához és teljesítményéhez, mert akkor jobban látszanak a hiányok és a repedések azon a szakirodalmi hagyományon, amely vele foglalkozott.

Nemrég egy új kritikai kiadás indokoltságát vetette fel és fejtette ki részletesen Debreczeni Attila tanulmánya, amely nemcsak az igényt mondta ki, hanem rögtön a lehetőség elvi-módszertani alapozását is megadta egy komoly textológiai vállalkozásnak.³ Ez a dolgozat volt a kiindulópontja és ötletadója annak, hogy próbáljunk meg egy egész tanácskozást szentelni a Fazekas Mihály körül felsejlő problémáknak – mert először egy tematikus konferenciában gondolkodtunk, amelyre a tőlünk relevánsnak ítélt kérdéskörök szakértőit kértük föl előadónak. A szerzők előzetes felkérését erősen befolyásolták mindazon megfontolások, amelyek az 1955-ös kritikai kiadás használhatósága és maradandósága körül a szervezők számára felvetődtek. A felkért résztvevők vitaindítóként és gondolatébresztőként három tanulmányt is megkaptak előzetesen (ebből kettő Debreczeni Attila munkája volt, időközben mindkettő megjelent,⁴ egy pedig az enyém, amely egy több, mint másfél évtizeddel korábbi tanulmányom⁵ átdolgozott és újragondolt változata), s ezek a szövegek rögtön túl is léptek a textológia határain: Fazekas egész életművének az újraértelmezését szerették volna ösztönözni. A járványhelyzet azonban lehetetlenné tette, hogy valóban találkozzunk. Így módosult az eredeti terv: a

¹ FAZEKAS Mihály *Összes Művei*, I–II. kötet, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955. (a továbbiakban FMÖM)

² JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982.

³ DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 661–694.

⁴ A másik tanulmány: DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld, 2019/10, 49–89. Újraközlését lásd a jelen tematikus lapszámban: *Studia Litteraria*, 2020/3–4, 12–55.

⁵ SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, Alföld, 2002/7, 41–57. Átdolgozott változatát lásd a jelen tematikus lapszámban: *Studia Litteraria*, 2020/3–4, 56–79.

vállalkozás résztvevőit már nem előadásra kértük föl, hanem arra, hogy a vitaindítókra reagálva, saját szempontjaik alapján tanulmányban foglalják össze a véleményüket, s ezeknek a szövegeknek rendeztünk egy zártkörű, interneten lebonyolított megbeszélést, majd az ez alapján újrafogalmazott szövegeket szerkesztettük össze tematikus gyűjteménnyé. A *Studia Litteraria* szerkesztői pedig voltak olyan kedvesek, hogy ezt az anyagot befogadják folyóiratukba, így mindenki megítélheti, mennyire talált visszhangra az újraértelmező szándék.

A Kéry László és Julow Viktor gondozta kritikai kiadás bevezetése így fogalmazott saját feladatáról és jelentőségéről: „Itt jelenik meg első ízben – a jelen kiadáson alapuló 1955-ös Magyar Klasszikusok-kiadást nem számítva – Fazekas összes fellelhető költeménye, prózai műve, műfordítása és levele; ezek közül több eddig ismeretlen vagy kiadatlan volt. Felvettük kiadásunkba ezenkívül azokat a Fazekasnak tulajdonítható műveket, amelyeknek szerzőségét eldönteni véglegesen még nem lehet. Függelékben hozzuk a Fazekas életére és munkásságára vonatkozó – eddig javarészből ismeretlen vagy kiadatlan – fontosabb dokumentumokat.”⁶ Mindez valóban meg is valósult. Elmondhatjuk: a kritikai kiadás jelentős tudományos teljesítmény, s amit itt felsorol, teljesíti is.⁷

Ám az mégiscsak feltűnhet, hogy Fazekas életművének van egy olyan, nem elhanyagolható méretű és jelentőségű darabja, amelyről ez a pár sor nem beszél. Ez pedig a *Magyar Fűvészkönyv*.⁸ A mellőzésére a kritikai kiadás jegyzete később ad is magyarázatot. Ám aligha teljesen meggyőzőt. Így aztán a kritikai kiadásnak ez a hiánya – megítélesem szerint – tünetértékű. Az a magyarázat ugyanis, amely megokolja a kihagyását, még csak logikusnak sem tűnik: „Nem öleli fel kiadásunk a *Magyar Fűvészkönyvet*, mivel nem egyedül F. munkája, s mert a kutatók részére ma is könnyen hozzáférhető.”⁹ A társ-szerzőség önmagában ugyanis aligha indokolná a mellőzést, különösen egy olyan életmű esetében, amelynek jelentős részében éppen a szerzőség kétségtelen megállapítása a legfőbb tét; s ha a munka egyébként könnyű hozzáférhetősége¹⁰ valóban elegendő érv lenne egy munka kirekesztésére a kritikai kiadásból, akkor számos szövegnek nem lenne helye ott (gondoljunk csak a *Lúdas Matyira*...) – bár még akkor is jelentős különbség van aközött, hogy egy olvasó az eredeti kiadást veheti-e a kezébe, vagy egy jegyzetelt, az időközben megszületett szakirodalmat is magába építő, tudományos feldolgozásnak tekinthető munkát. Úgy vélem, hogy a *Fűvészkönyv* kihagyása inkább szemléleti és koncepcionális kérdés volt: azt az irodalomtörténeti látásmódot mutatja, amelynek

⁶ FMÖM I. 181.

⁷ Egykorú kritikai visszhangja: FENYŐ István, ItK, 1956/2, 237–241; OLTVÁNYI Ambrus, Könyvtáros, 1956/1, 64; KISS József, It, 1957/1, 89–93; V. WINDISCH Éva, Századok, 1957/5–6, 874.

⁸ A hiányát persze már az egykorú kritikai is észlelte. Fenyő István szóvá tette kihagyását, kárhóztatólag: FENYŐ, *i. m.*, 239. Kiss József viszont elfogadta a sajtó alá rendezők döntését: KISS, *i. m.*, 89.

⁹ FMÖM I. 194.

¹⁰ Hogy a kritikai kiadás megjelenésekor tényleg könnyen hozzáférhető volt-e a kötet, legalábbis megkérdőjelezhető, ma már azonban valóban megtalálható digitalizált változata az interneten, több példányban is.

a jegyében hagyományosan kezelték Fazekas teljesítményét, noha onnan nézvést bizonyos területek egyszerűen nem is voltak beláthatóak. S hogy ez mennyire általános nézet volt, azt a kritikai kiadásról szóló egyik kritika, a Fenyő Istváné mutatja – ő még a csillagászattal kapcsolatos cikkek közlését is túlzásnak nevezte: „Még egy ilyen szövegkritikai kiadásban is feleslegesnek érezzük a csillagászati cikkek egy részét (Vénus planétáról, Merkurius planétáról, A Holdról, A Saturnusról), irodalmi értékük ezeknek alig van, legfeljebb tudománytörténeti, illetve tudománypszerszerűsítéstörténeti [sic! – Sz. M.] az érdekesség. Feleslegesnek tartunk néhányat a publikált életrajzi dokumentumok közül is, (mint pl. Fazekas építési engedélyt kér, istállóépítési engedélyt kér, a gyapottermesztés tanulmányozása, derecskei kiküldetése címűeket), mivel ezeknek elvi jelentőségük nincs, filológiai támpontokat pedig nem adnak.”¹¹ Most ne bonyolódjunk bele abba, hogy egy kritikai kiadásban közölt szövegnek miért is kellene „elvi jelentőségű”-nek lennie, s hogy vajon mit is jelent az „irodalmi érték”, amelyet követni kellene – mint ha nem lenne elég feladat egy életmű teljességének a megragadása a kritikai kiadás számára...

Ma már egyre több ilyen, annak idején a szemhatáron kívül maradó, de azóta egyre fontosabbnak tűnő terület látszik. Jelen tematikus szám legalább néhány ilyennek a felmérését szeretné kezdeményezni.

Persze az 1950-es évek kritikai kiadásainak elméleti alapozása meglehetősen eltérő s kevésbé összehangolt volt. A legutóbb ezt a kérdést Török Zsuzsa exponálta a szintén ekkor indult Arany-kritikai kapcsán,¹² s tanulmányának köszönhetően, amely aztán belekerült a tőle sajtó alá rendezett kritikai kiadás apparátusába is,¹³ jól látszanak az eltérő megoldások: a Voinovich Gézától koncipiált Arany,¹⁴ a Keresztury Dezsőtől és Tarnai Andortól gondozott Batsányi¹⁵ mellett harmadikként a Fazekas-kritikait is érdemes számba venni (ezt Török Zsuzsa nem említi), s így markánsabban feltűnnek az eltérő, utólagos nézetből már problematikusnak látszó megoldások.

Fazekas Mihály esetében az első, rögtön feltűnő hiány persze az, hogy ez a két kötet – teljességet ígérő címe ellenére – nem tartalmazza a kiválasztott szerző teljes életművét, s egy olyan, persze inkább más szaktudomány (a botanika) keretébe illeszkedő művet

¹¹ FENYŐ, *i. m.*, 239.

¹² TÖRÖK ZSUZSA, *Voinovich Géza védelmében? Textológiai történet és az új kiadás módszertana*, ItK, 2017/4, 499–510.

¹³ ARANY JÁNOS, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK ZSUZSA, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái), 768–778.

¹⁴ Voinovich a kritikai kiadás első hat kötetét rendezte sajtó alá: *Arany János Összes Művei*, I–VI. kötet, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951–1952.

¹⁵ BATSÁNYI JÁNOS *Összes Művei*, I, *Versek*, s. a. r. KERESZTURY DEZSŐ, TARNAI ANDOR, Bp., Akadémiai, 1953; BATSÁNYI JÁNOS *Összes Művei*, II, *Prózai művek*: Első kötet, s. a. r. KERESZTURY DEZSŐ, TARNAI ANDOR, Bp., Akadémiai, 1960; BATSÁNYI JÁNOS *Összes Művei*, III, *Prózai művek*: Második kötet, s. a. r. KERESZTURY DEZSŐ, TARNAI ANDOR, Bp., Akadémiai, 1961; BATSÁNYI JÁNOS *Összes Művei*, IV., *Der Kampf* (A viaskodás), s. a. r. ZSINDELY ENDRE, Bp., Akadémiai, 1967. Láthatólag a Batsányi-kritikáinak csak az első kötete tartozik bele az 50-es évek textológiai munkáinak a sorába.

hagy el, amelyet Fazekas és a kortársai egyaránt fontosnak gondoltak. Fazekas ezt a művét saját neve alatt, s az identitása egyik legfőbb elemének tekinthető katonai rangja („főhadnagy”) feltüntetésével adta ki (míg egyéb műveit jórészt névtelenül hagyta). Az író halála után a róla írott nekrológok pedig éppen ezt a művét említették legfőbb érdeként. Mindkét névtelenül megjelent szöveg, amely persze származhat ugyanattól a személytől is, csak ennek a könyvnek a szerzőjeként méltatta Fazekast.¹⁶ Persze ez utóbbi jelenség nyilván nem független attól, hogy itt Fazekas teljes neve rajta volt a könyvön – bár mivel az ismeretlen szerzők (lehetséges, hogy egy szerző áll mindkét nekrológ mögött) debreceni levelezőknek tekinthetők, föltételezhető, hogy ők ismerhettek más műveket is Fazekastól, illetve tisztában lehettek tevékenységi körének egyéb tényezőivel is, vagyis a *Magyar Fűvészkönyv* kiemelését a nekrológokban akár valamiféle mérlegelés következményének is tekinthetjük. Ha tehát a korabeli nyilvánosság szerkezetéből és tudományfelfogásból indulunk ki, nyilván nem mellőzhető az egykorú fűműként kezelt könyv kihagyása; illetve ha ezt praktikus okokból, mondjuk, a szakmai illetéktenség okán mégis megteszik az irodalomtörténész sajtó alá rendezők, akkor célszerűbb lett volna kevésbé nagyralátó kötetcímet választani. Mert ez a két kötet így nem Fazekas „összes művei”-t tartalmazza, az biztos.

A Fazekas-kritikai tehát annyiban feltétlenül beleillik az Arany és Batsányi műveit közlő, említett vállalkozások mellé, hogy nem teljes (az Arany-kritikai csak 2015-ben fejeződött be, de még ekkor sem lett komplett, ezért kezdődött el azonnal újra a sorozat, más koncepció szerint, s részben új, még eddig meg nem jelent művekkel; a Batsányi-kritikai végső kiegészítése pedig jelenleg is zajlik a levelezéskötetek sajtó alá rendezésével). A paradoxon azonban éppen az a dologban, hogy a Fazekas-kritikai ennek ellenére befejezett munka: hiszen két kötetre tervezték, s mindkettő meg is jelent 1955-ben. Persze ez a kétségtelen sikeresség nyilván összefügg azzal, hogy ez a legkisebb terjedelmű életmű a háromból. Tegyük hozzá, azóta sem nagyon bukkant fel olyan egyéb szöveg, amely gazdagította volna Fazekas Mihály életművét.¹⁷ Ha tehát most egy új kritikai kiadás szükségessége merül föl, ez nem azért történik, mert ezt számos új mű előkerülése kényszerítette volna ki. Annak idején Kiss József igen részletes recenziójában egyetlen ponton adott hangot a bizonytalanságnak: „A kiadásban közzétett anyag teljessége tekintetében csupán egyetlen kételyem merült fel. Ez összefügg azzal a több tekintetben zavaró körülménnyel, hogy a szerkesztők a Magyar Tudományos Akadémia első, 1952-ben kiadott szabályzata alapján kezdték meg munkájukat (Ma-

¹⁶ A Fazekasról szóló, két egykorú nekrológ: *Magyar Kurir*, 1828. márc. 4., 142.; Hazai s Külföldi Tudósítások, 1828. márc. 8., 153–154.

¹⁷ Legfeljebb néhány kisebb jelentőségű műről lehet beszámolni: a *Mundus vult decipi, decipiatur ergo* című, bizonytalan szerzőségű, valamint a kétes hitelű *Csokonai Vitéz Mihályhoz* című versre lehet gondolni, nem beszélve két botanikai jegyzetről. Az első verset először kiadta: SZILÁGYI Ferenc, *Fazekas Mihály ismeretlen verse*, ItK, 1972/1, 74–79. Hitelességének a mérlegelését lásd DEBRECZENI, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése, i. m.*, 681. A második vers 1805. márc. 29-én jelent meg a *Magyar Kurir*-ban, hitelességének a mérlegelését lásd *uo.*, 665.

gyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata. Magy. Tud. Akad. Nyelv- és írod. tud. Oszt. Közl. 1952. 3. köt. 1–2. sz. 53–55. 1.), mely a levelekre nézve így rendelkezik: »A klasszikusok műveinek teljes kiadása tartalmazza az író ... leveleit is. A levelek előzményeire és a válaszlevelekre a jegyzetekben kell utalni«. Az első kiadási szabályzat tehát – ellentétben a másodikkal (lásd uo. 1954. 5. köt. 239. 1.) – még nem írja elő az íróhoz intézett levelek összegyűjtését és közlését. Julowék a jegyzetekben az egyes levelekre küldött válaszokat – nagyon helyesen – egész terjedelmükben közlik, de mivel e kérdésről sehol nem írnak, nem tudjuk, vajon egyéb, a költőhöz írt, de más levelek jegyzetébe nem illeszthető leveleket az első szabályzatnak megfelelően nem mellőzték-e. Mindjárt hozzáteszem azonban, hogy ha volnának ilyenek, valószínűleg legalábbis a Függelékbe felvették volna őket. Magam is nyomoztam Fazekashoz írt levelek után, de budapesti kéziratárakban és különféle nyomtatott forrásokban végzett kutatómunkám semmi eredménnyel sem járt.¹⁸ Kiss József láthatólag maga cáfolta meg a saját maga felvetette gyanút, s a kritikai kiadás megjelenése óta eltelt évtizedek őt igazolták: azóta sem kerültek elő kallódó Fazekas-levelek.

Sajnos.

A Debreczeni Attila kezdeményezte Fazekas-revízió, amely egyaránt kiterjed textológiai és interpretációs kérdésekre, sokkal inkább azoknak a szempontoknak a felmutatását és figyelembe vételét jelenti, amelyek az utóbbi években egyre inkább fontosnak bizonyultak, s amelyek annak idején nem kaptak helyet a régi Fazekas-kritikai koncipiálásakor.

Fazekas számos szempontból saját kora irodalmi nyilvánosságának egyedi és különös alakja volt. Fennmaradt leveleinek csekély száma is jól mutatja azt, hogy nem nagyon tartozott bele korának irodalmi hálózataiba (ezzel még akkor is számolni kell, ha a levelek fennmaradásának véletlene, s Fazekas hagyatékának szétszóródása is magyarázhatja természetesen a feltűnően kevés misszilit). Ilyenformán az irányzatosság vagy a csoportképződés logikája sem segíti irodalomtörténeti elhelyezését (ebben nagyon hasonlatos a helyzete például Katona Józseféhez). Nagyon kevés dokumentum áll rendelkezésre az életpályájáról, így biográfiája újraírása sem igen lehetséges (mondhatnók, hasonló a helyzet Berzsenyi Dániel esetében is). Feltűnő, hogy kortársai mennyire kevésbé tartották őt fontosnak, s ennek jelzésként mennyire nem készültek róla visszaemlékezések vagy alakját felidézni kívánó, akárcsak kultikus töltetű szövegek; ez különösen ahhoz mérten érdekes, hogy a baráti köréhez tartozó Csokonai Vitéz Mihályról viszont éppúgy rendelkezésre áll önálló könyvként megjelent emlékezés (Domby Márton munkája),¹⁹ mint ahogy Csokonai édesanyja ösztönzésére elindult a róla szóló emlékek begyűjtése is,²⁰ s részben ez tette lehetővé a nem lebecsülendő terjedelmű,

¹⁸ Kiss, *i. m.*, 89–90. Mellesleg Kiss recenziója volt a kritikai visszhang legtartalmasabb darabja.

¹⁹ DOMBY Márton. *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pesten, Trattner János Tamás' betűivel, 1817.

²⁰ Vö. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, 375–386.

Csokonai-emlékek című kötet létrejöttét is Vargha Balázs jóvoltából.²¹ Fazekas esetében egy ilyen jellegű kötetnek az előfeltételei is hiányoznak (magyarán: nincs annyi forrás, amivel meg lehetne tölteni egy ilyen könyvet), ami arra utal, hogy ugyanaz a környezet máshogyan viszonyult Fazekashoz, mint Csokonaihoz. Aligha tudunk a Julow Viktor monográfiájában szereplő adatokhoz képest új forrásokkal előállni róla (legalábbis ilyenek az elmúlt harminc, negyven évben nem kerültek elő). Életművének a korpusza is alapvetően változatlan: azokkal a művekkel kell számolnunk, amelyeket már a kritikai kiadás is közölt, s amelyeket Julow Viktor elemzett vagy kommentált a könyvében. Mindazonáltal Fazekas Mihály személyében saját korának egészen sajátos pozícióban lévő alkotójáról van szó. S ezeknek a kontextusoknak a főlázolásával egészen más fénytörésben láthatjuk ezt az alkotói pályát.

Fazekas kapcsán megértendő és elemzendő lenne az irodalmi szocializációknak egy olyan közege, amelyről meglehetősen keveset tudunk: ez pedig a katonaság világa. Tudjuk, hogy Fazekas közkatonaként állt be a Barco-huszárezredbe,²² s folyamatos szolgálata következtében – nyilván a napóleoni háborúk gyors előléptetéseket is lehetővé tevő közege révén – elérte a főhadnagyi rangot. Ez a periódus tette lehetővé első, az ő neve alatt megjelenő versei születését. A [*Feltette hatalmas...*] kezdetű verset 1789. dec. 29-én közölte a Hadi és Más Nevezetes Történetek, egy külön jegyzetben adva meg a mű szerzőjének nevét is: „Ezen kellemetes verseknek szerzője Fazekas Mihály úr, Császárr húszárreg.-béli hadnagy. – Irta még szept.-ben, az ispotályban létében. – Közlötte velünk a gerlecsenii táborból *Dobozy* Lajos ur, a fenn nevezett urnak tiszt társa.”²³ Fazekasnak ezekről az éveiről is igen keveset tudunk, s még csak a hadtörténeti részleteket sem szedte össze senki, de ez a néhány sor még így is tartalmaz néhány igen figyelemreméltó adatot. A versírás lehetséges alkalmát ezek szerint a sebesülésből történő lábadozás adta, mint ahogy témáját a katonai szolgálat – s mivel a verset nem maga a szerző, hanem egy másik tiszt juttatta el a folyóirathoz, ennek a tevékenységnek láthatólag volt helyben közönsége. Ráadásul legalább egy olyan személy (neki még a nevét is tudjuk), aki az elérhető publikációs fórumok létével is tisztában volt. Ennek a közegnek a vizsgálata tehát akár általánosítható tanulságokat is ígérne, hiszen a korszak más írói indulásainak a kezdete is a tisztakar világában keresendő. Gondoljunk csak Gvadányi Józsefre²⁴ vagy akár a testőrségből kilépett, s katonatisztként szolgáló Kisfaludy Sándorra, aki a *Himfy szerelmei* előszavában külön utalt is a kötet első felének a születése kapcsán a hadifogság körülményeire.

²¹ *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960.

²² Erről lásd NAGY István, *Melyik lovasezredben szolgált a Ludas Matyi szerzője*, Debreceni Szemle, 1936/1, 26–31.

²³ FMÖM I. 207. (kiemelések az eredetiben)

²⁴ Ennek a legérdekesebb költői dokumentuma, egy annak idején publikált alkalmi vers, másfél évtizede újra megjelent: GVADÁNYI József, *Aprekaszión: névnap ugratás 1781-ből*, kiad. TORDA István, V. ECSÉDY Judit, Zebegény, Borda Antikvárium, 2005.

Nyilvánvalóan újra kell gondolni Fazekas műveinek és a közköltészetnek vagy a folklórnak a lehetséges kapcsolódásait is. Ez a munka több rétegű feladatot jelent. A versek egy részénél fontos kérdés lehet a közköltészeti előképek tisztázása, illetve – mivel bizonyos szövegek névtelenül kezdtek el hagyományozódni – annak a közköltészeti hálózatnak a megragadása, amely Fazekas költészetének az egyik közege lehetett. Olykor tehát a felhasználás, a hagyományba való beleilleszkedés lehet releváns kérdés, máskor pedig az az innováció, amellyel a költő elindít egy hagyományozódást. Mindez nem nélkülözheti a szövegek vizsgálatán túl a dallamok elemzését sem, hiszen bizonyos szövegek eleve énekversként kerültek használatba, illetve Fazekas maga is írt dallamra verseket, mint ezt a református énekeskönyv számára alkotott zsoltárparafrázisa mutatja.²⁵ Mindezek a megfontolások pedig más fénybe állíthatják Fazekas lírájának a megítélését is.

A folklorisztikai megközelítés igen lényeges a *Lúdas Matyi* szempontjából is. Hiszen itt is megmutatkozik egy folklórszüzsé felhasználása egyfelől, a folklorizálódás másfelől. Ez utóbbit a műről készült variatív másolatok és a ponyvaváltozatok léte mutatja. A *Lúdas Matyi* alaptörténetének az eredete kapcsán pedig igencsak régi a legutóbbi folklorisztikai elemzés, s ez is igencsak bizonytalan következtetéseket fogalmaz meg, nem manifeszt módon láthatóvá tett forrásbázis alapján. A kritikai kiadás megjelenése óta felhalmozódott szakirodalom és az újabb módszertani háttér alapján egy mai tudásunknak megfelelő interpretáció másként értékelheti azt a nagyszámú adatközlést és párhuzamot, amely a 19. és a 20. században a *Lúdas Matyi*-történet kapcsán felmerült.

Fazekasnak szerkesztőként köze volt a korszak egyik nagyhatású nyomtatott kiadványtípusához, a kalendáriumhoz is, s ez a tény új távlatot és még elevenebb relevanciát kölcsönöz a popularitás vizsgálatának. Hiszen ez a médium a 19. század első felében tárhelye volt bizonyos folklórműfajoknak is (mint amilyen például a találósok), s a kalendáriumokban közölt névtelen szövegeknek a Fazekas-életműhöz való hozzákötése (vagy éppen az onnan való kizárásuk) nem teljes egyértelműséggel elvégezhető filológiai feladat. Mindazonáltal ez a névtelenségben maradásnak és az ilyen módon történő hagyományozódásnak egy újabb körét jelenti a Fazekas-művek kapcsán, s ezt aligha helyes egy rigorózus irodalomtörténeti logikával megközelíteni, azaz csak azt a kérdést feltenni, vajon bizonyos szövegek teljesen a költő alkotásai-e vagy „csak” kétes hitelűek. Itt fontos lenne a folklorisztika megközelítési módjától tanulni: s ha valami kimutatható, megragadható változatokban létezik, akkor ennek hálózatába beilleszteni a Fazekashoz valamilyen módon kapcsolódó szövegeket, s a névtelen hagyományozódás sajátosságait is hozzákapcsolni – afféle „szürke zóna”-ként – az életműnek mint autonóm, szerzői név köré rendezhető teljesítménynek a tanulságaihoz.

Éppen ebben a logikai szerkezetben lehet érdekes Fazekas viszonya a természetleírás különböző műfajú változataihoz. Hiszen ezek eleve többféle rétegben ragadhatók meg

²⁵ Erre már a régi kritikai kiadás is felhívta a figyelmet. Lásd a *Dicséret* című vershez fűződő jegyzeteket: FMÖM I. 254–255.

az életműben. A líra korabeli lehetőségei felől kiindulva ebből az érdeklődésből a fiziko-teológiához vezetnek az utak, s ennek megragadható és elemezhető jelentősége van Fazekas irodalmi munkásságában – a recens tudományosság körvonalazódó igényei szerint viszont a költő ilyen jellegű érdeklődésében a botanikához és a csillagászatához kötődő „tudós” beszédmód is megjelent. Ez utóbbiak azok az irányai a Fazekas-életműnek, amelyekről a költővel foglalkozó irodalomtörténészek mindig villámgyorsan el szoktak határolódní, s mivel nem értenek hozzá, előszeretettel minősítik érdektelennek is az ezekkel való számvetést. Pedig nem szabad elfelejteni, hogy Fazekas legfőbb ambíciója a botanikusként való megmutatkozás volt, s az is kimutatható, hogy büszkesége arra is kiterjedt, hogy a tőle szerkesztett kalendáriumban az időjósítás helyét „tudós” ismeretek vették át.²⁶

A jelenlegi összeállítás ezeknek a szempontoknak és munkahipotézisként megfogalmazott ötleteknek a sokoldalú, módszeres végiggondolására vállalkozott – köszönhetően a kutatásba bekapcsolódott szakemberek hozzáértő munkájának. Egyetlen esetben azonban le kellett mondanunk eredeti tervünkről: azt szerettük volna, ha születik tanulmány a *Fűvészkönyv* tudománytörténeti jelentőségéről és jelenlegi relevanciájáról is, ám a feladatra kezdetben vállalkozó botanikus kolléga végül nem készítette el a vállalt elemzést, így az erről szóló tanulmány kimaradt a tematikus folyóiratszámából, csak a fájó hiányát tarthatjuk számon. Ám a megcélzott interdiszciplinaritás mégiscsak megvalósult, s ez mindenképpen új szint jelent a Fazekas Mihályra vonatkozó szakirodalomban.

Az összeállítás szerkezete is ezt tükrözi.

Az első fejezetben a több írás számára vitaindítóként rendelkezésre állt szövegeket közöltük: mindkét tanulmány újraközlés, itteni jelenlétüket azonban indokolja, hogy a többi szerző számára reflexióra készítő kiindulópontként szolgáltak. Debreczeni Attila az egész Fazekas-életmű értelmezésének lehetséges kereteit vázolja fel, s idekerült saját, jó másfél évtizede írott, a *Lúdas Matyit* tárgyazó tanulmányomnak az újraírt változata. Ezért is lett a fejezet címe *Perújrafelvétel*.

Utána a *Versék* című rész következik, amelyben a Fazekas verses életművét tárgyaló tanulmányok kaptak helyet. Fazekas költészetének különböző aspektusairól három tanulmány is szól. Vaderna Gábor egy lehetséges ciklusalkotás rekonstrukcióját végezte el a meglehetősen hézagosan fennmaradt filológiai adatok alapján, s ennek révén figyelemreméltó történeti-poétikai következtetésekre jutott Fazekas lírájának fejlődéstörténeti helyéről. Hovánszki Mária tanulmánya egy Fazekas-vers kapcsán a dallam jelentésének értelemalakító szerepére hozott tanulságos példát: ez a részben közösségi használatra szánt, meglévő dallamokra énekverseket is alkotó Fazekas esetében igen fontos megközelítés, s olyan kontextust jelent (irodalomtörténet és zenetörténet határterületét), amely termékeny távlatokat nyithat meg a 19. századi magyar irodalom

²⁶ Lásd a következő versét: *A Debreceni első Kalendáriumba, melyből az időjövendölés kimaradt* (FMÖM I. 98–99.)

számos más alkotója kapcsán is. Csörsz Rumen István néhány Fazekas-vers alapján a közköltészeti háttér bevonásával volt képes értelmezni olyan szövegeket (például a *Hortobágyi dalt*), amelyeknél a korábbi szakirodalom is beleütközött az alapproblémába, hogy itt vajon Fazekas fölhasznált-e egy korábban is ismeretes populáris költészeti sémát vagy toposzt, vagy éppen ő volt ennek a folklorizálódott szöveghagyománynak a kezdeményezője. Gulyás Judit alapos folklorisztikai tanulmánya pedig a *Lúdas Matyira* koncentrálna fogalmazta újra a verses elbeszélés eredetének és populáris státuszának az alapviszonyát, a jelenleg rendelkezésre álló néprajzi szakirodalom minden eddiginél teljesebb ismeretében.

A *Kalendárium* című egység három tanulmányt foglal magába, mindegyik a kalendárium-szerkesztéssel foglalkozó Fazekas portréjához tesz hozzá új vonásokat. Mikos Éva tanulmánya folklorisztikai szempontból közelítette meg a kalendáriumok világát, s nagy anyagismerettel kontextualizálta ennek a populáris kiadványtípusnak azt a debreceni változatát, amelyhez Fazekasnak mint szerkesztőnek volt köze. A szintén néprajzos Vargha Katalin, aki a találósok szakértője, Fazekasnak az itt publikált verses rejtvényeit értelmezte a műfaj általános jegyei és konkrét magyarországi párhuzamai ismeretében. Jelentős újdonság, hogy ebben a tematikus folyóiratszámban végre a Fazekas szerkesztette kalendáriumok csillagászati szövegeiről Zsoldos Endre személyében csillagász-szakember értekezett – egy olyan területről rajzolván föl átfogó képet, amely mindeztől kezdve kifaragott a Fazekas-szakirodalom áttekintéséből.

Az utolsó egység (*Kontextus*) egyetlen terjedelmes tanulmányt tartalmaz. A fiziko-teologizmus magyarországi történetét áttekintő dolgozat, Imre Mihály munkája Fazekas természettudományi érdeklődésének egyik releváns kapcsolatát vizsgálta föl, s a természet működéséből az isteni teremtésre következtető, teológiai háttérű gondolkodás változatainak fölmutatásával egy programadónak is tekinthető kutatási irányt mutatott be. Jól példázva ezzel azt is, hogy egy olyan törekvés, amely Fazekas Mihály szellemi környezetét igyekszik feltérképezni, a 18. század egészének és a 19. század elejének eszmétörténeti vagy irodalomtörténeti folyamataihoz is magában hozzá tud járulni.

Vállalkozásunk, amely konferencia kívánt volna lenni, de kényszerűen (ám igen szerencsés, s talán maradandóbb módon) egy tematikus folyóiratszám megjelenéséhez vezetett, már akkor is elérte a célját, ha nem új válaszokat fogalmaz meg, hanem segít pontosabban feltenni a kérdéseinket. Mert hiszen minden ezen a múlik. S ha idáig eljutunk, valóban lehet arra mód, hogy a 18. század végének, a 19. század elejének egyik legizgalmasabb, magányos írófigurájáról másféle irodalomtörténeti képet rajzoljunk fel.

Közös munkával.

S akár nem is csak egyet.

SZILÁGYI MÁRTON

Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*

Fazekas Mihály életműve az utóbbi több mint fél évszázadban alapvetően a Julow Viktor által kialakított értelmezés keretei között áll előttünk.¹ A fennmaradt szövegtörzshöz az 1955-ös kritikai kiadásban² megszületett életrajzi-kronológiai alapú textológiai konstrukciója nemcsak az azóta készült népszerű kiadásokat, de Julow Viktor Fazekas-pályaképét is döntő mértékben meghatározta. Bécsy Ágnes véleménye szerint Julow Viktornak az így megalapozott 1982-es monográfiájával „sikerült úgy kimerítenie tárgyát és a tudós érdeklődést, hogy a legutóbbi időkhöz sem mutatkozott elszánás koncepciózus dialógusba ereszkedni vele”.³ Bécsy Ágnes e sorokat 2002-ben írta, s teljes Fazekas-portrét mindössze egyet tudott említeni az addigi szakirodalomból, Bíró Ferenc 1994-es korszakmonográfiájának fejezetét,⁴ amely eszméletörténeti ihletettséggel értelmezést nyújtva helyezte új megvilágításba a Fazekast jellemző sajátos identitásképletet. Az azóta eltelt időszak magányos verselemzése⁵ mellett leginkább a *Lúdas Matyi*⁶

* A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Régi és Klasszikus Magyar Irodalmi doktori műhelyei összevont vitaulésen vitatták meg e dolgozat első változatát, az elhangzott véleményeket, javaslatokat, melyek érdemben hozzájárultak a végső változat kialakításához, minden közreműködőnek nagyon köszönöm, a koncepciót leginkább formáló néhány felvetésre a későbbiekben külön is utalok majd. Ugyancsak itt köszönöm meg Szilágyi Márton megjegyzéseit, melyeket a műhelyvita utáni változathoz fűzött, valamint, hogy rendelkezésemre bocsátotta a *Lúdas Matyi*ről korábban publikált tanulmányának a jelen dolgozattal párhuzamosan újraírt változatát.

¹ JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982. (A kritikai kiadással párhuzamosan készült 1955-ös első kiadás jelentősen átdolgozott és bővített változata.) A monográfiára csak egyetértőleg hivatkozunk, az eltérő vélemények tételes dokumentálása nem látszik szükségesnek egy újraértelmezésre törekvő dolgozatban.

² FAZEKAS Mihály *Összes Művei*, I–II. kötet, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955. (a továbbiakban: FMÖM)

³ BÉCSY Ágnes, *Egy jó költő a neoklasszicizmus korának magyar irodalmából: Fazekas Mihály = Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán, GINTLI Tibor, Bp., Anonymus, 2002, 8. E szöveg a Liget című folyóiratban *Költők „a titok szent kárpitja” körül. A neoklasszicizmus magyar irodalmából: Fazekas Mihály* címmel jelent meg (2001/8, 44–49; elérhető hálózati kiadásban is).

⁴ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 371–388. A monográfia e fejezete tanulmány formában két évvel korábban jelent meg, *Főhadnagy Fazekas Úr* címmel (It, 1992/4, 653–679.).

⁵ DEBRECZENI Attila, A „kötött” ihletek költője (Fazekas Mihály: Cs. et F.), Tiszatáj, 1998/12 (Diákmelléklet), 1–16.

⁶ Bíró Ferenc monográfiafejezetét, valamint Szilágyi Márton és Borbély Szilárd tanulmányait említhetjük. SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Lúdas Matyija*, Alföld 2002/7, 41–57, újraközlés: Uő, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 164–182. (idézeteink ez utóbbiból valók); továbbá BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához = Margonauták*, szerk. AMBRUS Judit,

és az Árkádia-per⁷ vizsgáltatott friss szemmel. Bécsy Ágnes mindezek alapján perújrafelvételt kezdeményezett, elsősorban Fazekas költészete ügyében, de sajnos csak a probléma felvetéséig és termékeny meglátásokig jutott két publikált tanulmányában.⁸

E tanulmányok sugallatát követi a jelen dolgozat, mikor Fazekas Mihály életművének vizsgálatára vállalkozik, kimondottan azzal a céllal, hogy hozzájáruljon egy új értelmezés alapjainak lerakásához. Ez szükségszerűen együtt kell járjon a kritikai kiadás textológiai konstrukciójának lebontásával, ami egy párhuzamosan készült és publikált tanulmányban történik meg.⁹ Az adott keretek között, amint arra a cím is utal, az életrajzi-kronológiai értelmezést felváltani hivatott új portré megformálásához alkalmas kiindulópontokat szeretnénk meghatározni, valamint vázolni az ezek köré építhető új értelmezői kontextusokat. Az alábbiakban először a textológiai vizsgálatok eredményének, az alább kifejtendőket leginkább meghatározó következtetéseknek a rövid összegzése következik. Ezt követi négy meghatározónak ítélt kontextus kiemelése a *Poézis*, az *Erkölc*s, a *Tudományok* és az *Önértelmezés* fogalmi köré csoportosítva. Mindegyik esetben kiindulópontként valamely (a textológiai-filológiai vizsgálatok eredményei alapján kiemelt jelentőségűnek tekinthető) szövegforrás-szövegforrás csoport áll a középpontban, az elemzések döntően ezek paratextuális vagy önreflexív jellegű szövegeiből, szövegrészeiből indulnak ki. Az egyes fejezetek közötti kapcsolatok retrospektíve épülnek ki, a későbbi fejezetek az ott felvetett szempontok szerint mindig visszatekintenek az előzőek kapcsolódó vonatkozásaira. A sorban negyedik *Önértelmezések* fejezet pedig eleve retrospektív, hiszen maga a kiindulásul választott mű is visszatekintő számvetésnek készült, elemzése során így összeérnek és szembesítésre kerülhetnek az addig mondottak. A lehetséges kontextusok felvázolását követő utolsó fejezet az életmű egészére vonatkozó értékelés szempontjait veti fel, s fogalmaz meg a későbbi vizsgálatokat inspirálni kívánó hipotéziseket.

BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 180–187. Szilágyi Márton újradolgozott kézirat tanulmányában az általunk hivatkozott megállapítások, szövegrészek nem változtak.

⁷ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?*, Bp., Akadémiai, 1990; GYAPAY László, „A' tisztább ízlésnek regulájival”, Bp., Univeristas, 2001; BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb penmaháború*, Bp., Argumentum, 2010. E három, alapvetően kritikátörténeti, nyelvújítás szempontú elemzést követően a jelen dolgozatot közvetlenül megelőzően készült saját írás a debreceniség fogalma szempontjából tekinti át a kérdéskört: DEBRECZENI Attila, *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. BÓDI Katalin, FAZAKAS Gergely Tamás, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 24–71.

⁸ A már idézett melletti másik tanulmány: BÉCSY Ágnes, „Mind egy célra kell sietnünk...”: *Fazekas Mihály hagyományai és modernsége = „De mi a népiesség...”*, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 347–364.

⁹ DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 661–694.

„Ami tudható és ami nem”

E fejezetcím Szilágyi Márton Uránia-monográfiájából¹⁰ vett idézet. A könyv összegző részeinek elhíresült címe a tisztázó szándékot jeleníti meg igen plasztikusan, mely arra irányul, hogy végre elváljanak egymástól tények és vélekedések. Nem lehetett más a célunk Fazekas esetében sem, mikor elvégeztük a kritikai kiadásban testet öltött és az életmű Julow Viktor-i értelmezését minden vonatkozásban átható textológiai-filológiai konstrukció lebontását. Szögezzük le, hogy a Julow–Kéry-féle kétkötetes kritikai kiadás a kor előírásait követő, a kor elvárásainak mindenben megfelelő, rendkívül alapos munka, amely lényegében ugyanúgy kimeríti tárgyát, mint a Julow-monográfia. A mai textológiai előírásoknak és elvárásoknak azonban értelemszerűen nem felelhet meg: egyrészt mert modernizált írásmódot alkalmaz (tehát jelenleg nincsen betűhív Fazekas-kiadásunk), másrészt mert mereven ragaszkodik a kronológiai elvhez, amelynek megvalósítása saját bevallása szerint is „szinte lehetetlen feladat”¹¹ Fazekas esetében. Az elvégzett revízió a Csokonai- és Kazinczy-életmű kapcsán kialakított textológiai elvek és eljárások¹² alkalmazásával történt, melynek során megalapozódott egy új, nyomtatott és elektronikus Fazekas-kiadás. Az alábbiakban az új kiadás alapvetését jelentő tanulmány eredményeit foglaljuk össze (néhány ponton szövegszerű átvétellel), s a dolgozat egészében is külön hivatkozások nélkül az ott feltárt szövegforrásokra és megállapított kronológiai rendre támaszkodunk.¹³

A tények és vélekedések elválasztására leginkább a *hitelesség* és a *kronológia* téren volt szükség. A filológiai adat rigorózus értelmezése alapján revideálni kellett a szerzői hitelesség kritériumait is, hogy tisztázhatóvá váljon, mely szövegcsoportok és milyen valószínűséggel tekinthetőek Fazekas műveinek. Négy kategóriát különítettünk el a bizonyosan hiteles művektől a hitelesnek nemigen tekinthetőekig (Fazekas Mihály művei, Feltehetően Fazekas Mihály művei, Bizonytalan szerzőségű művek, Kétes hitelű művek). A költői életmű bizonyosan hiteles körébe 71 szövegforrás tartozik az összes 105-ből, ehhez jön még a feltehetően (de szigorú filológiai kritériumok szerint nem bizonyíthatóan) hiteles 28 forrás. A bizonytalan szerzőségű és a kétes hitelű források száma 3–3. A 105 szövegforrás 88 szövegidentitást alkot, melyekből 63 esetében az egyetlen ismert forrás maga képez identitást, s a fennmaradó 42 forrás alkotja a további 15 szövegidentitást.

¹⁰ SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 297, 326.

¹¹ FMÖM I. 190.

¹² DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp. – Debrecen, Akadémiai, 2012, 13–34; KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, II, 9–20.

¹³ A Fazekastól származó idézetek tehát az eredeti szövegforrásokból származnak, ahol nem (néhány prózai írás esetében), ott a kritikai kiadásból, amelyre ilyenkor hivatkozunk. A forrás és az idézet minden esetben azonosítható és visszakereshető a szövegből.

A költői életmű kronológiai rendjére nézve megállapítható, hogy teljes bizonyossággal való keltezésre a források és az identitások esetében is alig van lehetőség: a 88 szövegidentitásból mindössze 6 datálható pontosan, 1 közelítő pontossággal (-tól -ig), 21 hozzátétőlegesen (azaz *előtt*, *után* meghatározással), így 60 esetben bizonytalan a keletkezés ideje, ami nagyjából kétharmados arányt jelent az életművön belül. Ebből 25 esetben, zömében a Lovász Imre 1836-os kiadásában fennmaradt verseknél semmit nem tudunk mondani a keletkezés idejéről. A többinél legalább egy bizonytalan dátum megadható: *1803–?1804 előtt*, ami az *Aprótseprőségek* összefoglaló című és a vele összekapcsolható további kéziratos csomók valószínűsíthető összeírásai idejéhez van viszonyítva. Fazekas költészetének kronológiai rendje valójában tehát nem alkotható meg olyan részletességgel és olyan bizonyossággal, hogy az összefüggésbe hozható lenne az életrajz egyébként ugyancsak rendkívül hiányosan ismert tényeivel. Így viszont az életrajzi alapú értelmezői narratíva, amely jelenleg is döntő mértékben meghatározza Fazekas Mihály költői életművének megközelítését, tarthatatlan.

Ami valamelyest ismert, az a szövegforrás-típusokhoz és azok csoportjaihoz kötődik. A nyomtatványokban megjelent versek kiadásának körülményeiről nem sokat tudunk, a hézagos információk leginkább arról szólnak, hogy nem Fazekas, hanem valaki más volt az, aki a verseket közlésre adta (hírlapi katona-verseit katonatársra, a *Lúdas Matyit* Kerekes Ferenc, a *Nyári esti dalt* a Hébében Kazinczy). Igaz, a *Lúdas Matyi* második kiadása már Fazekas tudtával és jóváhagyásával készült, így autorizáltak tekinthető. Lényegében egyedül a *Debreczeni Magyar Kalendáriom* verseit kapcsolhatjuk egyértelműen Fazekas publikálási szándékához a költemények között, az egész életművet tekintve pedig ilyen még a *Fűvészkönyv* is. A *Kalendáriom* anyaga (vers és próza egyaránt) mennyiségében a legnagyobb a nyomtatást látottak között. Időben ezek megjelenését az 1819–1828 közötti időszakhoz köthetjük, a versek közül mindössze egy esetben van átfedés más szövegforrásokkal. Magáról a szerkesztésről nem sokat tudunk, s jellegénél fogva az egyes kötetekbe szétosztott anyag sem mutat szerkezeti-kompozíciós összefüggéseket, hiszen nem szövegcsoporthoz van szó. Ugyanakkor a kalendárium bevezetése, mottóversei és néhány Fazekas által is kiemelt szövege alapján megragadhatónak tűnnek a vállalkozás programos elgondolásai, melyek mégis valamiféle sajátos egységet képeznek az életmű e jelentős korpuszában.

Szerzői szándékot megtestesítő szerkezettel bíró szövegcsoporthoz az autográf kéziratok között találunk. Az *Aprótseprőségek* címet viselő kéziratsomók *eredeti lejegyzési rétege* tisztázata, amely – mint a cím, a tagolás és az *Ajánló Vers* egyértelműen mutatja – gyűjteményes összeírásnak készült. Az eredeti lejegyzésen *azonos színű tintával és írásképpel javítások* történtek, ezek kisebbik része egyértelműen lejegyzés közbeni, nagyobb része utólagos korrekció. Ezt követte a *csomószámozás*, ami a jelenleg ismert sorrendet kialakította, s ami néhány ponton nincs összhangban az őrszavakból kivehető eredeti sorrenddel, ebből következően tehát az eredeti lejegyzésen utóbb még *szerkezeti átalakításnak is történnie kellett*. Az átrendezés ténye és az eredeti lejegyzésen végrehajtott javítások együttesen arra vallanak, hogy az eredetileg

gyűjteményes tisztazatnak indult kézirategység utóbb munkapéldánnyá alakult át, amely szerkezetileg nem volt koherens.

A *csomószámozás* kilenc csomót, azaz 72 oldalt foglal egy kézirategységbe, melyek közül ma már csak az 1–4. és 8–9. egységek lelhetőek fel, s a kilencedikből hiányzik az egyik ív, összesen így 44 oldalból áll. Idetartozik viszont további egy ív és egy félv (azaz 4 és 2 oldal), amelyeken nincs csomószám, összesen tehát 50 oldal maradt fenn az *Aprótseprőségek* csomóiból, s ehhez vehetünk még két másik gyűjteményben található, azonos papírminőségű, méretű és írásképi csomót is. Az ezek keletkezési idejéről, mindkét lejegyzési fázisra érvényesen megadott 1803–?1804 dátum első eleme azon alapul, hogy a csomókban bizonyosan 1802 őszen–telén keletkezett versek is vannak, a csomók lejegyzése így nem lehet ennél korábbi. A másik határoló dátum filológiailag már erősen bizonytalan, s pusztán azon alapul, hogy Fazekas utóbb a költészettel való 1805 körüli felhagyásáról tesz említéseket, amivel egy markáns írás-sajátosság megváltozása is összhangban van.

Hasonló megfontolásokból ugyanezen időszakra tehetjük az *Anakreonkák* címet viselő, két lapból álló csomócskát. Ezt sorrendileg két másik, szintén anakreoni dalokat tartalmazó csomó előzte meg, melyek anyagukban részben átfedésben vannak az *Anakreonkák*kal. Az *Aprótseprőségek* és az *Anakreonkák* egykor külön-külön összefüggő szövegcsoportjai ma kilenc önálló csomót alkotnak, melyekben 36 versforrás található. Ez a 44 ismert autográf kézirat forrás több mint 80%-a, s a teljes életmű szövegforrásainak is mintegy a harmada, vagyis már mennyiségét tekintve is jelentős része a költői életműnek. Még inkább meghatározónak érezhetjük azonban azért, mert ez az egyetlen olyan egység, amely (mint azt a kézirat leírása során jeleztük) egyértelműen szerzői kompozíciós szándékot mutat. A kritikai kiadás a versek életrajzzal párhuzamba állított keletkezési sorrendjét látta ebben megtestesülni, e minőségében vált kronológiai konstrukciója alapjává. Bécsy Ágnes felvetette, hogy nem „ciklusépítő szándékot tükröz-e inkább”¹⁴ e csomó, felvetését azonban nem építette bele gondolatmenetébe. Az alábbiakban először az e gyűjteményes összeírásban testet öltő kompozíciós eljárások feltárására és értelmezésére teszünk kísérletet, melyek a szövegcsoport töredékessége ellenére is kitapinthatónak tűnnek.

Poézis

(Az *Aprótseprőségek* kompozíciós elvei)

Cím, ajánlás és még egy paratextus

A kézirat csomók összetartozó egysége önálló címlappal kezdődik, melyen csak az *Aprótseprőségek* cím áll nagybetűkkel, szerzői név nélkül, ezt követi ugyancsak önálló lapon a nyolcsoros *Ajánló Vers*. E paratextusok egyértelműen utalnak a gyűjtemény

¹⁴ Bécsy, *Egy jó költő, i. m.*, 10.

tudatosan szerkesztett jellegére, s arra, hogy összeállítója valamely *nyilvánosságnak szánta* azt. Ez azt jelenti, hogy Fazekas e gyűjtemény összeállításához fogván a költőként való színre lépést fontolgatta. A cím és a gyűjtemény ajánlásban olvasható megnevezése (*elmém bimbótskája*) lekicsinylő, a *bimbótska* kifejeletlen voltában kezdetlegességre utal, az *aprótseprőségek* a jelentéktelenséget sugallja. E minősítések a nyilvánosságba lépéskor szokásos szerénység-formulaként¹⁵ értelmezhetőek, a formula tulajdonképpeni értelme (ha létezik egyáltalán a pusztá konvención túli jelentése) a szövegkontextus és a szerkezet által tárulhat fel.

A gyűjtemények élén gyakran állnak invokációs vagy ajánló gesztusokra épülő szövegek, melyek a keretes szerkesztés nyitóelemét jelentik.¹⁶ Az *Aprótseprőségek* rendelkezik ajánlással (lezáró keretvers azonban nem maradt fenn vagy nem is volt ilyen):

Gyakrann sírnak a' kik írnak
 Hogy kajánok gúnyolodnak;
 A' böltsebbek, 's méreszebbek
 Véllek nem bajlódnak
 Én meg, elmém bimbótskáját
 Im' ajánlom a' kajánnak
 Mint ki szentelt gyertyátskáját
 Gyújtá a' Sátánnak.

Az *Ajánló Vers* kontaminálja az ajánlások két típusát. A költő az ajánlásban gyakran a Múzsához fordul vagy az Olvasóhoz, támogatást kérve vagy a jóindulat elnyeréséért folyamodván, netán Mecénásához vagy valamely tisztelt Nagyemberhez, Baráthoz, akiket magasztal, s akiktől megerősítést, esetleg anyagi segítséget vár. De mikor a költő a 'gonosz szemű olvasóhoz' fordul, akkor a Zoilushoz, az igaztalan kritikushoz címzett ajánlástípus variációját valósítja meg, amelyben a megszólított hibái, a vele való ellentét, netán annak gyalázása dominál.¹⁷ Fazekas *Ajánló Verse* e hagyományhoz látszik csatlakozni, hiszen az ajánlás a Kajánhoz szól. A Kaján (melynek elsődleges jelentése ebben a korban: irigy) az antikvitásból eredeztethető költői hagyományrendben az igaz költővel ellenséges világ szimbolikus értelmű alakja vagy megszemélyesítése, így használták a korszak magyar írói, költői is.¹⁸ Csokonai *Ódák* kötetének 2. könyvében az ajánló-nyitó vers, az 1802–1804 között készült *A' Múzsához* például

¹⁵ Lásd erről PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp. – Eger, Kossuth, 2013, 119–128.

¹⁶ Virág Benedek és Berzsenyi kötetei kapcsán Onder Csaba a variabilitás és a keretfunkció elveinek egymásra épülését emelte ki, hangsúlyozván ez utóbbinak az egység és rend ugyancsak horatiusi követelményének teljesítésében játszott szerepét: ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 79.

¹⁷ Lásd PESTI, *i. m.*, 127, 316–320.

¹⁸ Lásd GERGYE László, *Múzsák és gráciák között*, Bp., Universitas, 1998, 28; SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai dunántúli tájszógyűjtése*, Bp., Akadémiai, 1974, 166–170.

éppen erre az ellentétre épül, mint azt a kezdő- és záró sorok nyomatékositják: „Múzsám, ne tsüggedj! bár vak irígyeid / Kantsal szemekkel rád hunyorítanak” – „Lát'd! integetnek tisztá barátaid; / Nevednek óltárt a' maradék emel: / Megpukkad annál a' kajánság”. Nem tudjuk (s valójában nem is lényeges), hogy Fazekas versének közvetlenül van-e köze a Csokonaiéhoz, azt viszont nyugodtan állíthatjuk, hogy az *Ajánló Vers* első négy sora a Csokonainál (és másoknál is) megjelenő oppozíció-toposzt idézi meg a Kaján alakjával.

A második négy sor, a tulajdonképpeni ajánló gesztus azonban összefonja ezt a jóindulat elnyeréséért folyamodó ajánlástípussal. A versbéli beszélő, aki azonos a gyűjtemény (*Aprótseprőségek*) szerzőjével, a gyűjteményt (*elmém bimbótkáját*) éppen az ellenséges világot megszemélyesítő Kajánnak ajánlja, s az ajánló gesztus ezáltal legalábbis idézőjelbe kerül. A jelentésmódosulás az utolsó két sorban idézett mondáson alapul. A mondás (*gyertyát gyújt az ördögnek*) két fő jelentésben használatos: 1) 'néha a gonosznak is kedvében kell járni, hogy ne ártson'; 2) 'olykor a kellemetlen kötelességet is jó kedvvel el kell végezni'. A második jelentés értelmileg nem igazán illik a versbe, az első már inkább, ha azt szó szerint vesszük: így a Kaján jóindulatának elnyeréséért látszik folyamodni a gyűjtemény szerzője. A mondás azonban egy hasonlatba van foglalva, amely hasonlat a Kajánt a Sátánként (ördögként) jeleníti meg, s ez a hasonlítás retorikailag az ellentétébe fordítja a jelentést. Az ajánló gesztus így inkább a címzettel szembeni gúnyként érthető, s ezzel végső soron az irigyhez szóló ajánlástípus érvényesül a jóindulat elnyeréséért folyamodó típus keretei között, sajátosan kontaminált retorikai formában. Mindez pedig mintha idézőjelbe tenné a szerénység-formula lekicsinylő önminősítését is.

A gyűjteményes összeírással összefüggésben létezik egy további szöveg, amely filológiai helyzetének bizonytalanságai ellenére sajátos paratextusként értelmezhető. A Julow Viktor által 'miniatűr ars poeticának' nevezett¹⁹ *Az én poézisom* című költemény a hagyaték mai állapota szerint nem része az *Aprótseprőségek* gyűjteményének, csak Lovász Imre Fazekas halála utáni kiadásából ismerjük. Címe és önreflexív karaktere alapján akár a gyűjtemény jelenleg hiányzó záró keretversének szerepét is betölthette, de a filológiai tény az, hogy nem tudjuk, benne volt-e eredetileg, s csak annak töredékessége folytán nem maradt ott fenn, vagy egyáltalán nem is volt része annak. Akár így, akár úgy volt, az *aprótseprő* megnevezés és az *Aprótseprőségek* cím egyezése miatt az *eddig firkálek* és az *azt látja akárki az e címen összeírt* versekre kell vonatkozzék, legalábbis nemigen tudjuk azt másként érteni.²⁰

¹⁹ JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 376–377, illetve 174–175. A verset tehát Julow Viktor kétfelé bontva idézi és értelmezi, egymástól kétszáz oldal távolságra helyezve az önlebecsülő-mentegetőzőként interpretált első négy sort, valamint a korabeli verselési rendszerek ismertetésének kontextusába helyezett továbbiakat.

²⁰ Ebből több dolog is következik: egyrészt, hogy a verset hitelesnek kell tekintenünk, noha csak Lovász kiadásából ismerjük, másrészt, hogy megírásának ideje is az *Aprótseprőségek* keletkezéséhez kapcsolható, tehát semmiképpen nem kései összegzés, mint Julow Viktor véli.

Lantosok é? hegedűbe valók? vagy táragatóba?
 A' miket én eddig firkálék; *hogy ne hazudjak*
Nem tudom én. Aprótseprők azt látja akárki,
 És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg,
 A' melly verssorok egynéhány egyforma betűkön
 Végződnek; hajdan azokat nevezék magyaroknak
 Már azokat ma tzigány 's kóldús szájába valóknak
 Hirdetik. A' *Drómó tudná izlésteket édes*
Lantosim! A' míg hát e' per valamerre ledűlne,
Írjunk kis Músám pompás tógát viselendő
 Verseket is *ha tudunk*, de azért senkit ne nevezünk
 Kóldúsnak se' tzigánynak az e'félékbe ha nem fog
 Kedvet lelmi, mivel zabolát nem szenved az izlés.

A vers három, különböző modalitású közlésre épül (melyeket kurzívval emeltünk ki a 2–3., a 8–9. és a 10–11. sorokban): az első kettő a tanácstalanság kinyilvánítása, először saját verseit, majd a korabeli versszerzők véleményét illetően, a harmadik a tanácstalanságon túllépve írásra szólít fel. Az első kijelentést az *Aprótseprőségekre* vonatkozó reflexió fogja közre a 2–3. sorban, amely ugyanúgy leértékeli a gyűjteményt, mint annak címe és ajánlása a szerénység-formula értelmében. Az ezt körülölelő 1. és 4. sor²¹ pedig jelzi, hogy a vers tanácstalanságot kifejező első fő közlése mire is vonatkozik. Hangszerek és poézistípusok társítása gyakori eljárás volt a korabeli és régebbi költészetben egyaránt, a jelen felsorolás formulája inkább a régi énekhagyomány szemléletét tükrözi. A sorjázó kérdések azt firtatják, hogy a szóban forgó versek *mire valók*, vagyis nem hangnemi, műfaji vagy tematikus összefüggéseket idéznek fel, mint ugyanezen hangszerek kortárs előfordulásai, hanem a *használati mód* felől tekintenek azokra.

²¹ A 4. és 5. sor viszonya nem egyértelmű. A központosítás szerint az 5. sor a 4. sorban álló főmondat bővítője, s így a 'doromb' a rímes verselésre vonatkozában a 4. sort az utána következőkhöz kapcsolja. Mivel a pont, vessző, pontosvessző használata a korban egyáltalán nem következetes, s a vers csak Lovász Imre utólagos publikációjában maradt fenn, a jelen központosításban egyértelmű szerzői értelmező szándékot nemigen tételezhetünk fel, érdemes tehát számot vetnünk a másik lehetőséggel is:

És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg[.]
 A' melly verssorok egynéhány egyforma betűkön
 Végződnek[,] hajdan azokat nevezék magyaroknak[,]
 Már azokat ma tzigány 's kóldús szájába valóknak
 Hirdetik.

Ez a mondattani tagolás jobban megfelel a szöveg aláhúzásokkal kiemelt belső utalásrendjének, mely szerint a 'magokat' a 3. sorra utal vissza, az *aprótseprő versekre*, vagyis mindarra, amit addig összeírt, a megismételt 'azokat' pedig pusztán a rímes versekre, hiszen mondattanilag az 'amely' vonatkozó névmáshoz kapcsolódnak. Akárcsak Julow Viktor, magunk is ez utóbbi lehetőséget tekintjük indokoltnak a vers értelmezésében, vagyis a 4. sort a megelőzőekre vonatkoztatjuk, s az 5. sorban új gondolat kezdetét véljük felfedezni.

A *Pöngését koboznak...* című, 17. század eleji vers elemzői²² rámutatnak arra, hogy e régi költeményben és az azt körülölelő énekhagyományban a hangszerek közösségi helyek, társadalmi szokások, hangulatok jelölői voltak, melyek magukhoz rendelték a verses szövegeket, egyértelműen jelezvén a felhasználás elfogadott módját. Az *én poézisom* hangszerkatalógusára vonatkozó kijelentés ('nem tudom én') ebben a hagyományban szemlélve végső soron a gyűjteményes összeírás használhatóságára vonatkozó bizonytalanságot fogalmaz meg, összhangban a *firkálék* és az *aprótseprő* kifejezésekkel.

A második és harmadik kiemelt szövegegyeség egyaránt megszólításokat foglal magában, melyek (miként az első kijelentés) értelmezhetőek az *Ajánló Vers* analógiájára. A Músa 'kis' jelzője az önkicsinyítés eszköze, a szerénység-toposz megnyilvánulása ezúttal is, s az 'édes Lantosim' megszólítás ugyanúgy a befogadóhoz fordul, mint az *Ajánló Vers*, annak külső kritikát elhárító gesztusával pedig nagyon hasonlatos az ízések különbségére való itteni hivatkozás. Feltűnő, hogy mindkét helyen egy-egy ördöggel kapcsolatos mondás²³ kerül kiemelt pozícióba, ami a stíluszint szándékolt keverésével és a kedélyeskedő megfogalmazással együtt ironikus-gúnyos hangoltságot teremt. A szerénység-formula így a gyűjteményes összeírás paratextusaiban sajátosan ambivalens kettősség kontextusában értelmezhető, jelentése nem rögzíthető pontosan, folyamatosan egymásba mossa az önreflexiót és a külső megítéltetést, melyet azonban idézőjelbe tesz.²⁴

A két megszólítás („édes Lantosim”, „kis Músám”) között elhelyezett közbevetett utalás („míg hát e' per valamerre ledülne”) a vers nagyobbik második feléhez jelent kulcsot. Az ötödik sortól kezdődő rész a rímes szótagszámláló és az antik időmértékes verselés vitáját exponálja, s elvetvén a rímes verselést megbélyegző álláspontot, mindkettő művelése mellett hitet tesz, mikor az önkicsinyítő, ironizáló játék során a 'Kis Músához' fordulva írásra buzdít. A versújítási időszak egyik első és elemi vitája idéződik meg a vers kontextusaként, amely hosszan elhúzódott, újabb és újabb hullámokat vetve. Az *én poézisom* mindkettőt elfogadó álláspontja elég hamar megjelent a vitákban, ezt képviselték például a *Magyar Museum* szerkesztői, Batsányi és Kazinczy, s ezt vallotta a két debreceni költőtárs, Csokonai és Földi is. A *kétszeres vers*, vagyis a rímes időmértékes verselés mint a poézis újabb lehetősége azonban nem tűnik fel a versben, noha ez éppen Fazekas debreceni költőtársainak munkáiban különösen hangsúlyos. Gondoljunk csak a *Lillára*, annak is az előbeszédére: ez

²² Lásd BITSKEY István, *Pöngését koboznak...* = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 225–234; ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., Universitas, 2002, 142. kk.; SZILASI László, *A sas és az apró madarak*, Bp., Balassi, 2008, 48–50; ÖTVÖS Péter, *Rajongás és fegyelem nyelvi artikulációi = Szőnyi Benjámint 300*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018, 95–100. A régi magyar énekhagyomány itt jelzett összefüggéseire és a vonatkozó szakirodalomra Bitskey István, Fazekas Gergely Tamás és Imre Mihály hívta fel a figyelmemet. A hangszerkatalógus Fazekas életművét átszövő konkordanciahálója a későbbiekben több vonatkozásban kiterünk még.

²³ Itt: Drómó = ördög, azaz ördög tudja.

²⁴ Mindennek további összefüggéseiről lásd az *Önértelmezés* című fejezetet.

utóbbi bizonyosan ismerte Fazekas, s maga is gyakorlott volt ilyen versek írásában. E versnem itteni elvi mellőzésének több oka lehet, annál is inkább, hogy költeményről s nem értekezésről van szó, ráadásul ez az egyetlen verselésre vonatkozó önreflexió Fazekas szövegeiben. Ha viszont nem elvi állásfoglalásként olvassuk e részt – amelyre egyébként sem alkalmas –, hanem az *Aprótseprőségek* paratextusaként, akkor rögtön értelemtelivé válik. A gyűjteményes összeírás ugyanis a versnemek szerinti elkülönülésre és a versformák és témák váltakozásában megnyilvánuló variabilitásra épül, melyek mint fő kompozíciós elvek vehetőek számba a paratextusok mellett.

Verselés és variabilitás

A gyűjteményes összeírásban érvényesülő rendet elsődlegesen a versnemek határozzák meg. Az *Aprótseprőségek* egybefüggő 1–3. csomója csak rímes szótagszámláló verseket tartalmaz, az *Ajánló Vers* utáni első hat leginkább rövidsoros énekformát követ, három közülük kétütemű keresztímes 8+7-es Faludi-vers, az utolsó költemény páros rímű 12-es, s ilyen az őrszó által jelzett következő is, amelynek azonban nincs már meg itt a szövege. Az *Aprótseprőségek* 4. csomója az elé kapcsolt töredék félívvel csak antik időmértékes verseket tartalmaz, Vergilius I. eklogájának fordítása hexameteres, ezt követi három alkaioszi strófából álló költemény és egy második aszklepiadészi strófában. Az *Aprótseprőségek* 8–9. csomója énekformákban készült rímes szótagszámláló versekből áll, az első három, melyek *A' tavasz eleje* csomóiban is megtalálhatóak, német protestáns ének dallamjegyzését követik, míg a következő zsoltárdallamot,²⁵ az utolsó pedig Faludi-vers. A töredékesen fennmaradt *Aprótseprőségek*-csomóban antik időmértékes versek vannak, az első, amelynek csak a zárószakaszai olvashatóak, alkaioszi, majd egy negyedik aszklepiadészi, s csak az őrszó által jelzetten egy hexameteres költemény. Az *Anakreonkák* csomóiban anakreoni sorokból álló verseket találunk. Az időmértékes és a rímes szótagszámláló versek egybefüggő csomóként különülnek el a szövegcsoportok töredékesen fennmaradt anyagában, keveredésükre nincs példa, mindez a versnemek szerkezetformáló szerepére utal.

A töredékesség óvatosságra kell intsen az általánosító megfogalmazásokat illetően, ezért érdemes egy pillantást vetni e szövegcsoport és a költői életmű egészének viszonyára. Az *Aprótseprőségek*ben (ajánlóverssel, őrszavakkal számítva) fennmaradt 21 költeményből 13 rímes szótagszámláló, 8 antik időmértékes, az előbbieik között a Faludi-versekből és a protestáns énekversekből, az utóbbiak között az alkaiosziakból és a hexameterekből van 3 vagy annál több. Az életmű 88 verséből 42 rímes szótagszámláló (s időnként időmértékes is, mint arra korábban utaltunk), 40 antik időmértékes, s van 6 verses szöveg, amelyekben különböző versnemek vagy versformák együtt szerepelnek. A rímes szótagszámlálók közül a legtöbb (13) Faludi-vers, a rövid soros versekből csak egy-kettő van típusonként. A hosszú soros versek száma 6, ezek elmélkedő, illetve epikus költemények, a másik nagyobb tömb a változó szótagszámú

²⁵ JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 182. A dallamjegyzést Hovánszki Mária azonosította.

énekversek csoportja, amelyekhez számítható még a német dallamra, illetve zsol-tárformára írott verscsoport is, összesen tehát 14 költemény. Az antik időmértékes versek közül legnagyobb számban a hexameterek (13) és az alkaiosziak vannak (7), valamint az anakreoni versek (10). Megállapítható tehát, hogy az *Aprótseprőségek* fennmaradt anyaga a versformák arányait tekintve reprezentatív mintája az egész költészetnek, verselés és szerkezet összefüggéseinek vizsgálata így a töredékesség ellenére sem tűnik indokolatlannak.

A versnemek és versformák köteteket és azok belső szerkezetét meghatározó szerepe a 18. század utolsó harmadában elemi kötetalkotási elvként funkcionált. A *deáki módra készült* és a *magyar versek* a versnemek szerint tisztán elkülönülő két alapvető típus jelentik a verskötet-kiadások első időszakában.²⁶ Vannak olyan kötetek is, melyekben a versnemek a belső tagolódást határozzák meg, például Dayka Gábor gyűjteményes összeírása, az ún. Veres Kötet, ahol a versnemek egy-egy könyvet alkotnak, vagy Berzsenyi 1813-as kötete, ahol a rímes szótagszámláló versek ugyancsak önálló könyvben találhatóak. Az *Aprótseprőségek* e típushoz sorolható, mert ha könyv szerinti beosztás nincs is a szövegcsoporthoz, az egybefüggően fennmaradt csomók versnemenként különülnek el: vagy csak rímes szótagszámláló, vagy csak antik időmértékes verset tartalmaznak. Az egyes versnemek belüli szerkezetformáló elvek azonban az *Aprótseprőségek*ben nem követik sem a deáki módra készült kötetek normatív, sem a magyar versek reprezentációs kiadási gyakorlatát, sokkal inkább a *variabilitas* horatiusi eljárása tűnik meghatározónak.²⁷ Ez a korabeli kötetek igen nagy százalékában felfedezhető valamilyen mértékben, itt most csak Virág Benedek 1799-es kötetére és Berzsenyi 1808-as összeírására hivatkozunk, melyek többek által több szempontból is említésre kerültek a szakirodalomban Fazekas költészete kapcsán.

Csetri Lajos így fogalmazza meg a Berzsenyi 1808-as kéziratosa kötetében felfedezhető, Horatiustól átvett variációs szerkesztés lényegét: „Kéziratcsomója elrendezésében kiemelhetők ugyan tematikai és hangnemi verscsoportok, de többszörös visszatérésben, s egy-egy ilyen kitapintható verscsoporton belül is az elrendezési egymásután elvi alapját láthatólag az adta, hogy a szomszédságba került versek, még ha valamilyen szempontból (téma, hangnemi, versformai) van is köztük rokonság, más szempontokból eltérő elemeket is tartalmazzanak, s így kielégítsék a változatosság gyönyörködtető igényét.”²⁸ Fazekas az *Aprótseprőségek* csomóiban valami nagyon hasonlót valósít meg. Az 1–3. csomó Ruzánda nevére írt dalokkal kezdődik, ami már önmagában kizárja a normativitás és reprezentáció elvét egyaránt. Összetartozásukat a 2. és 3. darab utalás jellegű címadása is hangsúlyozza, ugyanakkor versformájuk váltakozik (*Ruzánda Moldvai Szép*: Faludi-vers; *Más*: párosrímű 9-es, *Más*: Faludi-vers). Ezt követi a megelőző verssel azonos formájú, de mitológiai történetet elmondó *Danaë* című költemény

²⁶ Lásd ONDER, *i. m.*, 141–155.

²⁷ Ezekről részletesen lásd *uo.*, 73–93.

²⁸ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 19.

és a páros rímű 11-esekből álló, tehát hosszabb soros vers, *Az érzékenységek énekbenn*. Ez már átvezet a következő két páros rímű 12-eshez, amelyek versformájukból adódóan elmélkedő tematikájúak, de az egyik szerelmi, a másik hadi témából bontja ezt ki: *Az öröm tündérsége* Amelit emlegeti, az őrszóval jelzett *Egy férje elstén kesergő özvegy* pedig a sirató vers hagyományához kapcsolódik.

A téma és versforma váltakozása a többi egybefüggő csomóban is pontosan végigkövethető. A 4. csomó a vergiliusi I. ekloga hexameteres fordításával indul, majd a Horatius rómaiakhoz szóló ódáját imitáló alkaioszi, *A' meg égett nagy Templom falai közt serkent gondolatok* jön a sorban. A következő vers is alkaioszi, de eltérő tematikával és hangvétellel (*A' Gratiákhöz*), míg ezután a verselés módosul (második aszklepiadeszi strófa), a téma jellege kevéssé (*Vitéz Csokonay Mihálynak Mihály napra*). A csomó utolsó, töredékben maradt verse (*A' szerentsés történet*) újra alkaioszi, az emelkedett szerelem témaköréhez visszatérve. A 8–9. csomóban elől álló énekversek, *A' tavasz eleje* darabjai után a töredékesen fennmaradt *Az én kis kertem* következik, amely tematikusan illeszkedik az előzőekhez, de zoltárdallamra készült, nagyobb lélegzetű, összegző vers. Az utolsó darab a szintén elmélkedő karakterű *Szüükségben segítség*, amelynek témája feszültségben áll a Faludi-vers egyszerű formájával. A töredékes csomóban töredékesen fennmaradt *Egy véres ütközet estvén serkent gondolatok* a témát megillető alkaioszi strófában készült, ezt a témában és versformában egyaránt eltérő *Vég bútsú Amelitől* követi, amely azonban hangvételének szomorúságában az előzőhöz illik. Az *Aprótseprőségek* csomóitól elszakadt félcsomóban lévő *A' meg elégedés* méltóságos tárgyának és hangvételének megfelelően alkaioszi strófában készült. A versnemek szerinti elkülönítés elsődleges szerkezeti elve tehát a horatiusi variabilitás elvvel fonódik össze, amely a versformák és az azzal összefüggő témák váltakoztatásával a csomók belső elrendezését formálja meg.

Csetri Lajos idézett könyvében Berzsenyi 1808-as gyűjteményét kimondottan a versnemek és -formák szerinti felosztásban vizsgálta, belehelyezvén ezeket a korszak európai és magyar vershagyományainak kontextusába, mert a verselésben nem pusztán technikát látott, hanem a költői művek alkatának hagyományos retorikai megközelítés szerinti meghatározó tényezőjét. Az antik időmértékes formákra nézve megállapítja, hogy az újlatin poétikai tankönyvek által is közvetített hierarchikus rendszerben a versformák alkatilag bizonyos témákra alkalmasak, elsősorban méltóságfokok szerint. E megközelítés egészen általánosnak mondható a vizsgált korszak egészében, még az ettől elmozdulni látszó olyan szerzők, mint Kazinczy gondolkodását is alapvetően befolyásolja. E szemléletmód érhető tetten az *Aprótseprőségek* témát és formát változtató variációs szerkezetében, a Fazekas-költészet antik időmértékes versnemből készült egyik fele tehát túlnyomórészt ehhez a 18. század végére kikerült vershagyományhoz kötődik.

A Berzsenyi-gyűjtemény rímeseit vizsgálván Csetri Lajos megállapítja a Faludi-vers mennyiségi dominanciáját, s azt, hogy a rövid soros versek többnyire dalszerűek, míg a hosszabb soros strófákban (melyek között 12 szótagos sorok is vannak)

inkább 'borongós, gondolati, elégikus' versek íródtak. Ezek a súlypontok és tematikus megfelelések jellemzőek a Fazekas-költészet rímes szótagszámláló másik felére is. A rímes szótagszámláló versek kis hányada hosszú soros csupán Fazekasnál, s ezek epikus vagy elmélkedő tárgyúak, miként a Gyöngyösi-strófát az 1770-es évek körül felváltani kezdő páros rímű tizenkettős forma általában. A nagyobb részt képviselő rövid soros vagy változó szótagszámú strófák esetében az énekkvers jelleg viszont sokkal hangsúlyosabb, mint Berzsenyinél, s ez nemcsak a számszerű dominancia miatt van így, hanem a versek valószínűsíthető dallamkövető jellege miatt is. Ez ugyan jelenleg még inkább hipotetikus megállapítás, melynek igazolása a kritikai kiadás részletes vizsgálataira vár, de az ismert tények erre látszanak utalni.

Az mindenesetre különösebb kockázat nélkül kijelenthetőnek tűnik, hogy Fazekas rímes szótagszámláló verseinek nagyobb része alapvetően a magyar világi énekköltészeti hagyományok elsősorban Faludi nevével fémjelezhető vonulatához, és a protestáns énekköltészethez kötődik.²⁹ Az *Aprótseprőségek* által reprezentált versformák mindkét versnemben olyan hagyományok kontextusában tűnnek értelmezhetőnek, amelyek az 1770-es évek körül alakultak ki a magyar irodalomban, s így a későbbi költészeti formakincs alaprétegét képezik. A gyűjtemény kompozíciós elvei és *Az én poézisom* paratextusként érthető szövege tehát több ponton is egybehangzani látszanak. A cím és az ajánlás önleértékelő gesztusai a vers expozíciójával mutatnak rokonságot, egyaránt a szerénység-formula ambivalens kettőssége jegyében. A hangszerkatalógus által megidézett szemlélet pedig, amely *a verses szöveget annak használati módja által közelíti meg*, érvényesnek látszik Fazekas más verses szövegei esetében, így a *Lúdas Maty*nál is.

Erkölc

(A *Lúdas Matyi példázata*)

Allegória és példázat

A *Lúdas Matyi* Julow Viktor-féle értelmezését alapvetően meghatározó képviselőti-osztályharcos megközelítés a 19. századból eredeztethető 'demokratiai iránymű' koncepciójának örököse volt. Lebontásukat az újabb szakirodalom már elvégezte: az elemzések átértékelték Matyi és Döbrögi jelentőségét a művön belül, inkább utóbbi állítván a középpontba, Matyi pedig a kíméletlen bosszú végrehajtójaként, deviánsként, sőt, a híres gonosztevők életét elmesélő *pitaval* műfaji hagyományába illesztve jelenítődött meg. A szemléleti fordulat mondhatni nem is lehetne nagyobb, a megközelítések pedig szórtaabbak. Kézenfekvően adódik a kérdés, hogy mivel magyarázható

²⁹ Fazekas is írt vallásos éneket a megújított debreceni énekeskönyvbe, amely először 1808-ban jelent meg. Fekete Csaba újabban megtalálta a Fazekas által készített ének 1806-os autográf kéziratát. A 'két-szeres verseket' illetően Hovánszki Mária megjegyzései fontos támpontokat jelentettek.

az értelmezések rendkívüli szórtsága és egymást kizáró jellege. Ennek lehetőségét, úgy véljük, alapvetően az allegorikus olvasásmód teremti meg.

Borbély Szilárd saját olvasási pozícióját rögzítő reflexióját lényegében a *Lúdas Matyi* értelmezési hagyományának egészére érvényesnek tekinthetjük: „A művet funkciója szerint felnőtt közönség számára készült példázatnak tekintem, retorikai megformáltsága alapján pedig tanító parabolának [...]. [A] művet pragmatikus, tehát allegorikus intencionáltságú szöveggént fogom fel, amely szándékai szerint túllép az elokvencia határain.”³⁰ A *Lúdas Matyi* történetét allegóriaként olvasva a képviselési elv szinte automatikusan válik a példázatos-irányzatos értelmezés alapjává. Ebben az állandósult interpretációs modellben a változó elemet az jelenti, hogy mely szereplők és a történet mely elemei lépnek előtérbe, s határozzák meg a belőlük kibontható másodlagos jelentéssel a mű egészének tulajdonított eszmei tendenciát/irányt/példát, amely így igen sokféle és egymással össze nem egyeztethető lehet. Magából az allegorikus interpretációs modellből kell tehát kilépnünk, s a művet nemcsak *funkciója*, hanem *retorikai megformáltsága* szerint is példázatnak kell tekintenünk, minthogy az elsődleges források paratextusaiban egyértelműek az erre való utalások.

Az első kérdés természetesen a paratextusok hitelessége, vagyis, hogy a befogadás mellett vajon a szerzői intenció szempontjából is figyelembe vehetőek-e. A *Lúdas Matyi* Fazekas visszaemlékezése szerint 1804-ben született, ezt a szövegállapotot azonban egykorú autográf vagy autorizált forrás nem őrizte meg, egy 1808-as másolatban és a Fazekas tudta nélkül készült, nem ismert forráson alapuló 1815-ös kiadásban vélhetjük ezt felismerni. Az életműben (a szétszórta nyomtatásba került néhány költemény mellett) az egyetlen Fazekas tudtával és akaratával megjelent önálló verses kötet a *Lúdas Matyi* 1817-es második kiadása. Ez a Fazekas által 1814 körülnek mondott, ugyancsak nem ismert kéziratos átdolgozás figyelembevételével készült, s egészében autorizáltak tekinthető, noha Fazekas egyetlen ismert vonatkozó levelében sem tér ki tételen a kiadvány minden elemére. A mű mindkét kiadásában szereplő alcím regeként határozza meg a műfajt, ami múltban játszódó verses történetet jelentett. Fontosabb műfaji kódot képvisel a Phaerdrustól származó mottó, amely a példázatos-tanító (állat)mese hagyományába illeszti a művet. E mottó mindkét kiadásban szerepel, így – ha a kiadótól, Kerekes Ferencről származik is eredetileg – a második kiadás által autorizáltatott.

Borbély Szilárd idézett gondolatmenetében azonban megjegyzi, hogy a „meseként olvasás utólagos kódja félrevezető”, s talán azért nem fejt ki bővebben, mert kimondatlanul is ráhagyatkozik Szilágyi Márton vonatkozó okfejtésére. Szilágyi Márton szerint a mottó „tudatos reflexió egy olyan irodalmi előképre, amelyet a *Lúdas Matyi* nem kíván követni”, s állítását azzal indokolja, hogy a mű „nem zárul olyan tanulsággal, amely a történet fabuláris szintjét egyértelmű diszkurzív zárlattal látná el”, vagyis így nem kapcsolódik bele az állatmese „morális töltetű, példázatos

³⁰ BORBÉLY, *i. m.*, 180.

szövegtradíció”-jába.³¹ Szilágyi Márton ugyanis az értelmezésében egyébként kitüntetett szerepet játszó zárlatot egyértelműen és teljesen Döbrögi szólamaként, s így a történet szerves részeként olvassa.³² Véleményem szerint azonban csak a zárlat első teljes hexameterének végéig terjedő rész („Az Isten / Így bánik, ’s bánjon valamennyi kegyetlen Urakkal”) Döbrögi szólama, ahogy erre a következő sor elején utal a narrátor („Ezt mondván”). Innentől fogva végig a narrátor szól, vagyis tőle hallható a Döbrögi további sorsáról tudósító néhány zárósort, s ezek valójában nem történést, hanem egy állapotot írnak le, amelybe Döbrögi átlépett. A narrátor kommentárja ezt az állapotot egyértelműen követendőként jeleníti meg („és törvénytelenül nem bánt, hanem úgy *a’ hogy illik, / Ember társaival; jól is végezte világát*”³³), vagyis Döbrögi megváltozását példaként állítja az olvasó elé. E befejezés kétségtelenül nem kifejtett diszkurzív zárlat, viszont a fabuláris szinthez sem sorolható egyértelműen, mert tanulságot von le, még ha némiképp kurta-furcsa lezárásaként is az elmesélt történetnek.

A harmadik paratextuális elem a kiadó Kerekes Ferenc előszava, amely a második, autorizált kiadásban is benne maradt, immár *Előljáró-Beszéd az első Kiadáshoz* címmel.³⁴ A kiadás indokaként Kerekes a mű megformálásának érdemei mellett felhossa, hogy „Döbrögi Úrnak / Példátlan példás megjobbúlása is egybe / Úgy szívemre hatott”, ami egyértelmű reflexiónak tekinthető a mű zárlatára. A mottó mellett tehát a mű zárlata és a zárlatot előrevetítő kiadói előszó is a példázatként való olvasás stratégiáját kínálja fel az olvasónak. A negyedik paratextuális elem a szerzői előszó, amely természetesen csak a második kiadásban található meg, s épp ezért, mert kimondottan a kiadáshoz készült új szövegről van szó, a szerzői intenció tudatos megnyilvánulásaként értelmezhető. A szerzői előszó első fele a mű jelentésének diszkurzív kifejtését adja, a példázat műfaji kódjának megfelelően, egybehangzóan a mottóval és a kiadói előszóval. Ha tehát a mű végén esetleg némiképp kifejtetlenül szólaltatja is meg a narrátor az elmesélt történet jelentését, az előszavakkal és a mottóval együtt ez mégis mintegy összhangzó keretet képez.

A paratextuális elemek a példázat (exemplum) hagyományrendjébe tartozó tanító (állat)mese műfaji kódját kínálják fel, nem az allegóriáét, s a hexameteres versforma is inkább erre utal, semmint az eposzra.³⁵ Az állatmese a 18. század végének népszerű műfaja, számos önálló könyv jelent meg Aiszóposz és Phaedrus meséinek fordításával,

³¹ SZILÁGYI, *Határpontok*, i. m., 176.

³² „Célszerű Döbröginék a harmadik verés után elhangzó kommentárjából kiindulni”, s itt idézi a teljes utolsó hat és nem egészen fél sort. *Uo.*, 178.

³³ Az első változattal való összevetés a lényeg tekintve nem módosítja ezt az értelmezést, csak ott egy fokkal gyengébb e narrátori pozíció megjelenítése.

³⁴ Szilágyi Márton jogosan hívja fel a figyelmet az ezt az előbeszédet is kiadó textológiai gyakorlat zavart keltő hatására, de az is kétségtelen, hogy ez az előbeszéd szerves része a szövegforrásnak, így nem elhagyása lehet a járható út, hanem a szerzőség egyértelmű jelzése magában a közlésben, tipográfiai eszközökkel.

³⁵ BORBÉLY, i. m., 182.

illetve az ő modorukban készült mesékkal.³⁶ Feltűnő az is, hogy milyen nagy számban vannak a fordítók, szerzők között a protestáns felekezetekhez tartozók (egyébként már a reformáció kora óta). Az állatmese az exemplum-irodalom kedvelt területe, nagy teret biztosít a fabuláris szint önállósulására, szórakoztató-gyönyörködtető funkciójának kibontakozására. A *Lúdas Matyi* mesei eredetű története³⁷ a példázat olyan változatát képviseli, amelyben *a fabuláris szint lényegében uralomra jut, s a tanulság, amelyet példázni kell, a paratextusokba szorul.* Ezért is nyomulhatott előtérbe az allegorikus értelmezés, noha a paratextusok műfaji kódjai egyértelműen kijelölik az adekvát olvasásmódot. A jelentésképzés tehát retorikailag is elválk a fabuláris szinttől, nem a történetelemek önmagukon túlmutató jelentésekkel való megfeleltetése a felkínált olvasásmód, hanem az önállósággal bíró történetegész és az ettől elkülönülő diszkurzív jelentésadás egymásra vetítése.

Kegyelem és törvény

A *Lúdas Matyi* történetének kifejtett értelmét a szerzői előszó bocsátja előre legteljesebben. E paratextus első 10 és fél sora múlt–jelen ellentétre épül („Hajdan ütellekkel magyarázták a’ mi Atyáink, / Hogy mi az alsó rend törvényre” – „Elmúlt a’ vad idő”), amely az eddigiekben alapvetően a történés idejének meghatározása szempontjából vététt figyelembe az értelmezésekben, s amely kapcsán kiemelt kérdés volt, hogy a hangnem mennyiben tekinthető ironikusnak a jelen vonatkozásában. A múlt–jelen ellentétben azonban időtlen, általános érvénnyel bíró tanítás jelenik meg: a kegyetlen és törvénytelen uralkodás bosszút, azaz lázadást szül, amit kegyelemmel és törvényesen uralkodva lehet elkerülni. Ez a tétel a példázat jelentése, amely az első versszak végén egy közbevetés által explicite összekapcsoltatik Matyi történetével. A többi paratextus e tézis valamely vonatkozását vetíti a fabuláris szintre, hol Matyi, hol Döbrögi példázatos értelmezésével. A mottó Phaedrus-idézete *A róka és a sas* első két sora, amely a tanulságot fogalmazza meg: „Póroktul óvakodj, bármely fő pólczra lépsz, / Mert könnyen áll bosszút a gyors s fogékony ész.”³⁸ A kiadói előszó pedig Döbrögi megjobbulását emeli ki, előrevetítve a zárlatot, amely a megjobbulást a szerzői előszóval összhangban a kegyelem és a törvény fogalmaival hozza összefüggésbe.

A kegyelem szó a zárlatban elsődlegesen az uralkodás módjára vonatkozik (‘kegyelmesen, kegyesen’), amelynek itt kimondottan a viszont-erőszak elkerülése a

³⁶ Lásd minderről részletesen EMBER Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*, Bp., Athenaeum, 1918.

³⁷ A történet és a lehetséges forrásmesék kapcsolatáról, az eltérések jelentőségéről a kompozíció eredetisége szempontjából lásd SZILÁGYI, *Határpontok*, i. m., 173–177, főleg: 176.

³⁸ *Phaedrus Augustus szabadosa Aesop nyomán s modorában írt meséi*, ford. MOCSEY Antal, Kecskemét, 1855, 40. (I. 28.). A mottó: „Quamvis sublimes, debent humiles mutuere, / Vindicta docili quia patet solertiae.” Julow Viktor 1982-es népszerű kiadása Terényi István 1961-es fordítását közli a főszövegbe illesztve, pontos helymegjelölés nélkül (a kritikai kiadásban nem találtunk fordítást sem), ez azonban éppen a fő vonatkozás szempontjából nem elég pontos, hiszen a „humiles”-t „szegény”-ként fordítja.

közvetlen célja: „kegyelemmel akarván / Ójni magát ezután az erőszak tételek ellen”. A ’kegyelem’ egyértelműen a két sorral előbb Döbrögi által mondottakkal képez ellentétet, ahol is a ’kegyetlen urak’ említődnek. Ehhez az ellentéthez társul az a másik megállapítás, hogy Döbrögi megjavulása után ’törvénytelenül nem bánt embertársaival’, hanem ’úgy ahogy illik’, vagyis törvényesen. E szó ugyan nem szerepel itt, de fosztóképzős alakja egyértelműen ide idézi, a szerzői előszó pedig ki is mondja, hogy mikor elmúlt a kegyetlenségekkel teli ’vad idő’, akkor „Szent a’ Törvény”. A *Lúdas Matyi* példázatának közvetlen tanulsága szerint a törvény és kegyelem a bölcs fejedelmek uralkodásának sajátja, amellyel elkerülhető ’az alsó rend’ lázadó bosszúja, mert az alávetettek elégedettségét eredményezi („van bizodalma Hazánkknak / Bölts Fejedelmeiben”).

A *Lúdas Matyi* paratextusaiban megfogalmazott tétel feltűnik a költői életmű más, hangsúlyos helyein is. Az 1805-ös Cs. *et F.* című vers harmadik nagy egységében a földi rossz, kegyetlenség, erőszak a vezetők felelősségével ok-okozati viszonyban áll: „Mert fejedelmei rá kapatták”; „Mert fene Tigrisek a’ Vezéri”, vagyis általánosítva: „A’ viz felyülről árad alá”, épp ezért: „Bóldog halandók kiknek az ég kegyes / És bölts Vezért ad.” A ’kegyes’ jelző egyértelműen a *Lúdas Matyi* zárlatát idézi, akárcsak az *Aprótseprőségek* 8–9. csomójának fontos darabja, az életmű egyik összegző versének számító *Az én kis kertem* zárlata:

Hol az Úr atya szölgájának
 A’ Fejedelem országának
 A’ tiszta viselő seregének
 Az elölljáró helységének
 Ott azonn könnyenn segítődik
 A’ mi által kár tetetődik,
 A’ bóldogság a’ víg étellel
 Ott ölleknek szeretettel
 Ne tsüggedjünk hát munkáinkbann
 Bizván illy kegyes atyáinkbann

Fazekas költői életművének e markáns szövege kapcsán sokféle értelmezés felvetődött már, leggyakrabban a felvilágosodás fogalmának felhasználásával (felvilágosodott humanizmus, filantrópia, jozefinista paternalizmus stb.). Hozzátehetjük ezekhez, talán szorosabb kontextusként a Volksaufklärungnak a 18–19. század fordulóján Magyarországon is megjelenő irodalmát, amelyben kitüntetett téma az alávetettek forrongásainak elkerülése, megelőzése, s ezzel összefüggésben a jó kormányzás felelőssége.³⁹ Fazekas közvetlen kapcsolatban is állt a Volksaufklärung hazai irodalmának

³⁹ Kovács Ákos András, *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján* = „*Politica philosophiae okoskodás. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*”, szerk. FAZEKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 175–192. A tanulmány a szerző PhD-értekezésének egyik fejezete, a világhálón elérhető a Volksaufklärungról szóló disszertáció egésze.

egyik fontos darabját 1806-ban megjelentető Cserey Farkassal, éppen a mű megjelenésének idején.⁴⁰ Döntő filológiai érveket azonban e kontextualizálás mellé sem tudunk felsorakoztatni, az érvelések hasonlósága mellett pedig lényegi eltérések is mutatkoznak, épp ezért az értelmezésbe további összefüggéseket szükséges bevonni.

Az eredetileg az *Aprótseprőségek*hez tartozott, de attól nem ismert módon elszakadt csomófél *A' meg elégedés* című verset tartalmazza, amelyben a *Lúdas Matyi* és a vele összefüggésben idézett versek tanulsága ugyancsak megjelenik:

*Uram botsáss meg, kötve hiszek, gyanús
Amott az együgy; itt ez az úri fény. –
Sok a' porig nyomattatott nép
Nem lehet addig az ő királyok*

*Bóldog. – Fogadd fel kedves Atyánk! ügyét
Az el galázolt jó fíjaidnak, és
Mutass palánkot a' kevélynek
's Tiltsd meg az emberi vér szopokot:*

Az ódai szóláshelyzet megszólítottja, a Megelégedés mellett a szövegben többször feltűnik, így folytonosan jelen van egy másik megszólított ('Uram', 'Atyám'), aki a 2–3. szakaszban a 'szeretet kimeríthetetlen nagy kútfejének' neveztetik. A horatiusi allúziók mellett a vers poétikai alapkarakterét az imahelyzet és az Úrral való perlekedés végigvonuló szólama határozza meg, ezt látjuk az idézett részben éppúgy, mint a két versszakkal korábbi allúzióban is („Atyám ne kísérts, sőt szabadíts meg a / Gonosz kezektől”). Az 'emberi vérszopók'-tól szenvedő 'porig nyomattatott nép' érdekében a beszélő oltalomért a bölcs és kegyes fejedelemhez mint evilági instanciához fordul, ami a *Lúdas Matyi* példázatával tökéletesen egybehangzik, de ez itt jelzetten a zsolttárvélemény hangján szólal meg. Az 'emberi vérszopók' a Károli-biblia jellegzetes, sokszor előforduló kifejezése, a 139. zsolttár 19. versére pedig közvetlen utalásként is értelmezhető Fazekas ódájának idézett szöveghelye („Hogy-ha el-vesztenéd, Isten, a' hitetlen embert: a' kegyetlen vér-szopók el-távoznának én-tőlem”⁴¹). Az alattvalókkal való kegyes és kegyetlen bánásmód ellentéte mindezáltal a bűn és erkölcs morálteológiai kontextusába vonódik.

Szilágyi Márton Döbrögi megjobbulását a bűnökért való vezeklés utáni megtisztulásként értelmezi: a „»kegyelem« szónak tehát aligha véletlenek a teológiai implikációi: a *Lúdas Matyi* erősen ragaszkodik egy olyan erkölcsi világrendhez, amelyben a morál

⁴⁰ Fazekas Csereynél tett látogatására lásd Cserey Kazinczynak írott 1806. május 3-i levelét. KAZINCZY FERENCZ levelezése, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1893, IV, 142., 916. sz. (a továbbiakban KazLev.) Vö. még Fazekas levelét Csereynek (FMÖM II. 95.).

⁴¹ Pethe Ferenc 1794-es utrechti kiadása, 511. A bibliai szóhasználatra más összefüggésben lásd KOVÁCS Sándor Iván, „Már az ég bőljtát sikeretlen ércznek képzelék”: Magyarázat Fazekas Mihály verssorához, It, 1980/3, 783–788.

alapja kizárólag a Gondviselés működése lehet.⁴² A bűn és bűnhődés providenciális sémája általában is érvényesülni látszik Fazekas költeményeiben, nem korlátozódik a jó kormányzás eddig idézett tematikájára. Az *Egy véres ütközet estvélén serkent gondolatok*ban a háborúskodást indító nagyok (akiket másutt éppen ’vérszopóknak’ nevez⁴³) a ’kárhozandók útjára’ léptek, ahelyett hogy ’égbe vivő nyomokat keresnének’. A bűn leggyakrabban (akár csak Csokonainál) a hagyományos erénytani katalógus fogalmaiban ölt testet, úgy mint irigység, kevélység, bujaság, fősვნყség (pl. *Az én kis kertem, Szükségben segítség, Önnszeretet, A tavasz eleje*).

Az ezekkel szembeállított erkölcs égi eredetű („Áldjuk mennyei kutfejét / Erkölsünknek”; „esküszöm / A’ mennyekre, hogy a’ tőlök alá lejött / Erkölsz szent nyomait [...] / nem hagyom-el soha”), követése belső megelégedést szül és az evilági boldog élet záloga („kérjük az ég urát, / hogy bóldog legyen életek / A’ virtust követők lelki barátinak”).⁴⁴ Az *Álom* című versben leírt álombéli út az égbenyúló hegyen, egy kert közepén álló kápolna felé pedig az üdvözülés allegóriájaként érthető (’mennyei tzél, melyre teremtett’), hiszen egyértelműen a telosz térbeliesítéséről van itt szó („Nints olly tzél az egek bóltja alatt, hova / Baj nélkül szabad eljutni, az út nehéz / Vóltán a’ ki megijjed, / Válasszon gyepesebb nyomot”). A *Lúdas Matyi* példázata tehát, úgy véljük, megalapozottan vonható a legáltalánosabb morálteológiai összefüggések körébe: a jó (atyai) kormányzás felelősségét kimondó közvetlen tanulság általánosabb értelemben a bűn és bűnhődés providenciális sémája szerint érthető, végső soron pedig az életmű egészét meghatározó, teleologikusan elgondolt erkölcs fogalmához rendelődik. Az erkölcs így a *Lúdas Matyi* közvetlen tárgya és legfőbb vonatkozási pontja is egyben, hiszen az exemplum hagyományrendje szerint értett ’szép hangzatú erkölcs’ a ’Mindentudó’ fő bölcsességét nyilvánítja meg az emberi világban. Amint a tudományok teszik azt a természeti világra vonatkozóan.

Tudományok (A Debreczeni Magyar Kalendárium *programja*)

Bévezetés és mottóversek

Fazekas Mihály életművének egyik legnagyobb forrásbázisa a *Debreczeni Magyar Kalendárium* 1819–1828 között kiadott tíz kötete. Fazekas maga szerkesztette, de sajnálatos módon a szerkesztés részletei lényegében ismeretlenek, néhány vonatkozó adat maradt fenn csupán, s most került elő az 1821-es kötet saját kezűleg

⁴² SZILÁGYI, *Határpontok, i. m.*, 179.

⁴³ Az *Ama nemzetek vérében...* kezdetű versben, itt pedig ’a vér szomja hevíti’ őket.

⁴⁴ Az idézetek az *Éljen a’ barátság!* című vers végéről valók, melyet Lovász Imre adott ki (s a következők is).

korrektúrázott példánya.⁴⁵ A szövegforrások többsége szépprózai vagy értekező írás, verses közlemény csak mintegy tíz található közöttük. Fazekas a szerzőség megjelölését indoklást kívánó kivételnek tekinti a kalendárium esetében,⁴⁶ így egyrészt a közlemények nagyobb részének szerzői hitelessége bizonytalan, másrészt amit megjelöl, annak szerzőségét épp ezáltal fontosnak véli hangsúlyozni, ezért kiemelt figyelmet érdemel. Ilyenek a versek (1824-től kezdődően), a prózai írások közül pedig az *Esmérkedés a csillagos éggel* az 1826-os kötetből (amelynek folytatásai a következő két évben jelentek meg), illetve ugyancsak az 1826-osból *A Debreczeni Kalendárium tisztelt kedvellőihöz*, melyben az 1819-ben és 1820-ban először névtelenül publikált, majd itt monogrammal újraközölt programverseit mottóverseknek nevezte. S jellegéből adódóan hitelesnek tekinthető a monogram hiánya ellenére is a *Kalendárium*hoz írott szerkesztői Bővezetés (a kor szóhasználatára szerint nevezünk így, mert saját címe nincs), amely a mottóversek mellett a legfőbb önreflexív szöveg. A *Debreczeni Magyar Kalendárium* megközelítésében tehát érdemes ezek értelmezéséből kiindulni. Ez amúgy is indokolt, hiszen a szakirodalom a szórványos említéseken kívül alig szentelt nekik figyelmet, amint hogy a *Kalendárium* leíró ismertetésére is leginkább csak egy differenciálatlanul használt felvilágosodás-fogalommal kapcsolatba hozott, az alsóbb társadalmi rétegeket megcélzó ismeretterjesztés összefüggésében került sor, ha sor került, alapvetően Julow Viktor összefoglalása alapján.

A *Kalendárium* „Bővezetésének” legfőbb tárgya az a hiány, amelyet a mellette közölt mottóvers a címébe is emelt (*A Debreczeni Első Kalendáriumba, mellyből az időjövendölés kimaradt*). Az első bekezdés tömör célmeghatározása egy félmondat-tal jelzi ezt, majd a következő két hosszú bekezdés a ’helytelen jövendőmondások’ eme bejelentett kihagyását indokolja. Az érvelés fő kontextusát a kalendárium mint kiadványtípus jelenti, az érvelés kitér annak funkcionális követelményeire és saját vállalkozásának előzményeire, hivatkozván Mária Terézia hasonló szellemű első rendeletére is, amelynek azonban kevés fogantója lett. A negyedik bekezdés egyetlen költői kérdésbe sűríti a jövendölések káros voltával kapcsolatos álláspontját, majd a záró három rövid bekezdésben szinte tézisszerűen összefoglalja a *Kalendárium* célkitűzését, reflektálva a szöveg elején központba emelt és mindvégig tárgyalt hiányra: „kalendáriumunkat pedig az üres levegőből merített jövendőmondások helyett gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú toldalékokkal kívánjuk kedvessé

⁴⁵ A Debreczeni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban található példányról nem tud a teljes kalendáriumi anyagot áttekintő újabb dolgozat sem (Csató Beáta 2009-es magiszteri dolgozata a Bécsi Egyetemen, amely az interneten elérhető), csak egy 2011-es szabadegyetemi előadás videofelvételében találtunk erre vonatkozó szóbeli utalást, mely a 20110524 *Fazekas Mihály csillagászata (Székács Vera)* címen kereshető. Mind Csató Beáta dolgozata, mind Kovács I. Gábor összefoglaló munkája (*Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*, Bp., Akadémiai, 1989.) Julow Viktor monográfiájának vonatkozó fejezete alapján foglalkozik a *Debreczeni Magyar Kalendáriummal*.

⁴⁶ Fodor Gerzsonhoz írott, később idézendő levelében (FMÖM II. 110.).

és érdemessé tenni.”⁴⁷ A mottóversek lényegében ugyanezt a logikát követik, csak a kiadványtípus részleteiben való elmerülés helyett inkább a babonáság–világosság, gyermeki kor–felnőttkor metaforikáját előtérbe állítva indokolják a kalendáriumi időjósítás elhagyását.

A *Kalendárium* tartalmilag maradéktalanul megfelelt kitézött céljainak. A számozatlan oldalakból álló kötetek szerkezetileg meglehetősen állandóságot mutatnak, csak az első két-három évben vannak érdemi ingadozások. A naptárt tartalmazó első nagy egységet követi a *Töldalék* (az utolsó két évben is, noha ekkor e cím elmaradt), amely maga is több részből tevődik össze:

- az uralkodóház személyi-családi viszonyainak áttekintése;
- az államszervezet főbb hivatalviselőinek áttekintése;
- tudományos-ismeretterjesztő (csillagászati) és szórakoztató (novellisztikus) írások és/vagy
- versek;
- Bartha Boldizsár Debrecen-történetének közlése (1822-től, folytatásokban);
- Rejtett szók (azaz verses rejtvények);
- vásárok felsorolása;
- postautak felsorolása.

A *Töldalékok* tehát „gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú” szövegtípusokat tartalmaznak, s közöttük is meghatározóak a tudományos-ismeretterjesztő jellegű írások, amelyek a kihagyott asztrológiai jóslások helyét töltik be, és szinte kizárólagosan csillagászati témájúak,⁴⁸ csak a folytatásos Debrecen-történet tartozik még e típusba.⁴⁹ E ’tanító’ szövegek mellett kaptak helyet a ’gyönyörködtető, szívet nemesítő’ versek és a szépprózai írások, valamint a ’közhasznú’ ismereteket közlő adatsorok.⁵⁰

Fazekas Fodor Gerzsonhoz a *Kalendárium* tárgyában írott 1826. április 22-i levelében így indokolja e kiadványtípus választását: „Az én céлом csak az, hogy csekély ismeretemet kedves nemzetemmel közölhessem, ez pedig ítéletem szerint könnyebben elérhető nálunk a kézben forgó kalendárium által, mint akármely kész munka kiadásával, melynek csak az lenne sorsa, ami a tömérdek munkával készült

⁴⁷ FMÖM II. 35.

⁴⁸ Ezek forrásairól nem szól egyáltalán a szakirodalom, de az említett szabadegetemi előadásban utalás hangzik el arra, hogy Lalande és Bode korszerűnek mondható szakkönyveire vezethetők vissza, legalábbis egyezően téves adataik erre vallanak. Hozzátehetjük még ehhez a személyi összefüggések miatt Karap Péter debreceni csillagászati kiadványát is. Fazekas a *Kalendárium* mellett, attól különállóan jelentette meg *Tsillag óra* című, főleg táblázatokat tartalmazó füzetét, melyet a kritikai kiadás fotómásolatban közölt.

⁴⁹ Bartha Boldizsár történeti munkájáról van szó, melyet Csokonai is ki akart adni, lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei, Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 205–211, 529–531.

⁵⁰ Szilágyi Márton hívta fel figyelmemet, hogy ezek a név- és adatsorok a *sematizmusok* kiterjedt hagyományába tartoznak, amelyből a tisztí szótárak is kinőttek; mindennek jelentős szakirodalma van.

Fűvészkönyvnek.”⁵¹ Kierződik a sorokból valami keserűség a *Fűvészkönyv* sorsa miatt,⁵² de a belátás lényegét tekintve túlmutat ezen, hiszen a közönséghez való leghatékonyabb eljutás lehetőségét mérlegelve teszi le voksát a tudós könyvek helyett a népszerű kalendárium mellett. A programszövegekben megfogalmazódó olvasóképzetek pedig a megcélzott közönségre nézve jelentenek fontos támpontokat. A tudós hazafiság beszédmódjának formuláit alkalmazva e levélben ’kedves nemzetem’ szerepel, a Bézézetés az „Érdemes Hazafi”-t szólítja meg, majd azt a reményét fejezi ki, hogy kiadványa „mind a tudós, mind az együgyű publikum előtt” kedvességet nyer. Mindezek alapján legalábbis árnyalando az a nézet, amely a *Kalendáriumot* elsőrendűen és kimondottan a népnek, a parasztságnak szóló periodikaként értelmezi. A minél szélesebb olvasókörhöz való eljutás célkitűzése legfeljebb e rétegek bevonásának szándékát jelenti, nem pedig a kizárólagos feléjük fordulást, aminthogy a hatókörben sem csak Debrecenre és környékére számít, hanem a ’két magyar hazára’. A fogadtatásról rendelkezésre álló adatok visszazigazolni látszanak e törekvést, a 6–7000 példány igen jelentős számnak mutatkozik.⁵³

A közönséget illető célkitűzések messzemenően összhangban állnak a *Kalendárium* közleményeivel. E szempontból a *Tóldalék* anyagát leginkább az Uránia örökösének tekinthetjük,⁵⁴ semmint más korabeli kalendáriumok rokonának. Másfelől viszont a Mindenes Gyűjtemény szerkesztői megfontolásaival láthatjuk a folytonosság szálait, mert a *Kalendárium* sokkal inkább ennek osztatlan tudományfogalmához, s nem az Uránia csinosodás-programjához hasonlatos. E hagyományosnak mondható tudásszerkezet jelenik meg a jövőmondások elvetésének indoklásaképpen a Bézézetés és a motóverssek világosság-metáforikájában, ezért nem rokonítható ez a felszíni hasonlóság ellenére sem az Orpheus babona-ellenességével, ott ennek egészen más a kontextusa.⁵⁵

A *Kalendárium* tudományfogalmának azonban van még egy további, minden eddig említett folyóiratétól eltérő karakterisztikuma, amely már a Bézézetés költői kérdésében tetten érhető: „Mármost, midőn – Istené legyen a dicsőség! – a magyar égen a tudomány és az értelem világa naponként felsőbb grádusra emelkedik, micsoda lélekkel akarnánk a még eddig rossz szokásban megmaradott időről való jövődölésekkel az együgyűeket vakítani, a tudósok előtt pedig magunkat nevetségessé tenni?” A világosság terjedésére való konvencionális hivatkozás mellett, azzal összhangban feltűnik az Isten dicsőségére való utalás. Ez az összefonódó érvelés az 1820-as második motóversben kibontva is megtalálható:

⁵¹ FMÖM II. 111.

⁵² Erről lásd hivatalos jelentéseit 1823-ból és 1825-ből (FMÖM II. 120–125.).

⁵³ Fazekas írja *A Debreceni Kalendárium tisztelt kedvellőihez* című 1826-os közleményében, hogy kiadványa megjelenése óta „mindég reménységünket feljülhaladó kedvességgel is fogadtatott” (FMÖM II. 50.). Julow Viktor a debreceni nyomdatörténeti monográfia alapján adja meg a példányszám-adatokat. Julow, *Fazekas Mihály, i. m.*, 388, 505.

⁵⁴ Szilágyi Márton idézett monográfiájában kimutatta, hogy az *Uránia* egyes közleményei megtalálták az utat a korabeli kalendáriumok világába.

⁵⁵ A folyóiratok programjairól részletesen lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Bp., Universitas, 2009, 175–195, 371–405.

Lám! nem igaz, hogy ama' tehetetlen gyermeki korból
 Felserdült virgontz Ifjú ne szeretne leszálni
 Váz-paripájáról [...]
 Léptsőnn lépeget e' nemesebb tzélokra teremtett
 Állat, az oktalanok közzül, nagy hivatál[á]hoz
 Illő póltza felé.

A tudományok általi megvilágosodás gyermekkor–felnőttkor metaforikája az e tudás eredetéről és céljáról vallott szemlélet kereteibe illeszkedik: az ember megvilágosodása végső soron az isteni cél beteljesítése, melynek így hirdeti dicsőségét. E gondolat vezet be az *Esmérkedés az égitestekkel* című közlemény fejtegetéseit, immár értekező nyelven, de egyértelmű allúziókkal: „Ezek a kérdések [ti. a végzetlen Mindenségre vonatkozók] azóta támadtak, miólta az emberi nemzet gyermeki korából kikelvén, és lelki tehetségei kijjebb-kijjebb fejtődzvén, ráesmert magára, hogy e földön lévő minden állatok felett ő az, kit a Teremtő ide rendelt, felséges munkáinak vizsgálására, megítélésére és csudállására, hogy ezek által *megszenteltesék az Ő neve*.”⁵⁶ A tudományok a fiziko-teológiai szemlélet kereteibe illeszkedve nyerik el végső értelmüket, s válnak a megvilágosodott ember megkülönböztető jegyév, s ugyancsak e szemléletmóddal függ össze az így felfogott tudományok minél szélesebb körben való terjesztésére irányuló törekvés is.

Fiziko-teológia, tudomány, poézis

A fiziko-teológiát és a fiziko-teológiai irodalmat alapvető munkák sora tárgyalta már,⁵⁷ általában valamely szerző (Csokonai, Szőnyi Benjámín) életműve felől exponálva a kérdéskört. Fazekast rendszerint szórványosan, elsősorban egy-egy költeménye kapcsán említik, ezzel szemben Vörös Imre monográfiája számos helyen és vonatkozásban hivatkozik Fazekas műveire, de mivel a természetszemlélet általános kérdéseinek szempontjából vet számot a fiziko-teológiával, a Fazekasra vonatkozó nagyon fontos megfigyelések, utalások szükségszerűen széttagolódnak. *Feltételezésünk szerint a fiziko-teológia Fazekas életművének konstans és meghatározó szemléleti magját és alkotói módszerét képezi, s mint ilyen, kitüntetett jelentőséggel bír a lehetséges értelmezési keretek kialakítása során.*

A *Kalendárium* programszövegeiben a fiziko-teológiai szemlélet három jellegzetes elemének érvényesülését is megfigyelhettük. A tudományokat az isteni gondviselés nagy tervének részeként azonosíthattuk, hiszen az ember arra teremtett, hogy az

⁵⁶ FMÖM II. 66.

⁵⁷ SZAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése* = Sz. J., *Az éj és a csillagok*, Bp., Akadémiai, 1980, 241–292; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991; IMRE Mihály, *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével* = Szőnyi Benjámín és kora, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Református Gimnázium, 1997, valamint BÍRÓ, i. m. A fiziko-teológiát Fazekas kapcsán többször megemlíti Julow Viktor is.

őt körülvevő világot megismerje, s benne felismerje az isteni gondviselés nagyszerűségét. A tudományok így felfogott eredetük és végső céljuk mellett alapvetően kettős rendeltetéssel bírnak, egyrészt a természet szakszerű (szaktudományos) megismerésével szolgálniuk kell a világosság terjesztését a babonáság ellenében, másrészt és épp ezért ki kell lépniük a szigorúan vett szaktudományosság köréből, hogy az ismeretek szélesebb kör számára hozzáférhetővé válhassanak. A *Kalendáriom* e hármas küldetés felvállalásában megegyezik a hazai fiziko-teológiai irodalom jeles darabjaival, olyanokkal, mint Szőnyi Benjámint *Gyermekek fizikája*, Segesvári Istvánt *Derhamfordítása*, Szentgyörgyi József *Legnevezetesebb természeti dolgok esmérete* című könyve vagy Diószegi Sámuel prédikációi és más kéziratok prédikációi. Az említhető művek köréből azért is emeltük ki épp ezeket, mert debreceni illetőségű szerzőkről van szó (köztük Szentgyörgyi személyében Fazekassal vélhetően közeli kapcsolatokat ápoló kortársról, Diószegi személyében pedig szerzőtársáról, sógoráról), hangsúlyozandó a debreceni kollégium szellemi közegének jelentőségét a hazai fiziko-teologizmust illetően.⁵⁸ A művek maguk gyakran kimondottan tankönyvnek készültek, de legalábbis nem pusztán tudós olvasóközönség számára. A szigorú tudományosság követelményeinek többnyire úgy tettek eleget, hogy a közérthetőségre törekvő kifejtést nagy és részletes jegyzetanyaggal, hivatkozásokkal vették körül.

Fazekas és sógora, Diószegi Sámuel az 1807-ben megjelent *Magyar Fűvész Könyv*-ben is e hármas küldetésnek kívánt megfelelni. A mottó a bibliából való („Nézzétek meg a’ mezei VIRÁGOKAT. / Pompásabbak azok Salamonnál. Mát VI.”), s a megmaradt példányokról írott 1823-as jelentésében is elsőként említi Fazekas a fiziko-teológiai érvet a munka elkészítésének indokai között: „A természet bölcs teremtője és fenntartója [...] szent nevét, csudállatos munkáinak közelebről való vizsgálataival, és esmértetésével igyekeztünk dicsőíttetni”. Majd az *esmértetés* kifejtéseként utal arra, hogy munkájukat ’oskolai’ használatra szánták, s következő jelentésében kéri, hogy a sok-sok megmaradt példány „arra a helyre tétetődjön, melyre általunk is rendeltetett, azaz a tanuló ifjúság számára”.⁵⁹ A *vizsgáztatás* és *esmértetés* kettőssége a *Fűvész Könyv Előljáró Beszédében* is megjelenik,⁶⁰ mert egyrészt szempontként fogalmaztatik meg a ’világos és tömör, nem unalmas és homályos’ előadásmód, hogy ’a könyvnek akárki azonnal hasznát vehesse’, másrészt pedig ’hazánk természeti-tudományokban jártas tudós férjfiainak’ szakmai elvárásait is teljesíteni kívánja a munka, hiszen az előljáró beszéd számot ad a fő forrásmunkákról és a feldolgozás módjáról, a részletes jegyzetek pedig szakszerűen hivatkoznak és magyaráznak. A könyv újdonságát ’a két hazában’ a botránkozató, babonás elnevezéseket tartalmazó kuruzsló

⁵⁸ Lásd erről SZAUDER, *i. m.*, 259; IMRE, *i. m.*, 172. A kéziratok prédikációkra Imre Mihály hívta fel figyelmemet.

⁵⁹ FMÖM II. 120. és 122.

⁶⁰ Megjelennek e célok a *Fűvészkönyv* készítéséről hírt adó két aprónyomtatványban, a *Jelentésben* és a *Toldalékban* is, melyeket Julow Viktor fedezett fel és adott ki a Déri Múzeum 1962–1964-es évekre szóló évkönyvében (Debrecen, 1965, 397–414).

célú füveskönyvek ellenében határozzák meg: maguk is az orvosi felhasználás regisztrálásával kezdtek munkához, de erről lemondtak, mert „kétféle tudományt összezavarni mindenkor káros”. A *Magyar Fűvész Könyv* tehát tudomány-konceptiójában lényegében azonos a *Kalendárium*éval, a különbséget, mint azt Fazekas maga hangsúlyozta, a választott műfaj jelenti, s közülük az utóbbit ítéli hatékonyabbnak a feltett célok megvalósításában.

A *Kalendárium* a csillagászat, a *Fűvész Könyv* a botanika tudományának eredményeit közvetíti, vagyis a fiziko-teológiai természetkép három nagy tartománya közül kettő vizsgálatára irányul.⁶¹ A tudományok önmagukban ugyanúgy gyönyörűséget okoznak (az utóbbi előljáró beszéde szerint), ahogy gyönyörűségét leli a ’mezei ember’ az égbolt és a ’kertész’ a virágai szemlélésében, s mint gyönyörűséget okoz az e szemlélet jegyében fogant poézis. Imre Mihály Szőnyi Benjámint kapcsán fogalmaz általános érvénnyel: „A fiziko-teologizmus műveinek többségéhez híven Szőnyit is leginkább a mikro- és makrovilág bűvöli el. Leírásaiban mindig visszatérő fordulat a szemléleten túl a *csodálat* és *elragadtatás* többletérzése.”⁶² Fazekas költészetében ugyancsak kiemelt tematikus vonulatot jelent a végtelen kozmosz és a kert kisvilága. Az előbbire példa az *Egy férje elestén kesergő özvegy*, *A kétségbeesett szerelem*, s némi képp *Az öröm tündérsége* és a *Cs. et F. is*, valamint a *Kalendárium*ban az *Esmérkedés az égitestekkel* után függesztett disztichonok, melyek *Egy astronomiai értekezés után* címmel szerepelnek a kiadásokban. A newtoni világkép ’szakadhatatlan vonzódás’ által összetartott és a ’manus emendatrix’⁶³ jóindulatára utalt ’nagy Minden’-e tűnik elének a költeményekből. A szemlélése által kiváltott fenséges elragadtatottság a versekben ugyanakkor rendre a látomás pusztá álomképpé válásával ellenpontozódik ironikusan.

A fiziko-teológiai szemlélettől ugyancsak mélyen áthatott a kert toposza Fazekas költészetében. Legkifejtettebb példája ennek a más vonatkozásban már idézett *Az én kis kertem*, melyben a természet csodálatos célszerűsége fölött érzett elragadtatottság közvetlenül áttűnik az isteni gondviselés dicséretébe:

Jer örvendezvén az egekkel
Együnk és igyunk víg lélekkel
Áldván a’ természet jó atyát
Ki táplálja minden állattját
Ki a’ láthatatlan párából
’S sok ezernyi szerek langjából
Felhőt hirdet a’ levegőbe,
’S essőt ad alkalmas időbe.

⁶¹ VÖRÖS, *i. m.*, 73. (A harmadik tartomány az állatvilág.)

⁶² IMRE, *i. m.*, 145.

⁶³ BÍRÓ, *i. m.*, 377.

A természet apró gyönyörűségeinek mikrovilága tűnik elénk *Az én kis kertem* jelentős részében, valamint *A' tavasz eleje* prózájában és betétverseiben. A fiziko-teológiai frazeológia meghatározóan formálja a *Nyári esti dal* világát is, amely szemléletesen mutatja, hogy a fiziko-teológiai leíró technika és eszköztár milyen nagy mértékben meghatározta Fazekas verseit, hiszen e költemény szerkezete a keretversszakok közötti három szakaszban a természet három nagy tartományának leírására épül.⁶⁴ Fazekas egy másik jelentős verse, a *[Mint mikor a nap...]* a fiziko-teológiai alkonyleírások fényeket és végtelen perspektívát használó típusának eszközeiből építkezik,⁶⁵ akár csak az *Éljen a barátság!* című költemény eleje. A fiziko-teologizmus egyik centrális szemléleti eleme, az emberérdekű célszerűség gondolata hatja át *Az öröm tündérsége* nevezetes sorait:

Álmétkodva néztem e' nagy játék színbe
 Hogy a' bölts természet mennyi féle színbe
 Hordja fel játékát a' néző elébe
 's Hány féle hangokkal zengedez fülébe.
 Nemem méltóságát egészen érzettem
 Látván hogy e' mind ő érte van, 's érettem
 Érzem mely nagy lelkem állat társim felett
 Kikbe íly böltsset a' fő bölts nem lehellett.

Az emberérdekű célszerűség szorosan összefonódik az ember mint a földi létezők legnemesebbike gondolatával, amint azt az idézet utolsó két sorában látjuk. E belátás alapozta meg, mint arról az előző alfejezet végén szó volt, a fiziko-teológiai tudományfelfogást, s e belátás képezi a poézisfelfogás alapját is, mikor a Dorottya-levelekben az 'erkölcsi rajzolat' hiánya kéretik számon a vígeposzíró Csokonain: „Az ember lerajzolásán nem az emberi képnek és testállásnak leírását értem, hanem annak előadását, ami az embert az Istennek e földön lévő minden teremtései közt legnemesebbé teszi; [...] őnéki hát a lelke körül kell kereskedni.” A poéta feladata ennek megfelelően határozta meg: „Akármicsoda tarka névvel bérmálják is el az Urak versezeteiket, csak az annak a lelke, hogy *eleven színű és szép hangzatú erkölcs legyen benne*, és tessen a léleknek.”⁶⁶ Az általunk kiemelt rész jól felismerhetően a horatiusi *utile et dulce* elvét fogalmazza meg a poétával szembeni fő követelményként.

⁶⁴ VÖRÖS, *i. m.*, 119, 163.

⁶⁵ *Uo.*, 59. Szintén utal a fiziko-teológiára a vers önálló elemzése (GÖRÖMBEI András, *Fazekas Mihály: Mint mikor a nap*, ItK, 1969/2–3, 274–281.), melyet Julow Viktor monográfiája is követ.

⁶⁶ FMÖM II. 21. és 15.

Használni és gyönyörködtetni

A feltehetőleg Fazekas által írott apokrif Dorottya-levelek⁶⁷ a szakirodalomban Julow Viktor óta a *Lúdas Matyi* megszületése kapcsán kerülnek említésre: a levelekben megfogalmazott poétikai elvek a *Dorottyával* szembeni kifogásokat alapozzák meg, a *Lúdas Matyi* pedig azok megvalósulását illusztrálja, így a *Lúdas Matyi* a *Dorottyával* való játékosan komoly versengésként áll előttünk. A filológiai konstrukció nagy meggyőző erővel bír, de hogy valóban egy ilyen versengésből született-e a mű, annak bizonyítására tényleges adat nem áll rendelkezésre. Ha tehát ez filológiailag megalapozott keletkezéstörténetként nem is olvasható, annyi azért kijelenthető, hogy a szóba hozott szövegek a *Lúdas Matyi* releváns kontextusát jelentik, ráadásul ugyanabban az időkorben. A bennük megfogalmazott poétikai elvek ugyanis érvényes szempontot kínálnak a mű értelmezéséhez, hiszen Fazekas egyetlen kifejtettebb poétikai megnyilatkozása a *Lúdas Matyi* példázatára közvetlenül vonatkoztatható („A lélek a poétától azt kívánja, hogy állítsa elébe a virtust és a vétket”⁶⁸).

A Dorottya-levelek poézisfelfogása ugyanakkor nem csak és nem elsősorban a *Lúdas Matyi* összefüggésében releváns. Az *eleven színű és szép hangzatú erkölcs* kívánalma az erkölcsnemesítés funkciójában mutatja fel a horatiusi *használni és gyönyörködtetni* maxima jelentését a poézis egészére érvényesen, meglehetősen általánosságban. Kontextualizálásához a Dorottya-levelek egy másik, két bekezdéssel későbbi szöveghelye jelenthet támpontot: „Amelly versezetnek nem az erkölcs a főcélja, nincsen annak lelke, akármilyen szépnek tessenek is különben: hasonlatos az a festett képhez és a pengő hegedűhöz, mellyek az érzékenységeket felcsikládozzák, de a sziv kívánságait ki nem elégítik.”⁶⁹ Mint Szilágyi Márton rámutatott, a szövegrész bibliai allúzióra épül (1Kor, 13,1), amely „még inkább kiemeli a mondat morálteológiai alapozottságát, különösen, hogy az idézet éppen a Szent Pál-i gondolat központi fogalmát, a szeretetet nem veszi át szó szerint, s így a hiányával, azaz egy elliptikus szerkezet révén lépteti be a fiktív levélbe.”⁷⁰ A morálteológiai kontextus meghatározó voltát, úgy véljük, további vonatkozások is erősítik.

A *festett kép és pengő hegedű* (a bibliai textusban ’pengő cimbalom’) közvetlenül a gondolatmenetet elindító szembeállítás összefüggésében értelmezhető, amely

⁶⁷ Újabbán Borbély Szilárd megkérdőjelezte Fazekas szerzőségét, alapvetően Julow Viktor bizonyításának elégtelenségei miatt (BORBÉLY, *i. m.*, 182.). A kritikai kiadásban felsorolt több mint húsz érv nagy része valóban kétes értékű, de kettő akkor is figyelmet érdemel (FMÖM II. 215–217). Az egyik az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztőjének megjegyzése Fazekas szerzőségére vonatkozóan a szöveg első közlésekor, noha nem tudjuk, jegyzését mire alapozta. A másik s valóban perdöntő filológiai adat a Debreceni Irodalmi Múzeumban lévő kéziratban található utólagos javítások autográf jellege: megítélésünk szerint ezek a javítások valóban származhatnak Fazekas kezétől, s valószínű, hogy tőle származnak. A bizonytalansági tényezőt az jelenti, hogy a javítások mennyisége csekély, s jobbára szavak korrekciójára terjed ki, így a kézírás megítélése csak kis és töredékes korpusz alapján történhet, ami teljes egyértelműséget nem tesz lehetővé. Mindezek alapján a *feltehetően Fazekas műve* minősítést látjuk indokoltnak.

⁶⁸ FMÖM II. 15.

⁶⁹ *Uo.*

⁷⁰ SZILÁGYI, *Határpontok, i. m.*, 166.

a képfestést és muzsikát veti össze a poézissel, megállapítván, hogy az előbbieken minden tökéletességük mellett sem vetekedhetnek az utóbbival, mert csak érzéki hatást keltenek, míg a poézis az érzéki hatást magasabb célra használja: „Ez a két tehetség [ti. a festés és hangicsálás] a poétában is megkívántatik, mert ezek nélkül munkája kietlen, hanem ezek az ő kezébe csak eszközök főcéljának elérésére.”⁷¹ A képfestés és muzsika poézissel szemben alárendelt volta a református hagyomány szemléletét látszik tükrözni (képellenesség, az ének zenei kíséretének tilalma versus a kimondott szó elsőbbsége). A ’hegedű’ motívuma azonban egy konkrét szövegösszefüggésben is szemlélhető, amely ugyancsak bibliai textusra vezethető vissza. *Az én poézisom* hangszerkatalógusában a hegedű az 1. sorban a lant és a tárogató mellett szerepel, némiképp szokatlanul, hiszen a cigányzenészek hangszere leginkább a duhaj mulatozások képzetét idézte meg a korban. Itt azonban már csak azért sem szerepelhet ilyen értelemben, mert a 4. sorban a doromb képviseli az alantasabb használati módot, eltérve az első sorban említett hangszerektől.

A hegedű itteni említésekor sokkal inkább a református énekköltészetre gondolhatunk háttérhagyományként. Szőnyi Benjámint nagyon sok kiadást megért énekeskönyve, mely címlapján a Jelenések könyvének két helyére (5:8–9., 14:2–3.) hivatkozik, a *Szentelek hegedűje* címet viselte. A Károli-féle bibliafordítás a ’hárfa’ helyett ’hegedűt’ mond a hivatkozott helyeken, miként a Zsoltárok könyvében is.⁷² A 49. zsoltár eleje Szenci Molnár Albert fordításában így szól: „Az én szájam szól nagy bölcsességet, / Es elmém gondol jó értelmeket, / Ez példára magamis figyelmezem, / Hegedő szóban szép mesét jelentec.”⁷³ E szöveghelyre utal Csokonai a Dayka verseiről írott bírálatában, éppen egy vers poétikai karakterét meghatározva: „az egész Dalt nem festői, hanem példázó és ábrázoló Darabnak ítélném, a’ mellyben a’ Poéta, hogy ama’ Sz: Lyricussal szóljak, *hegedűszóban Szép mesét jelentett*”.⁷⁴ Nem tudjuk filológiai adattal igazolni, hogy Fazekas ismerte Szőnyi vagy Csokonai művét, s azt sem, hogy *Az én poézisom* című Fazekas-versben a *hegedű* e hagyományra utal, arra viszont van adatunk, hogy e protestáns zsoltár- és énekhagyomány szellemében idézte meg maga is a ’szent lyrikust’, a zsoltáriró Dávid királyt a *Kalendáriom* egyik cikkében, a 104. zsoltárra hivatkozva.⁷⁵

A *hegedű* tehát a horatiusi *használni és gyönyörködtetni* elv példája és ellenpéldája is egyben az idézett szövegekben, bibliai textustól és kontextustól függően. A *szép*

⁷¹ FMÖM II. 15.

⁷² Lásd például Pethe Ferenc 1794-es utrechti kiadását (229, 234). Minderről részletesen szól FEKETE Csaba tanulmánya: *Szőnyi Benjámint és a magyar református himnológia = Szőnyi Benjámint és kora, i. m.*, 36–38.

⁷³ *Szenci Molnár Albert költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971, 125. (Pethe bibliakiadásában: 29.)

⁷⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei, Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 60.

⁷⁵ FMÖM II. 67–68.

hangzatú erkölcs kívánalma egészen a 'hegedűszóban szép mesét jelentő' 'szent lyrikus' szellemét tükrözi, ami egybehangzik a *Lúdas Matyi* példázatának morálteológiai alapozottságával éppúgy, mint a tudományok és a poézis kapcsán említett fiziko-teológiai összefüggésekkel. A már többször szóba hozott Szőnyi Benjámín fiziko-teológiai művét, a *Szentek hegedűjét* Kecskés András „szépirodalmi igénnyel megfogalmazott alkalmazott költészetnek” nevezi,⁷⁶ s ezt egyetértőleg idézi Imre Mihály is, mikor Szőnyi életművét a 'szoltárköltészet hagyományrendszerén' belül, annak 'terjedelmes epilógusaként' értelmezi.⁷⁷ Óvatosan, de némi határozottsággal fogalmazzuk meg az ezen értelmezésekhez kötődő hipotézist, amely eddigi gondolatmenetünkéből következik: a Fazekas életművét egybefogó fiziko-teológiai szemléletmód keretei között a horatiusi *utile et dulce* olyan felfogása volt érvényben a poézisre nézve, amely leginkább e hagyományrendszer örököseként tűnik értelmezhetőnek.

Amikor viszont a *Kalendáriumra* nézve az a cél fogalmazódik meg az 1826-os rövid programcikkben, hogy az égitestekről szóló eddigi írások helyett „más, részszerént gyönyörködtető, részszerént szükséges és hasznos dolgokkal fogjuk Kalendáriumunkat bővíteni”, akkor az nem pusztán az egyes írások funkciójának megoszlásaként olvasható (az eddigiek szellemében), hanem az írások megoszlásaként is (vannak hasznosak és vannak gyönyörködtetőek). Ez utóbbi olvasásmód már csak azért is indokolt, mert a *Kalendárium* anyaga, mint láttuk, valóban mutat ilyen megoszlást, ami szoros kapcsolatban van a hasznosság Julow Viktor által kiemelt prakticista értelmezésével. S ha a *Lúdas Matyira* gondolunk, a paratextusokban megfogalmazódó példázat és a fabuláris szint között nagyra nyílt távolság is inkább érthető 'használni és gyönyörködtetni' egymásmellettségeként, ahol a hasznosság persze az erkölcsi tanító szándék elvi dominanciáját jelenti továbbra is. A pálya végi nagy összegző versben pedig a hasznosságnak egy további összefüggése jelenik meg, amely szolgálatként értelmezi azt.

Önértelmezés

(A *Kalendárium* magyarázatja után serkent gondolatok számvetése)

Extenuatio és hypocrisis

Julow Viktor monográfiáját a *Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok* című versről írott meghatott sorok zárják, 'Arany János őszikéivel rokon számvetésként' jellemezve azt.⁷⁸ Az analógia indokoltnak látszik például az *Epilógus*

⁷⁶ KECSKÉS András, *Szőnyi Benjámín énekszövegeinek ritmikája* = *Szőnyi Benjámín és kora*, i. m., 70.

⁷⁷ IMRE, i. m., 167.

⁷⁸ JULOW, *Fazekas Mihály*, i. m., 451–453. A vers „elégikus-sztoikus modalitását” kiemelte már Szegedy-Maszák Mihály is: *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században* = Sz. M. M., *Világkép és stílus*, Bp., Magvető, 1980, 50.

önjellemezésével és hangnemével való hasonlóság alapján,⁷⁹ de ebből számunkra az is következik, hogy Fazekas költeményét szintén megformált önképként, nem pusztán életrajzi dokumentumként kell olvasnunk. A cím némileg talányos, nem tudjuk, milyen ihletet adó 'magyarázatra' utal.⁸⁰ A vers alapötlete mindenesetre az, hogy miként Gergely pápa naptárreformjának bevezetésekor elvesztek napok, úgy a saját életpályának is voltak elveszett időszakai, melyek nem szolgáltak a haza hasznára. Az ezt kifejtő első két versszak után a következő kettő a használni törekvő szándék állandó meglétét hangsúlyozza, a következő három számot vet a haza javára végzetekkel (katonáskodás, poézis, botanika, csillagászat), a záró szakasz pedig a hűsvétra való utalással már egy másik életre tekint.⁸¹

A költeményt verstani alkata (8a+7b+8a+7b+7c+7c) meditatívva alakítja, ahogy a szakaszok utolsó, páros rímű sorai szentenciaszerűen meglassulnak. Az ismétlődések ezeknek némi refrénszerűséget kölcsönöznek, a 3–7. versszakok zárósoraiban ugyanis az ötből négyszer fordul elő a 'tehettem' szó (először 'valamiről', majd háromszor 'valamit' vonzattal), s mindannyiszor tagadó vagy korlátozó értelemben, a versegy-
séget záró pozícióban (a 4. és a 7. szakaszban) azonosan. A rímhívószóként, szinte refrénszerűen ismételt 'többet nem tehettem', illetve 'ennyit is tehettem' kijelentés a szintén visszatérően (négyszer) ismételt 'használni' ige jelentéskörében nyeri el értelmét, mellyel az ugyanennyiszor szereplő 'haza' három helyen egy nyelvtani szerkezetben áll. A vers szövegösszefüggései alapján tehát a *hasznosság* itt nem 'az egész pályát jellemző gyakorlatias segíteni akarást, praktícizmust' jelenti, s nem értelmezhető a használni és gyönyörködtetni poétikai elve szerint sem, sokkal inkább a haza javára végzett *szolgálat*ként érthető, a tudós hazafiság beszédmódjának szakrális mintázatot követő toposza és a szolgálat református hagyományban adott kontextusa szerint.

Az alaphangoltságot a meg nem elégedettség rezignációja jelenti, amely a szándékok és tettek között érzékelt jelentékeny távolságból fakad. Először önvádként hangzik el a haszon nélkül elvesztegetett sok év miatti panasz („Ha éltemen végignézek, / Csak elijjeded tőle / Magam is, hogy mennyi tízek / Esnének ki belőle, / Mellyek e jó hazának / Hasznára nem valának”). A panaszra a szándék megléte és valóra váltásának törekvései hoznak vigasztalást („De tudtam mindég érzeni, / Hogy kellene igazán

⁷⁹ Példaként említhető különösen a pálya egészére vonatkozó *rezignált meg nem elégedettség* („Mily témérdek munka várt még!... / Mily kevés az, mit beválték / félbe-szerbe”), a 'kevély fogat és az út szélén baktató ellentéte, amely *csendes, szerény önérzetet* nyilvánít meg („az útfélen itt-ott / Egy kis virág nekem nyitott: / Azt leszedve / megvolt szívem minden kedve”). ARANY János *Munkái, Kisebbségi költemények* 3. 1860–1882, s. a. r. S. VARGA Pál, Bp., Universitas, 2019, 204–206.

⁸⁰ A vers Lovász Imre kiadásában maradt fenn, hitelességét az életmű ismert vonatkozásaival való közvetlen megfelelői és az 'aranyszám' szövegpárhuzama alapján bizonyíthatóan tekintjük. Olyan előszöveget azonban, amelyre a cím alapján a szöveg utalna, nem ismerünk.

⁸¹ Az itt említett 'aranyszám' ugyanis hűsvét napjának kiszámítási módja (évszám+1 osztva tizenkilencel maradéka), amit disztichonokba is foglalt (FMÖM I. 270; FMÖM II. 87.), a vers hitelessége mellett ez a szövegösszefüggés az egyik fő filológiai adat. A versszakban ez alapján nyilvánvalóan nem a lélek-vándorlásról van szó, mint Julow Viktor véli.

/ És haszonnal segíteni / E' bajban forgó hazán [...] Használtam is, megeszmérem, / Mikor hogy tólt, ha kellett"). A tettekkel való számvetés során előbb a katonai pályát említi, ez az egyetlen hely a versben, ahol a valódi megelégedés hangja szól („Hogy ennyit is tehettem, / Boldogságom érzettem”), majd a poézisre, botanikára, csillagásatra utal, elégedetlen elégedettséggel, csekélységnek látván az eredményeket. A tudós hazafiság beszédmódjának metaforikája szerint értett 'haza oltárán benyújtott áldozat' az 'ökrökkel, bakokkal' szemben csupán 'egy-két virág' és az 'oltárra festett csillag', a nyelvet pedig 'lant' helyett 'duda' dicséri. A költemény számvetése egészében az extenuatio⁸² alakzatára épül, amikor is az önkicsinyítés mint a túlzás formája válik a visszatekintő meg nem elégedett rezignáció hordozójává.

A tetteket számba vevő versszakokban új vonatkozást jelent, hogy azok nemcsak a szándékhoz viszonyítva ítéltetnek meg, hanem mások tetteihez képest is. A poézist megidéző versszakot három elemből álló ellentét formálja meg:

Ollykor midőn a' felkentek
Helikon tetejére
Zengedezni lanttal mentek
Nyelvünk dítseterére,
Én kenetlen, dudában
Dítsertem a' pusztában.

A 'Helikon, lant, felkentek'–'puszta, duda, kenetlen' kettősségében egyszerre érvényesül a külső és a saját nézőpontból adódó minősítés: a beavatott 'felkentek' világa felől nézve a 'kenetlen' profanus kívülállóként jelenik meg már a puszta megnevezés által, ugyanakkor az 'Én kenetlen' nem pusztán megnevezés, de e pozíció felvállalása is egyben. Annak jelzése, hogy a 'felkent–kenetlen' szópár nem az egyetlen lehetséges értelmezési mező, vagyis ami e mezőben szemlélve egyértelmű értékminősítést nyer, más nézőpontból másként is értékelhető. Mert más nézőpontból maga a 'felkentség' kerül idézőjelbe azáltal, hogy ironikusan inadekvát szembeállításban használtatik. A 'felkent' ellentétpárja a 'profánus, laikus, be nem avatot', a 'kenetlen' ilyen értelemben a korban nem használatos, ugyanakkor nyelvtanilag logikus alak. Jelentése pedig egy másik szinten épít ki ellentétet azáltal, hogy a nyikorgó szekérekereket idézi meg, de már aligha komolyan vehetően, inkább játékos iróniával. Ez a relativizáló kettősség vetül ki a 'felkentek Helikonjának' mint a poézis egyetlen lehetséges helyének és a 'pusztának' mint mégis lehetséges másik helynek az ellentétébe. Az önértés lényegét tekintve tehát az 'Én kenetlen' nem *kívül* áll a poézis felkentjeinek világán, hanem ahhoz képest *máshol*. Ami a felkentek világának nézőpontját elfogadva extenuatióknak

⁸² Az extenuatio alakzatának figyelembevételét Fazekas Gergely Tamás javasolta *Az én poézisom* értelmezése kapcsán, s ehhez kötődik Bódi Katalin ugyancsak inspiráló észrevétele: felvételeik továbbgondolása jelentős mértékben alakította a dolgozat koncepcióját.

látszik, e másik nézőpontból a *hypocrisis*⁸³ alakzataként érthető inkább, a megvont mérlegből kibontakozó önkép tehát sajátos kettősséget mutat, egyrészt rezignált önkicsinyítés, másrészt az önérték tudata hatja át.

E kettősség, a másik nézőpont megjelenik a 'lant' és a 'duda' szembeállításában is, a motivikus ellentét harmadik elemeként, az életmű sajátos konkordanciahálójának részeként. A *Lúdas Matyi* 1817-es szerzői előszava a világra bocsátandó művet a dudaszóra táncoló medvéhez hasonlítja, míg a költeményekben⁸⁴ a lant általában a költői megszólalásmód attribútuma a kor szokásrendje szerint. *Az én poézisom* elején, az *Aprótseprőségek* jellemzésével kapcsolatos állásfoglalás elhárításakor a 'lant, hegedű, tárogató–doromb' hangszerkatalógust láttuk feltűnni. Mivel a „dorombot ekkoriban a lant, vagyis a komoly, fennkölt líra ellentétpárjaként, 'negatív lant'-ként emlegették”,⁸⁵ az ellentét itt is kiépülni látszik. A 4. sor megfogalmazása ugyanakkor ezt rögtön vissza is metszi: „És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg [a firkált aprótseprőségek]”. Nem az első pillantásra kézenfekvő ellentét hangsúlyozódik tehát, hanem a megengedő jelleg: ami egyfelől egyértelműen alantasnak tűnik, másfelől nézve az sem feltétlenül szégyellni való. Továbbá az *Aprótseprőségek* címében és ajánlásában feltűnő szerénység-toposz ebben az összefüggésben ugyanolyan kétértelműséget hordoz, mint *Az én poézisom* és a pálya végi összegző vers. A nyilvánosság elé lépni szándékozó szerző beszédpozíciója, ahogy ezt a Kajánhoz szóló ajánlás elbizonytalanító kettőssége jelzi, egyszerre nyilvánítja meg a külső és belső nézőpontot saját poézise megítélésében, így egyszerre értelmezhető az *extenuatio* és a *hypocrisis* alakzataként.

A késői visszatekintő-összegző költemény tehát egy szemléleti-motivikus szöveg-hálóba szövődve reflektál saját pozíciójára. Ugyanakkor nem tagadhatóak a költemény referenciális elemei sem, hiszen a katonáskodás, a sebesülés megidézése, a *Fűvész Könyvre* és a *Kalendáriumra* való utalások mind eléggé egyértelműek. Ebben a sorban a poézis megidézése kapcsán a 'felkentek' említése tekinthető referenciális utalásként, Julow Viktor is így értette, Kazinczyra vonatkoztatva. Valóban, Kazinczy magát a gráciák felkent papjaként jelenítette meg a nyilvánosság előtt és leveleiben pályája során mindvégig, részben szabadkőműves szerepértelmezése szerint,⁸⁶ továbbá ismeretes Kazinczy és Fazekas szembekerülése az Árkádia-perben, a versbéli utalás így joggal vonatkoztatható Kazinczyra. Viszonyuk és a per áttekintése nem

⁸³ Az 'elleplezés retorikájának' használata régről jól ismert eljárás, Imre Mihály Szenci Molnár Albert *Psaltériumának* ajánlásában mutatja ki és értelmezi a *hypocrisis* retorikai alakzatát. IMRE Mihály, „*Úton járásnak megírása*”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi 2009, 251–252.

⁸⁴ Lásd például az *Ama nemzetek...* kezdetű, a Domokos Lajos halálára írott és az *Éljen a barátság!* című verseket.

⁸⁵ Csörsz Rumen István bevezetője a *Doromb: Költészettörténeti tanulmányok* című sorozat első számához (Bp., reciti, 2012, 7.).

⁸⁶ Lásd részletesen GERGYE, *i. m.*, 14–42; DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 380–388.

lehet itt feladatunk (erről más helyütt amúgy is részletesen szóltunk⁸⁷), most csak azt a vonatkozást emeljük ki, amely a fentebb mondottakkal a legszorosabb kapcsolatban látszik lenni. Úgy tűnik, hogy a per kezdetén, Fazekas Kazinczynak írott 1806. szeptember 23-i levelében lényegében már megjelenik önértelmező pozíciójának jelzett kettőssége, amelyben egyszerre tekint magára az ellenfél és saját nézőpontjából: „Maglehet hogy kissebbnek talál engem nézni a’ Tekintetes Úr, mintsem hogy tudós Correspondentiájára méltóztathatna: de hitesse el, kérem, magával, hogy ámbár a’ Nagy-világ az én kipallérozásomba erántam mostohább volt is mint a’ Tekintetes Úr-hoz, de ha nemes bajvivásra kerülne is köztünk a’ dolog, soha a’ velem való viaskodás betstelenségére nem fog szolgálni.”⁸⁸ Önkicsinyítés és önérzet egyszerre szólal meg e sorokban, ahogy az idézett költői szövegekben is. Ugyanakkor e pozíció nem írható le pusztán Kazinczyval való szembenállásként, a személyes konfrontáció általánosabb összefüggésbe illeszkedik, amely talán még akkor is érzékelhető, ha pusztán néhány adat extrapolációjaként férhetünk hozzá.

A Debreceni Grammatika szemléletének nyomai

Fazekas a *Lúdas Matyi* kiadójához, Kerekes Ferenchez írott, 1815. november 24-i levelében így emlékszik vissza a mű keletkezésére: „Matyi az én szülöttem. Született 1804-ben, becsülletet tanulni ment Kazinczy Ferenc úrhoz, ki még akkor nőtelen és magyar volt.”⁸⁹ A mintegy odavetett utolsó megjegyzés, noha szemet szúrt már többeknek,⁹⁰ érdemben nem került kontextusba. Úgy véljük, a ’magyar volt’ a *Debreceni Grammatika* szóhasználata szerint olvasandó. A mű *Előljáró Beszéde* kiemeli, hogy „a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnel vagyon a tiszta Magyarság, az olyan Köznépnel tudniillik, a melly legkevesebb idegen Nemzetűekkel volt eleitől fogva megegyedve”⁹¹ Ezzel a megszorítással élnek a *Debreceni Grammatika* szerzői akkor is, mikor a tudós társaságot olyan tanult személyekből állítanak fel, „a kik nem tsak született Magyarok, hanem annakfelette Hazánknak olyan részében nevelkedtek ’s jutottak ember korra, a mellybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebben lakoztak: mert tsak megengedheti azt akárki, hogy Hazánknak az olyan részében maradt-meg leg tisztábban ’s leg épebben a Magyar nyelv”⁹² A hely és a maga eredeti tisztaságában megőrződött magyar nyelv kapcsolata nem pusztán lokalitáson alapul,

⁸⁷ Lásd DEBRECZENI, *Egy új Fazekas-kiadás, i. m.*

⁸⁸ KazLev. IV. 321., 997. sz.

⁸⁹ FMÖM II. 97.

⁹⁰ BÍRÓ, *i. m.*, 375; JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 322. A kommentárok rendre a ’magyar’ szóval foglalkoznak, adottnak véve a ’nőtelen’ életrajzi utalását, vagyis hogy ez a Kazinczy 1804. november 11-i házasságkötése előtti időszakot jelöli ki a *Lúdas Matyi* keletkezési idejéül. Szilágyi Márton a jelen dolgozat kapcsán vetette fel (megjegyzését köszönöm), hogy esetleg e kitétel kapcsolatban lehet a ’magyar’ megnevezéssel, amennyiben némi rosszallást fejezhet ki Kazinczy vegyesházassága miatt, vagyis hogy katolikus nőt vett el.

⁹¹ *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*, Bécs, 1795, XVII–XVIII.

⁹² *Uo.*, XXII.

mert a lokalitás felekezetiileg meghatározott: a születés helyére hivatkozó érvelés némileg eufémisztikusan nem mondja ki, hogy a pontos földrajzi megnevezés nélkül hivatkozott *hely* alatt az aktuális felekezeti dominancia miatt valójában *kálvinista* értendő. A 'magyar' minősítés tehát a tiszta, eredeti magyarságnak erre a felfogására utal, amely így nem elsőrendűen etnikai, hanem sokkal inkább felekezeti alapozottsággal bír.⁹³

Ismeretes, hogy Kazinczy *Debreceni Grammatikáival* szembeni egyik fő vádpontja, ami már a Domokosékkal folytatott nevezetes 1802-es vita interpretált leírásában is szerepel, az, hogy Dea Debreczen „senkit nem ismér Magyarnak, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és olyan maradt, mint ott volt”,⁹⁴ s e gondolat az 1811-es Vitkovics-episztolában immár a kálvinistaság elleni fő vádpontként tűnik elénk. Minden szempontból elég kézenfekvő arra gondolnunk, hogy Fazekas 1815-ben a *Debreceni Grammatika* szemléletét és szóhasználatát követi, mikor az 1804-es (egyéb-ként mindvégig rendíthetetlen kálvinista) Kazinczyról azt írja, hogy akkor még magyar volt: az évtizedes vita és szembenállás öltött testet az odavetett megjegyzésben. E hitelesítő, de csak áttételesnek tekinthető kontextus mellett további nyomként egy szövegpárhuzam hozható fel, amely a *Debreceni Grammatika* idézett részében is megalapozó szerephez jutó 'született Magyar-idegen' ellentétet formulázza. A 'tavasz eleje' című prózai szöveg, amely ráadásul az Árkádia-per előtről keltezhető,⁹⁵ kiemelt helyen, a szöveg utolsó bekezdéseként⁹⁶ a következőket fogalmazza meg:

Óh sohase fárassztatok magatokat úgynevezett baráti annak a pallérozásnak, megürült hazánknak idegen népekkel való kiföldözésába, adjátok vissza elbitangolt hazafi jussát a törzsökös lakosnak és szelidítsitek meg elszilajúlt indulatit, majd anélkül hogy a hazának gyalázatos elkorcsosítására vete-mednétek, a háláadatos nemzet erántatok való örökös tisztelettel fog szaporodni.⁹⁷

A bekezdést alapvetően az *idegen-törzsökös* és a *pallérozás-korcsosulás* ellentétei formálják, melyek szövegösszefüggéseik alapján meglehetősen biztonságosan beilleszthetők korabeli kontextusokba. Az 'idegen-törzsökös' ellentéte az idegen népek betelepítése s a törzsökös lakosok háttérbe szorítása politikai-ideologikus összefüggésére látszik utalni, amely téma a II. József halála utáni első, 1790-es országgyűlést megelőzően exponálódott igen élesen a korabeli hírlapokban, folyóiratokban, röpiratokban. Az 'idegen' részben a 'német' eufémisztikus megnevezése volt, részben pedig a saját-idegen opozíció által erőteljes identitásképző potenciállal rendelkezett, premodern

⁹³ Lásd erről részletesen DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 348–350; Uő, *A debreceniség, i. m.*

⁹⁴ KazLev. II. 500, 539. sz.

⁹⁵ Keltezése bizonytalanul, az *Aprótseprőségekhez* viszonyítva állapítható meg: 1802–?1804 előtt.

⁹⁶ Nem dönthető el, hogy ez tényleges zárlat-e vagy csak itt maradt abba a szöveg fogalmazása.

⁹⁷ FMÖM II. 13.

etnokulturális identitásváltozatként.⁹⁸ Fazekasnak a szakirodalomban sokszor hangzottatott uralkodóhűsége, ragaszkodása a(z) egész életművében csak háromszor említett) ’kétfejű sas’ szimbólumában⁹⁹ testet öltő identitásváltozathoz mellérendelő viszonyban áll mindezzel, még ha valójában egymás kizáró ellentéteinek tűnnek. S ahogyan ellentétesnek tűnnek egy tételezett Debrecen-identitással is,¹⁰⁰ amelyben a felekezeti fenyegetettség alapvető elemet képez, s mint ilyen, semmiképpen nem Habsburg-párti.

A különböző kontextusokban érvényes érvelések és communitas-eszmék ebben az időszakban különösen virulens módon éltek egymás mellett mindenkinél, tulajdonképpeni szembesítésük nélkül, homogén egyéni identitásváltozatokról így nemigen beszélhetünk.¹⁰¹ Az ideologikus értelmezési mező reflektálatlanul egybefonódott a művelődés kontextusában értett pallérozódás mintakövető jellegével, mely szerint követni kell a nyugati nemzeteket a művelődés útján, s lehetőleg minél többet át kell venni tőlük fordítások által is. Ebből következően az idegen, azaz a német egyik összefüggésben ellenség, a másikban követendő példa volt. Az ideologikus és művelődési kontextus különállását először a *Debreceni Grammatika* előbeszéde hagyta figyelmen kívül, így az ideologikus konstrukció behatolt a művelődési összefüggésekbe. Az idegen–törzsökös ellentét kulturális mintázatként kezdett funkcionálni, a mintakövető pallérozódás így a korcsosulás veszélyét idézte fel.

A mintakövető pallérozódásnak mint kizárólagos értelmezési keretnek a megrendülése messzeható következményekkel járt a poézis státuszára nézve is, részben innen érthető meg a *Debreceni Grammatika* által kezdeményezett vita a *Magyar Museum* programjával: „Köznép módjára, értelmesen, és világosan adni-elő valamely derék dolgokat, nem egy könnyű; sőt sokkal nehezebb, mint tizfránn, tsürve-tsavarva, és sokaknak ítélete szerint, felségesen adni-elő [...] szükséges, hogy olyan Könyveket vegyünk-elő fordítani, a mellyek nem tsak szókból és külömb-külobmféle haszonatlan tizfrázatokból állanak; hanem hasznos dolgokkal tellyesek”.¹⁰² Míg tehát a tudós hazafiak között folyt literátori vitákban az önelvű szépirodalom elemei kezdtek körvonalazódni az esztétikai vitapozícióhoz köthetően, a *Debreceni Grammatika* utólagos hozzászólása e vitákhoz éppen ezzel szemben foglalt állást, a poézis ’gyönyörködtető’ funkciója ellenében kijátszva a ’használni’ követelményét.

A ’tavasz eleje’ idézett záróbekezdése alapvetően a *Debreceni Grammatika* szellemében értett ellentétekre épül, ezért beszél távolságtartóan a ’pallérozódás úgynevezett barátairól’, és ezért tesz hitet az ’elszilajult indulatok korcsosulástól mentes

⁹⁸ Minderről lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak*, i. m., 217–240.

⁹⁹ Lásd erről BÍRÓ, i. m., 372–375. Fazekas a ’kétfejű sas’ szimbólumát két hírlapban megjelent katonaversében használta 1789–1790 során, majd még egyszer egy más természetű hasonlat részeként a *Kalendáriumban*, illetve ismeretes Kazinczy megjegyzése róla, mely szerint „nagy barátja a németnek”.

¹⁰⁰ A debreceniség mint tételezett identitás kérdéséről részletesen lásd DEBRECZENI, *A debreceniség*, i. m.

¹⁰¹ Lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak*, i. m., 240.

¹⁰² *Magyar Grammatika*, i. m., XX–XXI.

megszelidítése' mellett. A záróbekezdést megelőző élőkép jellegű leírásban egy 'nyáját ögyelgető juhász' 'pásztori furulyáján' játszik, melyet a beszélő így kommentál: „Nem arra valók azok a goromba ujjak, hogy érzékeny dallokat játszanak a messzehangzó tárogatón”.¹⁰³ Az 'érzékeny, nyájas, kicsinosodott' és a 'goromba, elszilajult' áll itt szembe a furulya és *Az én poézisomban* is megidézett tárogató¹⁰⁴ ellentétében, nemcsak poétai regiszterek gyanánt és korántsem egyértelmű minősítésben, mint azt az utolsó bekezdés megfogalmazza. Ha az e szövegben érzékelt kontextust lehetséges értelmezési kontextusnak tekintjük az életmű más szövegei esetében is, nevezetesen a hangszerkatalógust alkalmazó önértelmező szövegeknél, akkor a 'duda' és a 'doromb' olyan poétai használati módot jelöl, amelyet az 'ügynevezett pallérozódás' nem érintett. A szövegek ambivalenciája a két szempont együttes jelenlétére utal, amikor a 'felkentek' világával szemben magára mint 'kenetlenre' tekint: egyszerre van jelen az e használati móddal való megértő azonosulás és a távolságtartó önlekkicsinylés szabadkozása, az extenuatio és a hypocrisis alakzata.

Nyilvánosság és szerzői név

A *Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok* számvetésének referenciális megközelítésekor, a 'felkentek' Kazinczyra való konkrét utalása mögött, bizonyos szövegeket a *Debreceni Grammatika* felől olvasván szemléleti törésvonalat véltünk felfedezni. A 'kenetlen' kifejezést ennek során csupán a 'felkentek' ellentétpárjának tekintettük, de valójában az 'Én kenetlen' formula referenciális értelmezésének lehetősége és igénye éppoly logikusan vetődhet fel, mint a 'felkentek' esetében. A vizsgálathoz leginkább három levélrészlet szolgálhat kiindulópontként, nagyjából évtizedenként egy-egy, 1806-ból, 1815-ből és 1826-ból. Ezek által a 'kenetlen' mint önmeghatározás a szerzői névhasználat és a nyilvánosság viszonylatában válhat sajátosan értelemtelivé, visszatekintve a pálya egészének alakulására, s nem kizárólag a költői művekre vonatkozóan.

Kazinczyhoz írott, s önértelmező pozíciójának kettőssége kapcsán már idézett, 1806. szeptember 23-i levelének utolsó bekezdésében Fazekas mintegy mellékesen a következő megjegyzést teszi: „Én is írtam valaha verseket, de meg esmérvén az emberséges emberek Krisisiseiből, hogy nem Poetának születtem, letettem rólla”.¹⁰⁵ A szövegösszefüggés a kihagyásos megformáltság és a részben homályban hagyott

¹⁰³ FMÖM II. 13.

¹⁰⁴ A *tárogató* (azaz töröksíp) hadi és reprezentációs alkalmakkor használatos hangszer volt a 17–19. századi Magyarországon, Dugonics András *Etelkájában* Lehel kürtjével azonosítja, s a századvégen egyre inkább az ősi magyar hadi zeneszerszám kultikus funkciójába került irodalmi használata során. Minderről lásd Csörsz Rumen István, *A törökök sípjától a magyar töröksípig = Identitás és kultúra a török hódoltság korában (16–17. század)*, szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., Balassi, 2012, 338–358, főleg 345–347.

¹⁰⁵ KazLev. IV. 322., 997. sz.

utalások miatt nehezen érthető.¹⁰⁶ Most elegendő azt kiemelnünk, hogy a levél egészében mentesnek látszik a Fazekast egyébként olyannyira jellemző játékos kétértelműségekől, ezért az idézett megfogalmazást biztonsággal vehetjük idézőjelek nélküli önértelmezésnek, teret engedve így a referenciális olvasatnak. Az „Én is írtam valaha verseket” kijelentés részben nem jelentett Kazinczynak új információt,¹⁰⁷ részben nem is volt pontos, ha Fazekas bizonyosan 1805–1806-ból való verseire gondolunk. A ’valaha’ funkciója inkább a távolítás, amely a versírást a múlt részeként láttatja, korábban meghozott döntés következményeként: „nem Poétának születtem, lettem rólla”. E döntés ugyanakkor nem általában a versírásról való lemondást jelenti, hiszen ha jóval kisebb számban mint 1806-ig,¹⁰⁸ de a későbbiekből is ismerünk verseket.

A szakirodalom gyakran idézte e mondatot különféle interpretációk kíséretében, hol komolyan véve azt, hol nem. Úgy véljük, e mondat legautentikusabban az *Aprótseprőségek* kéziratos gyűjteményének összefüggésében olvasható. Az *Aprótseprőségek* ugyanis, mint arról korábban részletesen szóltunk, az addigi poétai termést összegző gyűjteményes összeírás, amely a paratextusok tanúsága szerint a kiadás szándékával készült, időben minden valószínűség szerint 1806 előtt (1802–?1804), ami összhangban látszik lenni Fazekas későbbi levelének visszaemlékezésével.¹⁰⁹ A gyűjtemény azonban nemcsak a poétaként való nyilvánosság elé lépés szándékát testesíti meg, de tanúsítja e szándék derékba törését is, hiszen a tisztázatnak indult összeírás a javítgatások által munkapéldánnyá vált, szerkezetében többszörösen átalakult, széttöredezett és végül megcsonkultan maradt ránk. Nem lehet filológiailag adatolni, miért tört derékba a versek kiadásának terve, de tény, hogy megghiúsult. A kiadás egyértelmű *szándéka* és a *befejezetlenség* ténye a Kazinczyhoz írott levél önértelmezését látszik hitelesíteni. A versek kiadása a

¹⁰⁶ A mondat így folytatódik: „és kritikussá lettem, mert ezt a mesterséget legkönnyebbnek leltem, kivált ha az ember indulatait meg tudja először zabolázni”. Az egész megjegyzést Fabchich József Kazinczy lányának halálhírére megjelentetett verse kapcsán teszi, a kritikusra vonatkozó utalás jelentése nehezen felfejthető, referenciálisan legalábbis nem tudjuk értelmezni. S nem tudjuk azt sem, hogy kikre utal ’az emberséges emberek krízissei’ korábbi megfogalmazása: Fazekas utóbb levelében Kazinczy *Lúdas Matyi* kapcsán tett ’jó tanácsairól és intéseiről’ szólt mindössze. A bekezdés egészében a szóban forgó mondatot olyan önképnek tekintjük, amelyet Fazekas részben a közölt verse alapján rossz poétának tartott Fabchich Józseffel, részben pedig az indulatait megzabolázni nem tudó kritikussal szegezett szembe. A kritikus itt leginkább megítélő olvasóként érthető, s lehet, hogy a megjegyzés éle Kazinczy ellen irányul, ő legalábbis levelei tanúsága szerint így érthette (KazLev. IV. 362., 1014. sz.). Ebben a szövegösszefüggésben az odavetett önértelmezés komolyan vehető.

¹⁰⁷ Ő mutatta be úgy pár hónappal korábbi levelében Fazekast Cserey Farkasnak, mint ’Csokonai barátját, poetizáló és botanizáló társát’ (KazLev. IV. 168., 928. sz.).

¹⁰⁸ A költői életmű időrendje, mint a bevezető fejezetben jeleztük, rendkívül bizonytalan, az azonban a bizonytalanságok figyelembevételével is valószínűsíthető, hogy a versek nagyobb része már készen volt e levél megszületése előtt, legalábbis a hiteles vagy feltehetően hiteles 99 szövegforrásból 14-ről állapítható meg, hogy későbbi, 24-et pedig egyáltalán nem tudunk keltezni.

¹⁰⁹ Fazekas 1815-ben úgy emlékszik vissza erre az egy évtizeddel korábbi időszakra, hogy „már akkor minden figyelmemet a fák, fűvek, és virágok vonták magokra egész 1807-ig”, a *Fűvészs Könyv* megjelenéséig (FMÖM II. 97.).

poétaként való színre lépés szimbolikus aktusa lett volna, ennek végleges elmaradása a poétai útról való lemondást jelentette. A „nem Poétának születtem, letettem rólla” olyan döntésről nyilatkozik, amely a poétaként való önértelmezés elvetését jelenti. Versek lehet még írni, de már poétai identitás nélkül, ha úgy tetszik, ’kenetlenként’.

Mikor Fazekas az 1804-ben készült, majd újradolgozott *Lúdas Matyi* Bécsbe küldését ígéri a kiadó Kerekes Ferencnek, az új kiadáshoz a következő feltételt is szabja 1815 novemberében: „A nevemről semmi emlékezetet benne ne tegyen, mivel nemzetünknek erántunk való érzéketlensége engem is azzá tett minden becsület eránt, mely a nyomtatás utján nyerődhetne. De az Úr engemet azért ne szánjon, mert hypocondriacus nem vagyok, hanem csak magyar.”¹¹⁰ Nem tudjuk, hogy pontosan mit értsünk a ’magyar’ megnevezésen, de nem is lényeges igazán. A fő közlés az, hogy Fazekas nem adja a nevét a mű új kiadáshoz sem, aminek az oka egy korábbi sérelem. Az ’erántunk’ visszaüt a levél elejére, ahol a sógorával, Diószegi Sámuellel kiadott ’nagyreménységű’ *Fűvész Könyvről* van szó, amelyben azonban ’megcsalattattak’. Mint 1823-as és 1825-ös jelentéseiből¹¹¹ kiderül, a témérdek munkával és költséggel készült könyv példányainak többsége a nyakukon maradt, s noha helytartótanácsi dicséretet nyertek el érte, oktatási célra, amire szánták, nem került használatba. Ebből a csalódásból fakad, hogy a levélben Fazekas azt közli, lemondott a nyomtatott nyilvánosságban való bármely megjelenésről. S ezt nem csak hirdette, de eddig be is tartotta.

Az 1805-ben Kazinczy által publikált, Csokonait búcsúztató verse után csak az 1808-as új református énekeskönyvben jelent meg egy 1806 nyara előtt készült éneke, de névtelenül, majd ugyancsak névtelenül és tudta nélkül a *Lúdas Matyi* 1815-ben, melynek újrakiadásához neve elhagyásával járul hozzá e levélben. Az 1807-es *Fűvész Könyv* után tehát csak az 1819-ben indított *Kalendáriom* tekinthető eredetileg is saját szándékból született publikációnak, ráadásul ennek szerkesztése 1828-as haláláig eltartott, s mint láttuk, Fazekas is sikeresnek tekintette, hiszen nagy példányszámmal megvalósította kitért célját (ami a *Fűvész Könyv*nek nem sikerült), vagyis hogy minél szélesebb körhöz eljutva hasznosuljon. Fazekas életművének három fő csomópontja (*Aprótseprőségek*, *Fűvész Könyv*, *Kalendáriom*), úgy tűnik, nem elsősorban érdeklődésének sokirányúságáról vagy szórtságáról tanúskodik, hanem inkább a közhasznú cselekvés számára adekvát megnyilatkozási formájának kereséséről. A poétai útról való lemondás (az *Aprótseprőségek* befejezetlenül hagyása) párhuzamos volt az új terv, a *Fűvész Könyv* kialakulásával és megvalósításával (vagy nem sokkal előzhetette meg azt). A rákövetkező csalódás a nyilvánosság egészétől való elfordulást, sőt, a teljes visszavonultságot eredményezte egészen az új vállalkozás, a *Kalendáriom* megindításáig. Erre a bő évtizedre a *Kalendáriom magyarázata után serkent gondolatok* is utalni látszik a haszon nélkül telt évek említésével, s a keserű tanulsággal: „Ha mikor nem kellett, / Én arról nem tehettem.”

¹¹⁰ FMÖM II. 97–98.

¹¹¹ FMÖM II. 120–125.

A *Lúdas Matyi* név nélkül való közlése iránti kérést a kiadó nem teljesítette (vagy csak Fazekas későbbi eltérő instrukciójának nem maradt nyoma), a címlapon és a szerzői előszó alatt F. M. monogram áll. A *Kalendáriomban* közölt verseket 1824-től szintén F. M. monogram jegyzi, miként néhány prózai szöveget is. Teljes neve egyszer sem szerepel az 1819–1828 között megjelent kötetekben, s a közlemények nagy része 1824 után is (miként előtte egészében) név nélkül jelent meg a *Kalendáriomban*. Fazekas Fodor Gerzsonnak írott, 1826. április 22-i levelében így magyarázza a monogram használatát: „A kalendáriumban talált ismertetés igaz, hogy az én munkám, de nem hiúságból bilyogoztam én azt meg, hanem irigységből, hogy másénak ne fogják, ami már ugyanazon kalendárium mottóival megtörtént.”¹¹² A kalendáriumok általános jellemzője a szerzői név mellőzése, ezért látja szükségesnek megindokolni, miért tért el saját addigi gyakorlatától is. A hiúság bűne helyett azért esett az irigység bűnébe, mert bizonyos szövegei mások általi saját célú felhasználását kívánta megakadályozni ezzel a köztes megoldással, amellyel valójában mégis folytatta addigi gyakorlatát. A szélesebb olvasóközönség előtt a monogram ugyanis csak megjelöli a szövegeket, anonimitásukat nem oldja fel, a szerkesztőt ismerő szűkebb (főleg debreceni) kör számára pedig ez ugyanúgy onimiaként érthető, mintha a teljes nevet kiírta volna.¹¹³ A szerzői név tehát így is háttérben áll, nem tölt be integratív jelölő szerepet, hanem a kiadvány funkciójának rendelődik alá. Miként valójában mindig Fazekas esetében.

Teljes nevével mindössze öt műve jelent meg, a *Fűvész Könyv* és négy vers, ez utóbbiak azonban nem a saját kiadásában. Katonáskodása idején, hírlapokban közzétett versei mellett kétszer¹¹⁴ szerepel a neve (1789–1790), de csak szerkesztői jegyzetben, s első közleményét bizonyosan nem maga küldte be a laphoz. A szintén teljes névvel jegyzett, Csokonai halálára szóló költeményt Kazinczy adta ki 1805-ben, miként utóbb a *Nyári esti dalt* is 1825-ben. Nem ismerünk tehát olyan publikált verses alkotását, amely teljes nevével, saját kiadásában jelent meg, prózait is csak egyet. Költeményei kézírataiban pedig mindössze kétszer áll teljes neve szerzői névként, legnagyobb gyűjteménye, az *Aprótseprőségek* név nélküli, monogram sehol nem szerepel. Négy verses levele közül a Csokonainak címzett kettőben (1802) az aláírás maga is játékká válik,¹¹⁵ így csak a Kazinczyhoz szóló kettőben (1805) használja azt egyben szerzői névként. Mindkét alkalommal a 'Fő Hadnagy' titulust illeszti hozzá, miként majd a *Fűvész Könyv*ben is (1807),

¹¹² FMÖM II. 110.

¹¹³ Ugyancsak monogrammal jegyezte Kazinczy ellen írott hírlapi cikkét („A megrágalmazott városnak egy fia F. M.”; FMÖM II. 26.). Az anonimia és onimia fogalmait Onder Csaba használja, Genette után: ONDER, *i. m.*, 94–99.

¹¹⁴ A másik két alkalommal egy „Magyar Huszár-Tisztünk”-et nevezte meg a szerkesztő a versek fordítójaként, ami nagy valószínűséggel, de nem bizonyíthatóan Fazekasra utal.

¹¹⁵ Az egyikben szándékosan olvashatatlan az aláírás, összhangban az utóirat és a címzés tréfálkozó jellel (CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei, Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 678.), a másikban Csokonai nevére rimeltetve játszik rejtőzködést. Erről lásd SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség*, Bp., Ráció, 2014, 110.

s a négy teljes névvel közölt versnél ugyancsak mindig ezt írta a név alá a közlő.¹¹⁶ E titulussal emlegette Fazekast leveleiben, naplóiban Kazinczy, s Csereynek 'pensionatus' (azaz nyugdíjas) 'főhadnagyként' mutatta be, aki mintegy mellesleg 'poetizál és botanizál'. Az önerőből elért katonai rang használata a szerzői név mellett így konstans önmeghatározás, és egyben a társadalmi pozíció elfogadott jele.

A kor szerzői névhasználatában a leggyakoribb éppen az onimia volt, mikor is a polgári név mellett sokszor szerepeltettek a társadalmi státuszra utaló megnevezést. Fazekas esetében tehát nem ez a szerzői névhasználat és az abban megtestesülő önmeghatározás a feltűnő, hanem ennek a ritkasága. Mondhatni csupán a *Fűvész Könyv* esetében érzékelhető a mű szerzői névhez való kötésének explicit szándéka Fazekas részéről, minden más esetben vagy nem ő teszi ezt meg, vagy a műfaj, illetve a kiadványtípus jellemzői befolyásolják. E könyv pedig csalódást eredményez, ami a poétaságról való lemondás után a tudósi önmeghatározás elvetését is jelenti. Az 'ügynevezett pallérozottak' által szabályozott nyilvánosságban érvényes két alapvető szerepfelfogástól való elfordulás egyben a jelölő funkcióval rendelkező szerzői név végleges háttérbe szorulását eredményezi. E helyzet adekvát kiadványtípusa a kalendárium, amely tökéletes eszközt jelent Fazekasnak a közvetlen és széles körben ható hasznosságról vallott felfogása megvalósításához. E kiadványtípus csekély presztízzsel rendelkezik a 'felkentek' által uralt nyilvánosságban, de ez benne csak a 'kenetlenek' korábban is meglévő önértetét erősíti öntudattá.

Az 'Én kenetlen' mint önértelmezés mindezek alapján nem „vállalt outsiderségnek” tekinthető, amint Bécsy Ágnes Fazekas pályája egészére nézve megállapítja, még akkor sem, ha hozzáteszi, hogy ez „nem könnyed dilettantizmussal párosult, hanem diszciplinált, profi érdeklődéssel”.¹¹⁷ A dilettáns–professzionális fogalom pár mint megközelítésmód némiképp maga is félrevezető, hiszen mai jelentésárnyalatokat vetít vissza Fazekas korába, melyek akkor nem vagy nem így léteztek. Akkoriban a kennerliebhaber, a connaisseur–amateur, vagy Kazinczynál az artista–dilettant fogalom pár volt használatos, mindkét elemében elfogadó módon.¹¹⁸ Fazekas önmeghatározása látszólag inkább az alkalmi költő pozíciójával tűnik hasonlatosnak, aki ugyanúgy a szerénység-toposzt alkalmazva, az ízlések különbözőségének elvére hivatkozva és a külső kritikát valójában elutasítva szól 'tehetségének hajszálnyi vékonyságáról', az ő 'Parnasszusának alacsony voltáról' és műveit 'Semminél több valaminek' nevezi.¹¹⁹ A felkentek által lenézett alkalmi költő azonban ugyanúgy a Helikonra tör, mint a

¹¹⁶ A hírlapi közlés idején még hadnagy volt, az egyik helyen ez áll, a másik helyen tévedésből alhadnagy.

¹¹⁷ BÉCSY, *Egy jó költő, i. m.*, 10. Az alkotói tevékenység „professzionálisra” számos bizonyíték mellett megemlíthetjük eddig kevésbé számon tartott korrekciós tevékenységét, amely jól szemléltető az *Aprótseprőségek* átdolgozásaiban, a *Kalendárium* most előkerült korrektúrapéldányán, a *Lúdas Matyi* 'körbenyalogatásán' és a Fodorhoz írott levél megjegyzésén: „a betűszedés napjáig mindig fogok rajta fúrni-faragnivalót találni” (FMÖM II. 110.).

¹¹⁸ E kérdéskör rövid összefoglalása, a szakirodalmi háttér megadásával: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 419–422.

¹¹⁹ Az idézetek Gyöngyössi Jánostól és Mátyási Józseftől származnak.

felkentek, s éppen hogy nem óhajt kívül állni, míg Fazekas nem törekszik a Helikonra, így ő nem a felkentek körén kívül áll, hanem hozzájuk képest *máshol*, s legfeljebb csak a 'felkentek,' 'pallérozottak' nézőpontját elfogadva nevezhető kívülállónak.

Fazekas *más terepet és más célokat* jelöl ki a maga számára, s ehhez keresi az adekvát szerepet és megnyilvánulási lehetőséget. A *nyilvánossághoz való viszony* szempontjából ez sajátosan ellentmondásos helyzetet jelent, mert egyrésztől mindvégig törekszik a nyomtatott nyilvánosság használatára, másrésztől viszont önértelmezése folytonos távolodásban van az e nyilvánosságban elfogadottnak tekintett szerepfelfogásoktól, s leginkább egy szűkkörű, közösségi típusú nyilvánosságban tűnik autentikusnak. Az ő igazi közege az 1770-es évek társulatainak mintájára gondolható el, amikor a közösségi létmód részben kiegészítette, részben helyettesítette a nyilvánosság még alig létező fórumait. Csakhogy míg akkor az integrációs tendenciák voltak meghatározóak, ebben az esetben, Fazekas időben változó összetételű, de folyamatosan aktívnak tűnő debreceni társulatában inkább az elkülönülés mozzanatai a jelentősek.

Ez az elkülönülő társulati-közösségi nyilvánosságforma a korszak általánosan használatos *beszédmódjainak összefüggésében* szemlélve sajátos ideologikus pozícióhoz kapcsolódik. A *Debreceni Grammatika* szemlélete mind a művelődés, mind az identifikáció kontextusában kilép a mintakövetés közmegegyezései modelljéből, s a modernizáció organikus útjának pozíciója felé mozdul el. A *tudomány- és poézisfelfogás* összefüggésében ez a szemlélet a horatiusi használni és gyönyörködtetni elv kettségén belül az előbbire helyezi a hangsúlyt. Tudomány és poézis egysége valójában a fiziko-teológia szemléletmódjában alapozódik meg, amelynek a debreceni kollégium volt a meghatározó közege, s amely a 18. század utolsó harmadában és a századfordulón kiterjedt és széles körben ható irodalmat hozott létre.¹²⁰ Fazekas Mihályt e hagyomány legnagyobb költőjének tarthatjuk, életművének a kor fő vonulataitól való eltéréseit nem kis mértékben erre vezethetjük vissza. Továbbá arra a saját pozícióját folytonosan megkettőző, ironikusan játékos költői szemlélet- és alkotásmódra, amely valójában a fiziko-teologizmustól is oly idegen. Az 'Én kenetlen' önértelmezése plasztikusan nyilvánítja meg mindezt a *Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok* pálya végi számvetésében, immár identifikációs energiával ruházva fel korábbi önértelmezései eredendően ambivalens önértetét.

'Mégis, kinek a kortársa?'

Horváth János Fazekasról írott pályaképe 1936-os Csokonai-kismonográfiájában kapott helyet, melynek alcíme *Csokonai költő-barátai: Földi és Fazekas*. Jelentős

¹²⁰ Szauder József és Imre Mihály már említett nyomtatékos jelzései nyomán valóban indokoltnak látszik a debreceni kollégium szellemi közegéhez köthető századvégi-századfordulós fiziko-teológiai hagyomány monografikus feldolgoása.

előzmények után, máig ható erővel sorolta be Fazekas életművét Csokonai árnyékába, s még az egyenjogúsításáért mindent megtévő Julow Viktor is alapvetően fogságában maradt. Bécsy Ágnes volt, aki kimondta: „Csokonai egyeduralmát adott esetben indokolt volna – legalább hipotetikusan – mérsékelni és számításba venni azt a lehetőséget, hogy Fazekas lírája más korabeli életművekhez is hozzámérhető.” Majd javaslatot is tett egy új bemerési pontra: „kockáztassuk meg azt a hipotézist, hogy Fazekas [...] par excellence neoklasszicista érzékenységgel, poétikailag legsikeresebb és legrelevánsabb megoldásaiban nem Csokonai, hanem már Berzsenyi kortársa volt”.¹²¹ A jelen dolgozat pedig, ugyancsak hipotetikus érvénnyel, Szőnyi Benjámin hozta szóba Fazekas életművének kontextusaként. Szőnyi–Csokonai–Berzsenyi. Joggal tehető fel a kérdés: akkor kinek is a kortársa Fazekas?

Bécsy Ágnes felvetése megfogalmazásában hordozza fejlődéstörténeti érdekltségét („már Berzsenyi kortársa volt”). A ’kortárs’ persze érthető a Bécsy Ágnestől vett idézet első felében olvasható értelemben is („más korabeli életművekhez is hozzámérhető”). Ha az egy időben élt alkotók párhuzamosan formálódott életműveinek egymáshoz méréséről van szó, akkor a három szóba hozott alkotó egyaránt releváns Fazekas szempontjából, hiszen Szőnyi Benjámin utolsó művét akkortájt publikálta, mikor Fazekasnak először jelentek meg versei hírlapokban, Csokonaival való közös debreceni éveik közismertek, ahogy műveik kapcsolatai is a Fazekas-szakirodalom fontos témái voltak, Berzsenyivel pedig a leghosszabb ideig futott párhuzamosan pályájuk. Ha viszont fejlődéstörténeti időgörbék szerint tekintünk ezen életművek párhuzamosságára, akkor leginkább az egyidejű egyidejűtlenség szemlélhető általuk. Nehéz a választás, sőt, nem is lehetséges ebben az általánosságban. Végezzük inkább elemekre bontva az összemérést, a *szemléletmód*, a *poézisfelfogás*, a *költészeti hagyományok* és a *költői teljesítmény* szempontjaiból.

Fazekas életművét elemzéseink szerint alapvetően a *fiziko-teológiai szemléletmód* látszik meghatározni, tudományfelfogásában éppúgy, mint providenciális karakterében és moráleteológiai implikációiban. Ezt láthattuk feltűnni a *Kalendáriom* és a *Fűvész Könyv* háttérében, a *Lúdas Matyi* példázatában, valamint a versek világában, tematikusan és leíró technikában egyaránt. Szőnyi, Csokonai és Berzsenyi esetében egyaránt releváns kontextus a fiziko-teológia, míg azonban Szőnyi esetében minden belső meghasonlás ellenére sem veszít érvényéből, Csokonai életművében egyértelműen meghaladott szemléletmódnak tekinthető, Berzsenyiné pedig sajátos neoplatonista átértelmeződésen megy keresztül. Fazekas számára, mint az éppen Csokonaival összevetve látszik világosan, a fiziko-teológiai szemléletben adott, gondviselés elvű morális világkép mindvégig általános és szilárd értelmezési keretet jelent.¹²² E végső kétely nélküli, átértelmezéseknek nyomát sem mutató szemlélet leginkább Szőnyi Benjámin és a 18. század utolsó harmadának kiterjedt átlag fiziko-teológiai irodalma felől látszik bemérhetőnek.

¹²¹ BÉCSY, *Egy jó költő*, i. m., 11, 12.

¹²² BÍRÓ Ferenc úgy fogalmaz, hogy Fazekas megmarad „a vallás hagyományos és megszokott körletében”. BÍRÓ, i. m., 379.

Fazekas *poézisfelfogásáról* kevés az autentikus forrás, s ez önmagában jelentéssé. A poézist a horatiusi használni és gyönyörködtetni elve alapján, a horatiusi elvet pedig a Szent Dávid-i értelemben vett 'példázat' modellje szerint érti, vagyis önmagán (és gyönyörködtető funkcióján) túlmutató 'alkalmazott költészetként', amely végső soron az isteni szó és az erkölcs megnyilvánítója kell legyen. E poézismodell példázatos jellege ugyanakkor az exemplum-hagyománynak megfelelően szabad teret enged a példázat megjelenítésének, ahogy azt a *Lúdas Matyi* fabuláris szintjén az önmagában megálló, s lényegében a példázaton túlnövő mesei történetben látjuk, vagy a költemények tematikájának profán területein, a gyönyörködtető funkció spontán felerősödésében. E szempontból megint csak Szőnyi Benjámin kínálkozik analógiaként Fazekas archaikusabb költészetfelfogásához, hiszen Csokonai és Berzsenyi számára, miként a 18. század végének legtöbb írójánál, a poézis már tényleges és kimondott önértékkel bír, természetesen az *utile et dulce* keretein belül.

Fazekas költői életművének *hagyományrendje* leginkább Berzsenyiéhez hasonlatos, amennyiben az énekköltői hagyomány és az antik időmértékes formakultúra határozza meg. Csokonaihoz képest ez kétségtelenül szűkebb territórium, Szőnyi Benjáminhoz képest pedig tágabb és más. E vershagyományok, melyek az 1770-es évekre alakultak ki, a későbbi költészeti formakincs alaprétegét képezik. Fazekas következetes ragaszkodása ezekhez költészetének (minden látszólagos sokarcúsága ellenére is) egységes és zárt jelleget kölcsönöz, melyet nem érintenek meg a századvégen jelentkező programosan újító költészeti irányok. Költői életművét autentikusan értelmezni és a *költői teljesítményt* megítélni leginkább e hagyományok alapján lehet, noha például Szegedy-Maszák Mihály megállapítja, hogy a „globális szerkesztést tekintve kétségkívül ő volt korának legtöbbet kezdeményező költője”.¹²³ Az újítás önmagában nem lehet szinonimája a teljesítménynek,¹²⁴ egy újítás előtti vagy korlátozottan újító életmű éppúgy lehet minőségében jelentős, mint egy újító csekély értékű. Fazekas költészete alapvetően a hagyományban gyökerezik, abban, azáltal alkot jelentőset, amely biztosítja kitüntetett helyét az irodalomtörténeti kánonban.

A Fazekas életmű egyediségét¹²⁵ ugyanakkor éppen a hagyományoktól való merész eltérés jelenti, amely azonban nem tekinthető a poétikai újítás tudatos törekvésének. Ez leginkább az irónia és játékosság átható jelenlétében érhető tetten, ami termékeny feszültségben áll a hagyományban gyökerező szemléletmód méltóságával és stabilitásával. Visszatérő eleme verseinek a makro- és mikrokozmosz összevillantása, mikor a végtelen terek látványa által keltett fenséges érzületet az álomból felébredés profán effektusai ellentétezzik, vagy fenséges és humilis hangnemeinek ütköztetése, keverése, gyakran különféle intertextuális játékok által, barátaival évődve. Különösen fontos az önértelmezés sajátos kettőssége, a külső és belső nézőpont egymásra vetítése, s az így

¹²³ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 70.

¹²⁴ Lásd erről IMRE, *Vesztett csata*, *i. m.*, 167.

¹²⁵ Fazekas egyediségének kérdését S. Varga Pál megjegyzései vetették fel inspirálóan.

kiváltott elbizonytalanító hatás, az egyértelműség idézőjelbe tétele. Az irónia kiváltképp modernnek érezhető a romantikus irónia fénytörésében, de esetében ez sokkal inkább alkati sajátosságnak tűnik, ami a fiziko-teológia által adott szemléleti kereteket nem kezdi ki, noha nyilvánvaló ellentétben áll azokkal.

Mégis, kinek a kortársa volt hát Fazekas Mihály? Ha Bécsy Ágnes úttörő jellegű felvetését tekintjük, amely általában Berzsenyivel és a neoklasszicizmussal kapcsolja össze életművét több valóban releváns jellegzetesség alapján, akkor azt mondhatjuk, hogy legfeljebb schilleri értelemben tudjuk elképzelni párba állításukat. Úgy, ahogyan *A naiv és szentimentális költészetről* szóló híres tanulmányban Schiller magát Goethével állította szembe, mint az elégius és az idilli, azaz a szentimentális és a naiv költészet képviselőit. Fazekas ebben a beállításban a naiv megtestesítője lehet, mert semmi jele életművében az eszményítő reflexivitásnak, ami Berzsenyi költészetének kitüntetett sajátossága. De talán sokkal jobb úton járunk, ha nem egészében kívánjuk minősíteni az életművet, nem az egészhez keresünk bemérési pontokat mondjuk Szőnyi, Csokonai és Berzsenyi munkásságában, hanem inkább abban a bontásban, amelyet a jelen összefoglalásban alkalmaztunk (szemléletmód, poézisfelfogás, költészeti hagyományok, költői teljesítmény). Innen nézve elég differenciált kép bontakozhat ki előttünk: Fazekas életművében maga az *egyidejű egyidejűtlenség* látszik megtestesülni.

DEBRECZENI ATTILA
egyetemi tanár
Debreceni Egyetem
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

Starting Points and Contexts for the Reinterpretation of the Oeuvre of Mihály Fazekas

Abstract: The first part of the study gives a summary of the textological approach to the oeuvre of Mihály Fazekas, detailed elsewhere. This is followed by the highlighting of four contexts grouped around the concepts of Poetry, Morals, Sciences and Interpretation of self, all of which focus on a text source or group of text sources. The connection between the chapters is built retroactively, later chapters and the points discussed therein refer back to relevant concepts in previous ones. After the description of the possible contexts, the last chapter discusses the different aspects for the evaluation of the whole oeuvre, and gives a number of hypotheses, hoping to inspire further research.

Keywords: Mihály Fazekas, literary history, poetry, almanac, physico-theology

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/12-55.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

SZILÁGYI MÁRTON

Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok

(Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi*)

Fazekas Mihály költői életműve és életrajza bővelkedik a megoldatlan kérdésekben vagy a feloldatlan paradoxonokban. S noha életművének van színvonalas filológiai feldolgozása, hiszen több évtizede rendelkezésre áll a kritikai kiadás,¹ Julow Viktor 1982-es életrajzi monográfiája² pedig szintézisszerűen foglalta össze az irodalomtörténeti szakirodalom addigi eredményeit (szuggesztív fejlődéstörténeti koncepcióba illesztve bele Fazekas pályáját), mégis megérett az idő arra, hogy textológiai szempontból is újragondoljuk a Fazekastól hátrahagyott termést. Debreczeni Attila áttekintése, amely egy új kritikai kiadás alapvetése, mindazonáltal jól mutatja, hogy mennyire bizonytalan kiterjedésű és autoritású Fazekas lírai életműve.³ Ez a helyzet pedig erősen összefügg azzal, hogy a szövegek kezelésében, hagyományozásában a költőt nagyfokú nemtörődömség jellemezte, verseit nem gyűjtötte össze és nem rendszerezte – ebben például jelentősen eltért Csokonaitól, akiben megvoltak ezek a törekvések, s létre is hozta azokat a kiadásokat, amelyek szándéka szerint a világ elé tárták életművének vállalható részét.⁴

Éppen ebből a szempontból van különleges helyzetben Fazekas legterjedelmesebb verses epikai műve, a *Lúdas Matyi*. Textológiai szempontból azért érdekes a helyzet, mert ugyan ebben az esetben sem maradt ránk kézirat, viszont rendelkezésünkre áll a szöveg két kiadása: egy, a szerző engedélye nélkül megjelent edíció, s egy második, amely immár Fazekas közreműködésével készült. S noha mindkettő névtelen, legalább a második kiadás egyértelműen Fazekashoz köthető, s ilyenformán persze az első is (erről a későbbiekben még lesz szó). Azaz a *Lúdas Matyi* esetében két, egymástól eltérő, más szövegállapotot (pontosabban a szöveg készülségének más szakaszát) mutató szövegforrásunk van, ráadásul rendelkezésünkre állnak olyan külső adatok is, amelyek révén bizonyos problémák egyáltalán megragadhatók. S noha a kortársak és a közvetlen utókor ez utóbbiak ismeretével valószínűleg nem rendelkezett, az egykorú nyomtatott szövegek nekik is hozzáférhetőek voltak. Ráadásul – az egész életművet

¹ FAZEKAS MIHÁLY *Összes Művei*, I–II. kötet, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955. (a továbbiakban: FMÖM)

² JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982.

³ DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 661–694. Jelen dolgozat ehhez a tanulmányhoz kíván kapcsolódni, jelentősen továbbgondolva mindazt, amelyet egy korábbi, több, mint másfél évtizedes tanulmányomban foglaltam össze: SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, Alföld, 2002/7, 41–57.

⁴ Ezt kiválóan érzékelteti Debreczeni Attilának az új kritikai kiadást előkészítő, textológiai monográfiája: DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp. – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

figyelembe véve – a *Lúdas Matyi* tekinthető Fazekas egyetlen, önálló kötetben megjelent, már életében kiadott költői művének. Mindazonáltal Fazekas halálakor a nekrológok például a *Lúdas Matyit* egyetlen szóra sem méltatták, egyetlen, számára a halhatatlanságot biztosító műként kizárólag a *Magyar Fűvészkönyvet* említették; Fazekas nevét tehát egykorúan még biztosan nem a *Lúdas Matyival* azonosították. Megjegyzendő persze, hogy a két ismert nekrológ voltaképpen csak egy: szövegük – néhány szó eltérését leszámítva – teljesen azonos, minden bizonnyal ugyanattól a debreceni levelezőtől származnak, akinek a kiléte nem ismeretes (egyébként mindkét szöveg anonim).⁵ Vagyis túlságosan komoly következtetést nem lehet belőlük levonni, mert nyilván nem valamiféle testületi vagy közösségi vélekedést tükröznek, hanem legföljebb egy ember értékítéletét mutatják, s még csak azt sem tudjuk, kiét. Mindazonáltal, ezt is beleszámítva, az nyugodtan megállapítható: önmagában nem meglepő, hogy a *Magyar Fűvészkönyv* ilyen kiemelt pozícióba került, hiszen ez a könyv tudós teljesítménynek volt tekinthető, s a szerzők nevének feltüntetésével jelent meg. Ám a költői életmű egészéből mégiscsak a *Lúdas Matyi* lett volna a leginkább problémamentesen Fazekashoz köthető szöveg, s ez mégsem merült föl a halál pillanatában főműként. Könnyen lehet, hogy ennek a magyarázata ott kereshető, hogy a nekrológ nem költőként akarta Fazekast megragadni: sokkal inkább a tudós státuszában akarta őt láttatni (a hazafi megkérdőjelezhetetlen pozíciója mellett), s erre valóban a *Magyar Fűvészkönyv* volt a legalkalmasabb.

Ezen adat mellé érdemes rögtön odatenni egy másikat is, amelyre szintén Debreczeni Attila hívta fel a figyelmet (s persze előtte a kritikai kiadás): a *Lúdas Matyinak* ugyanis ismeretes néhány kéziratos másolata is. Az első, 1815-ös, nem autorizált kiadás alapján készült egy ponyvakiadás, valamint egy kéziratos másolat, amely Somosi Mihály 1808-as gyűjteményében maradt fenn.⁶ Megvan az 1815-ös kiadás kéziratos nyomdapéldánya is.⁷ Ez utóbbinak a jelentősége inkább abban áll, hogy Debrecenben maradt fenn – s noha nem tudunk szinte semmit az elkészüléséről, erősíti azt a benyomást, hogy az első, nem autorizált kiadás is Debrecenhez kapcsolódott. Azaz alighanem Fazekas műve esetében egy lokális és nem országos terjedéssel kell számolni, még a megjelenés előtt (erről még a továbbiakban lesz szó).

A *Lúdas Matyi* hatástörténetét, amelyet két, egymással nem azonos, a szerző életében megjelent kiadás fémjelez, az mutatja, hogy maga a mű egyre többször oldódott el eredeti nyelvi-retorikai felépítésétől, s a belőle készülő átdolgozások – mint például a már néhány évtizeddel későbbi reformkori színpadi feldolgozások vagy a ponyvanyomtatványok – egyre inkább elfedték Fazekas művének valódi poétikai karakterét. A *Lúdas Matyi* tehát úgy élt meg egy látszólagos recepciós sikertörténetet, hogy poétikai karaktere szinte teljesen rejtve maradt. Az újabb feldolgozások más

⁵ A Fazekasról szóló, két egykorú nekrológ: Magyar Kurir, 1828. márc. 4., 142.; Hazai s Külföldi Tudósítások, 1828. márc. 8., 153–154.

⁶ Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 817.

⁷ Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, Debrecen, K. X. 75. 106. 1.

értelmezéseket jelentettek, ami azt is magával hozta, hogy a mű értelmezése egyre inkább megmerevedett. Ezért érdemes a mű textológiai problémái felől újragondolni a kérdést: a történeti-filológiai megfontolások fényében ugyanis lehetséges eljutni egy új olvasathoz, hiszen az értelmezéstörténet számos olyan lappangó, de poétikai szempontból figyelemre méltó felismerést fogalmazott meg, amely mindezidáig nem (vagy csak alig) került bele a köztudatba, ám érdemesek a továbbgondolásra.

Mit tudunk a mű keletkezéséről?

Fazekas Mihály, akinek egész irodalmi működését az években mérhető kihagyások, a fönmaradt művek nélküli időszakok jellemzik, 1804-ben írta meg a *Lúdas Matyit*. Erről az 1804-es változataról közvetlenül alig tudunk valamit: kézirata nem maradt fenn, sőt egykorú másolatát sem ismerjük. Magáról a keletkezési időpontról is egyedül csak Fazekas 1815. november 24-i, Kerekes Ferenchez intézett leveléből értesülhetünk: „Matyi az én szülöttem. Született 1804-ben, becsületet tanulni ment Kazinczy Ferenc Úrhoz, ki még akkor nőtelen és magyar volt; onnan jó tanácsokkal és intésekkel jött vissza 1805-ben (...)”⁸ Fazekas, úgy látszik, ha a kiadásra ekkor nem gondolt is, valamiféle szűkebb körű nyilvánosságot mégiscsak szánt a művének, hiszen elküldte Kazinczy Ferencnek (akinek ekkori reaklásáról ismételtelen nincsenek ismereteink).⁹

Ha elfogadjuk a mű keletkezésének 1804-es dátumát, amelyre csak ez az egyetlen – igaz, utólag magától a szerzőtől származó – adatunk van, akkor érdemes azon is elgondolnunk, mi indokolhatta éppen ekkor egy ilyen műfajú és karakterű szöveg megszületését. S ennek a dátumnak lehet jelentősége, ha számításba vesszük, hogy Fazekas alkotói periódusai visszatérően azokhoz az időszakokhoz látszanak kapcsolódni, amikor erőteljes és hozzá érzelmileg is közelálló alkotói egyéniségek inspirálják.¹⁰ Ez az év pedig Csokonai Vitéz Mihály *Dorottyájának* az elkészültéről nevezetes – márpedig

⁸ A levél szövegét lásd FMÖM II. 97–98.

⁹ FMÖM II. 97. Minden bizonnyal erre az eseményre utal a következő Kazinczy-levél is: „Fő Hadnagy Fazekas Ur verseit Álmosdról felhoztam. Magam viszem le Debreczenbe 8berben [októberben – Sz. M.]” Kazinczy Nagy Gábornak, 1805. szept. 5. = KAZINCZY FERENCZ levelezése, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, III, 423. Kazinczy levelezése a következő kiadásokban érhető el: KAZINCZY FERENCZ levelezése, I–XXI. kötet, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911. – XXII. kötet, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927. – XXIII. kötet. 1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960. – XXIV. kötet. 3. pótkötet, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. – XXV. kötet. *Hivatali levelezés*, s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. (a továbbiakban: KazLev.) Eszerint akár Kazinczy véleménye szóban is elhangozhatott egy személyes találkozás során, s talán ezért nincs nyoma a levelezés anyagában.

¹⁰ Csokonai és Fazekas barátságának a részleteiről és mélységéről alig tudunk valamit, hiszen amikor alkalmuk volt találkozni, akkor egy városban laktak, és nem maradt fenn levelezésük. Ami mégis kikövetkeztethető: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, 351.

az irodalomtörténeti kutatás Fazekas nevéhez kötötte azt a két fiktív levelet, amelyben a *Dorottyával* kapcsolatos, egykorúan legfontosabb kritikai állásfoglalás fogalmazódott meg.¹¹ A szerző azonosítása külső és belső filológiai érvek alapján történt meg, mivel a szöveg két női névvel volt szignálva. Az első név (Fűsűs Ilona) azonban magának a *Dorottyának* az előbeszédéből van kölcsönözve, hiszen – éppen a költői fantázia lehetőségeinek megvilágításakor – ott olvashatjuk a „Fűsűsné” nevet: „A’ Mátyás Király’ Palotájáról Fűsűsné is tud beszélni valamit, ha járt valaha benne – De Poétának lenni éppen azt teszi egyiket, hogy költeni és képzelni tudjon az ember.”¹² A másik név (Jámbor Mária) pedig beszélő névként értelmezhető, különösen, hogy ebben a levélben – felerősítvén Fűsűs Ilona ilyen természetű megjegyzéseit – kizárólag „jámbor” erkölcsi fenntartások fogalmazódnak meg. Ez a két levél egy többszörös fikcionáló eljárás keretében rendkívül erőteljes kifogásokat fogalmazott meg; nem lenne érdektelen aprólékos kritikátörténeti elemzésük sem, ám itt kizárólag néhány, a *Lúdas Matyi* kapcsán lényegesnek látszó összefüggésre hívnám föl a figyelmet.

Fűsűs Ilona ugyan részletes hibajegyzéket is mellékel (ezek egyébként rendkívül éleselméjűen tesznek szóvá tárgyi és stílári következetlenségeket), legfontosabb mondanivalója mégis a mű moralitásával kapcsolatos. Az első levél beszélője elvi kiindulópontként szögezi le, hogy amely „versezetnek nem az erkölcs a főcélja, nincsen annak lelke, akármilyen szépnek tessék is különben: hasonlatos az a festett képhez és a pengő hegedűhöz, mellyek az érzékenységeket felcsiklánozzák, de a szív kívánságait ki nem elégítik”.¹³ A nyilvánvaló utalás Szent Pálnak a korintusiakhoz írott első levelére (1Kor 13,1) még inkább kiemeli a mondat morálteológiai alapozottságát, különösen, hogy az idézet éppen a Szent Pál-i gondolat központi fogalmát, a szeretetet nem veszi át szó szerint, s így a hiányával, azaz egy elliptikus szerkezet révén lépteti be a fiktív levélbe. Ilyenformán különösen súlyosnak bizonyul a következtetés, hogy a *Dorottya* címszereplőjéből hiányzik a vétek és a virtus mozzanata egyaránt: „Dorottyába se vétek, se virtus nem látszik addig, míg az Úr Erist belé nem krapflizza: ami gyengeség van is benne, az is olyan, ami az Istennek minden teremtéseivel, vagy amint az Úr Venussal mondatja, még a penésszel is köz. Ugyan miért kelle hát azt a szegény érző társunkat olyan utálatosan bémázolni?”¹⁴ Fűsűs Ilona szerint tehát a mű relativizálja a bűn fogalmát is: „Én ugyan el merem mondani, hogy aki az Úr Dorottyájába gyönyörködik, ha egy tisztas öreg asszonyt és egy pirospozsgás gonosztévőt elébe állitanának nem tudná igazán megítélni, mellyik szebb, vagy rútabb a másikkal.”¹⁵

¹¹ Vö. Dr. BARCSA János, *Két nő bírálata Csokonai Dorottyájáról 1804-ben*, ItK, 1905/1, 112–119. A két levél így belekerült a kritikai kiadásba is: FMÖM II. 14–24. A szerzőség mérlegelését lásd *uo.*, 215–217.

¹² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 76. A név magyarázatakor ezzel a lehetőséggel mind a Fazekas, mind a Csokonai kritikai kiadás számot vetett: *uo.*, 234; FMÖM II. 215.

¹³ FMÖM II. 15.

¹⁴ FMÖM II. 15–16.

¹⁵ FMÖM II. 16.

Ezt a gondolatot szövi tovább a másik levél, amely a beszélő personájának megkonstruálásán túl nem is fogalmaz már meg olyan hibajegyzéket, mint az előbbi levél: Jámbor Mária megképzése egy 28 esztendeje eladó sorban élő, idős hajadon tudatának imitálásával történik meg. Jámbor Mária levele révén teljesedik ki a korábbi implicit állítás: a férjhez menés elmaradása nem feltétlenül boldogtalanság, a pártában maradó leány vagy az özvegyen maradó asszony megöregedése pedig nem tragikai vétség vagy komikai hatáselem. Ráadásul ez a levél – a *Dorottya* szerzőjének édesanyjára célozva – erőteljesen „ad hominem” típusú érveléssel is él: „Ne legyen tehát ezután az Úr olly kegyetlen az árvák és az özvegyek eránt, emlékezzen meg róla, hogy egy azok közzül az is, aki az Urat szive alatt hordozta, aki még nincs 64 esztendő, pedig példája a tiszta erkölcsnek.”¹⁶ A két fiktív levél nem egyszerűen elmarasztalja a *Dorottya*t, hanem inkább azt írja körül, aminek egy ilyen karakterű műből nem lenne szabad hiányoznia – s ezzel mintegy előkészít egy hasonlóképpen négy részre osztott, látszólag frivol témára épülő eposzt. Ebben az értelemben tehát minden bizonnyal igaza van Vargha Balázsnak, aki így fogalmazott: „A *Dorottyanak* köszönhetjük – ha igaz – a kor másik epikus remekének, a *Lúdas Matyinak* megszületését.”¹⁷ A *Lúdas Matyi* történeti-poétikai értelmezésekor érdemes tehát nyomatékosan figyelni arra, vajon mennyire harmonizálnak a két fiktív levélben kifejtett erkölcsi alapelvek a műben megvalósuló poétikai szerkezettel.

Az 1804-ben keletkezett kézirat azonban mégiscsak belekerülhetett a kézírásos másolatok útján történő terjedés folyamatába, ahogyan ezt egyértelműen mutatja az első, Fazekas tudta nélkül megjelenő kiadás sorsa is: az ekkor Bécsben élő, de 1815-től a debreceni református kollégiumban tanító Kerekes Ferenc 1815-ben úgy adta ki a *Lúdas Matyit*, hogy szerzőjének kilétéről nem volt tudomása.¹⁸ Ezért illesztett a mű elé egy verses bevezetőt, amelyben reflektált is erre: „E munkácskának ki legyen szerzője, ha kérded, / Nem tudom: a’ bizonyos, hogy az én kezeimbe csak így jött / Név nélkül; nekem egy szomszédom hozta az Erdő- / Hátról vagy honnan, hogy jó lessz rajta nevetni / Majd borozás közben.”¹⁹ A másolatok azonban valószínűleg Debrecenhez köthetők. Ezt részleteiben nem tudjuk bizonyítani, mert sajnos nem ismeretesek mindmáig ilyen kéziratok, de az egész megjelenés annyira Debrecenhez kapcsolódik (még ha a kiadásra vállalkozó nyomdász bécsi volt is), hogy más logikai lehetőség aligha marad. Ezt erősíti az 1815-ös kiadás nyomdai kézírati példányának debreceni fennmaradása is, ahogyan erről már volt szó. A – sajnos, nem ismeretes – másolatok alapvetően nem mutathattak jelentős szövegromlást vagy komoly variá-

¹⁶ FMÖM II. 24.

¹⁷ VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 228. – Vö. még Julow Viktor megjegyzésével: JULOW, *i. m.*, 225.

¹⁸ Kerekes irodalmi munkásságának értékelését lásd Hazai és Külföldi Tudósítások, 1823, II, 43. sz., 338. – Vö. még GÁLOS Rezső, *Kerekes Ferenc és a Lúdas Matyi*, Győri Szemle, 1937/7–8, 93.

¹⁹ Az első kidolgozás szövegét a kritikai kiadás a jegyzetek között közölte; az idézet innen való: FMÖM I. 290.

ciókat, amennyire egyáltalán az 1815-ös kiadásból és Fazekas erre adott reakciójából következtethetünk, hiszen a szerző ilyeneket egyáltalán nem említett. Amennyiben így volt – nem tudhatjuk –, akkor a *Lúdas Matyi* ebben a korai szakaszában nem jutott túl messzire a közköltészeti alakulás útján.

A magyar szövegkiadások történetének sajátos paradoxona, hogy Kerekes egész verses bevezetőjét *Elöljáró beszéd az első kiadáshoz. Jámbor olvasó!* címmel mind a mai napig mint a mű szerves tartozékát közlik a különböző edíciók²⁰ – híven ahhoz a szerkezethez, ahogyan az első, autorizált kiadás közzétette a szöveget. Ennek a szövegkiadási gyakorlatnak természetesen megvan a textológiai indokoltsága, hiszen maga Fazekas is a műhöz tartozónak vélte Kerekes versét, amikor egy az egyben átvette az 1817-es kiadásba, s nem lecserélte a saját verses bevezetőjével, hanem mintegy kiegészítette azt. Arra maga Fazekas is egyértelműen utalt 1815-ös levelében, hogy ez az előszó nem tőle származik: „...[a *Lúdas Matyit*] látnom kellett, mégpedig azon lucskoson, mint 1804-ben a világra kipottyant, az egy szép süvegét kivéve, mellyet az Úr, hogy valami formája legyen, mint keresztfiának fejébe tenni méltóztatott.”²¹ Ezért aztán tökéletesen érthető, hogy miért írt egy saját bevezetőt is az átdolgozott változat elé – inkább az a figyelemre méltó, hogy megtartotta Kerekes bevezetőjét is. Mindazonáltal egy szövegkiadásnak, s különösen egy kritikai kiadásnak nyomatékosan fel kell hívnia a figyelmet arra, hogy a két előszónak nem ugyanaz a szerzője, s ennek nyomán az interpretációknak is el kell különítenie a Fazekastól és a Kerekestől származó bevezetések – egymástól egyébként eltérő – intencióit és implicit értelmezési ajánlatait. Miközben persze érdemes megcsodálnunk Kerekes imitációs tehetségét, ahogyan egy, a *Lúdas Matyi* verseléséhez és szemléletéhez tökéletesen illeszkedő verses előszót volt képes alkotni.

Fazekashoz eljutott a bécsi kiadás egy példánya. Ez aligha csodálható: Kerekes ugyanis debreceni volt, tehát a kézirat másolatához Debrecenben vagy debreceni közvetítéssel juthatott hozzá – s nyilván ez magyarázhatja az elkészült könyvecske debreceni terjedését is. Ez utóbbira van is egy levélbeli bizonyítékunk: fennmaradt Dorka Illés Kerekeshez intézett levele, amelyben megköszönte a Kollégiumnak eljuttatott példányokat.²² Fazekas ezután írta meg nevezetes, már emlegetett levelét Kerekeshez, amelyben fölfedte szerzőségét. A szerzőség megvallása magánlevélben történt meg, és csak Kerekesnek volt szánva.²³ Ez a néhány sor egyébként közvetve azt is

²⁰ Arra, hogy Kerekes *Elöljáró beszédét* helyesebb lett volna a kritikai kiadás függelékében (és nem a főszövegben) közölni, Kiss József felhívta a figyelmet egy, a kritikai kiadásról szóló recenziójában: Kiss József, *Fazekas Mihály összes művei I–II. kötet* [recenzió], It, 1957/1, 90. Ez a megoldás ugyan nem biztos, hogy célravezető lett volna, mert elfedett volna egy fontos kiadástörténeti hagyományt, de legalább jelzi a kérdés problematikus mivoltát.

²¹ FMÖM II. 97.

²² Kiss Sándor, *Egy egykorú adat Ludas Matyi megjelenésének hatásáról*, ItK, 1955/4, 465.

²³ Ez a tény még a 19. század végén is vitákhoz vezethetett, ha nem is a mű szerzősége, de legalább Fazekas – állítólagos – kiadói stratégiája körül. Id. Szinnyei József és Mátray Lajos vitájában az utóbbi (nem meggyőzően) amellet érvelt, hogy a levél csak álcázása volt annak, hogy Kerekes Fazekas tudtával adta

bizonyítani látszik, hogy Kerekeshez valóban nem a kézirat jutott el, hanem egy olyan másolat, amely nem tartalmazta a szerző nevét – a másolatokban való terjedés pedig már az anonimitásnak és a folklorizációnak a jegyeit is mutathatja. Fazekas ekkor bejelentette azt, hogy a művet 1814-ben, tehát egy évtizeddel megszületése után átdolgozta; s felszólította Kerekest, hogy ezt a változatot segítsen kiadni. Az természetesen nem zárható ki, hogy erre az átdolgozásra csak akkor került sor, amikor Fazekas szembesült műve 1815-ös kiadásával; ezt azonban bizonyítani nem lehet. Hogy Kerekes válaszolt-e Fazekas felszólítására, s ha igen, mit: erről ismételten nem tudunk semmit. Az azonban bizonyos, hogy 1817-ben Bécsben, Pichler Antal betűivel megjelent a második kiadás. Ez volt az első autorizált, tehát a szerző által jóváhagyott változat. Ennek a készüléséről rendelkezésünkre áll Márton József egy Kazinczy Ferenchez intézett levele, amely több mindent világosabbá tesz a kiadással kapcsolatban:

Lúdas Matyi kiadásában én csak annyiban influáltam, hogy Kerekes Ferentz Úr, maga Németországba kimenvén, a' 2dik kiadás kinyomtatására megkért, a' mit már, Fazekas Úrnak Debreczenben megígért volt. Egyebaránt én azon kis Munka felől, éppen abban a' vélekedésben voltam, 's azt ítélttem felőle, a' mit kedves Barátom a' Tekintetes Úr írta; a' honnan édesdeden nevettem, olvasván felőle ítéletét. – Különben én Fazekas Urat sem esmerem, 's nem is correspondeálok vele. – Küldöttem vagy 10 Exemplárt; de nem tudom hogy jó neven vette e' vagy nem?²⁴

Innen egyértelműen kiderül, hogy Fazekas Kerekeshez intézett levelének meglett a foganatja, s noha nem ismerjük Kerekes válaszát, valamilyen formában nyilván reagált a levélre, hiszen – Márton szerint – megígérte Fazekasnak az újabb kiadást. Azaz maga Kerekes intézkedett az újabb bécsi kiadás ügyében, megnyervén ehhez Márton Józsefet. Alighanem a nyomdász kiválasztása is Márton feladata lehetett, s ha ő azt állítja, hogy Fazekassal nem is levelezett, akkor ebbe a szerző aligha volt beavatva. A legérdekesebb kérdés persze az, hogy vajon ki állta a második kiadás költségeit? Erre ez a levél nem ad egyértelmű feleletet, de bizonyos hipotéziseket lehetővé tesz. Mivel Márton József elárulja, hogy elküldött a szerzőnek tíz példányt, de még csak arról sincs információja, hogy az tetszett-e neki, az gyanítható: a kiadásért aligha Fazekas fizetett. Valószínűbb, hogy Kerekesnek kellett kifizetnie a nyomdászt – az első, szerzői engedély nélküli kiadásból ez a jóvátétel következett, s láthatólag Kerekes ennek eleget is tehetett, hiszen a könyv megjelent, s Márton nem utalt rá, hogy lenne ezzel valami anyagi természetű gond.

ki a Lúdas Matyit – pedig ezt éppen a levél privát jellege zárhatja ki véglegesen. A vitát lásd Id. SZINNYEI József, *Fazekas Mihály és a „Lúdas Matyi”-ja*, Fővárosi Lapok, 1888. okt. 30., 2201–2204; MÁTRAY Lajos, *A „Lúdas Matyi” költőjéről: Helyreigazítások*, Fővárosi Lapok, 1888. nov. 3., 2231–2232; Idézi SZINNYEI József, *A „Lúdas Matyi” költőjéről: Válasz a helyreigazításokra*, Fővárosi Lapok, 1888. nov. 6., 2254.

²⁴ Márton József Kazinczynak, Bécs, 1818. márc. 31. = *KazLev.* XXIV. 218.

Az azonban megjegyzendő, hogy a szerző neve még itt sem szerepelt: csak annyit olvashatunk a belső címlapon:

Lúdas Matyi
 egy
 eredeti magyar rege
 Négy Levonásban.
 írta
 F. M.
 Második megjobbított Kiadás.

A névtelenség tehát fönnmaradt az 1817-es kiadás esetében is, noha itt legalább a monogram jelentett valamiféle orientálást.

A szerzőség kérdése

Nem meglepő tehát, hogy még ekkor is lényeges kérdése volt a fogadtatásnak a szerzőhöz kötés, leginkább a távolabbi, a debreceni viszonylatot nem ismerő olvasók esetében. Erre több példánk is van. Erre mutat az 1817-es kiadásnak a Batsányi János birtokolta példánya, amelybe a tulajdonos bejegyezte a szerző nevét. Batsányi szerint ugyanis nem más írta a művet, mint Szerdahelyi József: erre a meghökkenítő következtetésre a Századok című folyóirat egy cikke nyomán jutott, amelyben Fáy István Balogh István 1838-as énekesbohózatáról elmélkedvén, a darab zeneszerzőjének rögzítette a nevét.²⁵ A magyar irodalmi élettől ekkor kényszerűen elszakított költő tehát egy olyan színházi kritika nyomán jutott el ehhez a feltételezéshez, amely a *Lúdas Matyi* reformkori színmű-átdolgozását értékelt. Mindez leginkább azért lehet tanulságos, mert eszerint Batsányi – aki elsősorban nyomtatott sajtótermékekből és esetleg baráti levelekből tájékozódhatott a magyar irodalom jelenségeiről – a rendelkezésére álló, meglehetősen korlátozott információs hálózaton keresztül még 1840-ben sem értesült arról, ki írta a *Lúdas Matyit*. Márpedig a névtelenség feloldásának kényszere nála is elementárisan működhetett, ha a tulajdonában lévő példányra fontosnak tartotta rájegyezni a nevet.

²⁵ KOZOCSA Sándor, *A Lúdas Matyi-kiadások története*, MKsz, 1938/2, 125. A Batsányi tulajdonában lévő példányra korábban már felhívta a figyelmet: SEBESTYÉN Gyula, *Fazekas Mihály Ludas Matyija. A bécsi 1817-ki második kiadás után sajtó alá rendezte, szerzője rövid életrajzával ellátta Mátray Lajos gymn. tanár* [recenzió], EPhK, 1891, 422–426. A szerzőség kérdése egyébként fölmerült a mű eddig ismeretes, egyetlen német nyelvű recenziójában is: „wahrscheinlich von einem Anfänger in der magyarischen Dichtkunst” [valószínűleg olyasvalakitől, aki kezdő a magyar verselésben]. A Vaterländische Blätter 1818-as ismertetését újraközölte: Orsolya BÖHM, *Ungarns Literatur und kultur am Anfang des 19. Jahrhunderts im Spiegel der Wiener Zeitschriften = Ex libris et manuscriptis: Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte*, hg. István NÉMETH, András VÍZKELETY, Bp. – Wien, Akadémiai – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994, 199–216, főként: 212.

Ebből a nézetből aligha csodálható, hogy az első, 1815-ös, Kerekes-féle edíció receptiója során még intenzívebben merült föl a szerző megnevezésének szükségessége mint a művet magyarázó körülmény, hiszen ott még csak annyi támpont sem volt, mint az 1817-es kötetben. Kazinczy Ferenc, akinek a nevéhez az ekkori legjobban dokumentált olvasat fűződik, leveleiben visszatérően a szerző kilétének megnevezésén keresztül kívánt eljutni a mű értelmezéséhez. Kazinczy ekkorra már láthatólag elfeledkezett arról, hogy az első változat kézírata 1804-ben megfordult a kezei között – legalábbis egyetlen levelében sem jelzi azt, hogy a művet már ismerte korábbról.

Tudjuk, hogy a művet gróf Dessewffy József küldte el Kazinczynak. Kazinczy az elbeszélő költeményt azonnal megpróbálta szerzőhöz kötni, s ezáltal teremteni kontextust hozzá.²⁶ Ezt pedig olyan módszerrel tette meg, hogy a címben szereplő nevet (Matyi) gondosan levezette a Máté névből: szerinte ez a Vitkovics Mihályhoz írott episztolájában²⁷ szereplő Mátészalkai Hógyész Mátéra tett utalás volt.²⁸ A vers 1810–1811-ben keletkezett, aprónyomatványként 1811-ben jelent meg – azaz ha Kazinczy erre tett reakcióként fogta fel a *Lúdas Matyit*, feltétlenül friss keletkezésű szöveggént kellett felfognia. Azaz alighanem eszébe sem jutott, hogy tíz évvel korábban már olvasta a művet. Kazinczy szerint ugyan Mátészalka neve csak az anaforikus ismétlődés költői eszközeként került be a versébe, ám Szatmár megye megsértődött a területén található település említéséért. Kazinczy szerint pedig ez a sértettség magyarázza a három fázisú reakciót: először megjelent Somogyi Gedeon *Mondolata*, majd Pethe megtámadta őt a lapjában, a Nemzeti Gazdában – „[’s] íme itt a’ harmadik: a’ Ludas Matyi.”²⁹ Ezt a művet tehát Kazinczy – ennek a logikának megfelelően – a Bécsben élő lapszerkesztőnek, Pethe Ferencnek tulajdonította; ráadásul biztos volt abban is, hogy Pethe csak azért küldte el Dessewffynak a kiadványt, hogy ezen a furfangos módon juttassa el Kazinczyhoz. Így aztán Kazinczy közvetlenül, Pethéhez intézett levélben is reagált a küldeményre, abban a kétely nélküli tudatban, hogy a mű szerzőjével közölheti reagálását³⁰ – kár, hogy Pethe reakciójáról nem tudunk semmit, fenn-

²⁶ Mindezt ilyen bevezetés után tette meg: „S ezek után hadd tudassam Veled és Vele [Prof. Pongráccal, aki a levelet átadja – Sz. M.] mi a’ Ludas Matyi, és mi annak Írója.” Kazinczy gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1815. december 14. = KazLev. XIII. 334.

²⁷ Az episztolára vonatkozó filológiai és textológiai ismeretek legjobb összefoglalása: KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, II. kötet: *Jegyzetek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 502–512.

²⁸ Ezt egyébként – a Dessewffyhez intézett levélben kívül – megismételte más levelezőtársának is: „A’ Matyi a’ Mátéra allúdál, tudniillik a’ Mátészalkaira.” Kazinczy Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1815. dec. 16. = KazLev. XIII. 349.

²⁹ KazLev. XIII. 336.

³⁰ „Most veszem, Uram, Gróf D. J. Urnak levelében Ludas Matyidat. [...] Azt neked, Uram, mondhatom, hogy nekem minden ilyen szép kevélység nélkül, de a’ melly úgy is kevélység, épen semmibe nem kerül, hallgatni a’ Máté-Szalkai válaszra és a’ Mondolatra, ’s hogy én Ludas Matyira sem fogok felelni, ’s e’ levelemet is egyedül azért írom, mert annak, a’ ki nekem küld valamit, akármelly végből küldötte bár, tartozom vagy köszönettel vagy legalább annak tudatásával, hogy vettem.” Kazinczy Pethe Ferencnek, Széphalom, 1815. dec. 14. = KazLev. XIII. 339–340.

maradt levélben mindenesetre nem reagált, könnyen lehet, hogy válasz nélkül hagyta Kazinczyt.

Kazinczy konfabulációja hézagmentes magyarázatot adott a mű keletkezésére, hiszen nemcsak a szerzőt vélte megtalálni, hanem egyúttal a *Lúdas Matyi* olvasási módját is.³¹ Kazinczy ugyanis egy allegorikus szövegtelmezés keretében interpretálta a *Lúdas Matyit*: személye ellen irányuló támadásnak olvasta, Döbrögit saját magával, az őt megverő Lúdas Matyit pedig Pethe Ferencsel, az állítólagos szerzővel azonosította. Az allegorizálás mindazonáltal itt egy pamfletszerű, közvetlen hatáseffektusnak rendelődött alá: a bosszú kiélésének szándéka mozgatta volna – Kazinczy szerint – a cselekvény szintjén megjelenő brutalitást. A gondolatmenet, amelybe Kazinczy beágyazta értelmezését, ugyanakkor azt is elárulja, hogy milyen típusú szövegolvasási módszerhez igazodik ez a felfogás: hiszen a *Lúdas Matyi* ilyen értelmezése természetesen nem független attól, hogy a nyelvújítási viták idején megjelent röpiratok egykorú befogadásának vizsgálatakor rendre ilyen típusú olvasási stratégiákat lehet rekonstruálni, vagyis ezeket a szövegeket – akár Kazinczytól származó szövegről volt szó, mint például a *Levél Vitkovics Mihályhoz* című episztoláról, akár Kazinczy ellen irányulóról, mint például a Somogyi Gedeon írta *Mondolatról* – rendre ilyen értelmű allegóriaként fogták fel az érintettek.³² Az, hogy a *Lúdas Matyi* is besorolódhatott – legalábbis Kazinczy levelezésének tanúsága szerint – ebbe a körbe, erősen összefüggött a keletkezéstörténet imént vázolt folyamatával: az eredetileg 1804-es műnek csak több, mint egy évtizeddel később jelent meg az első kiadása, s ez merőben új kontextusba helyezte a szöveget. Kazinczy levelezőtársai, akik reagáltak erre az értelmezésre, egyszerre fogadták el a szerzőség kijelölését és az allegorizáló olvasatot: így tett Desseffy József³³ és Nagy Gábor³⁴ éppúgy, mint Kölcsey Ferenc³⁵ – bár ő még azelőtt, hogy a művet kézbe vette volna. Az autoritás és interpretáció összefonódását jól mutatja, hogy miután Döbrentei Gábor – igaz, részletesebb kifejtés nélkül – az olvasatot érvénytelennek minősítette, már nem is foglalkozott a szerzőség kérdésével.³⁶

³¹ Az egyébként, hogy Kazinczy – a kiadásban felbukkanó paratextusok alapján – nem kereste rossz irányban a művet létrehívó személyeket, hiszen – ha nem is a mű keletkezésének, de a terjesztésének – van köze nyugat-magyarországi eseményekhez is. Vagyis nem egyszerűn tévedésről van itt szó, hanem szuverén értelmezésről, amely bizonyos paratextusok félreolvasásából következik. Erre lásd MEDVECZKY Károly, *Fazekas Lúdas Matyi-jának Vas megyei vonatkozása: Adatok a Lúdas Matyi kiadások történetéhez = Vasi élet és irodalom: Vas megye irodalmának múltja és jelene*, szerk. PALKÓ István, Szombathely, 1957, 41–57, különösen: 49. skk.

³² Erre röviden utalt VÁCZY János, *Bevezetés = KazLev. XIII. XXXI–XXXII. A Mondolatról* lásd újabban ONDER Csaba, *Figura és anomália: Kazinczy Ferenc (és) a Mondolat szerzője*, It, 2010/1, 50–76; ONDER Csaba, *Egy „paszkvillus” anatómiája: Kazinczy Ferenc a Mondolat címlapján = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 183–192.

³³ Gróf Desseffy József Kazinczynak, Kassa, 1816. jan. 20. = KazLev. XIII. 428.

³⁴ Nagy Gábor Kazinczynak, Debrecen, 1815. dec. 24. = KazLev. XIII. 369.

³⁵ Kölcsey Kazinczynak, Cseke, 1816. márc. 28. = KazLev. XIV. 84–85.

³⁶ Döbrentei Gábor Kazinczynak, Kolozsvár, 1816. jan. 6. = KazLev. XIII. 396.

Dessewffy József egyik levelében azonban – noha nem kérdőjeleződött meg Kazinczy olvasatának helyessége – felillant már egy teljesen más befogadói stratégia lehetősége is: „Ha tsak gyaníhattam volna is, hogy Lúdas Matyi ellened is agyarkodik, vissza küldöttem volna Pethének ezen kis tréfaságot, melyet még két esztendővel ez előtt olvastam kéz írásban a nélkül hogy egyebet találtam volna benne a Gögös Aristhocratismus ellen való szatyránál. Meg lehet, hogy a nyomtatásban elváltozott az egész munka, mert én, emlékezvén, hogy olvastam, nem vettem magamnak időt annak forgatására.”³⁷ Ennek a néhány sornak többszörös érdekessége van. Bizonyosságul szolgál a kéziratos másolatokban való terjedésnek, hiszen Dessewffy azt állítja, két évvel korábban már olvasta a művet, márpedig ezt csak egy kéziratos másolat megléte esetén tehetné. Ha hozzá eljutott egy változat, az azt is valószínűsíti, hogy a mű terjedése mégsem csupán Debrecenre tehető (bár arról sajnos semmit nem tudunk meg Dessewffy soraiból, hol és hogyan juthatott hozzá a műhöz). Az is kiderül innen, hogy Dessewffynek eszébe sem jutott – Kazinczy olvasási ajánlata módján – allegorikusan felfogni a szöveget; persze ebben az is közrejátszhatott, hogy ő két évvel korábban egy másik kontextust érzékelve ismerkedhetett meg a *Lúdas Matyival*, ezért foghatta föl a művet tréfaságnak, illetve a „Gögös Aristhocratismus ellen való” szatyrának. Ezt láthatólag eszébe sem jutott bárkire vonatkoztatni, pedig hát mégiscsak egy arisztokrata olvasóról van szó ez esetben. Érdekes az is, hogy az ő felfogásában a szöveg egyértelműen szórakoztató jellegű és humoros zsánernek bizonyult; ez olyan lehetősége az egykorú olvasatoknak, amelyre szintűgy felépíthető egy történeti-poétikai értelmezés. Ennek a végigkövetésétől azonban most eltekintek, annál is inkább, mert Takáts József elemzése ezt árnyaltan és meggyőzően – s a saját értelmezésem vezérelveivel kellően polemikusan számot vetve – már elvégezte; az olvasót tehát az ő, egyelőre megjelenés előtt álló tanulmányához tudom utasítani.³⁸

Kétségtelen, hogy Dessewffy olvasata – illetve a nagyrészt ebből kiinduló, Takáts-tól végigkövetett értelmezési ajánlat – jelentősen eltér Kazinczy olvasatától, amelyet láthatólag elszórt említésekben rakhatunk össze, tekintve, hogy az író nem diszkurzív gondolatmenet keretében foglalkozott a művel. Kazinczy értelmezése, amelyet a továbbiakban megpróbálok végigkövetni, s bizonyos mértékig kipótolva a kifejtetlen előfeltevéseket, megkonstruálni, teljesen legitim értékelés: nem helyezhető azok mögé az olvasatok mögé, amelyek szintűgy egy aktualizáló – bár természetesen más értelemben aktualizáló – kontextussal számolnak. Hiszen azok a jóval későbbi, marxista vagy marxizáló értelmezések, amelyek a címszereplő figurájában egy képviseleti elvű, osztályharcos indulat megtestesülését vélték felfedezni,³⁹ kísértetiesen hasonló logi-

³⁷ Gróf Dessewffy József Kazinczynak, Kassa, 1816. jan. 20. = KazLev. XIII. 428.

³⁸ TAKÁTS József, *Három bolond nap* (Fazekas Mihály: Lúdas Matyi). Megjelenés előtt a Forrásban. Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát módomban volt kéziratos elolvasni.

³⁹ Vö. például Julow Viktor következő – szerintem alapvető félreértéseket és ideológiai túlzásokat tartalmazó – megjegyzésével: „A Lúdas Matyi tehát elsősorban a típusalkotás nyelvén arról beszél, hogy a parasztság oldalán van itt az érték és az igazság. Amiből logikusan következik, hogy a jobbágyelnomás

kai műveleteket hajtottak végre: ráadásul anélkül tekintettek el a mű számos olyan, az értelmezést gyengítő vagy éppen cáfoló mozzanatától, hogy ezekre a meglehetősen önkényes kiterjesztésekre és saját értelmezői pozíciójukra reflektáltak volna. Ebben pedig Kazinczy gondosabb volt: ő legalább kétséget nem hagyott arról, hogy honnan is olvassa a művet. Ezért aztán nem is csodálható, hogy Kazinczy olvasatának több, igen árnyalt és pontos poétikai megfigyelése van, mint a képviseleti elvű felfogást továbbmondó értelmezési hagyománynak.

Kazinczy – az olvasat vezérelveinek rögzítése után – rendre többfázisú értékelést is adott a műről. A minősítés logikai szerkezete azonos, s konstansnak tekinthető elemekből áll össze; ahogy például a Berzsényinek szóló levélben olvashatjuk: „A' találmány, a' poetai Oeconomia igen jó: a' prosodia kegyetlen, a' stíl paraszt, a' moralitást láthatod.”⁴⁰ Ráadásul egy valamivel későbbi, Rumynak szóló levelében Kazinczy még tovább ment: föltette azt, hogy talán mégsem Pethe írta a művet, mivel az verselésében sokkal jobb, mint amit tőle várni lehetne; ugyanakkor Pethe ösztönzését mégiscsak fontosnak vélvén a *Lúdas Matyi* megszületésében, lehetségesnek látta, hogy – Pethe kívánságára – maga Kerekes a szerző.⁴¹ Érdemes komoly figyelmet szentelni ezeknek a – fontos pontokon – nemcsak elismerő, hanem igen lényegi megfigyeléseknek: ha innen indulunk ki, talán közelebb juthatunk a *Lúdas Matyi* történeti-poétikai értelmezéséhez.

Kazinczy megjegyzése a mű „brutalitása”-ról éppúgy az értelmezéstörténet mindedig kiaknázatlan lehetőségét nyithatja meg, mint ahogy a szerkezetet messze pozitívan értékelő megállapítása is. Igaz, a *Lúdas Matyi* moralitása láthatólag inkább tematikus felfogva kerül elő ezekben a megjegyzésekben, erősen alárendelve mindezt az alégorikus olvasatnak – ám, még ha a mű tüzetesebb elemzése során a probléma ennél

tűrhetetlen és tarthatatlan. Legalábbis ennyi. De alighanem az is, hogy elkerülhetetlen: mindennek a politikai jogrendszer átalakításához kell vezetnie.” JULOW, *i. m.*, 262.

⁴⁰ Kazinczy Berzsényinek, Széphalom, 1815. dec. 11. = KazLev. XIII. 323. Máshol ez így szerepel: „A' költemény és poetai oeconomia jó, a' prosódia miserabilis, a' stíl merum rus [sült paraszt], a' Moralitás a' millyet ettől a' Biblia Editorától várni lehetett.” Kazinczy Nagy Gábornak, Széphalom, 1815. dec. 19. = KazLev. XIII. 360; „Die Erfindung, poetische Oekonomie ist vortrefflich, der Stil und Prosodie miserable, seine Sprache merum rus, über die Moralität brauch ich nichts mehr zu sagen.” [Az ötlet és a költői ökonomia kiváló, a stílus és a prozódia szörnyű, a nyelv sült paraszt, a moralitásról semmi többet nem kell mondanom.] Kazinczy Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1815. dec. 16. = KazLev. XIII. 353–354.

⁴¹ „Nicht unmöglich, ja sehr wahrscheinlich, dass er [ti. Kerekes – Sz. M.] den Lúdas Matyi schrieb; Pethe scheint mir so viel [az itt szereplő poetische szót Kazinczy kitörölte a levélből – Sz. M.] Leichtigkeit in der Versification nicht zu besitzen; aber nehmen Sie die Brutalitäten von Pethe und den Umstand, dass er, den an mich nie schrieb, an den ich nie geschrieben hatte, jetzt, das erstemahl, mir diesen Matyi zuschickt, und Sie werden nicht unglaublich finden, dass Kerekes den Ludas Matyi auf Verlangen von Pethe geschrieben habe. Mein Brief an Pethe war also a propos.” [Nem lehetetlen, sőt nagyon valószínű, hogy Kerekes írta a Lúdas Matyit; Pethe nekem nem tűnik úgy, mint aki a verselésben olyan könnyedséget árulna el; de vegye csak Pethe brutalitásait és azt a körülményt, hogy ő, aki nekem soha nem írt, s akinek én sohasem írtam, most első alkalommal elküldte nekem a Lúdas Matyit, és nem fogja hihetetlennek találni, hogy Kerekes a Lúdas Matyit Pethe kívánságára írta meg. Az én Pethéhez intézett levelém volt tehát az apropó.] Kazinczy Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1816. jan. 23. = KazLev. XIII. 443.

árnyaltabban tárgyalandónak tűnik is, kétségtelen, hogy Kazinczy észlelése ezen a ponton is ráérezett egy igen fontos aspektusra. Kazinczy olvasatából kiindulva tehát képesek lehetünk jelezni olyan kérdéseket is, amelyek számos eddigi – a Kazinczyénál egyébként sokkal erősebben önkényes – elemzésben értelemszerűen helyet se nagyon kaphattak, nemhogy meggyőző magyarázatban részesültek volna; mindenekelőtt azonban számot kell vetnünk azzal, mi is az a szöveg, amelyet elemezni kívánunk. Ha ugyanis Fazekas művének két változatát (az 1815-es első és az 1817-es második kiadás szövegét) összevetjük, a módosításokból is nyerhetünk fontos támpontokat a történeti-poétikai elemzéshez.⁴² A koncepció változása a nyelvi-stiláris kifejezőeszközök látszólag apró módosításaiban is tetten érhető, s ilyenformán Fazekas átírásai dinamikusan tárhatják fel a *Lúdas Matyi*nak azt az esztétikai karakterét, amelyet az egykorú olvasatok alapján lehet exponálni. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy míg az előbb végigkövetett olvasatok az 1815-ös szövegre vonatkoznak, addig az irodalomtörténeti interpretációk már az 1817-es, autorizált változatra: amit tehát például Kazinczy érzékelt, annak teljesebb kiépülését a véglegesített szövegben kísérhetjük végig, s ilyenformán azoknak a kérdéseknek a jogosságát, amelyeket az 1815-ös változat kapcsán a recens olvasatokból kiindulva exponálhatunk, az 1817-es szöveg értelmezése igazolhatja vissza.

Az alaptörténet eredetének problémája

A szakirodalom komoly figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy honnan származik a *Lúdas Matyi* alaptörténete. Anélkül, hogy a kutatástörténet részleteibe most belemélyednénk, annyi feltétlenül leszűrhető az eddigi eredményekből, hogy itt egy nemzetközi vándortéma felbukkanásával kell számolnunk: számos párhuzamát (pl. ukrán, spanyol vagy éppen asszír változatokat) mutattak már ki az irodalomtörténészek vagy a folkloristák.⁴³ Az igazi megoldatlan probléma azonban az volt, hogy nem sikerült igazán meggyőző magyarázatot találni arra, Fazekas miképpen és hol találkozhatott az alapul vett népmesei szüzsével, hiszen a magyar folklórkutatás sokáig nem tudott rámutatni olyan magyar nyelvű népmesei szövegre, amelynek alapján valószínűsíteni lehetett volna az átvételt. (Természetesen a probléma, legalábbis ilyen megfogalmazásban, jellegzetesen nem folklorisztikai logika szerint van föltéve – ám a szakirodalmat jól

⁴² A két változat különbségeinek mérlegelését egyébként Julow Viktor is elvégezte: JULOW, *i. m.*, 304–307. Ő természetesen más következtetésekre jutott, mint én.

⁴³ A legjelentősebb eredményeket hozó tanulmányok: HALÁSZ Ignác, *Magyar népmese a norvégoknál*, Pesti Napló, 1894. ápr. 5.; KATONA Lajos, *Irodalmi tanulmányai*, I. kötet, Bp., Franklin-Társulat, 1912, 323–329; KARDOS Albert, *Ludas Matyi a külföld népmeséiben*, EPhK, 1894, 444–445; KOROMPAY Bertalan, *Lúdas Matyi meséje az ukrán és az orosz néphagyományban = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, szerk. BÁRCZI Géza. BENKŐ Lóránd, Bp., Akadémiai, 1956, 496–502; LILLENBERG Sándor, *Új adat a Ludas Matyi forrásaihoz*, Filológiai Közlöny, 1965, 389–399; JULOW Viktor, *Lúdas Matyi évezredek = J. V., Árkádia körül*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 228–250; JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 228–256. (A Nippuri szegény embertől Lúdas Matyiig c. fejezet)

jellemzi ez a fajta folklórszemlélet, amely csak a legutóbbi időkben látszik megváltozni.)

A fordulatot Faragó József 1960-as tanulmánya hozta meg.⁴⁴ Faragónak ugyan- is 1958-ban sikerült egy magyar nyelvű változatra bukkannia az egyik trunki népmese gyűjtés során. A szöveg közlése után Faragó magyarázatot keresett arra, hogy voltaképp mire is szolgál bizonyítékul ez a népmese-variáns. Először is azzal vetett számot, hogy vajon nem Fazekas műve folklorizálódott-e; ezt nem zárta ki teljesen, de nem is tartotta valószínűnek.⁴⁵ Ezután azt a kérdést tette föl, hogy vajon Fazekas művétől függetlenül él-e a moldvai csángó folklórban a Ludas Matyi-történet; erre határozott igennel válaszolt.⁴⁶ Így jutott el aztán ahhoz a következtetéshez, hogy Fazekas a moldvai hadjárat alkalmával ismerhette meg a történetet: „egyáltalán nincs kizárva, hogy Fazekas a Ludas Matyit esetleg Moldvában a csángó folklórból meríthette. Mégpedig vagy közvetlenül, valamelyik csángó mesélőtől, vagy pedig közvetve, valamelyik mesemondó katonájától hallhatta”.⁴⁷ Faragó József árnyalt és mértéktartó következtetései tehát – bár számoltak biográfiai tényezőkkel is – megnyitották annak a lehetőségét, hogy a hagyományozódásnak egy, a katonaság viszonyaival számot vető változatával is szembenézhesünk. Annál is inkább, mert maga a tanulmány még a hipotézis szintjén sem kívánt arra az elsőnek fölvetett kérdésre választ keresni, hogy egy ennyire tradicionális közösségbe, mint a moldvai csángóság, hogyan épülhetett be egy hangsúlyozottan ideiglenesen ott tartózkodó, beszállásolt, idegen katona; ráadásul olyannyira, hogy alkalmá lehetett bekapcsolódni a mesélés zárt és szabályozott rendjébe.

Faragó József tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy egyetlen trunki meseszöveg fellelése nem oldotta meg a *Ludas Matyi* genezisének kérdését; ezt nemcsak 1960-ban publikált tanulmányában mondta ki,⁴⁸ hanem néhány évvel később részletesen ki is fejtette, miben látja a további, folkloristákra váró feladatokat:

Be kell vonnunk a vizsgálódásba a magyarországi Ludas Matyi-meséket, ugyanis a mesetípus – Julow értesülésétől eltérően – a magyarországi folklórban szintén ismeretes. Az önálló meséken kívül figyelmet kell fordítanunk azokra a Ludas Matyi-típusú motívumokra, epizódokra is, amelyek

⁴⁴ FARAGÓ József, *Egy moldvai csángó Ludas Matyi mese*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények [Kolozsvár], 1960/3–4, 255–268. Az alábbi gondolatmenet egyébként revíziója kíván lenni annak az értékelésnek, amellyel tanulmányom egy korábbi, erősen kezdetleges változatában Faragó József koncepcióját és jelentőségét illettem; jelenleg ugyanis úgy látom, hogy mindaz, amit én akkor Faragó szemléletének hátrányául tulajdonítottam, alapvetően Faragó József folklorisztikai tanulmányainak az irodalomtörténeti átsajátítása során bekövetkezett interpretációs félreértés volt – erre a továbbiakban még visszatérek: vö. SZILÁGYI Márton, *Utószó Fazekas Mihály Ludas Matyijához* = FAZEKAS Mihály, *Ludas Matyi: Egy eredeti magyar rege négy levonásban*, Bp., Magánkiadás, 2000, 38–48.

⁴⁵ FARAGÓ, i. m., 259–261.

⁴⁶ *Uo.*, 261.

⁴⁷ *Uo.*, 264.

⁴⁸ *Uo.*, 265.

más mesékbe vannak ágyazva. Nem feledkezhetünk meg a Lúdas Matyi-mesetípus úgynevezett „női párjáról” sem, mert ez a maga létével „férfi-párjának” létét erősíti. Végül pedig, a magyar folklór kívül, újabb kelet-európai (pl. román, lengyel, szerbhorvát, török, görög stb.) változatokat kell tanulmányoznunk.⁴⁹

Faragó dolgozata kiváló nyitánya lehetett volna az elmélyült folklorisztikai vizsgálatoknak, ám – sajátos módon – inkább lezárta, mintsem megnyitotta a kérdést: hosszú ideig nem történt kísérlet arra, hogy a folkloristák nagyobb anyag alapján újragondolják az ott felvetett kérdéseket, s ellenőrizték Faragó ötleteit.⁵⁰ Ennél is különösebb azonban, hogy Faragó dolgozatainak legfontosabb eredményei, átkerülvén az irodalomtörténeti konstrukciókba, mennyire leegyszerűsödtek: a feltételesen figyelembe vett életrajzi tényezők (a moldvai hadjáratban való részvétel mint érv) egyértelmű magyarázó elvvé váltak.⁵¹ Faragó joggal hívta fel a figyelmet a *Lúdas Matyi* folklórváltozatainak kapcsán az irodalomtörténeti és a folklorisztikai gondolkodás eltérő logikájára, amely megnehezítette a tisztánlátást – nem utolsósorban persze azért is, mert a folkloristák nem törekedtek a kérdés megoldására:

Szeretném szavakba foglalni azt az érzésemet, hogy a vitában mindvégig – ha szabad a tanulság kedvéért így sarkítanom – egy irodalomtörténeti meg egy folklorisztikai gondolkodás is bujkált, illetőleg került szembe egymással. A folklorista szemében ugyanis, amint a másnyelvű mesék a kutatás rendjén szaporodnak, mind bizonyosabbá válik, hogy magyar nyelvű Lúdas Matyi-típusú meséknek is lenniük kell (vagy kellett), hisz folklorisztikailag lehetetlen, hogy valamely mesetípus körös-körül Európában mindenütt létezzék, csak épp a magyar folklórban hiányozzék. Ezzel szemben az irodalomtörténészek a másnyelvű változatok számának gyarapodásából elsősorban azt a cáfolatlan tanulságot szűrték le, hogy magyar Lúdas Matyi-mese nincs, mert eddig még nem került elő.⁵²

Pedig az igazi tanulság Faragó kutatásaiból alapvetően nem egy ingatag, biográfiai karakterű érvelés megerősítése, hanem éppen a folklorisztika logikájából következő hermeneutikai kérdésfelvetés. Már csak azért is, mert az életrajzi tényeket ilyen módon

⁴⁹ FARAGÓ József, *Fazekas Mihály Lúdas Matyija mint „egy eredeti magyar rege”*, Igaz Szó, 1966/2, 284.

⁵⁰ Jelen tematikus szám adott alkalmat arra, hogy az újabb kutatói nemzedékhez tartozó folkloristák végre revízió alá vegyék a kérdést: lásd Gulyás Judit és Mikos Éva tanulmányát e folyóiratszámában.

⁵¹ Ezt példazzák BÍRÓ Ferenc szintézisének alábbi sorai, ahol is a lehetőség immár teljes bizonyossággá változott: „Mindent figyelembe véve aligha lehet kétséges, hogy Fazekas a moldvai hadjárat során ismerkedett meg a történettel, amely egyszerre s feltehetően több változatban is terjedt románul és a csángók által beszélt magyar nyelven.” BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 385.

⁵² FARAGÓ, *Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, i. m., 278.

felhasználó érvelés önmagában is kérdéssé tehető, hisz eltekint néhány, igen lényeges körülménytől. Ha ugyanis az eddig ismertetett folklórváltozatokat tipológiai szempontból nézzük meg, akkor adódik a következtetés, hogy Fazekas műve nem egyiket vagy másikat követi kizárólagosan, hanem vegyíti a különböző elemeket,⁵³ s pontosan ez az, ami összehangolható Fazekas életrajzával is: hiszen a költő közkatonaként állt be huszárnak a Barco-ezredbe, s folyamatos szolgálata eredményeképpen érte el a főhadnagyi rangot.⁵⁴ Amire ugyanis – megengedő módon – már Faragó József felhívta a figyelmet, az éppen a katonaság közegének közvetítő mivolta. Hiszen a katonaság – ahogyan ezt még a 19. század végi, 20. század eleji néprajzi kutatások is bizonyították – tipikus másodlagos közösség: az ide bekerülő, különböző tájegységekből, faluközösségekből vagy éppen etnikai csoportokból származó fiatalok itt szembesülnek eltérő szóbeli hagyományokkal, tehát a különböző folklóralkotások kontaminációjának egyik tipikus helyszíne és alkalma a kaszárnya. Ne felejtjük el: az első, német nyelven megjelent magyar népmese gyűjtemény anyagát Gaál György Bécsben szolgáló magyar katonáktól jegyezte fel.⁵⁵ Ilyen értelemben tehát sokkal logikusabbnak látszik Fazekas katonaként eltöltött éveiből levezetni a Lúdas Matyi-történet megismerését.

A *Lúdas Matyi* alaptörténetének eredetét azonban nem is elsősorban abból a szempontból érdemes újragondolni, hogy a folklórváltozatokhoz való hozzáférhetőség lehetőségeit megpróbáljuk egyeztetni Fazekas – egyébként igencsak hézagosan ismert – életrajzi tényeivel: egy ennyire populáris vándortéma esetében egy pozitívista jellegű, irodalomtörténeti módszertannal dolgozó hatáskutatásnak egyébként sem lenne sok értelme. Fazekas művének poétikai karaktere szempontjából azonban komoly jelentősége van az eddig feltárt, különböző nyelvű folklórváltozatoknak: ha ugyanis az eddigi filológiai kutatás éppen az ezektől való eltérést tudta kimutatni a *Lúdas Matyi* szövege kapcsán, akkor ez Fazekas művének kompozicionális végiggondoltságát és egyediségét mutatja. Arra szolgáltat tehát bizonyítékot, hogy a szöveg a létező tradícióktól jelentős pontokon függetlenedni kívánt vagy függetlenedni volt

⁵³ Vö. még KOROMPAY, *i. m.*

⁵⁴ Erről lásd NAGY István, *Melyik lovasezredben szolgált a Lúdas Matyi szerzője*, Debreceni Szemle, 1936/1, 26–31. Nagy István kutatásai azért is fontosak, mert ezek szerint Fazekas egy helyütt szolgált a piarista Endrődy Jánossal, aki tábori papként működött a Barco-huszároknál – kettejük feltehető szellemi érintkezése pedig akár magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miért aktív katonáskodása idejére tehető Fazekas írói ambíciójának első megmutatkozása.

⁵⁵ Gaál népmese gyűjtéséről lásd VOIGT Vilmos, *A magyar népmese kutatás a múlt század első felében = Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*, szerk. KRIZA Ildikó, Bp., Akadémiai, 1982, 139–150; VOIGT Vilmos, *A magyar mese- és mondakutatás bécsi triászsa = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, I, *Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, WOLFRAM SEIDLER, Bp. – Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 375–379; VOIGT Vilmos, *Gaál György = Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében: Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*, szerk. CSOMA Zsigmond, GRÁFIK Imre, Szombathely, Vas Megyer Önkormányzata, 1997, 205–216; NAGY Ilona, *Adalékok Gaál György kézirat-hagyatékának sorsához = Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, szerk. BALÁZS Géza et al., Bp., ELTE BTK, 2000, I, 66–75; HAVAY Viktória, *Gaal György német népmese fordításai*, Etnoszkóp, 2011/1, 50–69.

képes – ebből a szempontból pedig teljesen közömbös is az a megválaszolhatatlan kérdés, hogy Fazekas ismert-e egyáltalán akár csak egyet is az eddig fölmerült változatok közül. Annyi ugyanis bizonyos – s ez már önmagában is elegendő egy ilyen következtetés levonásához –, hogy Fazekas egy műfaji tradícióval feltétlenül tisztában volt: a mű mottója ugyanis Phaedrustól származik. Ennek a paratextusnak a beillesztése pedig tudatos reflexió egy olyan irodalmi előképre, amelyet a *Lúdas Matyi* nem kíván követni: a felidézett antik műfaji hagyomány, az állatmese ugyanis morális töltetű, példázatos szövegtradíciót jelent. Csakhogy a *Lúdas Matyi* nem zárul olyan tanulsággal, amely a történet fabuláris szintjét egyértelmű diszkurzív zárlattal látná el (mondhatni, ezt a szerepet éppen a mottó látja el...). A közel egykorú olvasatokban egyébként dokumentálhatóan jelen volt az az igény, amely az állatmese műfaji kódja szerint kívánta volna értelmezni a művet. Sokatmondó, hogy ezt csak a szöveg módosításával lehetett érvényesíteni: egy 1830-as kéziratos másolat készítője, az egyébként ismeretlen Péter Ambrus az elbeszélő költemény végére négysoros verset illesztett. Ez a toldalék egyértelműen a morális tanulság általánosítását végezte el, a művet „példának” minősítvén.⁵⁶ Egy ilyen természetű olvasatnak az érvényesítése csak a szövegbe való belenyúlással történhetett meg; a *Lúdas Matyi*nak a kéziratos másolatként megvalósuló birtokba vétele tehát azt érzékelteti, hogy eredetileg ettől a tradíciótól igencsak intaktnak minősíthető a mű.

A textológiai tanulságok poétikai jelentősége

Az első kérdés, amelyet érdemes feltenni: milyen változtatásokat hajtott végre Fazekas a szövegen az első változathoz képest? Ezt ugyanis meg lehet vizsgálni, hiszen rendelkezésünkre áll az 1815-ös és az 1817-es kiadás, s a szerző saját levele szerint az előző edíció egy 1804-es szövegállapotot tükröz. S még ha ezt egészében nem tudjuk is alátámasztani (az 1815-ben megjelent első kiadás akár későbbi keletkezésű vagy későbbi módosítású szöveget is tartalmazhat), a két változat különbségei könnyen összevethetők. Természetesen a kritikai kiadás is számot vetett már a módosításokkal, sőt, az 1815-ös edíció teljes szövegét is közölte. Ez mindenképpen helyes eljárás volt, csak az összevetés lehetőségét eléggé megnehezíti, hogy a korábbi változat csupán a jegyzetekben olvasható, míg a későbbi, a végleges állapot főszöveggé. Egy újragondolt kritikai kiadásban megfontolandó lenne az a megoldás, hogy az 1815-ös és az 1817-es kiadás szövege ne egymáshoz képest hierarchikusan jelenjen meg, hanem párhuzamosan, egyenrangúként. Ez azért is fontos lenne, mert az egykorú recepció adatai – ahogyan láttuk is – sokkal inkább az 1815-ös változatra vonatkoznak mintsem az 1817-esre, tehát érdemes jól olvashatóvá tenni ezt a szövegváltozatot is. S még valami: így sokkal szembetűnőbb lenne, hogy a stiláris módosítások mellett

⁵⁶ A négy sor így hangzik: „Kis Méhis árthatz a nagy erőnek is! / Szegény, Királyát sokba segítheti! / E' Példa téged óh kevélység / Int, hogy az embereket ne bántsad!” KOZOCSA, *i. m.*, 128.

van néhány olyan, jelentőségteli szövegváltoztatás, amely döntő poétikai jelentőséggel rendelkezik. Ezekről hamarosan szó is lesz.

Legalább ilyen tanulságos egyébként ugyanennek a mese-szüzsének egyéb, recens megvalósulásait végignézni, hiszen ezek szintén arról árulkodnak, hogy milyen szövegalkotási módokat hagy maga mögött ez a szöveg, illetve hogy milyen befogadói horizontokkal kell számolnunk egykorúan. Ráadásul a ponyvaváltozatok végigkövetése a popularizálódás szintjeit is láthatóvá teszi. Innen nézvést különösen izgalmas jelenség az, hogy létezik későbbi Lúdas Matyi-változat – feltehetőleg nem függetlenül már a Balog István-féle tündérajáértől sem –, amely egy megbékéltető záradékkal látta el a művet: Matyi megsajnálja Döbrögit, és nem veri meg harmadszor. Itt a zárlat igénye éppúgy megvan, mint a Péter Ambrus-féle másolatban, csak ennek a természete más. Kazinczy viszont az egyik 1815-ös levelében – nyilván emlékezetből – úgy foglalta össze a mű tartalmát, hogy a verések száma szinte a végtelenbe nyúlik, amennyiben nem következik be Döbrögi megjavulása: „A Rege ez: Ludas Matyi az anyja lúdjaait vásárra hajtja. Döbrögi úr megszólítja, s minthogy süveget nem von, megvereti. Matyi bosszút liheg, s az erdőbe csalja, ott jól elveri. Chirurgusnak öltözik, jól elveri, elveri 3szor és negyedszer is s leczkét ad neki, hogy többször is lesz verés, ha nem használ.”⁵⁷ A Tatar Péter nevéhez köthető ponyvaszövegben pedig Matyi élete nem marad homályban, mint Fazekasnál, sőt, arról értesülünk, a címszereplő be akar állni betyárnak.⁵⁸ Itt Lúdas Matyi életútja – igen logikusan – a törvényen kívüliségnek, a deviáns magatartásnak az irányába hosszabbodik meg; ismét hangsúlyoznám, jellemző, hogy Fazekas művének poétikai szervezetsége nem igényelte ezt a megoldást. Ebben az értelemben ugyanis – a populáris igényű szöveg- vagy szüzsé-módosításokat is egykorú olvasatokként fogva föl – a Fazekas Mihály-i mű nem a populáris regiszterbe tartozik; ahhoz, hogy oda legyen beilleszthető, valamiféleképpen változtatni kellett rajta, azaz jelentősen át kellett alakítani a szöveget is.⁵⁹ Érdemes tehát ezen a ponton fölteni azokat a kérdéseket, amelyeket az előbb ismertetett olvasatok exponálnak. Milyen szerkezeti indokltsága van Döbrögi harmadik megverésének, azaz ez miért nem marad el, illetve miért nem követi újabb? Valamint a mű vajon miért nem követi végig Matyi életét a bosszú művének megvalósulása után? Ezek a kérdések talán közelebb vihetnek a *Lúdas Matyi* újraértéséhez is.

⁵⁷ KazLev. XIII. 357.

⁵⁸ TATAR Péter, *Ludas Matyi élete és kalandja: Tündéres szép história, 12 versben és 12 képpel*, H. n., 1864. A ponyvaváltozatokról összefoglalóan: PÓR Anna, *Ludas Matyi százéves útja a népmesétől a színpadig = A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve*, szerk. BARÓTI Dezső, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963, 99–122, különösen: 106–107. Vö. még az első, 1815 és 1817 között, Nagyváradon kiadott ponyvaváltozatra vonatkozó adatközlésekkel: MILHOFFER Lajos, *Egy Lúdas Matyi-kiadás első ismert példánya*, MKsz, 1959/2, 202–203; SCHEIBER Sándor, *Egy Lúdas Matyi-kiadás további példánya*, MKsz, 1960/1, 39.

⁵⁹ Jó példa erre az a példány az 1817-es kiadásnak, amelyet 1847-ben egy ponyvakiadás számára akartak előkészíteni, ilyen címmel: „Ama rég’ elhíresedett Lúdas Matyi Története. Egy Eredeti Magyar Rege Négy Szakaszban legújabbán kiadva.” Ennek során pedig a szövegbe is belenyúltak, pl. kihúzták a Phaerdrus-mottót éppúgy, mint a Fazekas beiktatta lábjegyzetet a *Tripartitum*ról: részletesebben lásd KOZOCSA, *i. m.*, 126–127.

Feltűnő ugyanis, hogy míg a mű a címszereplő nevelődésének történetével indul, Matyi élete Döbrögi harmadik megverése után kikerül a szöveg látóköréből: a mű éppen Döbrögi megigazulásának jelzésével zárul. Feltehetőleg ez a mű legfontosabb, értelmezendő csomópontja, ahonnan az egész szöveg poétikai karakterét visszamenőleg is jól be lehet mérni. A szakirodalom átfogó elemzési kísérletei rendre komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy egységes magyarázat keretébe tudják foglalni a mű képviselőinek tekintett igazságosztó jellegét az – ezzel nem teljesen összehangolható – lezárással.⁶⁰ Ezeket az értelmezéseket azonban jelentősen megterhelte az egyeztetés kényszere és terhe, különösen, hogy a bevallott vagy legalábbis érzékeltetett premisszáik alapvetően ideológiai jellegűek voltak. Pedig, ha föladjuk azt az alapelvet, amelyet a mű szövegéből amúgy sem lehet meggyőzően kifejtteni, miszerint Lúdas Matyi egyfajta közösségi, osztályharcos igazságszolgáltatás erkölcsileg fölmagasztosuló végrehajtója, akkor a lezárás valóban kulcsfontosságú szerkezeti elvét is könnyebben felismerhetjük. Célszerű Döbröginek a harmadik verés után elhangzó kommentárjából kiindulni:

...Az Isten

Így bánik, s bánjon valamennyi kegyetlen urakkal.
Ezt mondván, megtért a kastélyába, s azonnal
Elküldötte a húsz láncsást, kegyelemmel akarván
Ójni magát ezután az erőszaktételek ellen;
És törvénytelenül nem bánt, hanem úgy ahogy illik,
Embertársaival; jól is végezte világát.⁶¹

Lélektanilag semmi nem indokolná, hogy Döbrögi hiszen az őt nemcsak megverő, de minden egyes alkalommal ki is rabló Matyinak; ám a mű ezen a ponton tudatosan nem lélektani megoldásra törekszik. A fenti sorok ugyanis visszamenőleges érvénnyel is feltárják azt, hogy itt átfogóbb morális vezérelvek mutatkoznak meg a mű koncepciójában, híven ahhoz, amit a két fiktív levél megfogalmazott a *Dorottya* kritikája gyanánt. A *Lúdas Matyi* ugyanis a bosszú és a bűnhődés mélyen transzcendens hite szerint szerveződik, s eszerint a büntetés letölthető és igenis van vége. Döbrögi a rá mért sorstól semmiféle erővel és furfanggal nem tudott elfutni, hiszen számára semmilyen jel nem tette felismerhetővé a szörnyű büntetést rá mérő személyt: először egy bizalommal fogadott ács bizonyult Lúdas Matyinak, másodjára az az orvos, akitől a gyógyulást várta, harmadszor pedig az derült ki, hogy még az sem tekinthető biztosan Lúdas Matyinak, aki nyilvánosan annak nevezi magát. Ilyen módon sem a gyanakvás, sem az őrizet nem tudta megakadályozni azt, hogy az átokformulaként felfogható ígéret („Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!”) végzettszerűen be ne teljesejjen. Ám a kicselezhetetlen

⁶⁰ Vö. pl. BARÓTI Dezső, *Lúdas Matyi* = B. D., *Írók, érzelmek, stílusok*, Bp., Magvető, 1971, 241–246, különösen: 246; JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 276. skk.

⁶¹ FMÖM I. 175.

sors betölte – azaz a háromszori verés – után Döbrögi biztos lehet abban, hogy a bűne miatt ráért vezeklése véget ért. A harmadik megveretés utáni reakció végső magyarázata éppen ebben rejlik: Döbrögi megszenvedett, revelatív felismerése a bűntől való megszabadulás kegyelmi lehetősége. A mű utolsó, imént idézett soraiban előforduló „kegyelem” szónak tehát aligha véletlenek a teológiai implikációi: a *Lúdas Matyi* erősen ragaszkodik egy olyan erkölcsi világrendhez, amelyben a morál alapja kizárólag a Gondviselés működése lehet.

Érdeemes felfigyelnünk arra is, hogy a mű alapjául szolgáló négy verés (amely „levonás”-ként tagoló funkciót is betölt a szövegben) sem azonos módon brutális. Sokatmondó, hogy a fizikai fájdalom leírásának részletező és éppen ezért szánalmat ébresztő elemei kizárólag Döbrögi megveretéseihez rendelődnek hozzá, ráadásul a gradáció elvét is követve: az első verés után „Felelet helyébe aludt vér ömlött” ki Döbrögi szájából, a második esetben Matyi egy ágyban fekvő, még szedres daganatokkal elcsúfított tetet ütlegel, a harmadik esetben pedig olyasvalakit, aki „Öszverogyott, és a kocsiból ájúlva zuhant le”.⁶² Vagyis míg Matyi bosszújának műve fokozatosan egyre kegyetlenebbnek, sőt, kifejezetten szadisztikusnak ábrázoltatik, addig Matyi megverésekor a leírás egyáltalán nem részletezi a bántalmazás fizikai hatását: ne feledjük, Matyira először ötven botot mérnek, majd még agyba-főbe is verik, ám arról, hogy ezután milyen állapotba kerül, szó sem esik. Annak ellenére sem, hogy a testi büntetésnek ez a módja a korabeli ítélkezési gyakorlat tanúsága szerint nem volt éppen jelképesnek tekinthető, sőt, egyvégtében ötven botot nem is igen szabtak ki senkire, mert az már az elítélt halálához is vezethetett volna, ezért az ilyen büntetési tételt több részletben osztották ki. A megszégyenítésképpen nyilvánosan elvégzett ütlegelés egyik célja egyébként éppen az elriasztás volt.⁶³ Meglett volna tehát az alapja annak, hogy Matyi fizikai bántalmazásának leírása is megkapja a reális és naturális szenvedés toposzait, akár azzal az implicit tanulssal, hogy így jár, aki vét a törvények és a szokások ellen. Erre mégsem került sor: a mű határozottan Döbrögihez rendeli hozzá a szenvedés elviselésének és feldolgozásának lelki mechanizmusait.

S ebben az értelemben Döbrögi figurája érthetően kerül fokozatosan a mű centrumába: míg a narráció kezdetben egyértelműen Matyi köré szerveződik, később fokozatosan áthelyeződik a hangsúly Döbrögire, hiszen csak az ő figurája hordozhatja a

⁶² A kritikai kiadás ezt a legutóbbi szöveghelyet így magyarázta: „F. a szót [az *ájúlva* szót – Sz. M.] nem mai köznyelvi értelmében használja: így ugyanis értelmetlen lenne, hogy L. M. Döbrögöt öntudatlan állapotban verné meg. *Ájúl* av. jelentése: meglepődni, csodálkozni, bámulni, meghökkenni.” (FMÖM I. 317.) Tünetértékű, hogy ezen a ponton a szómagyarázat alárendelődött egy ideologikus olvasat koncepcionális kívánalmainak, még azon az áron is, hogy ezáltal a megadott szójelentések ellentmondanak az egész részlet értelmének. Mintha a sajtó alá rendezők mentegetni kívánták volna a címszereplőt az alól, ami alól maga a mű nem akarja felmenteni... Annál is kevésbé, mert a Harmadik levonás 109. sorában, pontosan Döbrögire alkalmazva, s pontosan a verés következményeihez kapcsolva már előfordult az *elájult* szó, félreérthetetlenül az eszméletvesztés önkívületére utalva: FMÖM I. 173.

⁶³ Vö. HAJDU Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., Magvető, 1985, 147–159.

megigazulás folyamatát. Az első „levonás” után ezért is nem foglalkozik a szöveg részletesen azzal, miképpen készül föl Matyi ígérete beváltására, hiszen az ő élete azután már önmagában nem lényeges, csak annyira, amennyire Döbrögi büntetésének eszközeként kell megmutatkoznia. Ugyanez a magyarázata annak is, miért nem kapunk semmiféle információt Lúdas Matyiról azután, hogy a harmadik veréssel végzett. Talán nem árt arra sem fölfigyelnünk, hogy az az ábrázolási tradíció, amely szerint a fiatal és snájdig Matyival egy sokkal idősebb és ellenszenvesen kövér uraság figurája állna szemben, nem Fazekas szövegéből ered: magából a *Lúdas Matyiból* Döbrögi külsejére, korára és testalkatára nézvést semmit sem lehet megtudni, sőt, még az 1817-es kiadás rézmetszetei is egy vékony, bajuszos, egyáltalán nem idős férfit ábrázolnak Döbrögiként.⁶⁴ Pontosabban az életkori fázisokra mégis csak utal valami: azzal, hogy Döbrögi ezeken a metszeten bajusszal látható, míg Matyi csupasz arccal, az ifjú és a férfi státusza kerül egymás mellé. Matyi és Döbrögi alkati elkülönülése vagy éppen szembeállítás az azonban nem része a műnek: kettejük összekapcsolódását még csak ez sem akadályozza meg.

A mű indításában – híven a versformához, a hexameterhez, amely eredendően az eposzi karaktert hangsúlyozza – Matyi részletező környezetrajzát kapjuk meg. Matyi címszereplővé emelése azonban már nem egy homéroszi-vergiliusi eposzi modellt követ, hanem egy másik tradíciót látszik felidézni, amely a 18. század végének, a 19. század elejének népszerű európai prózai olvasmányául szolgált. A bűnügyi történetekről van szó, amelyeket a korszakban hamarosan *pitavalként* kezdtek emlegetni, a műfajteremtő francia kiadványtípus szerzőjének neve nyomán. A nemcsak francia, hanem német nyelven is igen népszerű bűnügyi történeteket az jellemezte, hogy egy-egy nevezetes gonosztevő életének krónikás részletezésére épültek: gyakorlatilag a születéstől és a neveltetéstől kezdve egészen a megérdemelt, többnyire erőszakos haláláig íveltek a biográfiák, külön kiemelve a gazfickóktól végrehajtott szörnyűségeket. Gyakori megoldásuk volt az is, hogy a főhóst familiáris módon, becenevén vagy ragadványnevén emlegették.⁶⁵ Mindez rendkívül erőteljesen hasonlít a *Lúdas Matyi* kezdetére.

⁶⁴ A négy metszetet a kritikai kiadás is közölte: FMÖM I. 163–175.

⁶⁵ Lásd például „Klosztermájér Mátyás Baváriából való úton álló Zsivány” történetét, akit a szövegben végig Matyiként említenek: *Az Európai híres zsványok, útonálló tolvajok, gyilkosok, haramiák, lázadók és pártütők tüköre, melyet Siller Fridrik írásából fordított Czövek István*, I. kötet, Pest, 1817, 9–50. A „Kriminalgeschichten” európai, s különösen német divatjáról: Werner M. BAUER, *Zwischen Galgen und Moral: Kriminalgeschichte und Spätaufklärung im österreichischen Raum = Die österreichische Literatur: Ihr Profil im 19. Jahrhundert (1830–1880)*, hg. Herbert ZEMANN, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1982, 381–398. A műfaj magyarországi recepciójáról lásd SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 237–249. Arra már Tarnói László tanulmánya felhívta a figyelmet egy Fazekas-vers forrásra kapcsán, hogy nem természetlen dolog az életművet a német irodalom kontextusában olvasni: László TARNÓI, *Flugblattliedvarianten der unbekanntenen deutschen Quelle einer Nachdichtung von Mihály Fazekas = Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850*, Teil 2, *Zeitschriften und Tendenzen*, hg. László TARNÓI, Bp., ELTE, 1987, 159–174. Párhuzamként fontos következtetésekre vezethet a következő újabb monográfia figyelembevétel a bűnügyi történetek kapcsán: Sarah SEIDEL, *„Erfunden von mir selbst ist keine einzige dieser Geschichten”: August Gottlieb Meißners Fallgeschichten zwischen Exempel und Novella*, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2018.

A párhuzam még nyilvánvalóbb, ha mindehhez hozzászámítjuk a mű határozotlan kijelölt történeti indexét. A szakirodalom már eddig is nagy gondot fordított arra, hogy a *Lúdas Matyi* szándékolt anakronizmusát értelmezze, leginkább úgy, hogy a szöveg saját referenciáit – kivétel nélkül – középkorinak értvén, mindezt ütköztette a Fazekas korára érhető egyéb utalásokkal. Csakhogy a *Lúdas Matyi* saját magát egyáltalán nem minősítette középkorinak; a félreértés az egyik szöveghely téves értelmezéséből alakult ki. A *Lúdas Matyi* második, 1817-es kiadásába Fazekas beiktatott néhány sort, amely a *Harmadik levonásban* olvasható:

Hihető abban az időben
Történt volt e' meg, mikor a sokféle kereszties
Ponyva hadak szanaszét kóborlották be hazánknak
Nagy részét.⁶⁶

Ez a valóban egyértelmű időjelölő utalás azonban nem a középkori kereszties háborúkra utal, ahogyan számos értelmező vélte,⁶⁷ hanem a Dózsa-féle parasztháború keresztiesire. Hogy tényleg erről van szó, azt világossá teszi Fazekas egyetlen saját lábjegyzete, amelyet a *Lúdas Matyi* szövegéhez csatolt, s amely szintűgy csak a második, autorizált változatban bukkant föl: ezzel Matyi ragadványnevét, a Lúdaszt értelmezte. Vagyis Fazekas oly módon módosított az 1815-ös kiadáson, saját korábbi szövegváltozatán, hogy két egymással szorosan összetartozó részt toldott bele: egyet a főszövegbe, egyet pedig jegyzetként. Érdekes ez utóbbi szövegével is szembesülnünk: „Lásd Verbőtzi Part. II. Titt. 30.”⁶⁸ Ez a jegyzet tehát Werbőczy *Hármaskönyvére* hivatkozik, vagyis azt a magyar jogszokásokat összefoglaló magisztrális munkát idézi, amely a Dózsa-féle parasztháború után keletkezett. S a hivatkozás egyébként pontos, a megadott helyen valóban szerepel a „ludas” szó.⁶⁹ Vagyis a mű Matyi ragadványnevét onnan eredezteti, hogy a jelző a Dózsa-féle parasztháború előtti és alatti normasértő tettek nyomán ragadhatott a deviáns egyénre. Annak pedig komoly poétikai jelentősége van, hogy a szöveg 16. századnak, s ráadásul Dózsa korabelinek kívánja magát feltüntetni, hiszen ilyenformán – figyelembe véve a „pórlázadásokról” kialakított egykorú, egységesen elmarasztaló történeti képet⁷⁰ – egy erkölcsileg felbomlott, kiszámíthatatlanná vált és irányát veszített

⁶⁶ FMÖM I. 171.

⁶⁷ Mint például HORVÁTH János, *Csokonai. Csokonai költő-barátai. Földi és Fazekas*, Bp., Kókai Lajos kiadása, 1936, 80; SZILÁGYI Ferenc, *A magyar népi epika hagyományai Fazekas Lúdas Matyijában*, MNyR, 1954/5–6, 350–364, különösen: 364; WALDAPFEL József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1963, 332; ILLYÉS Gyula, *Lúdas Matyi igaz története* = I. Gy., *Iránytűvel*, Bp., Szépirodalmi, 1975, II, 50; JULOW *Fazekas Mihály, i. m.*, 304; BÍRÓ, *i. m.*, 386. Megjegyzendő egyébként, hogy a kritikai kiadás ezt a szöveghelyet nem értelmezte.

⁶⁸ FMÖM I. 173.

⁶⁹ Ezt természetesen a kritikai kiadás is azonosította: FMÖM I. 317.

⁷⁰ Érdekes például megnézni, hogy egy Debrecenhez kötődő szerző nagy hatású populáris történeti összefoglalása milyen képet rajzol Dózsáról, „nem ember”-nek nevezvén őt: BUDAI Ferentz, *Magyar*

időszakot jelölt ki a megveretések számára.⁷¹ Ha ehhez mérjük hozzá azt a Gondviselés műveként felfogható megtisztulást, amelyet a mű következetesen és középpontba állítva ábrázol, akkor még egyértelműbb lesz a *Lúdas Matyi* erkölcsi alapelvekhez való ragaszkodása. Az a morális irányvesztés, amely még Eötvös József évtizedekkel későbbi nagyregényében, a *Magyarország 1514-ben* címűben is a Dózsa-féle parasztháború legfőbb jellemzőjeként bukkan fel, teljes joggal utaltatik egyébként a múltba az 1817-es kiadáshoz írott bevezető versben is (amely szöveg egyébként a harmadik, s legjelentősebb új betoldás volt az 1817-es változatban). Azaz az átdolgozás legfőbb tendenciája (nem számítva most a szintén kimutatható kisebb stílári módosításokat) poétikai érdekű volt, s egymással szoros kapcsolatban álló, egységes koncepcióba illeszkedő részekkel bővítette a korábbi verziót. Egyáltalán nem arról van szó a bevezető vers esetében sem, amint azt – Horváth János nyomán⁷² – Baróti Dezső vélte:⁷³ mindez nem szemforgató gunyorosság, hanem egy, a mű egészével tökéletesen harmonizáló alapelv kijelölése, amely az érvényre juttatott új koncepció legfontosabb része. Hiszen ebben a néhány sorban a jogtalanság és a zabolátlanság világa kerül szembe a törvények szentségével és az uralkodók bölcsességével, vagyis a mű történeti indexének implikált jelentése ellenpontosodik a morál biztos tudásának állításával. Az 1514-re tett utalásnak és a bűnügyi történetek szerkezeti elvének az összefüggése pedig egyértelművé teszi, hogy a mű milyen poétikai feszültséget hasznosít: egy ilyen módon felidézett, a fellazult erkölcsiséget involváló műfaji tradíció minősül át a megigazulás morális tartalmát hordozni képes jellemfejlődéssé – s ezáltal nem lehet egyszerűen blaszfémikusnak vagy parodisztikusnak tekinteni az eposz műfaját felidéző hexameter alkalmazását. Matyi és Döbrögi egymáshoz kötődő, majd egymást szinte fölváltó figurája az erkölcsi megtisztulás dinamikus folyamatának a kifejeződése: s ebben az értelemben Fazekasnak tényleg sikerült, hogy művében megvalósítsa azt az „erkölcsi rajzolatot”, amelyet két fiktív levelében hiányolt Csokonai *Dorottyájából*.

Ország polgári históriájára való lexicon, a' XVI. század végéig, kiad. BUDAI É'saiás, Nagyvárad, Máramarossi Gottlieb Antal, 1805, III, 289–294.

⁷¹ Megjegyzem, Kulin Ferenc monográfiája nem tartja számon a *Lúdas Matyit* a Dózsa-féle parasztháborúval kapcsolatos szépirodalmi alkotások között. Igaz, Kulin könyve alapvetően későbbi időszakra koncentrált: KULIN Ferenc, *Hódíthatatlan szellem: Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, Bp., Akadémiai, 1982. Vö. még SZILÁGYI Márton, *A Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában* = Sz. M., *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2016, 215–224.

⁷² Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 80.

⁷³ BARÓTI, *i. m.*, 241.

SZILÁGYI MÁRTON
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szilagyi.marton@btk.elte.hu

Textual Considerations and Poetic Morals in Mihály Fazekas's Lúdas Matyi

Abstract: Mihály Fazekas's epic poem was first published in 1815 without indicating the author; the author then intended to replace this "piratical edition", published without his knowledge, with an authorised, revised edition, but still anonymously (1817). The article first discusses the philological questions of this publishing history with attention to the importance of textual modifications by the author. The study takes into consideration the questions surrounding the presumed source material's origins known in international folklore, critically reviewing the standpoint of folkloristics and literary history so far. Then it concludes that it is not the title character of *Lúdas Matyi* who is the central figure, but the other important character, Döbrögi, because this latter one is capable of demonstrating the state of purity achieved through suffering, and Lúdas Matyi, who takes his revenge on him three times by beating him up, is only depicted as a means to that end. The article identifies the fundamental structural schemes of crime stories (Kriminalgeschichte) in the poetic solutions of the work, which genre became popular at the end of the 18th century-beginning of the 19th century, reaching Hungary via German intermediation in the 1810s.

Keywords: Mihály Fazekas, Lúdas Matyi, folklore, crime stories, moral justice

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/56-79.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

VADERNA GÁBOR

Az én poézisom

Fazekas Mihály költészetének líratörténeti helyéről*

Mindig is lenyűgözött a *Lúdas Matyi* verselése. Azt gondolom, hogy a magyar irodalom történetében kevesen voltak képesek arra, hogy kötött mértékben ilyen folyékonyan, gördülékenyen, hovatovább hétköznapian beszéljenek. Nemcsak az ismeretes ígéret-formulára gondolok („Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza”), hanem bárhol csapjuk is fel a verses elbeszélést, a kollokvialis megszólalások oly finoman vannak összedolgozva a versbeszéddel, s oly finom iróniával porciózta ki emellé Fazekas a szöveg tropológiai játékait (például a főhős nevével kapcsolatban), hogy Petőfiig nem találni párját. Ez a beállítás persze szubjektív, kár is lenne tagadni. További stilisztikai vizsgálatok tárgya lehetne, hogy a 18–19. század fordulójának verses epikai formáiban a hétköznapi beszéd imitációjának vagy éppen a poétikusra hangolt megszólalásoknak milyen formái érvényesülnek itt és másoknál (például Gvadányi Józsefnél).¹ Mindenesetre egy sejtést talán meg lehet engedni: Fazekas szövegének e sajátossága nem véletlen, s egy verstanilag meglehetősen tudatosan dolgozó szerzővel van dolgunk, akinek poetológiai gesztusai nem a dilettáns zseni felvillanásai csupán.

Fazekas költészete azért is figyelemre méltó, mert egyfelől mindig is fontos részét képezte a magyar irodalom történetének, másfelől viszont mégis egy lehetett a ki-nem-bontakozott nagy kivételek sorában. Erre az ellentmondásra utalva írta Bécsy Ágnes, hogy aki „Fazekas szakirodalmának történeti vizsgálatára vetemedne, készítsen a keze ügyébe repülőst”² El ugyan nem ájultam, de Bécsynek igaza van. Fontos költő, aki nem is annyira fontos. Jellemző például, hogy az a verstani erő, melyet én a *Lúdas Matyi*-ben méltattam, Toldy Ferenc beállításában éppenséggel hibának minősült: „tárgy, érzés, szólásmód a népé, formája, a hexameter, jól van választva, mert ez, méltóságos portamentójával szintoly éles, mint mulattató ellentételt képez az alatt forgó tartalommal: de Fazekasnál a hatásnak e faja elvész, mert hexameterre pompa s numerus nélküli”³ De Toldy legalább még számon tartotta a lírai darabokat: „[e]llenben dalai közt vannak, melyek még most is figyelmet érdemelnek, mert bár a lelkesedés hevével e na-

* A szerző az Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon, 1770–1820 Lendület-kutatócsoport munkatársa. Kutatásait az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatta.

¹ A *Lúdas Matyi* verselésének prozódiai sajátosságaira már a verstani szakirodalom is felfigyelt. Lásd SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Gondolat, 1981, 214; SZUROMI Lajos, *A magyar hexameter és a magyar disztichon*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 33–34.

² BÉCSY Ágnes, *Költők „a titok szent kárpitja” körül: A neoklasszicizmus magyar irodalmából: Fazekas Mihály*, Liget, 2001/8, 44.

³ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, Második, javított kiadás, Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, 405.

gyon józan természetbúvár nem bírt, mégis nem volt üres, mint annyi társai, s a dalformát jól kezelte.”⁴ Toldy tehát érzékelt némi formaérzékenységet, mindazonáltal inkább a természetbúvár hideg logikáját, mint költőiséget fedezett fel. A lírai tehetséget elnyomó tudomány aztán többször visszaköszön a Fazekassal kapcsolatos megszólalásokból. „A bölcs aránytalanul többször szólal meg lantján, mint a poéta” – olvashatjuk Horváth János sommás kijelentését.⁵ Toldy és Horváth legalább észrevették a lírikus „villanásait”: mások Fazekasban csak Csokonai barátját és csak a *Lúdas Matyi* szerzőjét látták.⁶

Ebből a beállításból nem jelentett kitörést sem a Julow Viktor és Kéry László készítette kritikai kiadás,⁷ sem az ebből a munkából kinövő, Julow által jegyzett Fazekas-monográfia, sem Bíró Ferenc felvilágosodás-könyvének fejezete. E kísérletek ugyanis inkább magyarázatot kínáltak arra, hogy a katona-természettudós, s nem mellesleg költői tehetség Fazekas életműve miért nem tudott kibontakozni, s miért nem lett fő- vagy legalább fontos szereplő a magyar irodalomtörténet nagyelbeszélésében. Ám mivel egy nagyelbeszélés ívéhez kellett hozzáilleszteniük hősük pályáját, maga Fazekas szükségszerűen maradt meg valamiféle irodalomtörténeti zárványnak. Julow monográfiájának tézise az, hogy bár Fazekas egész élete a közjóért való munkálkodás jegyében telt, mégsem járt sikerrel, amennyiben a társadalmi egyenlőtlenségek nemhogy elsimultak volna, de még rosszabbodott is a helyzet. „Nem adatott meg költőnknek – összegez Julow –, hogy lássa annak megvalósulását, amiért élt és dolgozott. Ezzel telik be hű szolgálatában töltött életének csöndes tragédiája. Még Mózesként sem pillanthat rá a történelmi ígéret földjére.”⁸ Fazekas tehát „csak” előkészítője volt egy jobb kornak – tárgyához illő szép metaforával zárja könyvét Julow is: „Mert ez a szorgalmas kertész szelet vetett. A vihart, a tisztító vihart 1848 aratta.”⁹ Bíró egy másik, kevésbé sarkos magyarázattal indokolta a Fazekas-líra különállását. Szerinte Fazekas valóban a közjóért cselekedett, ám némileg korszerűtlenül e tevékenységének értelmezési keretét nem a formálódó nemzeti diskurzusban helyezte el, hanem hol szűkebb, hol tágabb értelemben fogta fel azt a közösséget, amelyért cselekedett. Tehát – így Bíró – „minden jel arra utal,

⁴ *Uo.*, 406.

⁵ HORVÁTH János, *Csokonai. Csokonai költőbarátai: Földi és Fazekas* = H. J., *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2006, II, 896–897.

⁶ Pintér Jenő vagy Szerb Antal – hogy csak erre a két ismertebb irodalomtörténeti munkára utaljak – észre sem veszik a lírikus Fazekast. Szerb a költőre vesztegetett egyetlen bekezdésben egyenesen azt írja, hogy Fazekasnak „egyetlen egy műve” a *Lúdas Matyi*. Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, é. n., 253. Lásd még PINTÉR Jenő *Irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés: Ötödik kötet: A magyar irodalom a XIX. század első harmadában*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1932, 695–707.

⁷ FAZEKAS Mihály *Összes Művei*, I–II. kötet, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955 (a továbbiakban: FMÖM).

⁸ JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 451.

⁹ *Uo.*, 453. E beállításnak szinte parodisztikus változata a Waldapfel Józsefé, aki Fazekast már-már osztályharcos ellenállóként prezentálja: „Fazekas mindvégig megmaradt a felvilágosodás hívének, azt lehet mondani, bizonyos vonatkozásokban töretlenebbül mindazoknál az író társainál, akik itthon éltek át a kompromisszum kialakulását, a reakciós bécsi udvar és a magyar nemesség szövetekezését a franciák ellen.” WALDAPFEL József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1963, 335.

hogy Fazekas számára az a körülmény, hogy a monarchia alattvalója, s az, hogy Debrecen polgára, legfontosabb döntéseire és mindennapi tevékenységére nagyobb befolyást gyakorolt, mint az, hogy a magyar etnikumhoz tartozik¹⁰

A sajnálatosan töredékes életmű értelmezésére Julow és Bíró nagyszabású leírásai mellett és után csak kevesen vállalkoztak. Szórványos elemzések, Szilágyi Márton, Mészáros György és Borbély Szilárd *Lúdas Matyi*-értelmezései és Bécsy Ágnes tanulmányai említhetők itt.¹¹ Szilágyi Márton úgy értelmezte a *Lúdas Matyi* szövegét, mint amely párbeszédet folytat Csokonai Vitéz Mihály *Dorottya*jával, s amely ilyenképpen a költőtárs művének valamiféle válasza; Borbély Szilárd még ennél is tovább ment, amikor a *Lúdas Matyi* Döbrögiének alakjában a „debreceniség” korabeli paródiáját fedezte fel. Bár mind a két értelmezés – minden invenciózussága mellett – a túlértelmezés határán egyensúlyoz, amennyiben a felvetésekre csak csekély számú és közvetett bizonyíték áll rendelkezésre, az én szempontomból most az figyelemre méltó, hogy mind Szilágyi, mind Borbély azt feltételezik, hogy Fazekas műve szerves részét képezte a korabeli Debrecenben zajló intellektuális párbeszédnek. Hiszen mind a ketten Fazekas életének egy-egy fontos és bemérhető eseményéhez kötötték hozzá a művet: előbbi a Csokonai-val való barátsághoz, a másik a Debrecen körüli vitákhoz, melyekbe aztán Fazekas is belebonyolódott éppen Csokonai síremléke kapcsán. Bécsy Ágnes volt az, aki a lírai szövegekhez lépett közel, azt állítván, hogy Fazekas lírájában ott csírázott egy nagy költészet, s ha ez nem is tudott kiteljesedni, mindenképpen figyelemre és revidálásra érdemes teljesítményről beszélhetünk. Sajnálatos, hogy a szerzőtől megszokott és tőle hiányolt mélyebb szövegelemzések végül nem születtek meg.

Egy készülő kritikai kiadáshoz Debreczeni Attila nemcsak korrigálni tervezi a Kéry–Julow-féle kiadás alapszövegét, de az egész textológiai koncepció újrendezését javasolja. A részletek itt és most nem fontosak, a sajtó alá rendező közzé tette szempontjait. Amit érdemes mégis kiemelni: Fazekas kéziratosságotok törmelékeiből

¹⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 2003, 358. Bíró könyvfejezetének előtanulmánya: BÍRÓ Ferenc, *Főhadnagy Fazekas úr (Fazekas Mihály, 1766–1828)*, It, 1992/4, 653–679.

¹¹ GÖRÖMBEI András, *Fazekas Mihály: Mint mikor a nap*, ItK, 1969/2–3, 274–281; KOVÁCS Sándor Iván, „Már az ég boltját sikertelen ércnek képzelnék”: *Magyarzat Fazekas Mihály* verssorához, It, 1980/3, 783–788; DEBRECZENI Attila, A „kötött ihletek” költője: *Fazekas Mihály: Cs. et F., Tiszatáj*, 1998/12 (Diákmelléklet), 1–15; BÉCSY, Költők „a titok szent kárpitja” körül, i. m.; BÉCSY Ágnes, *Egy jó költő a magyar felvilágosodás korából: Fazekas Mihály = Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán, GINTLI Tibor, Bp., Anonymus, 2002, 7–13; BÉCSY Ágnes, „Mind egy célra kell sietnünk....”: *Fazekas Mihály hagyományai és modernsége = „De mi a népiesség...”*, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 347–364; SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija = Sz. M., Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 164–182; MÉSZÁROS György, *Beavatás, liminalitás és struktúra: Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása*, ItK, 2007/1–3, 202–209; BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö: Jegyzékek és említések a Lúdas Matyi olvasásához = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 180–187. Szilágyi Márton elemzésének nemrégiben újragondolt változata is elkészült, amely ebben a lapszámban olvasható: SZILÁGYI Márton, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok (Fazekas Mihály: Lúdas Matyi)*, *Studia Litteraria*, 2020/3–4, 56–79.

kirajzolódni látszik egy vagy két tudatosan összerakott kötetkompozíció, illetve egyes szövegek publikálási kontextusa (a Fazekastól szerkesztett debreceni kalendáriumok sorozata) is hatással lehetett a versek poétikai megformáltságára.¹² Debreczeni Attila arra is vállalkozott, hogy a kialakult helyzet nyomán újraértelkeje a lírai anyagot.¹³ A továbbiakban arra fogok kísérletet tenni, hogy az ő nyomdokain haladva szóljak hozzá a Fazekas-költészet líratörténeti helyéhez, s vázoljam fel Fazekas poetikájának konceptuális kereteit. Mivel Fazekasnak saját költészetére vonatkozó önreflexív megnyilvánulásai viszonylag korlátozott számban maradtak fenn, az itt felvillantott esztétikai-poétikai kontextusok némileg önkényesen lesznek megidézve ('a korban volt, aki ezt gondolta, tehát Fazekas is gondolhatta'), ám reményeim szerint a versek rövid értelmezése révén tudok érvelni álláspontom mellett.

Választott anyagom az *Aprótseprőségek* címet viselő kéziratgyűjtemény, mely a debreceni Déri Múzeumban található jelenleg.¹⁴ Az eredeti kötetnek mára csak a töredékei állnak rendelkezésre. Debreczeni Attila sejtése szerint az a tény, hogy a kötetet Fazekas átrendezte, illetve a lejegyzés autográf javításai arra utalnak, hogy ez a tisztázati vagy csupán másolati példány utóbb maga is munkapéldánnyá alakult. Mindebből az következik, hogy az itt található tizennégy darab teljes szövegű és öt töredékben fennmaradt költemény szövege végleges versszövegnek egyáltalán nem tekinthető (így a töredékes versek kiegészítése már ismert szövegváltozattal legalábbis kétséges filológiai eljárás), s érdemes óvatosan bánnunk azzal is, hogy miképp értékeliük a gyűjtemény kompozíciós eljárásait (hiszen nem tudhatjuk, mi hiányzik a kötetből). Minden bizonytalanság mellett mégis érdemes az *Aprótseprőségek*re kötetként gondolni: címe van, ajánlása van, s talán – még így, töredékes voltában – a kötetkompozíciót is lehet értelmezni valamiképp.¹⁵

A cím ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, mely a versek hosszúságát (rövidek), vegyes mivoltát (elegyes anyag) és értékbeli kicsinységét villantja össze. Debreczeni Attila ezt szerénységi formulaként értelmezi (mely persze éppen formula mivolta miatt közel sem biztosan szerény gesztus). Ehhez tehetjük hozzá, hogy a 18–19. századi kéziratok dalgűjteményekben ugyan nem ismerünk példát éppen ennek a címvariánsnak az alkalmazására, a versek „apró” mivoltára mégis számos gyűjtemény már címében is utal. A jelző tehát rétegzett jelentésű: figyelmezteti az olvasót arra, hogy a költemények rövidek lesznek, s arra is, hogy a várhatóan dalszerű szövegek mindennapi apróságok lesznek. Az 'aprócseprőségek' (így: többes számban) kifejezésnek van egy olyan jelentésrétege – s gyanúm szerint Fazekas erre játszik rá –, hogy 'kicsiny, különálló darabokból álló'. A kötet e dirib-darab értelemben vett öndefiníciója nyilván önleíró és

¹² DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 661–694.

¹³ DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld, 2019/10, 49–89.

¹⁴ A kézirat jelzete: K. X. 75. 104. 3. (I/A.) Köszönöm a Klasszikus magyar irodalmi textológiai kutatócsoportnak, s elsősorban Debreczeni Attilának, hogy a Fazekas-kutatás textológiai forrásait hozzáférhetővé tette számomra.

¹⁵ Lásd DEBRECZENI, *Kiindulópontok és kontextusok*, i. m., 53–59.

ironikus egyszerre: a költő töredékek, apróságok halmazát nyújtja – márpedig a töredék közismerten nem értelmezhető az egész képzete nélkül. Ilyeténképpen a kötet cím már önmagában egy olvasási ajánlat: a kötet nem egyszerűen elegyes (mint a leggyakoribb korabeli kötet cím ígéri), hanem a sokféleség alapvető poétikai játéka is lesz.

Mint megannyi korabeli társa, a kompozíció nyilvánvalóan a verstani variabilitásra épül. Ennek részletei olvashatóak Debreczeni Attila már többször idézett tanulmányában. Ő Dayka Gábor, Berzsenyi Dániel és Virág Benedek kompozícióit idézi, de más példát is lehetne hozni. A rímes szótagszámláló verstípusok számos változata feltűnik itt, s a kompozíció ismert másik részében akad hexameter, alkaioszi és aszklepiadészi strófa is egyben. Az egymást követő költemények csak ritkán ismétlik az előző formáját. Mindez azért is figyelemre méltó, mert az *Ajánló vers* mellett ismert még egy Fazekas-költemény, mely mintha az *Aprótseprőségek* kötet olvashatóságára utalna (s könnyen lehet, hogy egykoron az elkallódott lapokon ide is tartozott): *Az én poézisom* című költemény.¹⁶ Érdemes tehát – ismét Debreczeni nyomdokain – együtt olvasni a két rövid verset. Mert amennyiben a verstani tudatosság felől olvassuk őket (az utóbbit azért, mert explicite arról szól, előbbit pedig utóbbinak a kontextusába helyezve), akkor feltűnő, hogy e versek bizonyos értelemben maguk is ironikus játékok a verstani hagyományokkal. Az *Ajánló Vers* rendhagyó verseléssel épül fel.

Gyakrann sírnak a' kik írnak
 Hogy kajánok gúnyolodnak;
 A' böltsebbek, 's méreszebbek
 Vélek nem bajlódnak
 Én meg, elmém bimbótskáját
 Im' ajánlom a' kajánnak
 Mint ki szentelt gyertyátskáját
 Gyújtá a' Sátánnak.¹⁷

Az első négy sor, mely általában beszél a költőkről és a költőket gúnyoló irigyekről, három belső rímes felező nyolcas után egy hatos sorral zár:

4a4a
 4(a)4a
 4b4b
 3x3a

¹⁶ A szöveget csak Lovász Imre közölte 1836-os kiadásában, így szinte semmi sem mondható róla (FAZEKAS Mihály *Versei*, összeszedte LOVÁSZ Imre, Pesten, Esztergami k. Beimel Jósefnél, 1836, 70 – a továbbiakban: FMV). Az életrajzi rendet felállító kritikai kiadás minden különösebb indoklás nélkül helyezte a sorozat végére, mintha életösszegzés volna (lásd FMÖM I. 144).

¹⁷ A továbbiakban a verseket kéziratból vagy eredeti megjelenésük helyéről idézem, de jegyzetben megadom a kritikai kiadás helyét is. Itt: FMÖM I. 14.

A kezdeti rímhalmaz már szinte harsány – a mesterkedőkhöz méltó műfogás. A sírnak–írnak rímpár keresetlen egyszerűsége, a többes szám harmadik személyű személyrag halmazása (ilyen rövid szakaszban négyszer is) – nem éppen jó költőre utalnak. Fazekas verse imitálja a rossz költő rossz technikáját, túlzásba viszi a rímes hangzást, miközben arról szól a költemény, hogy a bölcs és merész költők nem törődnek a gúnyolódókkal. Mindez nehéz helyzetbe hozza az olvasót, amennyiben óhatatlanul felmerül, hogy az a költő, aki ezt írta, tényleg rosszul ír verset. Hogy a belső rímek kibillentése is ide húz? Nem könnyű eldönteni. A második sor majdnem-ríme után a negyedik sorra el is tűnik a belső rímelés. Ehhez képest a második négy sor, miközben a szótagszámot tartja, a belső rímeléssel már nem él:

4x4c

4x4a

4x4c

3x3a

Szemtelen módon a ragrímelés megmarad, de a költő, amikor egyes szám első személyre vált, s magáról kezd beszélni, váratlan formajavulást mutat: rímei ugyan annyira nem élesek és szellemesek, de a szavak összehangzása egyes sorokon belül komolyabb versírói rutinra vall.

Ez a költemény „elmém bimbócskája”. Az ironikus kicsinyítés úgy kap nagyobb távlatot, hogy az utolsó sorban az irigy (a kaján) hirtelen a Sátánnal lesz azonos rangban, s az elme bimbócskái a Sátánnak szentelt gyertyák lesznek. Tehát e faramuci költői játék nem volt más, mint amivel a költő kedvében akart járni a gonosznak (az irigynek). De hogy lehet az irigynek kedvében járni? Hát úgy, hogy szándékoltan rosszul írunk neki verset (hogy azt higgye, igaza volt). A költemény iróniája tehát eldöntetlen dilemmákhoz vezet: 1) aki ezt írta, jó költő?; 2) aki ezt írta, tudatosan villogtatni fogja költői tehetségét?; 3) van ok az irigységre? Ehhez vehetjük, hogy ez ráadásul egy kötet elé tett ajánlás, s illetékesen erős olvasási ajánlatot is tesz a kötet egészére nézvést. Csakhogy a kis versike iróniája azt is eldönthetlenné teszi, hogy az elme bimbócskájaként csak az ajánló versikét kell-e értenünk, vagy ez kiterjed a továbbiakra is.

A másik költemény, *Az én poézisom* nem kevésbé zavarba ejtő.

Lantosok é? hegedűbe valók? vagy táragatóba?
 A' miket én eddig firkálék; hogy ne hazudjak
 Nem tudom én. Aprótseprők azt látja akárki,
 És ha dorombba verik sem szégyenlik magokat meg,
 A' melly verssorok egynéhány egyforma betűkön
 Végződnek; hajdan azokat nevezék magyaroknak
 Már azokat ma tzigány 's kóldús szájába valóknak
 Hirdetik. A' Drómó tudná izlésteket édes

Lantosim! A' míg hát é' per valamerre ledülne,
 Írjunk kis Músám pompás tógát viselendő
 Verseket is ha tudunk, de azért senkit ne nevezzünk
 Koldúsnak se' tzigánynak az é'félékbe ha nem fog
 Kedvet lelmi, mivel zabolát nem szenved az ízlés.¹⁸

A szöveg határozott esztétikai állásfoglalást tartalmaz. Hogy pontosan kinek s milyen apropóból írta Fazekas e sorokat, nem tudjuk. Annyi bizonyos azonban, hogy néhány teoretikus állítás mégiscsak kihüvelyezhető a hexameteres versből. Az egyik a korabeli verstani viták kontextusa. Erről hamarosan bővebben is szólok, most legyen elegendő annyi, hogy Fazekas verse úgy áll ki a rímes-magyaros verselés mellett, hogy közben folyékony hexameterben beszél, s ha ez nem lett volna elég, még egy rímet is becsempész a szövegbe (magyaroknak–valóknak) épp akkor, amikor erről beszél. Tehát oly megengedő az álláspontja, hogy még a rímes időmértéket is elképzelhetőnek tartja. A másik állítás az ízlésre vonatkozik, s az utolsó sorban hangzik el expliciten: „zabolát nem szenved az ízlés”. Azt persze ennyiből nem tudjuk megfejteti, hogy miben is állhat ez az ízlés. Egy belső érzék által kialakított analitikus tapasztalat, vagy esetleg a mindenkiben meglévő szenzuális alapozású megismerőkészség? Tulajdonképpen mindegy is. Sokkal fontosabb, hogy Fazekas verse a verstani vitákban döntő érvként az ízlésítéletek szabadságát hozza fel. Tehát minden olyan esztétikai alapállás, mely a formák szabad kombinatorikáját korlátozza, a szabadságot, s ilyenformán az ízlést tartja kordában. S mindez azért fontos, mert elvezet a harmadik esztétikai jellegű állításhoz, mely felsejlik a vers mögött: a költészet a társadalmi használata által létezik. A bemutatott hangszerek (lant, hegedű, tárogató, doromb) egyre alacsonyabb rangot képviselnek egy tudós esztétikai értékhierarchiában. Erre utal a koldusok és cigányok szájából elhangzó költészet: ez az, amit kárhozzatnak egyesek. Márpedig azt, hogy egy költemény a maga társadalmi közegében működik-e, nem lehet örök érvényű szabályokkal leírni. „Nem tudom én” – mondja a vers beszélője. Több ez, mint ártatlan kijelentés. Arra utal, hogy ennek a nem-tudásnak komoly esztétikai hatáspotenciálja van. Nem is lehet véletlen, hogy Fazekas verse meg is ismétli a nem-tudásról mondottakat, s másodjára már nem egy kollokvialis fordulat versbe illesztésével, hanem egy kollokvialis szólással: „A' Drómó tudná ízlésteket édes / Lantosim!” (Azaz: az ördög tudja megfejteti, hogy mit is akar a verstanon vitatkozó többi költő.) Az *én poézisom* hasonló kettős játékot űz, mint az *Ajánló Vers*: miközben a verstani vitáról beszél, ő a maga hexameterével éppen a magyaros verselés megtűrésére szólít fel. A tógát viselő verseket bárminő hangszerre rá lehet hangolni, s egymás alantas címkézése elfogadhatatlan. Mindazonáltal kár volna Fazekas demokratikus elköteleződését beleolvasni a versbe (mint tette azt Julow Viktor).¹⁹ Sokkal inkább a költé-

¹⁸ Kritikai kiadása: FMÖM I. 144.

¹⁹ JULOW, *i. m.*, 376–378.

szetben olyan ismeretlen erőt tételező ízlésesztétika bejelentéséről van szó, amely a társadalmi alkalmazásban bomlik ki (le is kell játszani, el is kell énekelni a verseket!), s ilyenformán az esztétikai dimenzió társadalmi és morális jelentőséget nyer.

Ha e rövid megszólalás korabeli kontextusát keressük, akkor érdemes Péczeli József és Pálóczi Horváth Ádám 1786-os Magyar Hírmondó-beli vitájához fordulnunk.²⁰ Az apropót az adta, hogy Péczeli olvasott egy epithalamiumot gróf Esterházy Ferenc udvari kancellár halálára. Ezután ragadott tollat, s fakadt ki a négysarkú strófák ellen. Úgy vélte, hogy a poézist a forma köti meg, s voltaképpen már csak szép szavak halmozása történik mindenfelé, gondolat nélkül: „[h]a pedig a’ sok kádentziákkal mint meg annyi Lántzokkal meg-kötöztetik, hasonló leszsz a’ hoz a’ sashoz, melynek két ölnyi lántz lévén lábára kötve, repdes ugyan; de a’ maga repülésének magos pontyára nem repülhet-fel”.²¹ Radikális következtetése és javaslata: „[m]inden Ironak, de kivált a’ Poétának két Birája van: a’ *fül* és az ész, a’ *fül* makats és kevélv, ennek az hol tsak lehet hizelkedni kell, de az ész igaz Biró, ennek itéletétől mindég félni kell”.²² Később aztán Péczeli ezt korigálja annyival, hogy az ész mellé a szívet is felveszi, amikor azt javasolja a költőknek, hogy „ne annyira a’ fülnek mint az észnek és a’ szívnek dolgozának”.²³ Ez a kiállítás amúgy nem feltétlenül az időmértékes verselés melletti, hanem a rímtoposzokat minden eredetiség nélkül megforgató barkácsolás elleni állásfoglalás. Ezt mutatja, hogy a maga által készített minta páros rímű (ráadásul ragrímes) felező tizenkettes.

Pálóczi Horváth válasza azért is tanulságos, mert a fülnek kedvező költés elleni érvtben ő a gondolat megkötését, azaz az ihlet korlátozását látja:

Ha pedig kit kit maga szájára botsátunk, minden korán való meg-itélés ’s rostálás nélkül: ez a’ jó indulat, senkit meg-nem szóllás, ’s kinek kinek szabad akarátjának meg-nem kötése, olyan hasznos szer (’s tsak nem lapis Philosophicus) lesz a’ Magyar elmék gondolatainak: hogy utóbb nem tsak az ezüstből, hanem a’ ganélyból-is arany válik, a’ *tudatlanságnak századjai-ból* arany idő, és a versificálóbúl Poéta.²⁴

²⁰ Az utóbb kiszélesedő vitáról lásd RÓNAY György, *A felező tizenkettes Gyöngyösitől Csokonaiig: Fejezet a magyar verselés történetéből*, It, 1957/2, 140–162; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 267–269. Julow Viktor is e vita egy későbbi etapjához köti Fazekas versét: JULOW, i. m., 175–176. A korabeli vitákat a rímelésről Földi János verstanához köti: KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991, 153–166. (Ez utóbbi azért is figyelemre méltó, mert Földi verstanát Fazekas minden bizonnyal ismerte.)

²¹ [Péczeli József – név nélküli – hozzászólása Szacsvey Sándornak a magyar nyelv természetéről tett megjegyzésére], Magyar Hírmondó, 1786/3 (január 11.), 22–24, itt 23.

²² *Uo.*

²³ *Uo.*

²⁴ [Pálóczi Horváth Ádám válasza Péczelinek], Magyar Hírmondó, 1786/17 (március 1.), 133–140, itt 134–135. (Két megjegyzés: 1. Pálóczi Horváth nem leplezte le, de ismerte vitapartneré személyét; 2. az újságlevelek oldalszámai igen kaotikusak ebben az időszakban.)

Pálczi Horváth megszólalásában nem is az a figyelemre méltó, hogy miben nem ért egyet, hanem hogy milyen metaforákat választ. Az arannyá váló ezüst és ganj ugyanis arra int, hogy a költészet önnön szabályainál fogva, önelvűen fejlődik. Nem meglepő hát, hogy Pálczi Horváth a továbbiakban – hasonlóan Fazekas álláspontjához – amellet érvel, hogy meg kell engedni mindenféle versformákat, hiszen az adott helyzet és alkalom dönti el, hogy éppen melyik alkalmazható a leghatékonyabban. (S ehhez még azt teszi hozzá, hogy e verstani gazdagság egyedi a világon: semelyik nyelven nem lehet oly változatosan verset írni, mint magyarul.)²⁵

Látszólag másképp érvel néhány évvel később Pálczi Horváth, amikor – ezúttal magánlevélben – Batsányi Jánossal vitatkozik az inverziókról. Ekkor arról beszél, hogy mégiscsak érdemes némi megkötéseket tenni a költői szabadsággal kapcsolatban, s mintha ezúttal látszólag az alkotói radikalizmus jobban zavarná, mint korábban. Csak látszólag van ez így. Pálczi Horváth számára ismét a költészeti mű és az olvasó találkozása a fontos (s úgy látja, hogy a magyartalan szórend gondot okozna), s arról ír, hogy a költészetnek ugyanolyan folyékonyan kell lennie, mint a prózának.

Hiszen a vers törvényei, mindjárt nem lesznek szépség törvényei, ha csak az lesz bennök a különös, hogy vers; hanem ha a prózához hasonló egyes folyamat, és még is vers; ez már az a különös valami, a mi a versben szépség. Nem rontom hát el verseimet, ha úgy írom a mint közbeszédben is helyesen esne; és valameddig a poéta nevet dicsőségnek tartom s vadászom: mind addig ezt; mint megmásolhatatlan regulát úgy tartom: hogy a ki soha verset nem olvasott is; egész meglelégedéssel és értelemmel olvashassa versemet, és úgy; mintha az, folyó beszéd volna.²⁶

Nem arról van tehát szó, hogy a költői nyelv és a prózanyelv között nincs különbség, hanem arról, hogy mind a kettő esetén fontos lehet, hogy az olvasók széles tömegéhez és disztingvált módon jussanak el a szövegek.²⁷

Mi az hát, ami Fazekasra nézvést tanulságul szolgálhat e vitákból? Fazekas nem biztos, hogy ismerte és követte éppen azt a verstani vitát, mely a Magyar Hírmondóban folyt, s nem valószínű, hogy ismerte volna Batsányi és Pálczi Horváth levélváltásait. Hasonló álláspontokat azonban ismerhetett. Az ő verstani tudatossága, az ezzel kapcsolatos kifinomult iróniája és formaművészete elsősorban az irodalom közérthetőségét célozta. Emögött azonban nem egy avittas barokk esztétika állt, hanem a kultúra társadalmiasításának programja: tudniillik az az ideál, hogy a kultúra nyelvén való

²⁵ Nem látok hát ellentmondást abban, hogy Pálczi Horváth bírálta Péczelit és szerette annak *Henriását*. Lásd BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma, i. m.*, 268.

²⁶ ABAFI Lajos, *Horváth Ádám és a Magyar Muzeum*, Figyelő, 1885/18, 10–23; 98–109; 191–203; 299–315, itt 107.

²⁷ Lásd még ehhez SZAJBÉLY Mihály, „*Idznak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai – Universitas, 2001, 50–51.

közlés már önmagában is valamiféle garanciája lehet a társadalom haladásának. A kultúra azonban itt nem valamiféle exkluzív arisztokratikus modellben tételeződik (mint egyes brit ízlésesztétikák társadalmi környezetében például), hanem a kultúra maga a hétköznapi-mindennapi valóság.

Hogy ennek van-e nyoma a töredékesen fennmaradt Fazekas-lírában? Azt hiszem, igen. Vessünk egy pillantást az *Aprótseprőségek* kötet egyben fennmaradt első három csomójára.

A ciklus nyitódarabja (*Ruszánda Moldvai Szép*) egy idegen és gyönyörű nőről szól.²⁸ Bár a Fazekas-szakirodalom azt hangsúlyozta, hogy a szerelmi lírában feltűnő nők (Ruszánda, Ameli) minden bizonnyal valamely valós élettapasztalatból lettek megalkotva, sokkal fontosabb, hogy ezt a valószerűséget maguk a versek hozzák létre. A nők – akárcsak a neoklasszicista költészet nőalakjai – eltávolítottak, s e távolítást már nevükből sejthető idegenségük is kiemeli, ugyanakkor alakjuk nem holmiféle esztétizálás során egzaltált szépségeszmény kivételéseként látható meg csupán, hanem ez az elvontság mindig valamiféle banalitással ütközik. Ilyenformán Fazekas szerelmi lírájában egy sajátos kettőség figyelhető meg: a nála megjelenő nőiség egyszerre eszményített (ha tetszik, átesztétizált), s egyszerre hétköznapi valóságos. Lefordítva mindezt a költészettörténeti tendenciák nyelvére: az itt koncipiálódó szépség elvontsága az érzékeny líra területére hív meg minket (ahol a földi élet minden apró mozzanata az egyéni érzékenység révén lesz esztétikai tárgy), miközben a mindennapi élet helyzetrajzai a közköltészet szerelmi lírájának horizontját is nyitva tartják (ahol a metaforizálás inkább a nyelv ornamentikáját működteti, s a való élet viszonyait legfeljebb az egyéni öröm szintjén emeli fel a létezés egy idealizált világába). A *Ruszánda Moldvai Szép* e kettős viszonyrendszert hozza létre és állítja feszültségbe. A kiindulópont a katonaélet valósága: a borzasztó öldöklés, a vérfürdő. A felindult katona azonban azt veszi észre, hogy indulatai új utakra tévedtek, pontosabban nem az az indulat (a hadakozás harci heve) mozgatja meg, melyre számított, hanem a hadakozással, a borzasztóval szembehelyezett szépség megtestesülése. Lefordítva az esztétikai kategóriák nyelvére: a fenséges indulat a szépség tapasztalatába hajlik át. Ruszánda szépsége hiperbolikusan fel van nagyítva, hiszen arról értesülünk, hogy még a pogány ellenség is ellágyul tőle:

A' Mahomed mord vitézze
El felejtí vadságát
Dühösségébenn, tsak nézze
E' természet virágát.

A vers látszólag e szépségről szól, azonban e világokat ellágyító szépség felett mégiscsak áll valami: a patriotizmus. A vers beszélője számára ugyanis a Ruszándához való közeledés a nemzet iránti hűség feladása révén volna csak lehetséges. No persze,

²⁸ Kritikai kiadása: FMÖM I. 15–16.

teszem hozzá, ezt nem úgy kell érteni, hogy magyar férfinak nem szabad oláh lányt szeretni (erre a következő versek rá is cáfolnak), hanem, hogy a harcmezőt nem szabad a katonának csak úgy elhagynia. Míg tehát a török nem tudna ellenállni Ruzsándának, a magyar katona – bár hosszas képzelődés után – mégiscsak a maga valóságához tér vissza, s kitér ezen esztétizálás vonzása elől:

Vess véget hazai hűség
E lány gondolatoknak,
A puhának gyönyörűség,
Pálma kell a bajnoknak.

A puhány a bajnokkal áll szemben, miként a szépség (lány gondolatok) a patriotizmussal. A szépet tehát le kell győzni, még akár annak az árán is, hogy így csak a fenéges tapasztalatához juthatunk hozzá.

Az iménti győzelmet a szépség felett azonban felülírja a következő vers, mely inkább az anakreontikában fogant, s a korabeli érzékeny költői divat egyik mintaszerű darabja lehetne.²⁹ Itt ugyanis elő sem fordulnak már a hadi kötelességek – csak a női test esztétizáló meghódításáról esik szó. Olybá tűnik, hogy a katona képzelete itt folytatódik, szerelmi vágyát végül is itt sikerül betöltenie. Hiszen a zárlat visszavonó gesztusa előtt még ezt olvashattuk az első versben:

Ha ki mennék a' juhokkal
Ruzsándát is ki tsalnám
Talpig meg raknám tsókokkal
Örömömbe be falnám.

Itt, a második versben pedig mintha mindez valóra válhatna. Hogyan? A nyitóképen a „kis víz” „Apró tsepp”-jei egymást űzik szerelmesen. Az apró cseppek említése itt egyszerre lehet egy szép szerelmi metafora, illetve az egész kötet címére való utalás, s így a ciklus önértelmező alakzata is. A beszélő arról győzködi a cseppeket, hogy nyugodjanak meg, éppen elég baj, hogy ő maga felhevült a szerelemtől. A vershelyzet tehát jól ismert: a természetet szemlélő szerelmes a természeti képbe transzponálja saját érzelmeit, mely így egy másik, magasabb szinten beszélgetik el. A 23. sortól kezdődően a kívülről érkező kontempláció belsővé válik, s ez sem szokatlan eljárás az érzékeny természetkölteményekben:

²⁹ A kéziratban a címe csak ennyi: *Más*. Lovász Imre kiadásában *A' tsermelyhez* címen szerepel. FMV 89–90. Kritikai kiadása: FMÖM I. 17–18.

Óh, miket bíznék én reátok,
 De már előllem el futátok
 Ti egymást hantzúzva űzitek,
 'S Panaszimat nem³⁰ is értitek.

Ember és természet összeolvadása persze nemcsak elméleti szinten történik meg. A beszélő könnycseppjei a vízcseppek közé keveredve kerülnek a szeretett nő korszájába, melyet ő a szájához emelvén, legalább így, metaforikus áttételek révén megcsokolhatja kedvesét. A könnycsepp aztán átjárja a nő testét, s közvetíti a férfi reménytelenségét. A zárlat ismét régről ismert topikus kép: a kedvestől – visszavonván az eddigi képalkotás erotikus konnotációit – csak egy mosolyt kér a férfi.

A topikus képek finom egymásra építéséből született természetkölteményt két Ruzsánda-vers fogja közre. Az előbbiben, láttuk, egy közösségi kötelességetika győzte le a szépséget, az utóbbiban a banalitás fogja. A „Még gyertyám el nem óltottam” incipitű dal ismét a katonaelet és a szerelem viszonyait kutatja.³¹ Egy rövid epikus jelenet leírását kapjuk páros rímű nyolcasokban és hetesekben. A férfi épp az esti lefekvéshez készül („Tisztát akarván venni”, azaz át akar öltözni), a kiindulópont tehát egy olyan mindennapi tevékenység, melyet ritkán szokás szóba hozni a szerelmi költesztben. Egy lány, Ruzsánda lopózik be a szobába, s csókolgatni kezdi a magát alvónak tettető férfit; a férfi át akarja ölelni, ám elejti a lányt, s hátizsákját ölelgeti helyette.

Tovább magam' hogy titkolnám?
 Karom ki terjesztetem
 'S a' mint magamhoz kaptsolnám
 Az ágyról le ejtettem.
 Én le ugrék meg rettenve
 Hogy fel kapjam lányomat
 Mit kaptam fel, fel serkenve?
 Veress Mantlisákomat.

A vers tehát egy vicc. És természetesen egy kicsit több annál. Hiszen nem történik itt semmi más, mint hogy Fazekas az első versben elvont szinten tételezett kapcsolatot egy másik szinten fogalmazta újra: a mindennapi élettapasztalat szintjén. Ahogy az első költeményben, itt is győzött a kötelességetika, hiszen katonai hátizsákját fogta meg végül a lány helyett – itt azonban nem a hűség elvontsága gyúrta maga alá a szépség elvontságát, hanem a komikum banalítása tette helyére a dolgokat.

Az első három költemény tehát egy minisorozatot hoz létre, s ezt az is kifejezi, hogy csak az elsőnek van címe, a második kettő eleve ennek variációjaként van

³⁰ Az eredetiben: „ném”. A tollhibát emendáltuk.

³¹ A kéziratban a vers címe ismét ennyi: *Más*. Kritikai kiadása: FMÖM I. 19.

beírva – e verseknek még címük sincs, Fazekas csak annyit jelez a kéziratban: „Más”. Az első versben tehát a katona és a szerelmes, a fenséges és a szép, a kötelesség és a magánérdek csap össze, s elméleti szinten győzedelmeskednek az előbbieket, a másodikban érzékeny toposzok egymásra halmozásában bontakozik ki az érzékenység finom erotikus képzeteket elindító, majd azt vissza is vonó szerelmi játéka, hogy aztán a harmadik szöveg a szerelmi évdést és a kötelességet dilemma-ját a semmilyen elvontságot sem tartalmazó banalításban oldja fel.

A ciklus negyedik szövege (*Danaë*) a szerelem lehetőségeit a mitológia felé tágítja.³² Fazekas Danae ismert történetét dolgozta fel: Acrisius leányát egy ércfalú szobába zárta el, mivel azt a jóslatot kapta, hogy unokája keze által fog meghalni; Jupiter azonban aranyesővé változva szivárgott be az ércszobába, ahol megtermékenyítette a lányt. A vízként lányba ömlő szerelem, mely a második költeményben volt téma, itt mitológiai történetbe ágyazva tér vissza. (Ily módon visszamenőleg is megadja azt a hagyományt, melyet illetett volna felismerni a korábbi versben.) A finom erotikus utalások láttatása és annak visszavonása is párhuzam a két szöveg között:

Azon belöll hát mi esett
 Azt magam nem láthattam
 Hogy Danae terhbe esett
 Azt csak mástól hallottam[.]

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezt a zárlatot, mely a mitológiai történetet az elbeszélői hang hirtelen regiszterváltása révén a banalításba rántja vissza, Fazekas a kéziratban áthúzta. Talán úgy érezhette, hogy bár a ciklusban volna helye egy ilyen ellentétesnek, magát a költeményt tönkre is teheti egy efféle betoldás.³³

A következő költemény ismét vált: ezúttal az érzékszervek különbözőségének problémája kerül előtérbe.³⁴ *Az érzékenységek énekbenn* című költemény egyes szakaszain nem fogok részletesen végigmenni. Legyen elegendő most annyi, hogy az érzékszervek egymás ellenében vannak kijátszva: nézni lehet, de megfogni nem, a kedvest; a „csupa fül vagyok” szólást valóságra váltva sem biztos, hogy igaz szerelemhez jutunk; a képtelenség, hogy a kedves által megszagolt virág illatja vajon a kedves illatjának analogonja-e; a tapintás legyőzi a többi érzékszervet; az „Izlés” (itt: az érzékelés) teljességét a csók adja meg; ám végső soron ez is értéktelen ahhoz képest, amit a szív érez. Az így kibomló kis történetben, ahol a kedves megpillantásától, énekétől, virágcserejétől, kézfogástól a csókon át eljutunk egy metafizikus élményig, a valóság megtapasztalása csak „Kép”-e valaminek, ami e valóságon túli:

³² Kritikai kiadása: FMÖM I. 22–25.

³³ A kritikai kiadás megtartotta az eredetét arra hivatkozva, hogy nem tudni, kitől származik a javítás. Én fordítva okoskodnék: mivel nincs egyéb bizonyíték, hogy mástól, s a tinta alapján korabeli javítás esett, addig feltételezhetjük, hogy Fazekastól ered a korrekció. Lásd FMÖM I. 216.

³⁴ Kritikai kiadása: FMÖM I. 26–27.

Kép, a' mely szívemet tükröddé tetted
 Hang a' mely eremet mind meg pengetted
 Balsamos lehellet! gyenge szorítás!
 Mellyekhez még kellett egy bóldogítás,
 Édes tsókok forrósági, égi harmatok!
 Ti érzésim kívánsági mi a hijjatok?
 Tsak közép pontotok egy jó szív légyen
 Eletem rajtatok Mennyekbe mégyen.

E költemény itt éppen az ellenkezőjét mondja, mint a mindennapiság banalítását szóba hozók. Hiszen végső soron a megoldás neoklasszicista lesz ezúttal. Csakhogy Fazekas ehhez a verbunkos dallamok tizenegyeseit választja, s így ritmikailag a szövegben hagyja a katonavilág emlékét. Vajon komolyan vehetjük a neoplatonikus *exaltatiót*, ha azt verbunkosként énekeljük? Vagy a szöveg önmagában értendő? Ha utóbbi, akkor Fazekas miért jelezte a címben is, hogy ez a szöveg „énekben” értendő, azaz dallamra írta?

A cikluson belüli miniciklust *Az öröm túndérsége* című költemény zárja, mely mintegy összefoglalja, összefogja az eddigi dilemmákat.³⁵ Az első 22 sor a természet-költemények jelenetezésével indít: a beszélő a természetet szemléli, hogy aztán maga is egybeolvadjon a szemlélt képpel. A naplemente látványát a természet harmonikus és diszharmonikus hangjai teszik teljessé, hogy aztán e teljességbe olvadhasson bele a lírai én személyisége: „a' higgadt elmét andalgóvá tették”. Az ezt követő elmélkedő szakaszban az ember előbb a természet fölé növekszik. A kontemplációból a természetet kutató tudós analízis lesz, ám a tudomány itt nem a ráció által uralt kutatásként értendő, hanem a természettel való misztikus egyesülés egyik módjaként:

Mi tudunk az égi testek közzé menni
 'S a' láthatatlanból megláthatót tenni³⁶
 Útját, messzeségét, nagyságát vizsgáljuk
 'S a' nagy természetet keresztül bujkáljuk.

Ez a „felséges” érzés aztán szinte istenkísértésbe fordul át, s a szemlélődő ember már az egeket ostromolja:

Ez érzés felséges vóltával meg telvénn
 'S gyöp³⁷ ágyamról mint egy kis isten fel kelvénn
 Menyezete alá mentem fás kertemnek

³⁵ Kritikai kiadása: FMÖM I. 28–29.

³⁶ A sor eredetileg: „A' láthatatlant is láthatóvá tenni”. Fazekas javítása után az eredeti sorkezdő névelő nagybetűs maradt, ezt emendáltuk.

³⁷ A sor első szavát Fazekas utólag szúrta be, ezért a kéziratban ez a szó nagybetűvel kezdődött, emendáltuk.

És ott szabad fojást engedtem eszemnek,
 Melly a' nyughatatlan vizsgálás szárnyainn
 Túl szált a' halandó látás határainn
 'S a' nagy mindenségnek már tsak nem felette
 Lengvénn, kis lak helyét el is felejtette
 Már az örök végzés szent Kabinetjába
 Tsak nem bele nézett az egek titkába.

Ezt a neoplatonikus elmélkedést, ahol az emberi *exaltatio* meglehetősen messzire, talán önnön végpontjáig jutott el, hirtelen megszakítja, hogy egy nő, ezúttal Ameli jelenik meg. A lány incselkedni kezd a férfival, virágot szór be az ingébe, menekül, de hagyja, hogy a férfi a testét érintse („Ortzáját és mejjét rosszúl védelmezi”). Voltaképpen az itt a kérdés, hogy a szerelem beilleszthető-e a természetet is leigázó megistenülés világába, a Zefírként szárnyaló lány és az általa kínált szerelem vajon részese lehet-e a létszférák átlépésének. A kibontakozó szerelmi jelenet hevessege (testrészek fogdosása, csók, majd a két összeolvadó test közös eldőlése) azt sejteti, hogy a szerelmi egyesülés nem megtörte, hanem – ha lehet – még magasabbra emelte a férfit istenné válásának útján. A férfi szemlélte a természetet a vers elején, s immár a természet szemléli a szerelmeskedő férfit – így válhatott teljessé győzelmé:

'S a'³⁸ zöld gyepenn a' mint öszve búnyolodtunk
 Láta az est-hajnal miként tsokolodtunk_{1,1}

Ha itt véget érne a történet, minden rendben lenne. Csakhogy van még két sor a versből, mely röviden, de annál sokkalóbb módon ránt vissza az életbe:

De a' Lóra! lóra! zajra fel ugrottam
 Mi a patvar! hát én ezt mind tsak álmodtam?

Az indulást jelző felszólítás álmából ébreszti fel a férfit. A katona életvalósága szembe-sül az álmodott szerelemmel. S nemcsak a szerelem volt álom, hanem az ezzel együtt járó metafizikus tapasztalat is. Kérdés persze, hogy mikor is aludt el a beszélő. Már a vers első sora is álom volt? Vagy a kontempláció során valahol? Nem lehet pontosan megmondani. Mindenesetre a metafizikát nemcsak ez a bizonytalanság, hanem ismét a banalítás ellenpontozza, mely a beszéd regiszterváltásában is megmutatkozik. „Mi a patvar!” – kiált fel a meghökkent férfi, akinek ezúttal nem morális kötelességeit követve kell lóra pattannia.

³⁸ Eredetileg a sor így kezdődött: „Az”. Ezt javította Fazekas előbb a mostani névelőre, majd még eléttette a „'S” kötőszót. A névelő így nagybetűs maradt, emendáltuk.

Fazekas e ponton szúrta be a kompozícióba Vergilius I. eclogájának fordítását.³⁹ Talán azért, mert a természet olvasásának és megértésének kérdése reflektálta az előző vers alapproblémáját, s a fenyegetettség és az *urbanitas* kérdéseinek felvetése már elő is készítette a debreceni tűzvészről írott patrióta költeményt, mely eztán következik.⁴⁰ E ponton azonban elengedem olvasóm kezét, a ciklus további olvasását immár rábízom. Csak annyit árulok el (az eddigiek nyomán nem titok), hogy a költemények egymást folyton újra- és újraértelmezik a továbbiakban is, miközben a hétköznapiság, a gyakorlatiasság folyamatosan visszarántja a metafizika irányába tett neoplatonikus felemelkedést. Ennek természetesen esztétikai következményei is lesznek. A szépség eszménye, a fenség általi fenyegetettség és a mindennapiság banalitása hol így, hol úgy mutatkozik meg. A versek által létrehozott esztétikai hatás pedig nyilván azáltal lesz társadalmi hatású, s Fazekas annak révén szól hozzá a korabeli líra értelmezési kérdéseihöz, hogy a beszéd e sokféleségének, akár egymást kizáró paradigmák egymásmellettségének ad esélyt és hangot. Úgy sejtem, ha az *Aprótseprőségek*nek egyszer előkerül egy teljesebb változata (bárcsak így lenne), akkor ott végig a fent ismertett dilemmák egymást keresztező megoldásaival fogunk találkozni.

A költészet társadalmiasításának útjai természetesen nemcsak egy kompozíciós megoldásban működhetnek. A *Debreczeni Magyar Kalendárium* sorozatába írott költemények sokkal konkrétabban és megfoghatóbban kezelik e kérdést. Hiszen az ide írott vagy ide áthelyezett természetköltemények magától értetődően kerülhettek a gyakorlati alkalmazás kontextusába. Például a „Virágzásom idejében” incipitű vers az előtte közölt csillagászati fejtegetések környezetében értelemszerűen mást jelent, mint önállóan.⁴¹ A költemény első két szakasza a virágzás–elhervadás sorozatában az emberi élet analógiáját látja. Ezt ellenpontozza a természet fenséges tapasztalata, mely mintegy kitérít az emberi érzékelés horizontját a végtelenbe (még akkor is, ha a test börtönének elhagyása szükségeltetik ehhez):

De ha nézem a' temérdek
Tsillagokkal tölt eget,
És tanátsot tőlle kérdek:
Ő magához integet,
Hol kinyílvá tölthetem
Újra munkás életem.

³⁹ Kritikai kiadása: FMÖM I. 157–159.

⁴⁰ *A' meg égett nagy Templom falai közt serken gondolatok*. Kritikai kiadása: FMÖM I. 49–50.

⁴¹ A megelőző közlemény: *Folytatása a' tsillagos Éggel való esmerkedésnek = Debreczeni magyar kalendárium Krisztus Urunk születés után az 1827dik közönséges esztendőre*, Debreczenbenn, nyomtatta Tóth Ferentz, [1826], [54]–[75]. A vers: *uo.* [75]–[76]. Kritikai kiadása: FMÖM I. 103. Itt *Aggodalom* cím alatt, melynek forrása: FMV 37–38.

A csillagok állásáról szóló cikket tehát azért is érdemes elolvasni, mert az emberi élet teljességének az is része. A vers ehhez kulcsot ad. A fenséges tapasztalatához ugyanis többféle úton is hozzájuthatunk.

Azt hiszem, hogy Fazekas Mihály költészetének a hétköznapióság költőivé tétele alapvető problémája. Ám ezt nem a népiesség bontakozó herderi paradigmájában képzelem el (miként a Fazekas-szakirodalom leginkább a *Lúdas Matyi* példájának okán megkísérelte meghatározni az életmű eszmetörténeti helyét), hanem egy olyan kultúrafogalom mentén, mely egyszerre érzékeli a kultúrában rejlő társadalomjavító potenciált, s figyel oda a kultúra rétegzettségére. Azaz: Fazekas számára a népi sem nem felemelendő, sem nem adaptálandó entitás, hanem a kultúra sokszínűségének egyik fontos, de közel sem legfontosabb szegmense, regisztere. E különböző paradigmákat egymás mellé rendelő kultúrafelfogás nem volt egyedi a maga korában. S bár nemcsak a valamikor Debrecenben tanulónál (Csokonai Vitéz Mihály, Pálóczi Horváth Ádám, Földi János) mutathatók ki ennek nyomai, s nemcsak az ún. ortológia álláspontjában jelenik meg visszatérő érvként a kultúra eredendő heterogenitása, a kapcsolat mégis nehezen tagadható. Fazekas azon kevesek egyike, aki költészetében kísérelt meg választ találni a problémára.

VADERNA GÁBOR

egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem

vaderna.gabor@btk.elte.hu

“My poetry”

Mihály Fazekas's Poetry in the History of Hungarian Literature

Abstract: Mihály Fazekas's poetry is often associated with the discourses of popular culture. His descriptive poems on nature, his songs and elegies describing the everyday life of the military, and his narrative poem, *Lúdas Matyi*, which is considered to be a classic in Hungarian literature, have all been interpreted as reaching back to the original culture of the Hungarian nation. This description was mainly based on Herder's concept of nation and history. However, Fazekas was not interested at all in the problem of recovering a pure *Volksggeist* from folk culture. This essay argues that the fundamental aesthetic problem of his poetry is creating poetry of social life. For Fazekas, folk culture is not a cultural entity to be uplifted or an entity to be adapted, but an important register of cultural diversity. Poetry is nothing more than a means of making culture social. Thus, poetry achieves its goal if the different poetical registers reach different social classes.

Keywords: 18th century poetry, popular culture, neoclassicism, sensibility, enlightenment

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/80-96.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

HOVÁNSZKI MÁRIA

F. et Cs.
avagy *A' Reményhez* és *A' Pillangóhoz*
Fazekas-módra*

Fazekas Mihály és Csokonai Vitéz Mihály barátsága közismert az irodalomtörténet-írásban. Csokonai jelentős hatást gyakorolt az 1796-ban tiszti rangjáról lemondott, Debrecenbe hazaköltözött Fazekasra. Mivel gyakori vendég volt Fazekasnál, levelezésük nem maradt, így kettőjük kapcsolatára leginkább a költői szövegekből következtethetünk. Amellett, hogy egymáshoz, illetve egymásról is írtak verseket, Fazekas költészetében tematikailag, formailag és intertextuálisan is kimutatható Csokonai hatása.¹ Jelen tanulmányban formai alapokból kiindulva két énekben mutatunk rá erre az erőteljes inspirációra. Bár az egyiknél a szakirodalom említi a kézenfekvő formai azonosságot, mélyebb összefüggést nem tételez fel a szövegek között.

Mindkét költő bravúrosan használta a versformákat, és a költemények alapján Fazekas is rendkívüli zenei-metrikus érzékkel bírt. Írt antik-időmértékben, rímes-ütemhangsúlyos formában, és használta a rímes-hangsúlyváltó, azaz kétszeres verselést is. Mindezeket, miképp Csokonai, egyenrangúnak tekintette, és poétikai-műfaji helyük szerint alkalmazta őket.² Bár reformátusként Fazekas sem részesülhetett magas zenei képzésben, ő is a kezdetektől élt a dallamra írás alkotásmódjával, mégpedig annak nem a hagyományos, régi *parlando* típusú formájával, hanem az új, nyugat-európai, metrikus dallamminták követéséből származó változatával.³ Erre mindenekelőtt a katonaság kötelékében megismert, erősen ritmikus hadi zenék inspirálhatták, illetve ugyanitt számtalan más nyugat-európai dallammal is találkozhatott.⁴ Nem véletlen tehát Fazekas verseinek erős metrikus lüktetése, és az sem, hogy kétszeres verseiben a jambust feltűnően természetes módon használta. A német-osztrák dallamok ugyanis jellemzően jambusi lejtést imitáló (hangsúlytalan–hangsúlyos) felütéssel kezdődnek, Fazekas kétszeres verseinek pedig közel 80%-a jambikus lejtésű, a trocheikusak száma ehhez képest elhanyagolható. Muzikalitása, ritmusérzéke tehát nem kérdéses. Ennek lenyomatai azok a leginkább Csokonaival való évődésként felfogható költői játékaik, melyeket valószínűleg 1802–1803 körül vetett papírra.

* A szerző az ELKH – TKI, DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport tagja.

¹ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995, 361–366.

² Fazekas verselésének megoszlásáról lásd DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld, 2019/10, 53–59.

³ Fazekas dallamra írt kettős verseinek metrikus tökéletességéről lásd JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 100–103, 173–175.

⁴ Az *Ének a' hosszú télhez*, *Az első olvasztó szellőhöz* és *A' Tavaszhoz estendén nótajelzése* például *Ach wie ist die Stadt so wenig...*

Tudjuk, hogy Csokonai rendkívül tudatosan művelte a dallamra történő versírást. Bár zeneelméleti képzést nem kapott, Horváth Ádám útmutatásait követve a versritmust a zenei ritmusból eredeztette, és az újabb, nyugat-európai metrikus dallamok használatának köszönhetően – gyakorló zenészként – a szabálytalan, egyedi versformáktól eljutott az énekelhető metrikus-strófikus formákig.⁵ Ennek legkifejlettebb példájaként – Verseghy Ferenc mellett egyedülálló módon – a külföldi *Klavierlieder*ek mintájára egy zongorakíséretes-énekgyűjteményt is közreadott. *A' Pillangóhoz*, a *Szemrehányás* és *A' Reményhez* című énekeket tartalmazó *Muzsikális Gyűjtemény* 1803-ban jelent meg Bécsben.⁶ A darabok igen hamar rendkívül népszerűek lettek, egyrészt a nyomtatott forma tágabb terjedésének köszönhetően, másrészt hiánypótló voltak miatt.⁷ A szintén rendkívül muzikális, dallamokra maga is író Fazekas nyilvánvalóan első kézből ismerte az énekeket, hiszen 1800–1805 között szoros kapcsolatban állt Csokonaival. Ennek gyümölcseként a három énekből kettőt bizonyíthatóan felhasználva (*A' Pillangóhoz*, *A' Reményhez*), azok dallamára és ritmusára mintegy intertextuális játékként írta meg saját változatait. A harmadik ének kérdéses (*Szemrehányás*), erre a tanulmány végén térünk vissza. Bár a Csokonai-darabokra született énekek egyrészt formájuk, másrészt kifejezés-, és toposzkészletük alapján ismerhetők fel, mélyebben megvizsgálva és párhuzamba állítva a költeményeket láthatóvá válik Fazekas játékossága, illetve finom ironiája is. Az, hogy Csokonai *Muzsikális Gyűjtemény*ének darabjai inspirációs forrást jelentettek számára, Fazekas ama költői habitusát erősíti, mely szerint a volt főhadnagyot versek írására többnyire valamilyen külső mozzanat inspirálta.⁸

Az érzékenységek énekbenn
[*A' hol jó, kit régen ohajtva lesek...*]

Fazekas énekéről már Julow Viktor megállapította, hogy „*A reményhez* versformájában van írva; ezt a formát pedig maga Csokonai alkotta 1795-ben, Kossovits dallamára. [...] Csokonainak is van egy egészen hasonló kompozíciójú költeménye, *A versengő érzékenységek*: a két vers szövegének egybevetése azonban azt mutatja, hogy egyik

⁵ Részletesen lásd HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

⁶ Az énekek hangzó elektronikus kritikái kiadását lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei, Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete*, s. a. r. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 10, 11, 51. kritikái jegyzet. (a továbbiakban CSVMÖM)

⁷ Csörsz Rumen István, *Csokonai közkézen, avagy egy költő kézíratos toplistája = „s végre mivé leszel?”: Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007, 278–294.

⁸ Fazekas „külső” inspirációs forrásairól lásd DEBRECZENI Attila, *A „kötött ihletek” költője (Fazekas Mihály: Cs. et F.)*, Tiszatáj, 1998/12 (Diákmelléklet), 11–12.

sem hatott a másakra”.⁹ Julow meglátásait továbbgondolva, az énekeket formailag és tematikusan összehasonlítva kiderül, hogy Fazekas ebben az esetben kettős játékot játszott barátja költészetével, illetve az abban megjelenő Lilla-szerelmmel. Fazekas költeménye az 1803–1804-re datálható *Aprótseprőségek* című kéziratcsomóban maradt fenn,¹⁰ Csokonai versének első lejegyzése pedig 1802-re tehető.¹¹ A Kossovits József kesergő verbunkosára írt ének kottával együtt 1803-ban, a *Muzsikális Gyűjtemény* III. darabjaként jelent meg (2/4, c-moll, *Lassan 's illetődve*). A verbunkos dallamokra írt énekek alapvetően 6+5-ös trocheusi sorokból épülnek fel (2/4-es ütemmutató, 3+3 és 3+2 ütemnyi téma). A költemény a dallam ritmusát és szerkezetét követve ennek megfelelően trocheusi lejtésű 6-os és 5-ös (A), illetve 8-as és 5-ös (B) sorokból áll. Strófaformája a zenei struktúrával és ismétléssel együtt: 6a5b 6a5b (A) 6c5d 6c5d (A) ||: 8e5f 8e5f (B) 6g5h 6g5h (A) : ||

A formai egyezés alapján Fazekas *Az érzékenységek énekeiben* a reménytelenségbe forduló, Lillától elhagyott, ezért Lillának búcsút intő óda dallamára írta, címében is utalva a szöveg zenei fogantatására és előadásmódjára. A címmel ugyanakkor egy másik Csokonai-szöveget is játékba hozott, mégpedig a már Julow által is emlegetett *A versengő érzékenységeket*,¹² amely ebben a háromszögben kap értelmet, hiszen az „érzékenységeket” megszólaltató költeményre *A' Reményhez* kontextusában játszik rá. Csokonai költeményeinek középpontjában az érzékeny költészet toposzkészletét használva Lilla imádandó, minden földi halandónál páratlanabb, felnagyított alakja áll. *A versengő érzékenységekben* pedig az öt érzékelés (Szaglás, Látás, Hallás, Tapintás, Ízlelés) mellett mintegy hatodikként a költő Lelke szólal meg, mely megerősíti Lillának az érzékenységek által megénekelt kivételességét, és számára egyedülálló, mással nem helyettesíthető voltát. Fazekasnál ezzel szemben nincs megnevezett Szép, sőt, az öt érzékenység mellett hatodikként a Kívánság beszél, „akitől” megtudjuk, hogy a költői képzelődés még keresi vágyai tárgyát, nincs konkrét, ismert középpontja. Természetesen a Csokonainál is meglévő toposzokat használva írja le a vágyott nőt, de korántsem feltétel nélküli hódolattal (pl. „De ha röllad szót sem tesznek szép ajkakai / Érzéseden kívül hagyd zengéseket / Már úgy óh szegény fül légy te is siket”). Olyannyira nem, hogy az utolsó két sorban a Csokonainál jelen lévő érzékeny szerelemkultusz ellenében a beteljesült, „hétköznapi”, földi szerelem utáni kívánságát szólaltatja meg: „Csak középpontotok egy jó szív legyen / Életem rajtatok mennyekbe mégyen”. Ez pedig *A' Reményhez*szel összeolvasva válik

⁹ FAZEKAS Mihály *Összes Művei, Kisebb költemények*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, I, 217. (a továbbiakban FMÖM)

¹⁰ Déri Múzeum, *Aprótseprőségek*, K. X. 75. 104. 3. (I/A.); 9b–11a (autográf). A kéziratcsomóról lásd DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 672.

¹¹ DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Bp. – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 284–285, 688.

¹² A vers első változatát *Az elragadott [érzékenységek]* címmel 1794-ban írta Csokonai, *A' versengő érzékenységek* című végleges változat 1802–1803 során alakult ki. Erről lásd DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, i. m., 671, 682.

értelmezhetővé, hiszen *A versengő érzékenységekben* még nincs szó Lilla hűtlenségéről, az majd *A' Reményhezben* jelenik meg. Fazekas tehát azzal, hogy a *Földiekkel játszó...* dallamára írta *Az érzékenységek énekebennt, A' Reményhez* reménytelenségére válaszolt *A versengő érzékenységek* megszólalásmódjával, mintegy költői játékként a Csokonainál erős Lilla-téma kizárólagossága, illetve az érzékeny költészet szerelengkultusza ellenében. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Fazekas a vágyott nő után egy kesergő verbunkos dallamra szólaltatja meg az „érzékenységeket”, a hangnemek keverése miatt a paródiába hajló humor is felsejlik a darabban.

A serdülő bajuszhoz
[*Ifjú tolla Amor nyilának / Serdülő bajusz! idvez légy...*]

Mivel az éneket csak Lovász Imre 1836-os kiadásából ismerjük (kézirata nem maradt fenn), Julow Viktor a tartalmából arra következtetett, hogy az valószínűleg „Fazekas idősebb férfikorából való, de mivel a *Debreceni Magyar Kalendáriumban* nem jelent meg, hihetőleg 1819 előttről”.¹³ Bár Julow Viktor saját korának irodalomtörténeti látásmódja szerint a hiányzó történeti adatok miatt mintegy élménylíraként értelmezve a fennmaradt korpuszt a szövegekből alkotta meg Fazekas életrajzát, ez egyrészt a 18. század végének még többnyire imitáción alapuló lírai alkotásmódja miatt ma már nemigen vállalható megközelítés (ekkor még nem beszélhetünk, vagy legalábbis nagyon ritkán személyes élménylíráról), másrészt a legújabb textológiai vizsgálatok sem támasztják alá a szövegek ilyen értelmezését.¹⁴ *A serdülő bajuszhoz* szövege önmagában is ironikus, nehéz tehát életrajzi ihletettséget tulajdonítani neki (a zúzmarásodó, őszülő bajszú költő „irigykedése” a serdülő bajszos ifjakra), ha pedig formai alapokon *A' Pillangóhoz* című Csokonai-ódára vezetjük vissza ihletforrását, a költemény inkább egy parodisztikus költői játéknak tetszik. *A' Pillangóhoz*t Csokonai Joseph Haydn *Trauergesang* című *Klavierliedjének* a dallamára írta (3/4, E-dúr, *Lassan ʼs folyvást*), ami először a *Muzsikális Gyűjtemény* I. darabjaként jelent meg. A dallam ritmusát követve az ének jambikus lejtésű, keresztrimes sorokból áll. Strófaféplete a zenei ismétléssel együtt: 9a8b9a8b9c8d ||:9c8d:|. A hangsúlyváltó jambikus 9-es és 8-as sorok váltakozása a 18. század végi német költészet egyik legnépszerűbb sorfaja volt, mely hazánkban elsősorban a német dallamoknak köszönhetően honosodott meg. Csokonai többször is élt vele, Fazekas viszont ebben a formában csak *A serdülő bajuszhoz* című költeményében. Az *Ifjú tolla Amor nyilának / Serdülő bajusz! idvez légy...* nemcsak strófaszervezetével idézi a *Hamar követje a' tavasz-nak, himes pillangó idvez légy...* kezdetű Csokonai-darabot, de a szövegben is nagyon sok az áthallás. A kezdősorok után rögtön az első strófában megjelenik a „finnyás nyári

¹³ FMÖM I. 263.

¹⁴ A Fazekas költői életművét alkotó 88 szövegidentitásból mindössze 6 datálható pontosan, 1 közelítő pontossággal, 21 hozzávetőlegesen, 60-nak pedig bizonytalan a keletkezési ideje, ezek közé tartozik a szóban forgó vers is. Lásd DEBRECZENI, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése, i. m.*, 694.

lepke”, majd a „tél”, melyek A' *Pillangóhoz* központi motívumai. Ugyanígy Csokonai 4. strófájának kezdősorára („Az én lelkem is hajdanában / Mint te, vídám, 's eleven volt) erősen rájátszik Fazekas záró strófájának első két sora („Én is sodrom, de mindhiában / Zúzos fürtjét a szürkének”), melyet aztán frappánsan a „könnyen ingó hölgyke” szerelmének tovarebbenése zár. Fazekas itt másképp figurázza ki a Lilla-szerelmet, mint *Az érzékenységek énekbenn*. Ott az elérhetetlen ideákban megtestesült, majd hűtlen Lilla ellenében egy még nem létező, de vágyott, viszontszerető, ilyen módon hétköznapi nőalakot jelenít meg, itt pedig az elveszített Lillával egy elveszített „könnyen ingó hölgyecskét” állít párhuzamba. A finom ironia az érzékeny-klasszikus fennkölt dallam miatt többszörös, és ismét a Lilla-szerelem a célpont.

A *Muzsikális Gyűjtemény* harmadik darabja (sorszám szerint a második) a Mathias Stípa dallamára készült *Lyánka! míg ingó kegyedmed Tiszta szívemhez hajolt...* kezdetű, *Szemrehányás* című dal. Hogy erre írt-e Fazekas éneket, már nem olyan egyértelmű, mint az előző két esetben, ahol a formai egyezés mellett az intertextuális játék is megjelent. Csokonai darabja 8-as és 7-es keresztírmes trocheusi sorok váltakozásából álló 8 soros strófákból épül fel. Fazekasnak két, ezzel (majdnem) egyező formájú költeményéről tudunk. Az egyik az *Ámelihez* [Veled való mulatásom / Táplálta életemet], a másik a *Nyári esti dal* [Halkkal ingó lanyha pára! / Szálldogáló harmatok], de közelebből megvizsgálva egyik sem mutat az előzőekhez hasonló ironikus játékosságot. Az *Ámelihez* a Magyar Hírmondó 1796. március 22-ei számában jelent meg. Bár a *Szemrehányás* legkorábbi autográf tisztázata 1798-ból való, mivel Nagy Gábor 1797 előttire, Juhász Géza és Vargha Balázs 1793–1794-re teszi a vers keletkezését,¹⁵ elvileg fennáll a lehetősége, hogy ezt követve írta meg Fazekas a költeményt. Témájában ugyan illik a *Szemrehányáshoz*, de egyrészt semmiféle (játékos, ironikus) utalás nincs benne annak szövegére, másrészt trocheusi lejtése is nagyon gyenge, inkább a 4+4-es és 4+3-as hangsúlyos verselés a domináns: végezetül pedig az *Ámelihez* szövege nincs strófákra tördelve, tehát nem teljes a formai azonosság.¹⁶ A *Nyári esti dal* ezzel szemben nyolcsoros erőteljes trocheusi 8-asokban és 7-esekben íródott, a formai egyezés ily módon ott tökéletes, keletkezési idejét tekintve viszont az *Ámelihez* ellenpólusa, hiszen 1824-ben jelent meg, és a szakirodalom Fazekas egyik levele alapján 1823 nyarára teszi a keletkezését (az erőteljes trocheikus lüktetés is érett verselési gyakorlatra mutat). Ez egyrészt időben is meglehetősen távol esik a *Muzsikális Gyűjtemény*től, másrészt azon túl, hogy kezdő sorában az „ingó” szó szerepel, témájában semmilyen módon nem érintkezik Csokonai énekével, hiányzik belőle az előző kettőre jellemző szerelmi tematika. A *Szemrehányás* esetében tehát nem maradt fenn olyan költői játék, mint a *Muzsikális Gyűjtemény* másik két darabjánál, ám azokból egyrészt erősen kitetszik Fazekas költői habitusa, másrészt újabb bizonyítékai a két költő polemizáló gondolatvilágának.

¹⁵ CSVMÖM, *Költemények* 5, 889; DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, i. m., 655.

¹⁶ Ez a szempont önmagában nem bizonyíték értékű, hiszen például A' *Reményhez* és A' *Pillangóhoz* című verseket később négy soros változatokban adta ki Csokonai, azaz a strófákra tördelés a 18. század végén még meglehetősen variabilis volt.

A dallam segítségével az előzetes szövegtudatra való rájátszás, illetve ezzel a humor, irónia alkalmazása alapvetően a közköltészetre jellemző alkotásmód, Fazekas nótautalásos rendszerben gyökerező költői játéka is ebből táplálkozik. Ez azonban ma már nehezen érzékelhető, hiszen egyrészt a forrásszövegek és -dallamok miatt stiláris szintjük, képi világuk, toposzkészletük messze a közköltészet fölött áll, másrészt a közköltészet literatúrában való jelenlétének és hatásának a vizsgálata csak újabban került a kutatás látóterébe. Mindezeket figyelembe véve e két énekben a Csokonai-val való évődés egyértelmű megnyilatkozása annak a Fazekasnak, aki fiatalabb költőtársa „bangó lanyha zefirjeit” ugyanezidőtájt levélben is köszöntötte.¹⁷

HOVÁNSZKI MÁRIA

tudományos munkatárs

ELKH – TKI, DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

hovanszki.maria@arts.unideb.hu

F. et Cs.

or *A' Reményhez (To Hope) and A' Pillangóhoz (To the Butterfly) in Fazekas's Style*

Abstract: In the article I demonstrate the connection between Fazekas and Csokonai through two poems. Fazekas's *Az érzékenységek énekben* (The Senses in Song) was written in imitation of Csokonai's *A' Reményhez*, and *A serdülő bajuszhoz* (To the Pubescent Moustache) was written similarly after Csokonai's *A' Pillangóhoz*, in these two poems by Fazekas Csokonai's influence can be observed from formal characteristics through themes to intertextuality. However, this influence is not merely a copy of form, but it is an expression of Fazekas's poetic irony and his polemic mentality with Csokonai. Both poems target the Lilla-affection and the love cult of sensitive poetry, as opposed to which, as poetic banter, Fazekas depicts on the one hand, an ordinary woman character who requites love, and on the other hand, a woman of easy virtue. The subtle irony is present on multiple levels in both poems due to the verbunkos (a Hungarian dance originated in military recruiting) and sensibility-classical melody.

Keywords: Mihály Fazekas, Mihály Csokonai Vitéz, sung lyric poetry, irony, parody, playfulness

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/97-102.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

¹⁷ „P. S. köszöntik kendet, és estimalják kendet, meg a' kend derék Verseit, és a' kend bangó lanyha zefirjeit.” Fazekas Mihály – Csokonainak, Debrecen, 1802. február 17. = CSVMÖM, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 172.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Kánaán és Mars-mező

Fazekas Mihály két versének közköltészeti kapcsolatai*

A magyar közköltészet forrásfeltárása és kritikai kiadása közelebb áll a régészeti terepmunkához és muzeológiához, mint a narratívákat jobban követő (egyáltalán: elbeszélhető adatokkal bíró) irodalomtörténet-íráshoz. Az utóbbi negyedszázad kutatásai – főleg Küllös Imola és a magam területén – számtalan olyan, eredendően anonim 18–19. századi szöveget „fordítottak ki a földből”, amelyek saját korukban gazdag kontextussal rendelkeztek, de ma nehezen tudjuk megítélni helyi értéküket, összefüggéseiket. Ilyenkor különleges segítség lehet, ha a korabeli műköltők is parafrazeálták e szövegeket, mivel ezek a visszatükröződések elárulhatnak valamit a közdalok egykori értelmezéséről.

Sokat idézett, kedves példám az *Auld lang syne*. A közismert skót társasági dalnak ma szinte mindenki a Burns-féle továbbköltését ismeri, s nagyjából egyazon dallamra énekeljük (hazánkban *Gyertyafény-keringő* címmel 3/4-ben, az angolok és a skótok inkább 4/4-ben). Az eredetihez éppenséggel teljesen más dallamok társultak, nem volt állandósult formája.¹ Ilyen értelemben Burns és dalkedvelő kortársai rögzítették a formáját, s általuk vált újra közköltészetté, később pedig valóban a tömegkultúra elemévé a hajdani, szűkebb körben és sokféle formában terjedő élégia. A 18. század végi hazai mezőnyből ilyennek látszik az *Én vagyok a petri gulyás* kezdetű pásztordal, amelynek anonim változata kéziratokban és ponyván is terjedt,² ugyanakkor sokan csak Édes Gergely-féle átköltését ismerték, sőt talán az összöveget is neki tulajdonították. Valamivel később ugyanez játszódott le a *Bort ittam én, boros vagyok* kezdetű, laza szerkezetű, vándorstrófaból álló közköltési korhelynóta³ „mederbe terelésekor”, amikor Czuczor Gergely újrakomponálta és *A' boros vándor*

* Készült a BTK Irodalomtudományi Intézet Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület-kutatócsoportja keretében. Külön köszönöm Döncsecz Etelka, Gyapay László, Hovánszki Mária és Szabó Dávid segítségét, valamint a konferencia résztvevőinek értékes hozzászólásait.

¹ A legrégebbi kiadás még a Burns előtti állapotot jelzi, bár már a költő-átdolgozó életében jelent meg: *The Scotch Musical Museum. Humbly Dedicated to the Catch Club, Instituted in Edin[bur]g June 1771*. By James JOHNSON. Vol. I. Edinburg – [London], [1787], 26 (Nr. 25), *Auld lang syne*.

² *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Bp., Universitas – Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 217. sz.; NAGY Krisztina, „Én vagyok a Petri gulyás”: *Irodalmi-folklorisztikai szövegcsalád-vizsgálat és -elemzés*, Etnoszkóp, 2011/1, 69–95; Uő, „Én vagyok a petri gulyás...”: *Irodalmi-folklorisztikai szövegcsalád-vizsgálat és elemzés (II. rész)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 179–194.

³ Első felbukkanása a 18. század legvégéről. *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 26. sz.

címmel kiadta saját verzióját. Ez aztán ugyancsak egybemosódott az eredetivel, s a későbbi másolatok vagy kiadások gyakran Czuczor nevével közlik az ősfomat, avagy fordítva, anonimként az ő strófáit.

Am e műköltői parafrázisok némelyike nem azonos témára készült, felismerhető variációt jelent, hanem éppenséggel ellen-verset, a travesztia valamely formáját. Kifigurázást, elfordulást, az eredeti szövegre visszaszóródó gúnyt is takarhat egy ilyen átültetés. Csokonai például egyáltalán nem véletlenül írta saját szerelmi panaszverse, a *Siralom (Halavány hold bús világa)* dallamára a csikóbőrös kulacshoz szóló *Szerelemdalt*. Amikor pedig Tóth Ferenc, egy debreceni eminens diáktárs névnapjára fabrikált tréfás köszöntőt, ezt is mintegy ráépítette a rosszul fonó lányról szóló gúnydalára.⁴ A költő számíthatott a befogadók értő figyelmére, akik az „ellen-mintát” azonosítani tudták az új szöveg mögé rejtve.

Fazekas Mihály jól ismerte ezt a hagyományt a debreceni református kollégiumból, a katonaságból, s később mint a cívisváros lakosa, közösségi ember. Nem minden művére igaz természetesen ez a fajta alluzív technika a közköltészet irányába, de azért akadnak szép és tanulságos példák. Alkatánál fogva viszont nem annyira a közkultúrából merített ihletet, ezért viszonylag nehéz ilyen konkrét mintákra bukanni, inkább stiláris kötődésről van szó. Ha jobban meggondoljuk, még a népies környezetbe helyezett, tájszavakkal dúsított *Lúdas Matyi* is egy klasszikus, hexameteres formát és versnyelvet használ, ezzel finoman átemelve a művet az eposzparodiák közé.

Pályája elején, verselgető katonatisztként Fazekas még közelebb állt ehhez a műveltségi réteghez. Erről tanúskodik a *Hadi s Más Nevezetes Történetek* hasábjain 1789 decemberében kiadott verses csatakrónika (*Feltette hatalmas császárunk magában*),⁵ amelynek műfaji rokonait a korábbi nagy hadjáratok idején írták – némi új karaktert adva a 16–17. századi tudósító énekeknek –, s az erdélyi-bukovinai hadszíntér drámai bemutatását is ezeknek köszönhetjük.⁶ A korai költemények néhány sora a lírai közköltéssel tart kapcsolatot. A *szerelem (Éneken)* című, egyelőre nem keltezhető dalfűzer egyik tétele, amelyet Kloe énekel *Remény! fátom! Tőlem látom egészen elvetted*⁷ kezdettel, egy 1810 körüli másolatban még a nótajelzést

⁴ Lásd CSÖRSZ Rumén István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800.*, Bp., Universitas, 2016, 297–300, 292–297.

⁵ FAZEKAS Mihály *Összes Művei*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, I, 7–10. (a továbbiakban FMÖM)

⁶ Erdélyi kéziratos énekeskönyvekben maradtak fenn, még évtizedek múlva is másolták, talán énekelték is őket. Vö. pl. RMKT XVIII/14, 136., 140. és 147. sz. A korábbi évtizedek szerzőkhöz köthető hadikrónika-terméséből lásd pl. *Toth István költői művei*, s. a. r. ORLOVSZKY Géza, Bp., Balassi, 2001, Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, IV [V] (a Mária Terézia-kori háborúkból). De tanulságos Szentjóni Szabó László néhány, hadjáratban írt műve is: *Szentjóni Szabó László összes költeményei*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Balassi, 2001, Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, VI, pl. 1., 7. és 12. sz.

⁷ FMÖM I. 129.

is felfedi: *El kell menni, nincs mit [tenni, jaj, jaj, be keserves]*.⁸ Ebben az 1780–90-es évekbeli szerelmi búcsúdalban épp egy parancsra távozó katona fogad örök hűséget a kedvesének:

El kell menni, nincs mit tenni, jaj, jaj, be keserves,
Marsot vernek, pedig ennek engedni köteles
Szegény fejem, mert felvettem
Hópénzem, ezzel kötöttem
Zászlómhoz hitemet,
Zászlómhoz hitemet.⁹

A műfaj iránt Fazekas különösen érzékeny volt, a fordításai közt is találunk ilyen tárgyú francia verseket (lásd a tanulmány végén). Szintén az egymástól elszakadt szeretők lírai helyzetdalaként olvasható a nagyon közköltészeties, részben Amade Lászlót imitáló *Egy gerlice keserve (Búval élek, bús a lélek éjjel-nappal bennem)*. Kissé rejtjelesen utal rá, hogy a gerlice-lány a kedvesét siratja, aki fegyver által halt meg (itt: vadász lőtte le). A versforma egyébként azonos a fentivel, mivel az utolsó hatos sort ismételve kell énekelni.

Egy ágon űlt,
Kinél nem szültt
 Szébbet a természet,
Egy átkozott
Rácélozott,
 Pattant, – s elenyészett
 A legártatlanabb pára,
 Hogy haldoklott utóljára
Sohajtván rám nézett.¹⁰

Mind Fazekas, mind Csokonai jól ismerhette (utóbbi a *Bútsúvétel*ben utánozta is)¹¹ a *Trombitáknak zörgő riadási* kezdetű szerelmi búcsúdalt, amely Zrínyi-imitációt rejt, hiszen költője a szerelem nyugalmaiból Mars harci jelére riad fel. Ez a motívum Fazekasnál *A kétségbeesett szerelem* című költeményben köszön ránk, amely kétféle versformát követ. A hexameteres rész végén ez olvasható:

⁸ Egy 1810 körüli gyűjteményből idézi FMÖM I. 275.

⁹ A sárospataki és debreceni kollégium hajdani diákjainak kézírataiban kifejezetten gyakori. Első előfordulása: *Kultsár Pál melodiárium* (Sárospatak, 1775–1785), dallammal. Vö. BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai: Énekelt versek a magyar diák-melodiáriumokból (1770–1800)*, Bp., MTA, 1935, 139. sz.

¹⁰ *Egy gerlice keserve*, FMÖM I. 134.

¹¹ CSÖRSZ, *i. m.*, 281–282.

[...] fuss édesem! édesem ímé
 Egy dörgő *mars* szó porrá ordítja reményünk!
 Rettenetes kétség elnyomsz. Nincs irgalom úgy-é!¹²

Az alkaioszi strófában írt második rész legvége pedig összecseng az anonim (néha Kreskay Imrének tulajdonított) ének záró szavaival, amelyeket Csokonai is parafrázelt:

Vegye utolsó csokomat szép szád, Mert lelkem csupán te tőled éled.
 Isten hozzád.¹³ Isten véled!¹⁴

Fazekasnál:

Nem hallhatád meg mostoha sorsomat,
 És hogy keservem száma telyes legyen
 Nem nyugtat egy felejtethetlen
 Elszakadáskori: Isten hozzád.¹⁵

Az *Exsurge cor meum* című vers a kéziratos és ponyván terjedő érzékeny panaszdalok motívumait variálja a tengeren hányódó hajó és a reménykedés képével.¹⁶ Vidámabb természetű utalás, hogy az *Éljen a barátság!* címe szintén egy közkeletű társasági dal, egy pohárköszöntő refrénsorát idézi:

Ez a pohár bujdossék, éljen a barátság!
 Kézről kézre adassék, éljen a barátság!
 Éljen, éljen, éljen a,
 Éljen, éljen, éljen a,
 Éljen a barátság!¹⁷

Fazekas viszont ugyanúgy, ahogy a kedvesétől búcsúzó katona versében, itt is kerüli a közköltészetre jellemző „kollokvialis” hangnemet, s a cím egy emelkedett, nem dalszerű vershez társul, melyre nem hatott a német eredetű diáknóta.

¹² FMÖM I. 8. sz., 20.

¹³ Csörsz, *i. m.*, 282. (*Világi énekek*, XIX. század eleje)

¹⁴ Csokonai Vitéz Mihály: *Bútsúvétel*.

¹⁵ FMÖM I. 21.

¹⁶ Rokonságát lásd *Közköltészet 3/B: Közkerkölcs és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), II. C) 5. fejezet.

¹⁷ *Horváth András-énekeskönyv*, 1799–1800, 40b RMKT XVIII/8, 18/III. A német eredetű, 1790-től máig népszerű, ponyván és színpadon is terjedő bordal jegyzetei *uo.*, 488–493. A debreceni kollégiumból is adatolható.

Fazekas életművéből most a két legfontosabb közköltési gyökerű verset idézzük fel, amelyek az említett két fő típust képviselik: az egyik egyező *továbbköltésnek* nevezhető, a másik *ellentétes tartalmú travesztiának*. Az életmű első közreadója, Lovász Imre (1836) is érzékelhette a két vers közdal-hangulatát, ezért egymás szomszédságában közölte őket, holott keletkezésük között csaknem két évtized különbség lehet. Közös bennük, hogy szerzői kézírata egyiknek sem maradt ránk. Keltezésükhöz a mintaként felhasznált dalok ismertségének időköre segíthet *terminus post quem*ként. Műfaj történeti okokból a kicsit későbbre datálható verset vesszük előre.

Hortobágyi dal

Fazekasnak ezt a jól láthatóan közköltési ihletű versét nem ismerjük autográf kéziratból. Lovász Imre 1836-ban az alábbi módon közli:

Hortobágyi dal.

Oh te áldott Kanahám
 Hortobagy mellyéke!
 Be sok szegény legénynek
 Vagy te menedéke,
 5 Jó paripán ugratod,
 Pénzt adsz erszényébe,
 Szép menyetskét karjára
 Jó bort a' kezébe.
 Itt a' szegény legénynek
 10 Uraság a' dolga,
 Heverészhet kedvére,
 Nem lebernyes szolgál,
 Van húsa, szalonnája,
 Öt örü bundája,
 15 Szép zöldellő mezőben
 Legel a' marhája.
 Oh én édes Istenem!
 Adj jó békességet,
 Fordíts el országunkról
 20 Döghalált inséget
 Hogy ehessük békével,
 'Síros kenyerünket,
 Áldj-meg uram teremtóm!
 Jó borral is minket.

- 25 Tsaplárosné galambom!
Tölts bort a' kupába,
A' szegény magyar legény
Hadd igyon bűvába;
Pajtás! Isten áldjon meg
- 30 Örizzen a' kártól,
Vármegyétől, Fiscustól,
Töröktől, Tatártól.¹⁸

A kompozíció a Hortobágy szépségének leírásától indul, majd rátér a pusztá embe-
reket befogadó, támogató vonásaira, a szegénylegények itteni boldog és méltóságteli
életére.¹⁹ Az ének közepén, a 17. sortól kiderül, hogy a költő maga is jelen van, s tár-
sasági jelenetet sugall a közös pohárköszöntő és áldás. A verset egy zsánerdalba illő
kurjantás zárja, a már bemutatott szegénylegények ezzel biztatják egymást a károk
ellen – ezek sorában a vármegye és a fiscus, vagyis a kincstár (értsd: az adószedők)
neve is helyet kap, méghozzá az idegen hódítók között. Ettől az apró, „betyáros” ki-
szólástól az egész vers hazafias, sőt rebellis felhangot kap. Itt értjük meg a *menedék*
kifejezés (4) lényegét is.

A *Hortobágyi dal* nem vált kifejezetten ismertté, jóllehet minden motívuma köz-
költészeties. Kompozíciója finoman átvezet a tájdicserők és parasztidillek világától a
megjelenített zsánerfigurák saját, zárt közösségébe, és a burkoltan rebellis üzenethez.
Tekintsük át, miből táplálkozik s miként válik egyedivé Fazekas verse.

A kezdősor, a versforma és a költő számára is bizonyára ismerős dallam már a 18.
század legvégén felbukkan. Sokáig ingadozott a szakirodalom annak megállapításá-
ban, vajon az anonim „népdal” (helyesebben: közköltészeti dal) készült-e Fazekas
versének hatására, avagy fordítva. A datáláshoz kevés a támpont. A kritikai kiadás
és Julow monográfiája 1813-at javasolja Kertbeny Károly – ki tudja, mire alapozott –
keltezését követve, illetve arra hivatkozva, hogy Fazekas a *Lúdas Matyi* szövegét ekko-
riban jelentősen átdolgozta a népnyelvvel való intenzív kapcsolat nyomán,²⁰ s talán a
Hortobágyi dal népies tónusa is ezzel függ össze. Ez utóbbi szempont jogosságát nem
tudom megítélni, én inkább a mintaszöveget hívom segítségül. Csaknem biztosra ve-
hető, hogy a névtelen szövegcsalád szolgált előképként Fazekas számára. Még akkor
is, ha az ő változata jóval korábbi, mint eddig gondoltuk.

¹⁸ *Fazekas Mihály versei*, öszszeszedte Lovász Imre, Pest, Beimel József, 1836 (a továbbiakban: Lovász),
29–30. A *Foglalatban* sajtóhibával *Hartobagyidal* [!] címmel szerepel [135], érdekes, hogy szintén a-zó
ejtéssel. Kritikai kiadás: FMÖM I. 94.

¹⁹ Fazekast mint a korai tudatos népiesség képviselőjét láttatja e vers kapcsán JULOW VIKTOR, *Fazekas Mi-
hály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 377–378. Ő a *Lúdas Matyi* átdolgozása körüli időszakra, 1813 tájára datál-
ja a verset, s Kultsár István felhívásainak hatását is érzékeli bennük. Kultsár azonban ekkoriban még nem
sokat publikált a témában (a hivatkozott *Hasznos Mulatságok* 1811-ben még nem létezett), nagyobb
hatású felhívásai majd 1817-től jelennek meg. A szorosabb ihletet e tekintetben nem érzem indokoltnak.

²⁰ FMÖM I. 255.

A Hortobágyot dicsérő daltípus eredetileg 13, 13, 7, 6-es metrumú, vagyis egy stófa három nagysorból áll, ismétlésekkel négyre bővíthető. Fazekas tehát hallhatta az ő verziójával megegyező szótagszámmal is, csak ebben a 3. nagysort meg kellett ismételn. A ránk maradt dallamok mind kéttagúak, AAB(B) jellegűek. Jellemző, hogy mindkét régi kottás feljegyzés szorosan kötődik Debrecenhez: Tóth István fülöpszállási kántor ugyanis itt töltötte diákéveit még Csokonai korában,²¹ csak később került a Kiskunságba, ahol 1832 és 1843 között *Áriák és dallok verseikkel* című, máig alapvető kottás kéziratát készítette.²² A másik dallamot Arany János örökölte meg 1874-ben, de gondosan ügyelve arra, hogy csak ifjúkora dalkincsét kottázza le, tehát az általa megismert melódia is 1830-as évekbeli, a debreceni kollégium zenei emlékének tartható.²³ A kritikai kiadásban idézett, szintén Debrecen táján gyűjtött verzió 1927-ben jelent meg egy pásztordal-antológiában, pontos forrás nélkül (lehet, hogy szintén nem paraszti adatközlőtől, hanem valamely értelmiségi emlékezetéből).²⁴

A forma relatív azonossága természetesen csak egyetlen kapcsolóelem a hagyományban, sokkal fontosabb a szöveg és műfaj szintű kapcsolódás. Az említett ének-típusból ugyanis nemcsak a kezdősor ihlette meg Fazekast, hanem valójában az ének egész tartalma. Még ha szorosan az anonim dal születése idején írta is a *Hortobágyi dalt*, a teljes formát kellett ismernie. 1840-ig huszonnégy adatunk van róla, ebből hét ponyván jelent meg, egy pedig egy bizonyíthatóan ponyváról készült másolat.

Mai tudásunk szerint a legkorábbi változatot 1776 és 1799 között jegyezték fel az Erdődy Lajos szabolcsi földbirtokos és mások verseit tartalmazó, ma Pannonhalmán őrzött gyűjteményben. Ez ugyanúgy két versszaknyi, mint az 1800 táján megszaporodó variánsok többsége:

Oh te 'siros Kánaán, Hortobágy mellyeke,
Be sok szegeny Legenynek, edes Annya vagy te.
Kenyeret adsz kezében,
pénzt az Erszényeben.

²¹ Kobzos Kiss Tamás bizonyította, hogy jó eséllyel épp Csokonai diákja lehetett, s ez is magyarázatot adhat a Tóth által megörökített, minden hasonló forrásnál bővebb kínálatú Csokonai-dalokra. KOBZOS KISS TAMÁS, *Tóth István fülöpszállási kántor kéziratosa dalgyűjteménye* (Áriák és Dallok Verseikkel, 1832–1843) = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 363–383.

²² MTA KIK Kt. RUI 8r 83. A dallam kiadása: RMKT XVIII/8, 529.

²³ *Arany János dalgyűjteménye* (1874), I. 24. sz., Ó, te áldott Kanahán kezdősorral. A kritikai kiadás sok 19. századi adatot hoz a dal kiadásaira különböző dalalbumokban, antológiákban. Vö. *Arany János népdalgyűjteménye*, s. a. r. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, 116–117. (Összekeveri azonban az anonim és a Fazekas-féle változatot.)

²⁴ FMÖM I. 258. *Hortobágyi pásztor- és betyárnóták dallamokkal*, gyűjtötte és magyarázatokkal ellátta Dr. ECSEDI István [...], a dallamokat lejegyezte és magyarázta BODNÁR Lajos [...], Debrecen, Méliusz Könyvkereskedés, 1927, 1. sz. (A gyűjtés körülményeit nem részletezi.)

Nintsen itten drágaság, mert nem toth ország ez,
 Kedves nálunk a' jó bór, mert Magyar Ország ez,
 Oh be áldott kis Ország, nints hasonló ehez.

Néhány változatban egy harmadik, szintén a jó termést dicsérő strófa is felbukkan, esetleg a fenti 2. szakasszal ötvözve:

Dinnye terem a' Nyirben, búza a' Kúnságban,
 Alma, dió, magyaró a' nagy Somogyságban,
 Nincsen itt drágaság, mert nem Tótország ez,
 Kedves nálunk a' jó bor, mert Magyarország ez.

A dal nézőpontja a Hortobágyról fokozatosan országossá tágul, más tájak terménye-
 it is dicséri, sőt a magyar viszonyokat a „tótországi” drágasággal ütközteti. Vigyá-
 zat: Tótország nem a szlovák vidékeket jelölte (ahogy a mai közbeszédben), hanem
 Horvátországot, pontosabban Szlavóniát. Külön altípust képeznek azok a dunántúli
 parafrázisok, amelyek nem a Hortobágy nyitó képével kezdődnek, hanem a földrajzi-
 lag relevánsabb, saját világ dicséretével. A pápai diákok 1800 táján ekként énekeltek,
 szinte egy időben a debreceni változat kialakulásával, ráadásul áldott jelzővel (lásd
 alább):

Oh te áldott Kanahán Balaton mellyéke
 De sok szegény Legenynek Édes Annya vagy te [...]²⁵

Ponyván is gyakran megjelent, főként a betyárballadák néhány őset közlő *Sallai Pista-*
és Barna Péter-füzetekben, az 1810-es évek elején. Itt azonban mindig egy másik
 szöveggel kontaminált formában adták ki,²⁶ csupán a nyitó szakasszal. Fontos, hogy
 a dal nyomtatott formában is terjedhetett már Fazekas korában, akár az ő versének
 megszületése előtt. Ha nem is magára a szövegre, de a betyáros kontextusra komoly
 hatással lehetett ez a kiadvány, részben a *vármegye* szó negatív említése miatt, ame-
 lyet Fazekas is továbbörökített. E füzetekben a balladák függelékeként közölt dalok
Barna Péter, Tsuda Ferkó, és Sallai Pistának kedves nótái címmel láttak napvilágot.
 Egy betyár (pl. Sallai Pista) nótájaként pedig e sorok igencsak mást jelentenek, mint
 a debreceni diákok szájából:

²⁵ *Pápai énekeskönyv* (1800–1806), 21a; vö. RMKT XVIII/8, 42/III. Ugyancsak balatoni átköltéssel: *Kovács József-énekeskönyv* (1815), 56a, vö. RMKT XVIII/8, 42/XIII.

²⁶ De pl. a Sebestyén Gábor-féle egyik ponyvakolligátumban olyan példány található, amelyben az egy-
 szakaszos Hortobágy-nóta és a másutt hozzá kapcsolt *Uj-városi kerek tóba* három szám eltéréssel, ön-
 állóan szerepel. *SALLAI PISTA ÉS AMA' HÍRES NEVEZETES BARNÁ PÉTER' NÓTÁI* (é. n., 1810 k.)
 OSZK 803.103, Második és Ötödik.

O te zsíros Kanahó, Hortobágy' melyéke,
 be sok szegény legénynek édes anyja vagy te;
 Kenyeret adsz kezébe,
 pénzt az erszényébe.

Ujvárosi kerek tóba,
 Fördik két szép barna csóka,
 bárcsak én galambom' csókja
 Repülne a' két orczámra.

Hijában fördik a' csóka,
 Nem lesz fejér galambocska;
 Nem bánom én, ha barna is,
 Barna az én galambom is.

Barna Péter az én nevem,
 Barna szeretóm' ölelem:
 A' ki bánja teyen rólla,
 Kocsin vigye a' vásárra,
 A' vármegye boszújára,
 'S Angyal Bandi' boszújára.²⁷

A kezdősor a közköltési változatokban többnyire: *Ó, te zsíros Kanahán (Kanhó) Hortobágy mellyéke*. Az *áldott* jelzőt – talán mégis valamilyen előzmény nyomán – Fazekas emelte be a vers saját feldolgozásába; talán túl parasztosnak érezte a *zsíros* kifejezést. Összesen négy anonim feljegyzést ismerünk, ahol az *áldott* melléknév szerepel, köztük az idézett, korai pápai szöveget. A másik három az 1820–30-as évekre datálható, azaz már akár Fazekas versének visszahatásával is számolhatunk. Az egyik épp Rummy Károly György kéziratából való,²⁸ aki mindenképp ismerte a Fazekas-variantát, hiszen a kiszakadt záró strófát ő küldhette Kultsár Istvánnak, majd németre is lefordította (lásd alább). Ugyancsak Rummy jegyzett fel az 1830-as években egy hazafiasra igazított, egyedi változatot *A Magyar ország* címmel, *áldott* jelzővel, de immár egy szót sem ejtve a Hortobágyról:

²⁷ SALLAI PISTA' és AMA' HÍRES, NEVEZETES BARNÁ PÉTER' NÓTÁJI (e. n., 1810 k.) OSZK PNY 6.465. [Negyedik], vö. RMKT XVIII/8, 42/IX. (szövegközlés nélkül). A ponyvákön néha *Ó, te nagy Kanahó...* kezdősort találunk.

²⁸ *Rummy Károly György-gyűjtemény* (1807–1829) MTAK RUI 8r 206/172/a, („Ide tartoznának” címmel, 85. összefoglaló számmal tíz kis szöveget, főleg kezdősorokat jegyzett le, mintegy függelékként a kolligátum többi darabjához) 70a. RMKT XVIII/8, 42/XV. Ebben a gyűjteményben nem szerepel a Fazekas-féle szöveg töredéke.

Oh, te áldott Magyarország, be jó ország vagy te!
 Be sok szegény legénynek édes anya vagy te!
 Kenyeret adsz kezébe,
 tallérokat zsebébe.
*Kenyeret adsz kezébe,
 tallérokat zsebébe.*

Itt terem szép piros búza, nem úgy Tótországban,
 Itt vannak a' hires borok, nem Németországban.
 Oh, te áldott Magyarország, be jó ország vagy te!
*Óh, te áldott Magyarország, be jó ország vagy te!*²⁹

1825-ben Dömötör Pál jegyezte fel (ma lappangó) naplójába e dal változatát a szintén *áldottnak* mondott Kunság dicséreteként, méghozzá az alábbi szózáttal bevezetve:

Oh Te felejthetetlen Kapitánya a Kunoknak! Örökké él a te neved, Edumer, Bunker, Boyta, Oluptulma fíjának Szállásiban, melyeket bölts kormányozás által olly boldogokká tettél, hogy mind a Géczi, mind a Pista; úgy a Sári, mint a Mári a Tanyán, a cserényben, a bográtshus és Csobolyó bor mellett, a kútnál, a Liba mezőn s mindenüt így danolnak

Oh Te áldott Kanahán Két Kunság vidéke [...] ³⁰

Bartay András (később: Endre) már 1834-ben, a kottás kéziratokkal egy időben zongorakísérettel adta közre dalalbumában, kicsit stilizált szöveggel, egy hazafias szakasszal kiegészítve:

Óh gyönyörű Kanahán!
 Hortobágy' melléke!
 Be sok szegény legénynek
 Vagy édes szüléje.
 Élelmet adsz kezébe,
 Víg kedvet szívébe.

Óh be áldott ez a' bor,
 Magyarföld' termése,

²⁹ MTAK RUI 8r 206/172/g, 28b. Rummy Károly György kézírása.

³⁰ Dömötör Pál 1825. júliusi utazásának naplója az 1920-as években Viski Károly tulajdonában volt, az idézet a 90. lapon. A szöveget csak Gyulai Ágost közlésében ismerjük: *Arany János népdalgyűjteménye, i. m.*, 117.

Mint fejrlik e' kenyér,
 Magyar lány' sütése.
 Szép Magyarföld, drága kincs,
 Hozzád hasonló nincs!³¹

Mátray Gábor gyűjtőlapjai közt nem maradt fenn, talán azért, mert részben Bartaytól vette át. 1852-ben saját zongorakísérettel és kórusfeldolgozásban adta ki *O te áldott Kánaán* kezdettel.³² A dallam és a szöveg kisebb eltérései, valamint a három strófa (az utolsó a Bartay-féle 2. versszak) jelzi, hogy több forrásból kompilálta. Mátray az 1810–1851 közti időszakot jelöli meg a dal ismertségéhez, s „Debreczenben, Nyitrán, Pesten” volt hallható. Nem meglepő, hogy Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfűzérkéjében* (1845),³³ illetve Erdélyi Jánosnál (1846) is szerepel. Az utóbbi kötetben Mátrayhoz hasonlóan Debrecen vidékét és Nyitra megyét említve provenienciaként, a balatoni változatnál pedig Zala megyét.³⁴

A közköltési dal valójában egy közismert toposz, a *fertilitas Hungariae / Pannoniae* motívumait variálja. Korszakunkban mintegy újra popularizálódik a motívum az irodalomban, ami a névtelen énekszerzőre, majd általa Fazekas Mihályra is hatással volt. A Magyarországot vagy egyes vidékeit Kánaánként leíró alkotások közt említsük meg Mátyási József 1791-ben írt versrészletét, amely saját kötete (1798)³⁵ után még hangsúlyosabb idézetként jelent meg Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* [...] című kötete nyitányaként:

1. §. Magyarországot széltében *európai Kánaánnak* mondják. Köztudomású róla azoknak a nemzeteknek véleménye, amelyek megismerték a termékenységét: *Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita.**

* Ó, földi Kanahán, Európa Édene!
 Természet tárháza! mindennek mindene!
 Beléd zárattatni kívánatos fogság,
 Mert határidon túl nincs igaz boldogság!³⁶

³¹ BARTAY András, *Eredeti népdalok* (1834), OSZK Zeneműtár Mus. pr. 6305, 1. kötet, 6–7.

³² *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*, Első kötet, rendezé s kiadá MÁTRAY Gábor [...], Buda, Egyetemi Nyomda, 1852, 1. füzet, 13. sz. (26–27 és 55).

³³ *Dalfűzérke*, kiad. KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel, III., Pest, 1845, 3. Dana. Az OSZK példányába valaki utólag beírta Fazekas nevét, holott itt egyértelműen a régi, névtelen verzió olvasható.

³⁴ *Népdalok és mondák*, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk. és kiad. ERDÉLYI János, Pest, 1846–1848 (Magyar Népköltési Gyűjtemény), I, 207, 441.

³⁵ *Pestre egy jó barátomhoz írogatott levelem a bécsi és erdélyországi utazásaimról Erdélyből 1791-ben* = MÁTYÁSI József' *Verseinek folytatása: Második darab*, Vác, Gottlieb, 1798, 258.

³⁶ Antonius Szirmay de Szirma, *Hungaria in parabolis* [...], Buda, 1804, 1. §. A magyar fordítás Vietórisz József munkája: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 46.

Ezt a metaforát a Hortobágyra is alkalmazni kezdték, csaknem tíz évvel az ének felbukkanása előtt. A Magyar Hírmondó egyik mezőgazdasági tárgyú tudósítása egy meglepő adalékot rejt a kérdéshez 1792-ből:

A' Gyóni Lakosok Pest Vármegyében, ezeket fellyül-múlják, mert *lapis philosophicus* nélkül is, a' krumpliból, káposztából, és kendermagból tiszta búzát tsinálnak, t. i. az áldott Kúnsági földre (mellyet boldogútt II. József Tsászár is Kanahánnak nevezett, 's a' melly a' szorgalmatos kéz után mindent meg-teremne) szekerekkel hordják az említett dolgokat a' Gyóniak [...]³⁷

A cikkben olvasható utalás II. József (már német-római császár) 1770. májusi debreceni útjára vonatkozhat. A fenti hírlapcikknél alig későbbi Virág Pál debreceni diák jegyzetkönyvének (1797–1804) egy feljegyzése, amelyben Virág beszámol kalandos útjáról, amikor Tiszacsegére ment az ottani énekes diák helyettesítésére:

Penteken 12 orakor meg indulván estvére mentünk Ujvárosra; innen mas nap meg indultam egy oda valo forsponton sok árvizeken keresztül mentem a Hortobagy vizéhez. Itt az Andrási hidját el hordván a viz szekeren tovább nem mehettem; hanem tsonakon a rettenetes szellel habokkal nem gondolván szerentséssen által mentünk: de szarazra a tsonak ki nem mehevén kentelenítettünk benne levetkezödni, és ismét sok árvizeken keresztül szolgálmmal Pazar Istvannal, és egy Csizmadia legényel egész Tsegeig két mertföldet a Zsiros Kanahánon t. i. a Hortobágyi pusztán gyalogolni.³⁸

A Hortobágy mint „zsiros Kánaán” megnevezése tehát a daltól függetlenül is népszerű, közbeszédbe szöött formula volt a 18. század végén. Fazekas a megszólítást mintegy megneemesítette, ám a *menedék* szóval új regisztert adott neki (eredetileg a pusztaszegénylegényeknek „édesanyja”, de ez nem sugall üldöztetést). Azonban a vers más részletei is közköltészeti eredetűek. A menyecske és a bor képe rendszerint összekapcsolódik a mulatódalokban, például így, épp a Fazekas-vers születése előtti évtizedben:

Úr iszik, úr,
Most iszik az úr.
Tele pohár a kezében,
Friss menyecske az ölében.
Issza már
A számár,
Mind megissza már.³⁹

³⁷ Magyar Hírmondó, Második Szakas, 1792. *Magyar Ország. Pest-Vármegyéből*, Okt. 30-dikán. 701.

³⁸ *Virág Pál jegyzetkönyve (1797–1804)*, Ráday Kvt. K 1-432, 94b–95a.

³⁹ *Szarka János melodiáriuma (1798)*, 216; RMKT XVIII/8, 27/1.

A csaplárosnét biztató sor szintén toposz, több új ivónótában volt ekkoriban ilyen felszólítás (a régebbiekben ugyanezt a baráti társaság tagjaihoz, a pajtáshoz intézik). A csaplárné motívuma a zsánerdal felé billenti az ilyesféle bordalokat, hiszen a mulatás *nyilvános* helyen zajlik, nem a saját pincéjében mulat a dal hőse, hanem mintegy a társadalom színpadán. Nem zárható ki, hogy Petőfi ugyancsak ismerte Fazekas dalát, hiszen ezek a jelenetek nála is mindig hangsúlyosak. Az alábbi dalt 1801 táján, a váci *Énekes Gyűjtemény*ben nyomtatták ki, s a *tölts*-motívum mellett Fazekas versének egyik ríme („hadd igyon bűvában”) is megcsillan:

Kecskeméti csárdában
Három betyár magában,
Úgy megiszik bújában,
Kifordított bundában. [...]

Nosza, tölts nékem is még,
Mert a torkom úgy megég.
Ó, be jóízű vendég,
Úgy megszeretlek, hogy még!⁴⁰

A 2. versszak (9–16. sor) egyik előképe a Hortobágy-daltípus kialakulása idején bukkan fel, bizonyára már korábban ismert formula és rímkapcsolat volt. 1800-ban készült az a felvidéki versgyűjtemény, amelyben egy asszonyi panaszdal egyik strófája így hangzik:

Az Iffiu Leánynak Uraság a dolga,
a szegény Menyetske más Bolongya 's szolgál.⁴¹

A rímpár újból érdekes lehet – amely egyébként Arany *Toldijában* és Ady Endrénél is visszatér –, akárcsak a *lebernyes szolgál* említése. A hortobágyi szegény legény ugyanis nem udvari szolgáló, aki köpenyt visel, hanem „öt ürüből” (birkabórból) varrt bundát hord, hiszen gulyás. A pásztori életforma mint a magány és a függetlenség megtestesítője állandó ellenvilágot jelent az udvari vagy városi emberek szövevényes kapcsolataihoz képest.⁴² Fazekas verse innentől a kicsit deviáns, de rendezett életet élő gulyás dicséretét mondja el,⁴³ amelyet az ő országos érvényű fohásza és áldása zár

⁴⁰ *Énekes Gyűjtemény: Második darab* [Vác, Gottlieb Antal, 1801]; RMKT XVIII/8, 23/II.

⁴¹ *De hamar elmúltál, édes leányságom* (1800), kiadása: RMKT XVIII/15, 100. sz.; *Világi énekek és versek B. P. (1800): Forráskiadás*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, Bp., Reciti, 2018, 127–128.

⁴² Az ide tartozó, országosan ismert közköltészeti dalok: RMKT XVIII/14, II. C) 1–2. alfejezet.

⁴³ A műfaj előképeit, akárcsak a Hortobágyot dicsérő dal ősförmáját akár ponyváról ismerhette. Mátyási József és Vitkovics Mihály közismert pásztorversei, illetve az Édes Gergelyt ihlető *Én vagyok a petri gulyás* mind megjelentek ekkoriban a füzetes nyomtatványokon. Új kiadásuk: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: II: Oktató és szórakoztató költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2020, 11–13. sz.

le. A szerénység kulcsmozzanata szintén a pásztorok nevében írt dalokból ismerős: „hogy ehessük békével ’síros kenyereinket”, amihez csak egy kis bort kér még az Úris-tentől. Profán eucharisztia? Igen, s egyáltalán nem nélkülözi az emelkedettséget. Fazekas, aki templomi énekeket is írt, tökéletesen vegyíti a két regisztert, s a (táj)dicséret műfaját a fohászokodó zárlat még magasabbra emeli. Volt okuk imádkozni a dőghalál és az ínség ellen: a 18–19. század fordulóján a járványok és az egyenetlen termés még e „földi Kánaánban” is állandóan kísértettek.

De közköltészeti tónust ad a Fazekas-versnek a külső és belső veszedelem elleni jókívánság is: török, tatár (ekkoriban már nem támadóként, de 1788–89-ben még erős ellenségként), majd az egyre szigorúbb adószedők és vármegyei tisztviselők képe villan fel. Az egyik korabeli közdal nem is áll másból, mint azok felsorolásából, akiket a magyar parasztok eltartanak:

Viceispány, perceptor, főnótárius,
Főbíró, vicebíró, comissarius,
Hát az a sok menkú esküdt és prókátorok!⁴⁴

A török és a tatár emlegetése Fazekas egy teljesen más műfajú versében, *A megégett Nagytemplom falai közt serkent gondolatok* soraiban is visszaköszön, arra utalva, hogy ezt költőnk mintegy frázisként használta:

Sem a tatárok, vagy törökök, sem a
Rossz nyíri pajkos nép riha tábora
Nem tettek ennyi kárt közöttünk [...] ⁴⁵

Aligha véletlen, hogy a *Hortobágyi dal* teljes szövege nem jelent meg nyomtatásban a Lovász-féle kiadás előtt. Az utolsó nyolc sor azonban igen, s ez jelentősen befolyásolja a recepció történetét. 1820-ban, még Fazekas életében, de a neve feltüntetése nélkül Kultsár István adta közre a Hasznos Mulatságok hasábjain, egészen apró változtatással. A cím a zsánerdal-tónust, a betyáros hangulatot emeli ki:

Betyár Dall.

Tsaplárosné galambom
Tölts bort a’ Kupába,
A’ szegény Magyar Legény
Hadd igyék bűvába.

Betyár Dall.

Tsaplárosné galambom
Tölts bort a’ kupába
A szegény Magyar legény
Hadd igyék bűvába.

⁴⁴ RMKT XVIII/14, 222/III., 1. versszak.

⁴⁵ FMÖM I. 50.

Pajtás! Isten megáldjon
Mentsen meg a' kártól,
Vármegyétől, Fiscustól,
Töröktől, Tatártól.⁴⁶

Pajtás! Isten megáldjon
Mentsen meg a' kártól
Vármegyétől, Fiscustól
Töröktől, Tatártól.⁴⁷

Kultsár közlésének forrása Rumy Károly György gyűjteménye lehetett, aki sok szöveget küldött a Hasznos Mulatságok számára (jobb oldali hasáb). Érdekes, hogy a Rumy névvel fennmaradt, több összeírótól származó kézíratsorozatban (MTAK RUI 8r. 206/172 főjelzettel) ez az énekszöveg a névtelen feljegyzőtől való c) füzetben található, csakúgy, mint a Hasznos Mulatságokban megjelent közdalok zöme.⁴⁸ Ez esetben nem egyértelmű, vajon a folyóirat számára készített, Kultsár Istvánnak elküldött közdalok összeírása van-e birtokunkban, avagy a folyóiratról készült másolat. Az előbbi látszik valószínűbbnek, ugyanis a dalok nem a közreadás sorrendjében követik egymást, bár mind 1822–1823-ban jelentek meg.

Rumynak köszönhető továbbá, hogy a rövid verzió továbbra is Fazekas neve nélkül, de jelentős nemzetközi karriert futott be mint „köznépi dall”.⁴⁹ A folyóiratról elsőként az ún. *Komáromi dalgyűjtemény*ben szereplő másolatot ismerjük (1828–19. század első fele).⁵⁰ Ezzel egyidejű Toldy Ferenc másolata 1828-ból,⁵¹ aki a *Handbuch der ungrischen Poesie* népdalfejezetét jórészt innen kölcsönözte. Az ő antológiájába végül ugyan nem került be a vers (talán rájött, hogy Fazekas munkájából származik, bár őt magát is mellőzte a szerzők közül), de a Rumy közvetítésével megjelent angol nyelvű válogatásban helyet kapott. John Bowring 1830-ban adta ki Londonban a *Poetry of the Magyars* című kötetet, ebben Rumy német fordításaira támaszkodott, mivel maga nem beszélt magyarul. A kétszakaszos magyar verzió és német átültetése fenn is maradt, a kézirat ma a londoni British Libraryben található.⁵² Rumy német fordításainak az MTA Könyvtára őrzi azt vázlatos kéziratát, amelyet az utolsó lapra tett német megjegyzés szerint 1828 januárjában letisztázva elküldött Bowringnak. Ebben is szerepel a Fazekas-töredék, egy külön lapon beillesztett jegyzékben XXXIV. számmal, *Betyár Dall* címmel, majd a kolligátum egyik lapján a német fordítás, de nem Rumy írásával, csupán a korrekciók származnak tőle.⁵³ A jegyzetek közül csak a

⁴⁶ Hasznos Mulatságok, 1820, I. félesztendő, 37. sz., 288. Kiadása kommentárokkal: Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 186, az előzményekről: 161–162, 165.

⁴⁷ Rumy-kéziratcsoport 172/c (névtelen), 5. sz.

⁴⁸ Vö. VOIGT Vilmos, *Rumy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 1, i. m., 238.

⁴⁹ Elsőként Rumy datálatlan gyűjtőkéziratában bukkan fel a fenti verzió. Vö. MTA KIK Kézirattár RUI 8r. 206/172/c, II. füzet 12b, közli VOIGT, i. m., 238.

⁵⁰ A Hasznos Mulatságokról másolt számos szöveg társaságában.

⁵¹ MTAK RUI 8r. 206/61, 4. sz.

⁵² Köszönöm Gyapay Lászlónak, hogy fényképmásolatát megosztotta velem.

⁵³ MTAK RUI 8r. 206/172/h, 17b, az elküldésre vonatkozó feljegyzés: 43b.

betyár szó magyarázata szerepel, a másik kettő hiányzik. Emiatt a londoni tisztázatot érdemes idéznünk:

XXXIV. *Betyár-dall* [...]

Betjären-Lied *)

Wirthinn, meine Taube (galambom),
Gieß Wein in den Krug (Kupába),
Damit der arme ungrische Bursche (legény)
Trinke in seinem Leid (búvába)!

Kamerad! Gott segne dich (megáldjon)
Und behüte dich vor Schaden (Kártól),
Vor dem Comitāt (der Comitatsgerichtsbarkeit), vor dem Fiskal
(Fiscustol)**)
Vor den Türken und vor den Tataren (Tatártól). ***)

* *Betyár* 1. ein armer Kerl, ein armer Teufel, in dem Sinne des französischen: pauvre diable. 2. ein Hirte, besonders Schweinhirte (Kanász).

***) *Fiskal*, Iustitiarius, Amtmann in Deutschland. – Viele Fiskale erlauben sich in Ungarn Willkürlichkeiten und Bedrückungen, wie anderswo. C' est tout comme chez nous! Daher der Wunsch des armen Betjars.

****) Gemüthliche Wünsche für jenen ungrischen armen Teufel, der n[icht] viel zu verlieren habe, und sich auch noch von türken und tataren fürch[te].⁵⁴

Fazekas Mihály ugyan Bowring kötetében se szerepel a költők között, ám a *Hortobágyi dal* töredéke a népdalok fejezetében immár angolul is napvilágot látott, két évvel a szerző halála után:

The Beggars's Song.
Csaplárosné galambom.

Now, hostess, now! my pretty bird,
Fill up the cup with wine;
So I, the poor Hungarian boy,
Shall chase the griefs of mine.

⁵⁴ [RUMY Károly György,] *Magyar Anthologia (virággyűjtés)* [1828], London, British Library Add. 29.538 50–51. A londoni kézirat budapesti fotómásolata (MTAK Ms. 11.197/1–7) mellékleteként Czigány Lóránt 1960-ban készített gépirata is szerepel (7. dosszié), ez azonban csak a magyar szövegeket tartalmazza, a német fordításokat nem. Köszönöm Doncsecz Etelka szíves segítségét.

And blessings on thee, comrade dear!
 Heaven shield thy head from woes,
 From penal laws, and fiscal claws,
 And Turks and Tartar foes.

Hasznos Multságok, No. XXXVII. 1820.

A szöveghez fűzött magyarázatok is érdekesek, Rummy Károly György fenti német szövegén alapulnak:

[This song is called a *Betyár Dall.* *Betyár* is a miserable dog, a poor devil (as the French use *pauvre diable*): the world also means herdsman, and particularly swineherd.]

* Vármegyétől, Fiscustól – literally, from the justices or authoritis of the laws; and from the Fiscal, (Justitarius,) or *Amtmann*, in Germany. The arbitrary acts of these personages are very notorious, and the wish to be freed from them a most natural prayer; nor is the desire to be safe from Turks and Tartars a less appropriate one in the mouth of a wretched Hungarian.⁵⁵

Vagyis a betyár csupán egy törvényen kívüli „szegény ördög”, semmiképp sem romantikus lázadó – pedig ez a brit olvasóknak is felkelthette volna az érdeklődését, gondolva a gazdag angol és skót rablóballada-hagyományra. A *beggar* (‘koldus’) szó is ezt tükrözi, holott tudtunkkal a magyar köznyelvben nem ezt jelentette, hanem általánosságban a független férfit („rideg legényt”), azaz nem feltétlenül zsványt.⁵⁶ A ‘csikós’ vagy ‘kanász’ jelentés is túllép ezen. Felmerül a kérdés: vajon Rummy és a vele egyetértő Bowring próbálta kicsit tompítani a dal rebellis élet a külföldi olvasók számára? Az adószedők túlkapásai miatt jogosnak ítélt fohász éppenséggel erre utalhat, akárcsak az, ahogy a „nyomorult magyar” szájából nem érzi túlzásnak a törökök és a tatárok elleni sóhajt sem. Akárhogy is: elég messzire hajolt az értelmezés Fazekas hajdani üzenetétől. A kiszakadt strófpár elmarad a későbbi magyar kiadványokból (Kecskeméthy Csapó Dániel: *Dalfűzérke*, Erdélyi János: *Népdalok és mondák* stb.), nem jelent meg ponyván és kalendáriumban sem.

Ám egyetlen alkalommal (s nyilván máskor is) közel kerülhetett egymáshoz az ihlető szöveg és Fazekas költeménye. Hasonló újrapcsolódásnak lehetünk tanúi, mint amilyet a tanulmány elején Czuczor vagy Édes Gergely dalainál említettem. A fiatalon elhunyt debreceni 48-as honvéd, majd hírlapíró, Illésy György 1864-ben egy rendkívül gazdag, de máig alig kutatott kis kéziratot küldött Gyulai Pálnak, hogy

⁵⁵ John BOWRING, *Poetry of the Magyars*, London, 1830, 239.

⁵⁶ KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági, 1988, 24–26.

hozzájáruljon a népköltési gyűjtőmozgalomhoz. A kifejezetten debreceni és bihari szövegeket (köztük gyerekjáték- és szokásleírásokat) őrző kötet egyik egysége épp egy olyan változattal kezdődik, amelyben a két hagyománylánc találkozik, összefonódnak a motívumok, s ezt azt is bizonyítja, hogy Fazekas dalát az eredeti dallamra énekelhették. Külön érdekesség, hogy az éneket jóval korábbra, a 18. század elejére datálja – talán ezzel is csökkentve a kortársak számára nyilván érezhető rebellis, betyáros felhangokat:

*Régi dal
állítólag a XVIII^{ik} század elejéről*

Oh te zsiros Kanahán!
Hortobágy melléke,
Be sok szegény legénynek
Édes anyja vagy te.
Szép leányt adsz ölébe,
Telt kupát elébe,
Kenyeret a kezébe,
Pénzt az erszényébe.

Korcsmárosné galambom,
Hozz bort a kupába.
Hej! a szegény legény is
Hadd igyék bujába:
Pajtás! Isten megáldon, [!]
Mentsen meg a kártól,
Vármegyétől, fiskustól,
Töröktől, tatártól.⁵⁷

Visszatérve a teljes Fazekas-vershez: úgy tűnik, az eredeti Hortobágy-dicsérő dal többi versszakát szándékosan csupán sejteti, valójában helyi szereplők és egy pohárköszöntő zárják a kompozíciót. A vers hőse a szegénylegény, aki bújában iszik, mégis jókedvű. Ezzel Fazekas apránként megteremti a pusztai hősök, a 20-30 évvel későbbi csikós-, gulyás- vagy betyárfigurák (Petőfi, Gaál József, Arany stb.) előképét, Mátyási elégedett pásztorának testvérét. Aki „Pajtás, Isten áldjon meg” szavakkal fogad minket is a pajtásaivá.

⁵⁷ Illésy György: *Debreceni gyűjtés* (1864), MTAK RUI 8r 177, c) egység, 88–89.

Katonai búcsúének

Szinte minden életrajz, így Julow Viktor nagymonográfiája is hangsúlyozza, hogy Fazekas Mihály mennyire fegyelmezett személyiség volt. Sose maradhat ki az anekdota, amely szerint már kisdíakként élt-halt a katonaságért, fakardjával órségben állt éjszaka és így tovább.⁵⁸ Ha közköltészeti szempontból nézzük e történetet, nincs benne semmi meglepő. Egyszerűen beemeli a valóságba (nyilván nem egyedi esetként) a közismert daltípus szüzességét, amelyben a kollégiumi gyötrelmek elől a hadi pálya felé kacsint egy diák, s Apollo katonájából mintegy Mars zászlaja alá sorol át.⁵⁹ Ez pontosan tükrözi az egykorú társadalmi értékrendet: az értelmiségi pályáknál vonzóbb lehetett a szintén kitörést ígérő, de jóval veszélyesebb katonai karrier. Ám ennek az archetipikus pályamódosítás-történetnek nemigen ismerjük a folytatását, vagyis hogy a katonai szolgálat után miként tagozódik vissza a civil társadalomba egy leszerelt vitéz. Fazekas Mihály ezt a lelkiállapotot énekelte meg ebben a versében, illetve a párjaként szolgáló *Búcsúzás a hadi élettől* címűben. Erről csak annyit jegyeznek meg, hogy (épp a fenti okokból) a közösségtől való búcsúzás szavait nem a katonafolklorból merítette a költő, hanem a kollégiumi búcsúversek hangnemét idézi, amelyekkel a legációba vagy peregrinálni induló társaikat bocsátották útjukra. Érdekes, hogy az alább részletesen elemzendő *Katonai búcsúének*hez képest milyen könnyed, rokokó verset, mintegy proporciót írt a vitéz bajtársakhoz.⁶⁰ Nem nehéz sorai mögül kihallani az ország túlsó pontján élt jezsuita költő, Faludi Ferenc egyik népszerű verse, a *Clorinda* gagliarda-ritmusát:

Isten hozzátok!	Gyenge Clorinda
Vitéz barátok!	Hűs kikeletben
Kikkkel míg harcoltam,	Egy szép ligetben
Testvér voltam. ⁶¹	Fel s alá jár [...] ⁶²

Bár viszonylag keveset tudunk Fazekas katonai szolgálatának részleteiről (e téren alighanem sok kutatni való van még a hadi levéltárakban), abban biztosak lehetünk, hogy nem volt élményszegény időszak az életében. Hogy éppen harminc éves korában mondott búcsút e pályának, arra utal, hogy a legénykor lehetőségeit már mind

⁵⁸ JULOW, *i. m.*, 30–31.

⁵⁹ A legismertebb ilyen dal: *Isten hozzád, rudimenta*, vö. RMKT XVIII/14, 152. sz., illetve a *Haj, dínom-dánom, még élek is, bánom*, vö. uo., 170. sz. de Kováts József költeménye, a *Poéta lesz katonává* (1801) szintén ezt a témát verseli verseli meg.

⁶⁰ Az ekkor még tévesen Faludinak tulajdonított, valójában Bíró István által írt *Tavaszi üdö* (*Már a mord télnek*) hatását más versei tükrözik, a *mord tél* és a *tollas nép* szintagmáig bezárólag.

⁶¹ FMÖM I. 33.

⁶² FALUDI Ferenc, *Clorinda = F. F., Fortuna szekerén okossan ülj: Versek, Téli éjtszakák*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1985, 53. A verset Fazekas jól ismerhette, mivel épp katonai szolgálata idején jelent meg Révai Miklós gondozásában Faludi összegyűjtött életműve (1786, 1787).

elérte e háborús évtizedben, mintegy beteljesítette álmait. Talán meg is csömörlött tőlük.

Az 1796 körülre datált versnek ugyanúgy nem maradt autográf kézírata, mint a *Hortobágyi dalnak*. Lovász Imre épp negyven évvel később, 1836-ban adta közre:

Katonai bútsúének.

Márs műhelyén
 Vér mezején
 Gyakran izzadozó seregek,
 Kiknek epedt
 Élteteket
 Sok bajhoz tsatolák az egek,
 A' jutalom noha pálma legyen,
 Mellyet a' hír fejetekre tegyen,
 Bár azzal buzdítgatja,
 Tűzeteket ama' hadak atya,
 Hogy egekig
 Emelkedik
 A' nevetek,
 Én nem kinlódom veletek.

A' sanyarún
 Nyert koszorún
 Tsak kapkodjatok ám magatok,
 Józan eszem
 Már sohasem
 Gyötrik bajnoki gondolatok,
 Már nem akar kezem ontani vért
 Tzimerekért se ditső nevekért,
 Pálmáim 's méltóságim
 Ti legyetek igazi barátim!
 Ti veletek
 Ha lehetek
 Azt fogadom
 Egy hērósságért nem adom.⁶³

A versnek a Lovász-féle kötettől eltérő változata is közkézen forgott, sőt talán elterjedtebb volt. A kritikai kiadásban idézett kéziratokon túl (pl. Tóth István kottás lejegyzése,

⁶³ Lovász, *i. m.*, 28–29.

1832–1843) a Kecskeméthy Csapó-féle nyomtatott kiadás (1847) is ilyen szöveget ad a marsok között, csupán az első két sor és a zárlat rímpárja azonos Lovászéval:

Márs' műhelyén, vérmezején gyakran izzadozó seregek!
Kiknek epedt élteteket sok bajhoz csatolák az egek;
Bár nyereségtek ezer legyen is,
Márs fejetekre maga tegyen is
Vérrel pettegetett pálmát;
Én köszönöm Márs uram' irgalmát;
De tövises koszorúért, azt fogadom,
Éltem' nyugalmát nem adom.⁶⁴

Ennek kétszakaszos változata már jóval korábban, Baky Rudolf gyűjteményében felbukkan (1813–1828). Voltaképp a kétféle típust ötvözi:

Márs műhelyén, vér mezején
Gyakran izzadozó Seregek!
Kiknek epett életeket,
sok bajhoz tsatolták az Egek.
Bár nyereségtek elég légyen is,
vérrel pettegetett Pálmát.
Én is Köszönöm Mars Uram irgalmát.
De tövises Koszorúért azt fogadom,
Eltem nyugalmát nem adom.

A sanyarun nyert Koszorún
Kapkodjatok ám ti, de nem én.
Nem szeretek már véletek
versent futni halál mezején:
Nyerjete oh gyönyörű neveket.
Fáma repítettse Ki hireteket.
Látástokra tsupán mindég.
Öszve töretessék az ellenség.
Nem irigylem legyen áldott fegyveretek.
A' jó sors járjon véletek.⁶⁵

⁶⁴ *Nemzeti dalok és marsok*, gyűjtögetve KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel által, Pest, Emich Gusztáv, 1847, 62–63.

⁶⁵ *Baky Rudolf-énekeskönyv* (1813–1828) MTAK RUI 8r 206/172/d, 39, az emendálások dőlt betűvel. Előtte a Nádasdy Ferencről szóló két Faludi-vers olvasható: *Rettentő Marsnak fajzati* (37), *Amíg engedte* (37–38). A harci indulóra és a hősi sírversre ezúttal szorosabban is „felel” Fazekas költeménye. A keszt-helyi és kőszegi eredetű énekeskönyv Rummy Károly György kéziratái közt maradt fenn.

A mondanivaló azonban állandó, s vitán felül egyazon vers két kidolgozásának tartathatjuk. Fazekas vállaltan ellentétes pozíciót vesz fel a harcért lelkesedő és lelkesítő indulókhöz képest. E magyar nyelvű, kórusban énekelhető *marsok* különösebb hazai előzmények nélkül az 1780-as években jelennek meg kéziratainkban. A korabeli sikeres hadjáratok (a hétéves háború, majd a törökök és a franciák elleni hadmozgások) propagandája mai szemmel szinte érthetetlenül elszánt és vérszomjas. A magyarok dicső emlékezetének fenntartását sulykolják, Attila, Hunyadi és más hősök szerepeltetésével; a „maradék”, azaz a hálás utókor figyelmét ígéri a jelen vitézeinek, no meg a „pálmát” és a „babért”, a győzelem jelképeit. Az alaphangulatot a csatater érzékletes bemutatása (trombita- és dobszó, lövedékek, „óndarazsak” zápora) adja meg, összekapcsolva a trombitajelekből vett dallammal és a hangsúlyos, szoros ritmikájú dallamkövetéssel – mindez megacélozza a magyar vitézek szívét. Amikor Fazekas szembefordul e hagyománnyal, a műfajnak még csupán az első képviselői terjedtek el, de a napóleoni hadjáratok során, a következő tizenöt évben egyre-másra írják – esetleg fordítják? – a magyar marsokat.⁶⁶

Az életrajz alapján 1796-ra datálhatjuk a verset. Az 1795-ös különbéke után, ezredének Main és Neckar környéki megpróbáltatásait követően Fazekas 1796. július 15-én lemondott a frissen megszerzett főhadnagyi rangról.⁶⁷ Ekkor már a török hadjárat indulóin túl az első, franciák elleni marsok is elterjedtek a melodiáriumokban (Sárospatak, Debrecen). Költőnk a legtudatosabban emelte be a széles körben használt szókinccset és ritmikát saját ellen-versébe. Szabályos marsot írt, a műfaj egyik gyöngyszemét, ám az ő útja nem a harctérre vezet, hanem annak hátat fordítva a békés otthoni életbe.

A ritmikai áthallásokról megoszlanak a vélemények. Horváth János szerint „Amadé-szerű cifra strófát mutat”, míg Julow Viktor számára „[l]ovassági induló ritmusát érezteti”.⁶⁸ Hovánszki Mária meglátása szerint is az Amade-féle rokokó-érzékeny formák hatása erősebb, másfelől az időmértékes, choriambikus karakterű ütemek egy másik verstörténeti folyamatba is beilleszthetők. Mindezek természetesen nem egymást kizáró tendenciák, hanem a közös pontok hatását felerősítő, alapvetően konvergens megoldások. Mivel a műfaji előképek kétségkívül az indulók közt keresendők, a mostani elemzésben erre az olvasatra helyezem a hangsúlyt.

Érdemes feltérképeznünk, mely mars-szövegcsaládok voltak 1796-ban elérhető Fazekas számára. A műfaj hazai ősatyjának számító *Nádasdy* című Faludi-vers, a Nádasdy Ferenc nevében írt *Rettentő Marsnak fajzati* mindenképp. Ehhez a kéziratot hagyományon túl a Révai Miklós által sajtó alá rendezett Faludi-kötetben (1786, 1787) is hozzájutottak a versbarátok:

⁶⁶ Az 1810-es évekig tartó hadjáratok hazai anonim indulóinak kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, II. A) 2. alfejezet.

⁶⁷ FMÖM I. 220–221.

⁶⁸ *Uo.*, 221.

Rettentő Mársnak Fajzati,
 Ti bátor seregek,
 Bellona igaz Magzati,
 Jól vitézkedtek!
 Meg győztük Burgus kölykeit
 Fejünkre eskütt Ölveit
 Már ditsekedjetek,
 Már ditsekedjetek!⁶⁹

Ezt a verset Fazekaséval az is összeköti, hogy – miként láttuk – a szomszédos, azonos témájú búcsúvers is jó eséllyel Faluditól vette a ritmikai alapötletet. Az amúgy békés életű jezsuita költő műve a 18. század végén többször szolgált mintául katonai témákhoz. Laczkovits János például 1789. november 4-én, Belgrád elfoglalása után pár héttel egy többretegű Faludi-imitációt közölt a Magyar Kurírban, s ezt az 1798-as *Vutskits-énekeskönyv*be is lemásolták.⁷⁰ A harcias éneket akár Fazekas Mihály is olvashatta, hiszen egy népszerű sajtótermék terjesztette.

Az 1788–1789-es erdélyi, belgrádi és al-dunai török hadjárat indulói akkora sikert arattak, hogy még évtizedek múlva is énekeltek őket, pl. a *Belgrádra, vitézim, omoljatok* és a *Már Belgrád a mi várunk* kezdetű, dramatizált marsokat.⁷¹ Fazekas ismerte alighanem ezeket is, de a szókincset és a ritmikát tekintve arra lehetünk figyelmesek, hogy az ő műve inkább egy olyan szöveg ritmusával rokon, amelyet ekkor tudomásunk szerint még nem írtak meg.

Az alábbi indulóval a Fazekas-versnek csak a középrésze nem állítható párhuzamba, de érthető okokból ő kedvére alakíthatta a formát, hiszen nem szánta közösségi használatra a dalt, csupán fel akarta idézni a marsok megszokott hangzását. E szöveget csak 1809-cel kezdődően, az utolsó insurrectio indulói közt találjuk meg, az első néhány alkalommal dunántúli forrásokban. Ugyanakkor a dallam s talán egy (győri vonatkozások nélküli) összöveg eredetileg a Tisza-vidéken is ismert lehetett, akár már egy korábbi felkelés alkalmával, bár ez sajnos nem adatolható. 1806-ból ismerjük egy másik ágát a dallamra írt szövegeknek, a pápai kollégium költözésére agitáló bibliai éneket (*Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farahót*, Látzai Szabó József tollából), ám ez is tíz évvel később született mint Fazekas verse. Az indulót Szirmay Antal egyértelműen Tisza-mellékinek mondja. Az ének ritmusa, de még inkább a szerkezet és a zárlat bizonyára hatással volt Fazekas művére:

⁶⁹ Faludi Ferenc szombathelyi autográf kéziratának szövegváltozata a készülő kritikai kiadásból. Köszönöm Borián Elrédnek, a kötet sajtó alá rendezőjének, hogy megismerhettem az alapszöveget.

⁷⁰ A vers kiadása: VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc verseinek recepciója a XVIII–XIX. századi kéziratos énekeskönyvekben = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1, i. m.*, 136–138.

⁷¹ RMKT XVIII/14, 78–79. sz.

A Tisza mellyéki Insurgensek Marscha

Jón a' Francz nagy lépésekkel,
 Rajta hát Nemes Magyarok,
 Ma Nemzet nékem győznöm kell,
 Kell, kell, mert győzni akarok.
 Bizz az Egekbe! ne légy szomorú,
 Száll fejünkre ma bér [!] koszorú,
 Csókra várnak oda haza,
 Áldomásra vár a' Haza!⁷²

Ha a sejtésünk beigazolódik, akkor Fazekas éneke mai formájában *a)* nem 1796-ban született, hanem valamivel később; vagy *b)* áttételesen utal egy írott forrásokból csak későbből és más régióból ismert indulószöveg hatására. Nem zárnam ki az utóbbit, annál inkább, mivel a magyar nyelvű marsok nemcsak az inszurgensek körében terjedtek, hanem egy nemzetközi hadsereg zenei hagyományai húzódnak mögöttük. Ezek feltárásával adósak vagyunk, de nem volna meglepő, ha ennek a később igencsak magyarnak érzett indulónak az osztrák vagy cseh katonazenekarok valamely darabja lenne az őse. Pálóczi Horváth Ádám egyik „saját komponálású” dallamának – amelyet *Kisérő mars, arany híd* című, 1809-ben írt verséhez társított – például rábukkantam egy cseh, lakodalmi indulóként játszott változatára. Ez is figyelmeztet a tágas, de megragadható zenei háttérvilágra, amelyet a Habsburg Birodalom populáris kultúrája, azon belül a katonai muzsika jelentett. A Fazekas-vershez egyelőre csak egy dallamot ismerünk, ezt 1832 után Tóth István jegyezte fel, s csak trombitajeleket variál.⁷³ Hogy ekkoriban tényleg sokan énekelték, Jókai egyik utalása jelzi *Az élet komédiáisaiban*, ahol egy dalárda állandó műsorszámaként hallunk róla:

– Hallod-e Alienor! ezek nem egyhamar hagyják abba. Ismerem a repertoárjukat. Egyszer már nekem is végigénekelték szolgabíró koromban. Most következik a „Jer vidám csónakos, jer Fidelim!” Azután a „Múlik, mint az árnyék, ez az élet”, s ha még el nem felejtették, a „Mars műhelyén, vér mezején!” szép dalt.⁷⁴

Fazekas a fenti mars nyitó sorpárját, majd az 5–6. sornak megfelelő ritmusú részt is integrálja versébe, végül eltérő formulák után a strofa végén visszakanyarodik az ismerős ritmikához. Sok marsnak volt choriambikus zárzata, hiszen – mint már volt róla szó – a

⁷² Szirmay Antal: *Quodlibet* (1812), 15a–b; RMKT XVIII/14, 87/IX. (a szöveget ott nem közöltük), 1. versszak.

⁷³ Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843), FMÖM I. 219–220. Mint láthattuk, ugyanitt a *Hortobágyi dal* ősfarmájának kottája is szerepel.

⁷⁴ JÓKAI MÓR, *Az élet komédiásai* (1875), s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., Akadémiai, 1967 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 31), 235.

mértékes verselés és a verbunkos zenestílus sajátos összhangját, „magyaros” karakterét látták benne. Nem kizárt az sem, hogy a ma ismert 1809-es, Napóleon elleni indulóban viszont már éppenséggel Fazekas hatására bukkan fel e sor és ritmus:

Jósefed im néked int idején,
Már maga kinnt van a' *vér mezején*

Lehet persze közös forrásuk is, bár Fazekas versénél szintén valamivel későbből ismerjük az ún. *Hertelendy-mars* szövegét. Ezt Hertelendy Gábor nevében írta egy ismeretlen költő, valószínűleg Helmeccy Mihály, az 1805-ös ulmi ütközet emlékére:

Ezeredem *vérmezején* vezetem
Győzni vagy halni tanult *seregem!*⁷⁵

Egy másik, talán kronológiai szempontból is érvényes mintaszövegben szintén ott van e szó, ugyancsak sorvégen, Fazekasnál hangsúlyos szavak társaságában (ezeket dőlt betűvel jelöltem). A mars kapcsolatát Fazekas versével már Julow Viktor is felvetette:⁷⁶

Kezd már vidorúlni *egűnk*
Az erős falakon diadalmat nyert *seregűnk*
Nosza mars hiv az *öröm* ide mars
Köti fejetekre a' *koszorút*
Kérkedik a' maradék *veletek*
Emlegeti erdemetek
Izzadott homlokotokon
sűvegeteken remegő kótsagotokra lengedez a' szél,
Csókra vár oda haza a' feleség.

Jertek azért az hartzra velem
Én is az ilyen *pálmát* érdemelem
Villámjon egyre ezer *tűzetek*
Nem törheti meg semmi nagy lelketeket
Ballag a' lovatok déltzegebben
Derekatok merőebben
Illegeti helyeteket
nézeti termeteteket,
Trombita szóra, Tantzol az úton
Bajnokival enyeleg a' paripa.⁷⁷

⁷⁵ Például RMKT XVIII/14, 447. Kezdősora mindig: *Hát, fiaim, ti vitéz nevetek...*

⁷⁶ JULOW, *i. m.*, 99–100. A marsot Szirmay Antal 1812. évi lejegyzésében adja közre.

⁷⁷ *Nagy István-gyűjt.* (1778–1787), 178; RMKT XVIII/14, 85/I.

Amennyiben ez a mars egy sikeres ostromot ír le (lásd a 2. sort), akár még a belgrádi győzelemhez is kapcsolódhat, jöllehet a legelső feljegyzés megelőzi azt. Fazekas tehát bízást ismerhette. S ha tartalmilag vizsgáljuk, az ő marsa voltaképp ezzel a szöveggel van legközelebbi, de ellentételező viszonyban. A *Kezd már vidorulni...* szerzője derűlátóan fogalmaz, s a leendő győzelmet valóságos díszszemlével egészíti ki, amelyben a lovasság kedvére parádézhat. Fazekas ezzel szemben az első szakasz végére utal vissza: hazavár a család! S a búcsúzó katonát a felsorolt dicsőség-motívumok sem győzik meg arról, hogy folytatnia kell az öldöklő küzdelmet (esetében ez már egy évtizednél hosszabb idő volt).

Ha az ellen-mars üzenetét összeolvassuk a korábbi, főleg a moldvai hadszíntéren írt versekkel, egy lírai önportré rajzolódik ki a katonasággal szolgálati okokból tovább-tovább sodródó, de lélekben mindvégig megtelepedni vágyó, békét, szerelmet és nyugalmat áhító érzékeny férfinős sorsát követve. Aki inkább időzne Ruzsándával, Ámelivel vagy bármely más tündérrel,⁷⁸ mintsem Mars mezejére vonuljon. Még a *Rajta vitéz* fürge és energikus sorai végén is fontos hangsúlyt kap, hogy a katona, amint teheti, legyen könyörületes.⁷⁹ Közköltési, sőt nemzetközi háttérrel sejtetnek azok a fordításai is, amelyeket francia eredetű⁸⁰ nyomán készített a táborba induló fiától búcsúzó, majd az elesett fiát sirató anya érzékeny dalaiként.⁸¹ Ugye értjük? Az ellenfél nyelvén, egy más kultúrából merítve, női és áldozati nézőpontból vall a katonaság érzelmi súlyáról egy sikeres, frissen kinevezett főhadnagy. Az első francia versben az édesanya ugyanúgy a kegyelemre inti a vitézt – hazatérve „öszveköttözve találod Himen mirtusával vitézi pálmádat” –, ahogy a *Katonai búcsúének* hőse tervezi jövőjét. Ezt a verset is joggal vehetjük számba a *Katonai búcsúének* ihletői közt.

Fazekas búcsúindulója messze túlmutat egy általános szerepdal keretein. Maga a költő az, akire nem hat eztán a harcba hívó ének. „Nem is kerül ez a kard végleg fogásra, csak nem »cimerekért, se dicső nevekért«: méltóbb célokért forgatja gazdája ezentúl.”⁸² Messzire jutott a diákkori katonásditól – az igazi barátokat immár feljebb emeli a vitéz bajtársaknál.

⁷⁸ Erről a motívumsorról lásd VADERNA Gábor tanulmányát a jelen kötetben.

⁷⁹ FMÖM I. 13, 3. sz.

⁸⁰ A gyászvers a bécsi Magyar Hírmondó 1796. március 22-ei számában jelent meg, vagyis csak néhány hónappal Fazekas leszerelése előtt, talán akkori hangulatát is tükrözve. A bevezető szerint: „Bús versek, melyekben egy érzékeny francia anya öntötte ki megsebbeht szívének érzéseit, midőn kedves fiának a hadban lett elesését megértette. Egy magyar huszártisztünk nyerte ezeknek originálját a múlt esztendő októberének végefelé valamely fogoly francia tisztől; és megpróbálta, amint maga fejezi ki magát, magyar rájárára erőltetni.” FMÖM I. 283. A vers eredetijét nem ismerjük, de eszerint egy ajándékba kapott kézirat alapul, jelezve a tiszték és foglyok közti kulturális csere ilyen lehetőségét is.

⁸¹ *Egy anya a táborba induló fiához (Franciából)*, FMÖM I. 151; *A fia halálán kesergő anya (Franciából)*, FMÖM I. 152–153. Rímeik és szintagmáik a magyar közköltészet intenzív hatásáról tanúskodnak (életemet / nem temet; Jaj! hová kell lennem! stb.), ezek divatjában Csokonai is részt vállalt.

⁸² JULOW, i. m., 103.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN
tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet
csorsz.rumen.istvan@btk.mta.hu

Canaan and the Field of Mars
Connections with Popular Poetry in Two Poems of Mihály Fazekas

Abstract: Mihály Fazekas had the chance to get to know several layers of Hungarian popular poetry in the Reformed College in Debrecen, as well as during his soldier years and in the end after he returned to his homeland. Although his popular poems are not as complex as the songs of the contemporary poets, Ádám Pálóczi Horváth and Mihály Csokonai Vitéz, in a few cases it is clear that he was inspired by one or more popular songs, and he wrote his poems following these models or launching a dialogue with them. The study tries to explore the background of the most famous two poems of Fazekas. The source and prefiguration of *Hortobágyi dal* 'Hortobágy Song' ('O blessed Canaan') was a drinking song with similar open formulas which was very popular until 1800 in Debrecen, as well as in Transdanubia, paraphrased to the region of lake Balaton. A little detail of the Hortobágy Song was torn off from the text by Fazekas and spread as an anonymous popular song after 1820 (just in the life of the author!) as *Betyár Dal* 'Outlaw Song'. Its English translation was published in the anthology of John Bowring (*Poetry of the Magyars*, London, 1830). The other poem, the *Katonai búcsúének* 'Military Farewell Song' ('Armies, who often sweat in the workshop of Mars, on the battlefield') was written after Fazekas was promoted to lieutenant in 1796 and he disarmed unexpectedly. He bids farewell to the excruciating soldier life, which although promises the palm branch of victory, and imitates the rhythm and melody of the contemporary Hungarian marches, in a way writing a counter-song to the tune of trumpets.

Keywords: Hungarian popular poetry, march, convivial song, sung poetry, student poetry

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/103-129.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

GULYÁS JUDIT

Az „izgalmas és titokzatos példa”

A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása*

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című, 1804-ben írott, majd kéziratban terjedő, végül 1815-ben megjelent, 1817-ben pedig átdolgozott, autorizált kiadásban napvilágot látott elbeszélő költeménye a 19. századi magyar kultúra egyik legnépszerűbb szövege lett, amely nemcsak szépirodalmi műként létezett, hanem populáris nyomtatványok és színpadi adaptációk révén számos szövegváltozatban terjedt. Annál feltűnőbb az, hogy a 19–20. századi magyar színhagyományból, pontosabban annak folklórnak nevezett szegmenséből nem igazán sikerült jelenlétét adatolni. A Fazekas művének forrására vonatkozó kutatások egy jelentős része a szüzsé szóbeliségben ismert párhuzamait igyekezett megtalálni, leginkább nemzetközi variánsokkal, amelyek nem pusztán az európai, hanem akár a közel-keleti elbeszélő hagyományig terjedtek.

Miközben tehát jól adatolható a szüzsének a 19. századi magyar irodalomban, a populáris írásbeliségben és a színpadon való jelenléte, csakúgy, mint a szüzsé ismerete az európai, sőt a közel-keleti színhagyományban, magyar népmeseként szinte alig ismert. Ez az ellentmondás a műre vonatkozó szakirodalom számottevő részének egyik alapvető dilemmája. Az utóbbi években az irodalomtörténet keretein belül több ízben is sor került a *Lúdas Matyi* újraolvasására, és ezek az inspiráló értelmezések képesek voltak valóban új szemszögből láttatni a klasszikus művet.¹ Ezen újabb olvasatokhoz kapcsolódóan a folklorisztika térfeléről Chikány Judit elemezte a *Lúdas Matyi*

* A dolgozat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Csörsz Rumen István, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton tanácsait.

¹ BALÁZS Sándor, *Fazekas Mihály: Lúdas Matyi: Kísérlet egy újabb megközelítésre*, It, 1994/4, 620–624; MADARÁSZ Imre, *Újraolvasni a Lúdas Matyit* = M. I., *Századok, könyvek, lapok: Magyar és világirodalmi tanulmányok*, Bp., Hungarovox, 1999, 42–47; SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, Alföld, 2002/7, 41–57; MARÁCSI Orsolya, *Olvasta-e Gerard Genette a Lúdas Matyit?*, ItK, 2006/1–2, 67–71; MÉSZÁROS György, *Beavatás, liminalitás és struktúra: Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása*, ItK, 2007/1–3, 202–209; BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához* = *Margonauták: Írások Margócsy István születésének 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, Bp., reciti, 2009, 180–187; Uő, *A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája*, Élet és Irodalom, 2010/8, 13; Uő, *Egy lassan induló írói pálya*, Élet és Irodalom, 2011/28, 13; Uő, *A patriarchális ironiáról: A Lúdas Matyi újraolvasása*, A Vörös Postakocsi, 2012/1–4, 10–14 (<http://www.avorospostakocsi.hu/2013/01/07/a-patriarchalis-ironiarol-a-ludas-maty-i-ujraolvasasa/>) (Letöltés ideje: 2020. február 28.); RÁLIK Alexandra, *Memyre ludas Matyi? Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében* = *Eötvözet II. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium II. közös konferenciáján elhangzott előadások*, szerk. GELLÉRFI Gergő, HAJDÚ Attila, Szeged, SZTE Eötvös Loránd Kollégium, 2013, 22–36; DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld 2019/10, 49–89.

ponyvai szöveghagyományát és ikonográfiáját.² A *Lúdas Matyi* értelmezéstörténete a szóbeli és az írásbeli hagyományozódás, valamint a folklorisztikai és az irodalomtörténeti kérdésfeltevések bizonyos sajátosságait is igen szemléletesen képes bemutatni.³ Az alábbiakban ezekhez szeretnék pár szempontot ajánlani és megjegyzést fűzni.

„A *Lúdas Matyi* az orális folklór és az írott irodalmi szöveg közötti kapcsolat izgalmas és titokzatos példája. Ez azonban tárgy- vagy kultúrtörténeti mozzanat, s elhatalmasodott a szöveg értelmezése fölött” – írta Borbély Szilárd 2009-ben.⁴ Dolgozatomban most mégis – a kutatástörténet egy korábbi vonulatához kapcsolódóan – ezt az „izgalmas és titokzatos példát” szeretném szemügyre venni, azt remélve, hogy ez valamiféle lehetőséget teremt a folklór eredetre és/vagy párhuzamokra vonatkozó problémafelvetések és válaszok árnyalására. Kiindulásként összefoglalom a kortárs nemzetközi folklorisztikának a mesetípusra vonatkozó főbb megállapításait, majd a magyar népmese-katalógusban regisztrált variánsokat, a típus (kéziratos és kiadott) szövegváltozatait ismertetem és kommentálom, vagyis azt szeretném láthatóvá tenni, hogy egyáltalán milyen idevonható meséket jegyeztek fel a magyar szájhagyományból. Ezt követően a Lúdas név kapcsán a középkori trufa-hagyomány lehetséges nyomait és kapcsolódási pontjait, a szöveg elé illesztett, antik fabulára utaló paratextus kapcsán pedig a mű cselekményét tematikusan meghatározó bosszúállás implikációit vázolom röviden. Végül a 19. századi sajtó és gyerekirodalom szóbeliség és írásbeliség közötti közvetítő szerepének illusztrálása után a szóbeli és írásbeli eredet, hatás és hagyományozódás kérdésköre kapcsán teszek néhány – további vita tárgyát képező – felvetést és megállapítást.

A nemzetközi mesetípus sajátosságai

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című művének szüzséje egy a trufa műfaja alá tartozó mesetípushoz sorolható. A kortárs nemzetközi folklorisztika két alapvető kézikönyve, a Göttingenben szerkesztett *Enzyklopädie des Märchens* 2004-ben megjelent szócikke, illetve a *The Types of International Folktales*, vagyis az ugyanebben az évben kiadott nemzetközi mesetípus-katalógus a következőképpen foglalja össze az erre a típusra vonatkozó információkat.

1, ATU 1538 (The Revenge of the Cheated Man)

Az Aarne-Thompson (AaTh, 1961) nemzetközi mesetípus-katalógus Hans-Jörg Uther szerkesztette, revideált és bővített kiadása (ATU, 2004) a korábbi katalógushoz képest új címet adott a típusnak. *A rászédett ember bosszúja* (The Revenge of the

² CHIKÁNY Judit, *Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél Lúdas Matyi? = Doromb: Közköltészet tanulmányok*, 4, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2015, 407–432.

³ Ezt elsőként SZILÁGYI Márton (*i. m.*) vetette fel és vizsgálta, a *Lúdas Matyi* olvasását más szempontból is kimozdítva a korábban rögzült pozícióból.

⁴ BORBÉLY, *Debre és Döbrő, i. m.*, 181.

Cheated Man) általánosabb hatókörű, mint a korábbi, *Az ökröket áruló fiú rászedése* (The Youth Cheated in Selling Oxen) cím, mivel a (bármilyen módon) becsapott ember bosszúja kerül a középpontba, ami szemléleti eltolódást jelez a szüzsé szempontjából.

A típus általánosított cselekménymenete a nemzetközi anyag alapján a következő (zárójelben a gyakori motívumváltozatok szerepelnek). Egy fiatalember (vagy bolond, gazda) a piacra megy marhát (baromfit, tojást) árulni. Útján egy csínytevővel (vagy szerzetessel, rablóval, földesúrral, bíróval) találkozik, aki meggyőzi arról, hogy marhái nem sokat érnek. A fiú eladja (vagy pedig arra kényszerítik, hogy eladja) őket nyomott áron. (Lásd még az 1551-es típust). A fiú elhatározza, hogy bosszút áll. Koldusasszonynak (menyasszonynak, ácsnak, favágónak, építőmesternek) álcázza magát, és lépre csalja a csalót úgy, hogy az engedi magát kikötni egy fához, ahol is a fiú elveri. A bajkeverő orvosi segítségre szorul. A fiú orvosnak álcázza magát, és ismét elveri (egy kolostorban, fürdőben vagy rablóbarlangban). Végül a fiú visszaszerzi marháit és még némi pénzt is kap. Némely variánsban a főszereplő nem egy, hanem több (hét, tizenkettő, negyven) bajkeverőt tanít móresre.

A mesetípus jellegzetesen a következő típusokkal kombinálódik: ATU 1525A (*Tasks for a Thief*), ATU 1535 (*The Rich and the Poor Farmer – Unibos*), ATU 1539 (*Cleverness and Gullibility*), ATU 1551 (*The Wager That Sheep are Hogs*).⁵ A típus eddig ismert legkorábbi (akkád) variánsát Kr. e. 711-ben jegyezték fel, ez pedig A *nippuri szegény ember*.⁶

Mint említettem, a *Lúdas Matyira* vonatkozó magyar szakirodalom egy jórésze Fazekas művének nemzetközi (norvég, francia, szicíliai, ukrán, orosz, román stb.) népmesei párhuzamaira hívta fel a figyelmet, és próbálta meg értelmezni ezek lehetséges kapcsolódását Fazekas Mihály költeményéhez. Az Uther-katalógus adatai fényében a párhuzamok köre jóval tovább is bővíthető lenne (ha ennek lenne értelme), hiszen a világ több mint ötven tájáról jegyezték fel a típus különféle variánsait. A nemzeti mesekatalógusok nyilvántartása szerint az 1538. számú mesetípusnak finn, finn–svéd, észt,

⁵ A magyar népmese-katalógus megfelelő típuscímei: AaTh 1525A (*A ló, lepedő vagy gyűrű ellopása; a Mestertolvaj-típus altípusa*), AaTh 1535 (*Kis Kolozs és Nagy Kolozs*), AaTh 1539 (*Csalóka Péter*), AaTh 1551 (*A katonák és a kecskék*).

⁶ Szövegét kommentárokkal közzétette: O. R. GOURNEY, *The Sultantepe Tablets, V, The Poor Man of Nippur*, Anatolian Studies, 1956, Special Number, 145–164. Gourney egyebek mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a szöveg párhuzama később felbukkant az arab elbeszélő hagyományban is, az *Ezeregyéjszakában* (a Richard Francis BURTON fordította, 1887-ben kiadott *Supplemental Nights to the Book of the Thousand Nights and a Night* című gyűjteményben, *The History of the First Larrikin* címen). Ezt a mesét Julow Viktor részletesebben is ismertette (JULOW Viktor, *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése*, ItK, 1963/6, 678–690.). Az 1538. számú mesetípus és az *Ezeregyéjszaka* összefüggését Solymossy Sándor egyébként már jóval korábban, 1919-ben kimutatta, éppen a *Lúdas Matyi és Az első csavargó története* kapcsán (SOLYMOSY Sándor, *Az Ezeregy-éj*, Ethnographia, 1919/1, 45–73, a hivatkozás a 63. oldalon). A *nippuri szegény ember* meséjének etnopoétikai elemzését a Földközi-tenger keleti medencéjének ókori (görög, egyiptomi, asszír stb.) elbeszélő hagyományának kérdésével (továbbá Faragó József és Julow Viktor cikkeinek felhasználásával), lásd Heda JASON, *The Poor Man of Nippur: An Ethnopoetic Analysis*, Journal of Cuneiform Studies, 1979/4, 189–215.

lett, litván, zürjén, norvég, dán, Feröer-szigeteki, francia, spanyol, katalán, portugál, flamand, ladin, olasz, korzikai, német, magyar, cseh, szerb, román, bolgár, albán, görög, lengyel, orosz, belorusz, ukrán, zsidó, cigány/roma, kurd, örmény, szibériai, kazak, grúz, szír, arámi, palesztinai, Perzsa-öbölbeli, kuvaiti, pakisztáni, francia-kanadai, amerikai (U.S.), spanyol amerikai, mexikói, dominikai, Puerto Rico-i, chilei, brazil, Zöldfoki-szigeteki, egyiptomi, tunéziai, algériai, marokkói, szudáni variánsait jegyezték fel.⁷ Összességében mind a szüzsévázlat terjedelme, mind az ismert nemzeti/etnikus variánsok száma többszöröse az Aarne-Thompson katalógusban foglaltakénak.⁸

2, *Rache des Betrogenen*

A történeti-összehasonlító mesekutatás legjelentősebb vállalkozásának tekinthető *Enzyklopädie des Märchens* Harlinda Lox jegyezte áttekintése szerint ez a mesetípus a megbüntetett csínytevőkről szóló történetek tematikus csoportjába tartozó *Schwank* (vagyis trufa), melyben egy csínytevés (aránytalan) bosszúláncolatot indít el az áldozat részéről. A regionális és nemzeti típuskatalógusok ezt a típust viszonylag gyéren tudták adatolni. A korai európai adatok közül Douin de Lavesne 13. századi francia verses epikus műve a típus második felével mutat párhuzamokat: Trubert, az ácsnak és orvosnak öltözött parasztfiú kegyetlenkedik egy herceggel. A dél-európai szájhagyományból feljegyzett variánsok általában úgy kezdődnek, hogy egy csínytevő állítólagos varázstárgyakat/állatokat árul, ami a keleti elbeszélő hagyományból szűrődött be. Mindenesetre a jól felismerhetően kétrészes szerkezetű 1538. számú típus magja a bosszúállás különféle módzatait bemutató epizódok sora. A. M. Espinosa a mesetípus központi európai területeként Romániát jelölte meg.

Bár trufáról van szó, ám a tündérmesékben is megfigyelhető mesei szabály működik: ha a hős megtévesztés áldozata, akkor ezért később elégtételt vesz, ami a populáris narratívákban megfigyelhető tendencia szerint egyre fokozódva egészen szélsőségesen kegyetlen is lehet. Az áldozatból pedig olyan stratégia lesz, aki – szinte a klasszikus mestertolvaj-mese hőséhez hasonlóan – képes megtervezni és végrehajtani a cseleket és büntetéseket, miközben a megtévesztés mesterévé avansál maga is. Az áldozat kezdetben jellegzetesen fiatal, tapasztalatlan ember („ein Muttersöhnchen”), aki elhagyja az otthon biztonságát, és kilép a felnőtt világába. A kelet-európai variánsokban a jobbágyság, az úr–szolga viszonylatok közegebe épül be ez a mese, amely ekkor nélkülözi a közel-keleti elbeszélések játékosságát, és brutalitásával a hatalmi viszonyokból fakadó igazságtalanságok és jogtalanságok kompenzációját valósítja meg fikciós szinten.⁹

⁷ Hans-Jörg UThER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, II, *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2004, 273–274.

⁸ Az Aarne-Thompson katalógusban a hárommondatos szüzsévázlat mellett feleannyi nemzeti változat szerepelt, és azok túlnyomó része is európai volt.

⁹ Harlinda LOX, *Rache des Betrogenen = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2004, XI, 149–153.

Magyar népmese-katalógus

A magyar népmesék 1988-ban megjelent *Trufa- és anekdotakatalógusa* (MNK 7/B), amely az AaTh 1430 és 1639* közötti mesetípusok adatait katalogizálja, az 1538. típuszám alatt tárgyalja a *Ludas Matyi*-mesét.¹⁰ A típus a magyar katalógusban nem MNK, hanem AaTh megjelölést kapott, vagyis a típushoz sorolható magyar variánsok jellegzetesen a nemzetközi típus sajátosságait követik, és nem térnek el attól oly mértékben, ami indokoltá tette volna valamiféle speciális nemzeti típus elkülönítését.¹¹

A szóban forgó 1538. számú típus megnevezése a magyar népmese-katalógusban *Ludas Matyi*, amelynek hét variánsát regisztrálta a katalógus. Már a típus címének (ami tehát nem a nemzetközi típuscím fordítása) összevetése a felsorolt variánsokkal és a megadott szakirodalommal jelzi az irodalomtörténeti és a folklorisztikai szempontok szétválasztását. Ez nem okvetlenül probléma, de ebben az esetben szinte önmagán túlmutató, reflektálatlan ellentmondások sorát eredményezi. A típus a magyar népmese-katalógusban ugyanis címét nyilvánvalóan Fazekas Mihály művéről kapta – csak hogy Fazekas művéről a katalógus ennél a típusnál egyetlen szót nem ejt, mintha az nem is létezne. Annak ellenére sem, hogy Fazekas Mihály műve ennek a típusnak a legkorábbi magyar nyelvű ismert változata, és a katalógus által számon tartott népmese-variánsok egy része nyilvánvalóan Fazekas művének folklorizálódott változata.¹²

Nemcsak a típus címe utal Fazekas művére, hanem a típus szüzsévázlata (az általánosított cselekményment) is teljes mértékben Fazekas költeményének cselekményét követi – az MNK gyakorlata szerint a szüzsévázlat ugyanis nem a nemzetközi típuskatalógusét adja fordításban, hanem a típushoz sorolható magyar variánsokból elvonható, általánosított sémát maga alkotja meg. Eszerint a katalógus szerkesztői a típus sztenderdizált szüzséjét egy olyan szövegből vezették le pontról pontra, amelyről a szövegváltozatok sorában említést sem tesznek. A számon tartott hét variáns az 1889

¹⁰ *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa* (AaTh 1430–1639*), összeáll., bev. VEHMAS Marja, közrem. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988 (Magyar népmesekatalógus 7/B, rövidítése: MNK 7/B). A katalógus értelemszerűen a készítése és megjelenése idején érvényben lévő nemzetközi típuskatalógushoz (AaTh) igazodott.

¹¹ Például a sorrendben következő típus AaTh 1539 szám alatt a *Csalóka Péter*-típus, amely tulajdonképpen az *Eulenspiegel*-meséket fedi, majd ezt követi MNK 1539A* szám alatt a *Csalóka Péter* ún. magyar típusa. Mindkét típusnak vannak magyar variánsai, ám az előbbiek a nemzetközi sémát követik, az utóbbiak pedig az attól némiképpen eltérő cselekménymentet.

¹² Ez egyébként nem egyedi eset, hiszen például a tündérmese-katalógusban (MNK 2.) az AaTh 313C típus (az elfeledett menyasszony meséje) – a nemzetközi típuscímtől (*Magic Flight/Forgotten Bride*) eltérően – a *Rózsa elfelejti Ibolyát* címet viseli, miközben az idetartozó variánsok felsorolásakor Arany János 1847-ben megjelent költeményét (amely egyébként e típus első magyar nyelvű kiadott változata) nem is említi, holott Arany műve az egyetlen olyan magyar nyelvű variáns, amelyben a két főszereplőt – a típuscímmel megegyező módon – *Rózsának* és *Ibolynak* nevezik. Hasonlóképpen említés nélkül hagyta a falucsúfólók katalógusa (MNK 6.) Arany János *A dévaványai juhbehajtás* című művét az adott mesetípusnál (AaTh 1319M*). Erről lásd SZILÁGYI Márton, *Arany János életműve és a folklór: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Ethno-lore, 35, 2018, 21–41, főként: 22–23.

és 1961 közötti, mintegy hét évtizedet felölelő időszakból származik, ezek közül négy publikált, három pedig kéziratban maradt szöveg. Meglepő módon hiányzik ezek közül az a Faragó József által az 1950-es évek elején lejegyzett moldvai csángó változat, amely új távlatokat adott a Fazekas-mű eredetére vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak (nem pusztán Faragó, hanem Julow Viktor is több munkájában tárgyalta ezt a mesét és az abból fakadó értelmezési lehetőségeket).

A katalógus felsorolja a szóbeliségből származó/származtatott (vagyis népmesének tekintett) szövegek mellett az „irodalmi, ponyvai feldolgozásokat” is, három tértelt: Tatár Péter (1864) és Rózsa Kálmán (1894) ponyvakiadványait, valamint a *Matyi, der Gänsejunge* (1960) című szöveget – amely egy Kormos István szerkesztésében 1960-ban német nyelven, gyerekeknek kiadott mesegyűjteményben jelent meg.¹³ A típusra vonatkozó szakirodalom szintén három tételből áll, Katona Lajos (1912), György Lajos (1934), és Korompay Bertalan (1956) munkáiból. Julow Viktor Fazekas Mihály művének irodalmi és folklórpárhuzamait bemutató számos tanulmányának egyike sem szerepel a típus szakirodalmi jegyzékében.

Elképzelhető, hogy ez a hallgatás csupán egy evidenciának tekintett összefüggésből fakad (*Ludas Matyi* = Fazekas Mihály), bár egy típusokat és azok variánsait adató katalógus talán nem támaszkodhat valamiféle általánosan ismert (vagy ilyennek tételezett) köznépi tudásra, melynek értelmében ezen kapcsolat említése redundancia lenne. A másik lehetőség, hogy a Fazekas művére vonatkozó hiánynak valamiféle koncepcionális oka van, bár ez az ok meglehetősen nehezen körvonalazható utólag. A meseszövegek médiuma, az írásbeli, illetve szóbeli létmód elvileg nem lehetne ilyen, hiszen a populáris kultúrát képviselő két alapvető ponyvakiadás (melyek közül az egyiknél az átdolgozó-alkotó Tatár Péter neve is szerepel) megtalálható a katalógusban, akárcsak a 20. századi szépirodalmi kánon egy kiemelt státuszú szerzője (Kormos István) által szerkesztett idegen nyelvű átdolgozás. Maga a katalógusban szereplő „feldolgozás” szó azt implikálja, hogy *ezekhez képest* lennie kellett egy kiinduló szövegnek, amely a feldolgozás tárgya volt, ám a katalógusból nem derül ki, mi volt ez az alapszöveg (az elvont típusvázlat nyilvánvalóan nem). Hiányzik ugyanakkor a Fazekas műve nyomán készült epikus átiratok mellől a dramatikus feldolgozás, vagyis Balogh István színműve (1838), amely egyébként a szüzsé popularizálódásának már egészen korán jelentős eszköze lehetett.

Az autorizált szépirodalmi mű (Fazekas Mihály költeménye) mind a típus magyar nyelvű (és elvárás szerint a szájhagyományból lejegyzett) variánsait rögzítő jegyzékből, mind a populáris irodalmi, illetve szépirodalmi átdolgozások köréből is hiányzik tehát. Ez annál inkább nehezen érthető megoldás, mivel Fazekas Mihály műve ugyanebben a katalógusban másutt több helyütt szerepel – olyannyira, hogy a

¹³ *Matyi, der Gänsejunge* = *Die Wunderflöte, Märchen aus Ungarn*, ausgewählt von István KORMOS, zeichnungen von Emma HEINZELMANN, aus dem Ungarischen übertragen von Mirza SCHÜCHING und Géza ENGL, Bp., Corvina, 1960, 130–136.

kötet borítóján látható egyetlen, tehát kiemelt helyen lévő illusztráció a *Lúdas Matyi* 1817-es kiadásából származik (Döbrögi és Matyi találkozása számos libától övezve), amelynek adatait az impresszumban fel is tüntették. A katalógushoz két bevezető tanulmány tartozik, a két szerkesztőtől. Benedek Katalin a trufák és anekdoták történeti áttekintése során,¹⁴ Vehmas Marja pedig a típusok szerkezeti sajátosságait bemutatva¹⁵ szól külön is Fazekas művéről. A három szint, vagyis a szerkesztői tanulmányok, a típus variánsainak jegyzéke, valamint az egész kötet tárgyát, a trufákat és anekdotákat reprezentáló borítókép nem kapcsolódik tehát össze.

Az AaTh 1538 magyar variánsai

Az 1538. típus variánsjegyzéke a *Magyar népmese-katalógus*ban megszokott módon, kronológiai rend szerint halad, a lejegyzés időpontját véve alapul.

1) Az 1538. számú típus esetén az első ilyen variáns a Halász Ignác által 1889-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain közzétett, *Ludas Matyi* című szöveg,¹⁶ amely egyébként a *Néphagyományok* rovatban, *Népmesék* felcím alatt jelent meg székelyföldi és Nógrád megyei szólások, proverbiumok, Szatmár megyei hiedelmek, disznótorról szóló, Gömör megyei „népi beszélgetések”, Zemplén megyei találós kérdések és erdélyi gyerekjátékok, szatmári táncszók és pápai lakodalmi köszöntők között. A népmeseként közreadott szöveg lokális-regionális besorolása: Csetény, Veszprém megye. Halász nem kísérte megjegyzéssel ezt a szöveggéközlést (vagy a szerkesztő nem tartotta fontosnak közölni azt). A néphagyományok rovat céljának és profiljának megfelelően olyan szemléltető anyagokat közölt, amelyek a köznyelvtől eltérő dialektusokat mutatták be.

A Halász közölte szöveg egyértelműen Fazekas Mihály művének folklorizálódott változata, fonetikus lejegyzve. A szöveg jelentős mértékben követi Fazekas művét, ami arra utal, hogy az azonosítatlan mesemondó – akiről a korszak gyakorlatának megfelelően semmit nem tudunk (név, életkor, nem, társadalmi státusz, kulturális

¹⁴ MNK 7/B. 40–41.

¹⁵ VEHMAS Marja néhány figyelemreméltó megállapítást tett a mesetípusról: „Különös, hogy egy ilyen régi mese, bár egész Európában ismert, sehol sem terjedt el nagyon, a 9 magyar variáns egy része még irodalmi eredetű is. [...] Különös az is, hogy Ludas Matyi, bár kimondottan trufa, nem fordul elő más trufákkal összekapcsolódva, egyébként is csak két összetett változat található belőle, és mindkettőben novellamessékkel keveredik (AaTh 883 és AaTh 879), amelyek legtöbbször irodalmi eredetűek. A mesének a tartalma sem a trufákra jellemző, mert a trufahősök nem fizikai erővel, hanem csellel győzik le ellenfeleiket. A trufákra nem jellemző az igazság szolgálata sem. [...] [Ú]gy tűnik, hogy Ludas Matyi irodalmi eredetű, de valószínűleg az európai népi variánsok nem egy irodalmi forrásból valók.” (MNK 7/B, 64–65.) A kilenc magyar variáns említése kapcsán: a továbbiakban én hét variánst tárgyalok az MNK nyomán. Az eltérésnek feltehetően az az oka, hogy a Béres András gyűjtötte két mese esetében a szövegek kéziratossága, illetve kiadott változatát is ideértette Vehmas Marja (ezek adatait a katalógus feltüntette, de nem kezelte őket külön számozott variánsokként).

¹⁶ HALÁSZ Ignác, *Ludas Matyi*, Magyar Nyelvőr, 1889/8, 373–376.

hátter stb.) – nagyon erőteljesen az írásos előképre támaszkodva mesélte el ezt a mesét. A szájhagyományozás törvényszerűségei szerint ugyanis, ha valóban a szóbeli kultúra részévé vált volna, akkor ennél sokkal jelentősebben át kellett volna alakulnia Fazekas művének. Még akkor is, ha számításba vesszük, hogy vannak a szájhagyományhoz kreatívabban, alkotó módon viszonyuló, illetve inkább passzív, reprodukáló mesemondók, ám ez a népmese szinte szolgálai hűséggel követi prózában rövidítve, kivonatolva Fazekas cselekményvezetését, tulajdonképpen az összes főbb motívumot változatlanul megtartva.

A szöveg származási helyeként megadott bakonyi falu (Csetény) Halász Ignác gyermekkorának színtere volt, a mesegyűjtő, meseíró itt nevelkedett. Az 1870-es évek közepétől két évtizeden át mintegy harminc csetényi, illetve bakonyi népmesét publikált nyelvjárásban lejegyezve a Nyelvőrben, ezek egyike a *Ludas Matyi* is. Emellett finn meséket, valamint Grimm- és Andersen-meséket is fordított. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1884-től kezdve több ízben is járt Svédországban és Norvégiában a lapp kultúrát kutatva. Feltehetően ehhez kapcsolható az a publikációja is, amelyben a *Ludas Matyi* norvég népmese-párhuzamát ismertette,¹⁷ amellel érvelve, hogy Fazekas meséjének forrása minden bizonnyal a szájhagyomány volt. (Erre reagálva tette közzé Katona Lajos azt a cikkét,¹⁸ amelyben a középkori francia verses epikára, vagyis a *Roman de Trubert* hasonlóságaira, illetve számtalan dél- és nyugat-európai variánusra, s különösen egy lotaringiai francia mesére hívta fel a figyelmet, emellett foglalkozott a *Ludas* név lehetséges etimológiájával is, összességében pedig egyetértett Halással abban, hogy Fazekas a szájhagyományból vehette műve tárgyát.) Halász Ignác emellett a hazai gyerekirodalom egyik jeles képviselője volt: a 19. század végén Benedek Elekhez hasonlóan (Móka bácsi néven) szerzői meséket és népmeséket is közreadott, többek között, mint alább szó lesz róla, a *Ludas Matyi* gyerekeknek készített átiratát is.¹⁹

2) A következő variánst 1903-ban, szintén a Nyelvőrben tette közzé Varga Ignác, *A Felső Örvidek népe és nyelve* című közleménye részeként.²⁰ Itt a *Népi szövegek* cím alatt található néhány tájszólásban közölt rövid szöveg, melyek közül az egyik a *Mese kezdete Ludas Matyiról* címet viseli. A címnek megfelelően nem a teljes szüzsét adja, csak a mese bevezető epizódjait: egy fiú libákat hajtott a vásárra, egy gazdag úr elvette tőle nemcsak a libákat, hanem még a szeretőjét is, ráadásul pedig meg is verette. Ludas Matyi (*Macsi*) ezek után elment egy tündérhez, aki megígérte, hogy segít majd neki. A burgenlandi variánshoz (Oberwart) sem kapcsolódik további adat vagy megjegyzés. A nyolcsornyi szövegből annyi mindenestre kiténik, hogy az elbeszélő nem lehetett különösebben kvalitásos mesemondó: túl sok cselekményelemet zsúfolt

¹⁷ HALÁSZ Ignác, *Magyar népmese a norvégoknál*, Pesti Napló, 1894. ápr. 5., 2–3.

¹⁸ KATONA Lajos, *Ludas Matyi*, Pesti Napló, 1894. ápr. 14., 103, 1–2.

¹⁹ DOMOKOS Mariann, *Móka bácsi és a mesék*, <https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1544-moka-bacsi-es-a-mesek-165-eve-szuletett-halasz-ignac> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 18.).

²⁰ VARGA Ignác, *Mese kezdete Ludas Matyiról*, Magyar Nyelvőr, 1903/3, 180.

össze felsorolásszerűen, az ezekre vonatkozó bizonytalanságának jelzésével egyetemben. A rövid szöveg alapján úgy tűnik, hogy a mese valamely ponyva hatását tükrözheti, talán az 1864-es Tatár Péter-félét, hiszen ebben szerepel Tündérország és a vetélkedő tündérek, valamint Iluska, Matyi szerelme.

Felmerülhet a kérdés: miért a ponyva hatását valószínűsítém, miért nem azt, hogy az írásos változatoktól függetlenül létezett *Ludas Matyi*-hagyománnyal állunk szemben, ha csak töredékes formában is. Az egyik fő oka annak, hogy az írásbeli előképet és hatást tartom valószínűnek – paradox módon – az, hogy ezekben a „népmese”-ként közreadott szövegekben a hős neve *Ludas Matyi*. Vagyis ugyanaz, mint Fazekas művében, illetve az annak nyomán készült Balogh István- és Tatár Péter-féle változatokban. A szájhagyományozott mesékben ugyanis a nevek igen változékonyak – tulajdonképpen az ugyanazon mesetípushoz tartozó változatok esetében is ritka, hogy rendre ugyanaz legyen a szövegekben a szereplők neve; még az olyan, sok variánssal rendelkező, a magyar hagyományban „erős” típusoknál sem mint például a *Fehérlófia* (AaTh 301B/ATU 301), ahol a hős szintén számos néven szerepel (Juhász Palkó, Erős Jancsi, Csonkatehén fia, Jupi Jankó, Medve Jankó, Fehérlópéter, Feherlo fia Miklós, Tehéni Jankó, Kamilló Miklós stb.). A szóbeli variánsokban a szereplők nevei ritkán azonosak, viszont gyakran hasonló hangzásúak (pl. Tilinkó / Pilinkó / Kilinkó, Ibolya / Ilona / Viola, Rózsa / Rozália / Ráró / Ráadó / Rudolf / Rudinca / Rufót / Ruginca). Ha egy mese bekerült (vagy eleve onnan származott) a populáris írásbeli hagyományozódásba (népkönyvek, ponyvakiadványok, kalendáriumok, népszerű sajtó), akkor az írásos forma valamilyen módon rögzítette és szentendrizálta a mesét, még akkor is, ha az később át/visszakerült a szájhagyományba.

A mesei nevek kapcsán – igen vázlatosan – a következő tendenciák figyelhetők meg: 1. A hősöknek, szereplőknek nincsen nevük (személynevük), ehelyett leíró jellel a társadalmi státuszuk-foglalkozásuk stb. szerepel megnevezésükként: királyfi, legkisebbik fiú, kocsmáros, szabólegény, mostohalány, világszép asszonya, veres vitéz stb. 2. Ha van nevük, akkor az gyakran egytagú személynév: Mirkó, Dongó, Mohácsi, Pengő, Ráadó, Anyicska, Hollófernyiges. A keresztnévként is létező személynevek gyakorta becézett, kicsinyített formában (Jankó, Matyi) jelennek meg a mesékben.²¹ A felismerhetően keresztneveket is tartalmazó kéttagú személynevek (mint amilyen a *Lúdas Matyi* is) ritkábbak, és ahhoz, hogy megőrizték állandóságukat a variánsok sorozatán át, erős hagyománynak kell mögöttük léteznie (pl. Csalóka Péter – Chalóka). Előfordul az is, hogy a mesehősök neve állandósult formában széles körben ismert (pl. Árgirus, Királyfia kis Miklós), ám ehhez képest az ilyen nevű szereplőket felvonultató népmese-szövegek száma csekély.

²¹ A magyar népmesék személyneveiről lásd VOIGT Vilmos, *A nevek és különösen a mesei nevek szemiotikájáról* = *A nevek szemiotikája*, szerk. BAUKO János, BENYOVSZKY Krisztián, Nyitra – Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai tanulmányok Kara, Magyar Szemiotikai Társaság, 2014, 22–40.

3) A felsőőri változat kiadása után négy évtizeddel, 1943-ban Katona Imre néprajzkutató gyűjtötte Bogdándon, a Szilágyságban azt a (kéziratban maradt) variánst,²² amely a Ludas Matyi-szüzsé innovatív megvalósulását és egy alkotó mesemondó jelenlétét tükrözi. A Nagy Kollektor Mihály elbeszélte mese típuskombináció. Az első része egy novellamesékhez sorolható *Markalf*-típus (AaTh 921): egy gróf Jankó nevű szolgáját elzavarta azzal, hogy ne merjen többé a szeme közé nézni. Jankó bement a falu végén egy lakatlan házba, meztelenre vetkőzött, és fejjel előre bebújt a kemencébe. Amikor egy vadászat során a gróf betér a házba, felismeri Jankót, és megkérdezi tőle, miért bújik fejjel a kemencébe, a fiú azt válaszolja, azért, mert a gróf azt mondta, hogy nem akar többé a szeme közé nézni, ezért nézzen a hátuljába. A gróf erre nagyon megvereti a fiút.

A mese második része az 1538. számú típus egy jól ismert epizódja: a fiú ezek után elment Csepelre dolgozni, keresett eleget, és vett magának egy mérnöki ruhát, majd meghallotta, hogy a gróf házat akar építtetni. Elment hozzá, kimentek az erdőre, megkérte a grófot, öleljen át egy fát, mert az lesz a mérték a házhoz. A gróf megtette, ekkor Jankó megkötözte a kezét, és úgy megverte, hogy kirepedt a hátsó fele, és 377 skatulya vazelin sem gyógyította be.

Ez a mese, úgy vélem, jó példája annak, hogyan változik a szóbeliségben egy típus szüzséje: a cselekménymenet felismerhető (rá lehet ismerni a típusra), de a motívumok és epizódok konkrét realizációja már nem követi szolgáian az „archetípust”. Tulajdonképpen a szájhagyományozásban a típust tekinthetjük úgy, mint egy függvényt, amelynek motívumai többé-kevésbé szabad változók. Ez volt Propp morfológiai megközelítésének felfogása is, és eszerint nem az a fontos, hogy libákat vagy tevéket hajt-e a vásárra a fiú – annak ellenére sem, hogy a *Ludas Matyi* szakirodalmában igen jelentős helyet foglalnak el azok az érvelések, amelyek a Fazekas művében szereplő *motívumok* pontos vagy lehetőség szerint minél közelebbi megfeleltetéseit keresik a különféle időszakokból és helyszínekről lejegyzett szövegvariánsok esetén az *eredet* kérdésének megválaszolása érdekében. Holott ezeknek – ha valóban élő szájhagyományozásról van szó – szinte törvényszerűen változniuk kellett. Ráadásul az, hogy a mesemondó a kortárs környezetbe helyezett, Csepelen dolgozó főszereplő történetét egy jellegzetes középkori történettel kombinálja, az igazán jó elbeszélőkre jellemző műfaji kompetenciát sejtet, hiszen a pimasz, ám önérzetes csínytevő alakja és habitusa valóban képes a két narratívát összekötni.

4) 1952-ben jegyezte le a *Veresvitéz királyfi, meg a király három jánya* címmel ellátott mesét Béres András szülőfalujában, Rozsályon (Szabolcs-Szatmár m.) Sztójka Miklósnétól.²³ Béres András rozsályi mesegyűjtése az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* részeként jelent meg,²⁴ amely az ún. egyéniségkutató vagy budapesti iskola reprezentatív népköltési kiadványsorozata volt. E mese besorolása az 1538. számú típushoz számomra

²² Elmondta Nagy Kollektor Mihály, gyűjtötte Katona Imre, gyűjtés ideje: 1943., gyűjtés helye: Bogdánd, Szilágyság, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma (EA), EA 8170., XIII. füzet, 1–4., 15. számú szöveg.

²³ Elmondta Sztójka Miklósné, gyűjtötte Béres András, Rozsály (Szabolcs-Szatmár m.), 1952., EA 6001, 739–744.

²⁴ *Rozsályi népmesék*, kiad. BÉRES András, KOVÁCS Ágnes, Bp., Akadémiai, 1967, 246–250.

igen kérdésesnek tűnik, mivel cselekménye túlnyomórészt egy másik mesetípusának feleltethető meg, mégpedig *Az okos Zsófi/The Punished Seducer* című novellamesének (AaTh/ATU 883B).

Ezt a mesetípust szokták a *Ludas Matyi*-típus női párjának tartani: hőse egy éles eszű, szép lány, aki túljár az őt elfogni (illetve megerőszakolni) kívánó királyfi eszén, és miközben álruhában meglátogatva őt különféle károkat okoz udvarában, krétával az ajtóra felírva vagy más módon (általában versikével) csúfondárosan tudatja, hogy ő volt a csínytevő károkozó (trickster). A király végül házasságot ígérve neki udvarába hivatja, a nászéjszakán azonban bosszúból a nőtől elszenvedett megaláztatásokért meg akarja ölni, ám a lány mézzel töltött bábút/cukorbabát tesz az ágyba a maga helyére, a vélt gyilkosság után a bűnbánó király pedig behódol a lánynak, aki feleségül megy hozzá. Ez a mesetípus a 18. század végén már feltehetően ismert volt nálunk is²⁵ – ami korai adat magyar vonatkozásban, hiszen a magyar tündérmesék és novellamesék túlnyomó részének legkorábbi előfordulása az írásos források alapján általában a 19. század közepétől adatható. A rozsályi mese a katalógus-besorolása ellenére sem típuskombinációnak tűnik, hanem a 883B típus egy variánsának; nem világos, miért a *Ludas Matyi*-típushoz sorolták. (Az a *Lúdas Matyira* emlékeztető epizód, hogy Enória, vagyis a hősnő orvosnak öltözve szór paprikát a királyfi égési sebeibe, megvan a 883B típus saját cselekménységében is).

5) Szintén Béres András és szintén Rozsályon gyűjtötte 1952-ben Tóth Bálintné²⁶ „esti beszélgetés alkalmával” *Az okos királykisasszony* című mesét. A mese egészében követi az AaTh/ATU 883B, vagyis *Az okos Zsófi*-típus menetét, nem tudni, miért került (akár típuskombináció részeként) a *Ludas Matyi*-típushoz. Ráadásul míg a trufakatalógusban ezek a mesék típuskombinációként szerepelnek (AaTh 883B+AaTh 1538), addig a novellamesék katalógusa, amely az AaTh 883B típus variánsainak sorában szintén számon tartja ezt a két rozsályi mesét, egyiknél sem jelzi, hogy ezek típuskombinációként a *Ludas Matyi*-típushoz is sorolhatók lennének.²⁷

6) 1952-ben a nyelvterület nyugati részén, a Zala megyei Pakodon is feljegyeztek egy kéziratban maradt variánst *Ludas Matyi meg a pap* címmel (a gyűjtő Fülöp István volt).²⁸ A szereplők Ludas Matyi és kedvese, Iluska, valamint Döbröntei úr. A szövegváltozat a teljes mesei cselekményt tartalmazza (ács, orvos, helyettesítő betyár). A gorbomba segítőszellemek, Iluska alakja, illetve azon záró epizód miatt, melyben Döbröntei úr nemcsak bocsánatot kér, hanem egyenesen meghívja Matyit és Iluskát, hogy a továbbiakban inkább nála lakjanak, ponyvai hatást mutat.

²⁵ Virág Pál debreceni diák 1797-re datált diáriumban egy *Mesék* címet viselő lista élén az *Okos Sophi* cím található. Feltehetően erre a típusra utal. BERNÁTH Lajos, *Magyar népmesék a XVIII. században*, Ethnographia, 1902, 289–301.

²⁶ EA 6001, 663–673. Kiadva: *Rozsályi népmesék, i. m.*, 257–263.

²⁷ *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999)*, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984, 193.

²⁸ FÜLÖP István, EA 8260, 33–37.

7) Gáspár Antal mondta el a Tolna megyei Nagyvejkén 1961-ben azt a változatot, amelyet Bosnyák Sándor jegyzett fel.²⁹ A Ludas Matyi nevű hősről szóló mese a Fazekas-mű cselekményét követi. Döbrögi nem névvel szerepel, hanem *uraság/bíró/úr* megnevezéssel utal az elbeszélő erre a szereplőre. A morális zárlat hiányzik a végéről, a mese a jól kivitelezett harmadik veréssel ér véget.

Az elbeszélő, Gáspár (Simon) Antal 1895-ben Istensegítsen született, 1941-ben telepítették át Bukovinából előbb Bácskába, majd 1944-ben Tolnába. A népi kultúra kiemelkedő egyénisége volt: énekes, mesemondó, búcsúvezető, aki nem csupán előadta, hanem dokumentálta is a maga és közössége, vagyis a bukovinai székelyek tudását. Mivel a magyar (népi) kultúra egy viszonylag periférikus területéről/csoportjáról van szó, elvileg egy írásbeliségtől „érintetlen” szájhagyományt is feltételezhetnénk, azonban ezt a feltevést a bukovinai székelyek körében a II. világháború alatt és ezt követően folytatott néprajzi-folklorisztikai vizsgálatok nem igazolták. Gáspár Simon Antal például nemcsak szenvedélyesen szeretett olvasni, hanem maga is számos kéziratban rögzítette közössége hagyományos folklórtudását,³⁰ s rajta kívül más bukovinai székely mesemondók esetében is kimutatható a könyvmesék (Arany László-, Grimm-, Benedek Elek-szövegek stb.) hatása. A szintén bukovinai székely, kiemelkedő képességű mesemondó, Palkó Józsefné Zaicz Zsuzsánna mesetudását rögzítő Dégh Linda szerint az áttelepítéssel a mesemondás jelentősége és gyakorisága megnőtt a bukovinai székely közösségekben: „Bukovinában a mesemondás még csaknem kizárólag a Moldvába járó mezőgazdasági munkások barakkjaiban, meg a halottasházaknál volt szokásban: Tolna megyében a volt andrásfalviak háza minden téli estén mesétől volt hangos.”³¹ Gáspár Simon Antal esetében sem zárható ki tehát a *Ludas Matyi*-típus szüzséjének írásos forrásra visszavezethető ismerete.

A Moldvába járó mezőgazdasági munkások említése átvezethetne a Faragó József által gyűjtött moldvai *Ludas Matyi*-variánshoz,³² ez azonban, ahogyan fentebb említettem, hiányzik a variánsok jegyzékéből. Nem tudni, miért, hiszen a határon túli magyar trufákat és anekdotákat a szerkesztők felvették a katalógus szöveggörpuszába (olyannyira, hogy ez az anyag a hozzávetőlegesen 1100 variánsnak több mint a felét tette ki).³³ Holott e moldvai mesének több szempontból is kiemelt jelentősége van. Egyrészt a magyar társadalom egyik (térbelileg, nyelvileg és kulturálisan) legelzártabb területéről származott, ahol a magyar nyelvű közösség tagjai egy a magyarországi írásbeliség hatásaitól mentes vagy alig érintett szájhagyományozó kultúrát tartottak fent. Másrészt

²⁹ BÁCSKAI-BOSNYÁK Sándor, EA 13502, 123–124.

³⁰ GÁSPÁR SIMON Antal, *Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts*, kísérő tan. FORRAI Ibolya, Bp., Akadémiai, 1986.

³¹ KELEMEN Zoltán, *Tolna megyei székely népmesék*, kiad. DÉGH Linda, Szekszárd, Szekszárdi Nyomda, 1964, 5.

³² FARAGÓ József, *Egy moldvai csángó Lúdas Matyi-mese*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960/3–4, 255–268.

³³ MNK 7/B, i. m., 5.

mivel a variáns feljegyzésének helye (Trunk) és Fazekas Mihály életútjának egy helyszíne (Fazekas a moldvai hadjárat során Forrófalvára és Klézsére is eljutott) összekapcsolható volt, ezért a variáns Fazekas Mihály meseismeretének forrására vonatkozó bizonyítékként értelmeződött, és az irodalomtörténetírásban a Faragó meseközlésére építő Julow Viktor szuggesztív értelmezése³⁴ nyomán így is kanonizálódott.³⁵

Történt mindez annak ellenére, hogy Faragó József nem tételezett fel egyetlen helyi variáns meglétéből egyértelmű genetikus kapcsolatot a moldvai szájhagyomány és Fazekas műve között – ezt folklorisztikai alapelvek mentén nem is tehetne volna meg, mivel egy invariáns adat a szájhagyományozás szükségszerűen közösségi mechanizmusait figyelembe véve eleve fenntartásokkal kezelendő, hiszen bármilyen szöveg bekerülhet a szóbeliségbe, ám ahhoz hogy *hagyományozódjék*, arra van szükség, hogy a *közösség* több tagja is ne csak passzívan ismerje, de aktívan elő is adja, ennek során pedig szükségszerű a *változatképződés*.

Emellett pedig megítélesem szerint nem feltétlenül lettek végiggondolva azok a lehetőségek sem, amelyek abból a körülményből fakadnak, hogy Ion Barac a *Lúdas Matyinak* már 1828 előtt elkészítette – némi módosításokkal – román fordítását, amely azután ugyan kéziratban maradt, de 1916-ban mégiscsak megjelent,³⁶ vagyis akár hathatott is az évtizedek múlva lejegyzett trunki meseváltozatra. Az tudható, hogy a 19. század folyamán Barac fordítása kéziratok másolatokban terjedt, és bármennyire is korlátozott nyilvánosságot és elérhetőséget jelent ez, éppen a *Lúdas Matyi* megírása és első, 1815-ös kiadása között eltelt egyetlen évtized bizonyítja, hogy ily módon is terjedhetett egy szöveg, akár Debrecenből Bécsig eljutva. Ha pedig sikerült bekerülnie a szóbeliségbe és ott kedvező fogadtatásra lelt, a szájhagyományozás révén a kéziratok terjedéshez képest sokkal jelentősebb mértékben befolyásolhatta a meseismeretet, amit egy nyomtatott változat megjelenése pedig már exponenciális mértékben felgyorsíthatott. A jelenleg ismert adatok tükrében nem bizonyítható, hogy ez így történt Barac román fordításával is, viszont nem lehet kizárni sem ezt a láncolatot. Az ugyanis, amire hivatkozva Julow Viktor a nyomtatásban megjelent román nyelvű Fazekas-fordítás, egy 1943-ban kiadott román népmese, illetve a moldvai csángó népmese kapcsolatát (vagyis az írásbeli hatás lehetőségét) kizárta (egy-egy motívum vagy epizód eltérése miatt) a *variabilitásra* épülő szájhagyományozó kultúrában nem feltétlenül perdöntő érv.³⁷ Végezetül a román és a magyar mesevariánsok esetleges

³⁴ JULOW, *i. m.*

³⁵ SZILÁGYI, *Kegyelem és erőszak, i. m.*, 47–49.

³⁶ GÁLDI László, „Ludas Matyi” román átdolgozása, *It*, 1943/3, 101–112.

³⁷ Faragó fenntartotta annak lehetőségét, hogy a trunki változat folklorizáció eredménye, bár maga mégis inkább arra hajlott, hogy egy írásbeli hatástól független, rejtőzködő meshagyomány egy elemére talált rá. Julow Viktor viszont egyetlen motívum miatt (amely megvan a csángó mesében és az Kr. e. 711-ből származó asszír változatban, ámde nincs meg Fazekas művében) arra a következtetésre jutott, hogy „a trunki változat végső soron az asszír történetre megy egyenesen vissza”, majd ezt követően érvelése további részében azt is bizonyítottan tekintette, hogy a csángó mese „primér népköltészeti termék”. Elképzelhető, hogy az volt, de nekem úgy tűnik, hogy ezt a felhozott érvek nem bizonyítják egyértelműen.

összefüggései kapcsán az írásbeli *fordítások* mellett figyelmen kívül maradt a *kétnyelvű közösségek szájhagyományozásából* fakadó kulturális csere gyakorlata is.³⁸

Összességében, a *Magyar népmesekatalógus* által számon tartott hét variáns közül megítélésem szerint egyetlen (az 1943-ban Nagy Kollektor Mihálytól a Szilágyságban lejegyzett) változat utal arra, hogy a típus eleven (alkotó és nem mechanikus) szájhagyományozás részeként létezett volna. A többi variáns a Fazekas-szöveg, vagy az annak nyomán készült ponyvai átiratok hatását mutatja, illetve (a két rozsályi mese esetében) nem is tekinthető az 1538. számú típus realizációjának.

Áttekintve az ismert magyar népmese-variánsokat (ez esetben a *népmese* annyit jelent, hogy szóbeli elmondás után lejegyzett szövegekről van szó), nyilvánvalóan felmerül a kérdés, mi lehet az oka annak, hogy ilyen kevés szöveg került lejegyzésre. Ennek két alapvető oka lehet(ett).

1. Nem létezett önálló, vagyis Fazekas művétől és annak írásbeli és színpadi származékaitól független *Ludas Matyi*-hagyomány a magyar szóbeli kultúrában az elmúlt két évszázadban.

2. Létezett önálló, vagyis Fazekas művétől és annak írásbeli és színpadi származékaitól független *Ludas Matyi*-hagyomány a magyar szóbeli kultúrában, ám azt a népköltési gyűjtők nem jegyezték fel.

A Lúdas Matyi névről és a Lúdas Matyi műfaji előképeiről

Mielőtt a szóbeli és írásbeli hagyományozódás kérdésére, valamint a 19. századi népköltési gyűjtés bizonyos jellegzetességeinek bemutatására rátérnék, az alábbiakban nem a különféle mesevariánsok és párhuzamok, hanem az adott mesei *műfaj* (trufa, Schwank) felkínálta olvasási mód kapcsán térnek ki néhány értelmezési lehetőségre.

A *Lúdas Matyi* esetében jelenlegi tudásunk szerint Fazekas művének megjelenését megelőzően nem beszélhetünk a név széleskörű elterjedtségéről. Erdélyi János 1851-ben kiadott közmondásgyűjteményében ugyanakkor már megtalálható az utalás: „Majd visszaveri azt Ludas Matyi”³⁹ Ugyanitt Erdélyi így adta meg a *Te is ludas vagy*

³⁸ A moldvai változat azért is figyelemre méltó, mert, mint a bevezetőben is kiemeltem, A. M. Espinosa például Romániát tartotta az 1538. típus központi területének. Sajnos egyelőre nem sikerült az *Enzyklopädie des Märchens*ben hivatkozott háromkötetes munkáját elérnem, és az erre vonatkozó adatait és gondolatmenetét megismeri (Aurelio M. ESPINOSA, *Cuentos populares españoles: Recogidos de la tradición oral de España*, 1–3, [s. n.], Madrid, 1946–1947).

³⁹ „5210. sz. Majd visszaveri azt Ludas Matyi.” *Magyar közmondások könyve*, szerk., kiad. ERDÉLYI János, Pest, Kozma Vazul, 1851, 273. Erdélyi jelezte, ha tudomása szerint egy-egy proverbium korábbi gyűjteményekben megjelent már. E szólás esetén nem utalt korábbi forrásra. Még egy további példa a *Lúdas Matyi* egyes szöveghelyeinek állandósulására és elterjedésére, Csengery Antal egy leveléből, melyet feleségének, König Rózának írt: „Azt mondja Ludas Matyi, hogy az ember az ácsorgást is megúnja. Én már megúntam testemből lelkemből. Napközben, ha ülés nincs, itthon olvasom. Könyvet vettem, hogy olvashassak.” CSENGERY Antal feleségéhez, Bécs, 1877. jún. 6., OSZK Kt. Quart. Hung. 2422/76.

kifejezés jelentését: „Ludas, azaz részes vagy valami csin elkövetésében”.⁴⁰ Ez a meghatározás, amely tehát *csínytevő*ként (és nem *bűnöző*ként) definiálja a *ludast*, elvileg illene is az 1538. számú mesetípus *trickster* hősére és a *trufa* karakteréhez, ha Fazekas művében Lúdas Matyi nem lenne e játékos és ravasz figurához képest valamilyen módon fenyegető alak, egyfajta gépies és monomániás ítéletvégrehajtó, aki nem felindulásból áll bosszút, hanem kívárva az időt és a módot, pontosan tükröztetve az őt ért igazságtalanságot, vagyis az anyagi veszteséget, a megaláztatást/kiszolgáltatottságot és a fizikai bántalmazást, tervszerűen adja vissza mindezt Döbröginék, bemutatva, hogy a jóslat elől nincs menekvés, nem lehet elrejtőzni előle, végzettszerűen utolér.

Katona Lajos a hős nevének eredetére vonatkozólag a következő feltevést fogalmazta meg: „Az eladott, illetőleg elcsalt állat a legtöbb [dél-európai] mesében malac, vagy hizó disznó, a provenceiban tehát, az egyik szicíliai változatban tyuk, a magyarban tudvalevőleg lud s ettől *Ludas Matyi* a hős neve. Habár nem lehetetlen, hogy e névben valamely analog középkori facetia *Ludius*, vagy ilyenféle nevének népetimológiai elcsavarása rejlik. E sejtelmem azonban még bizonyítékra szorul.”⁴¹ Ezzel a feltevéssel Katona Lúdas Matyit a középkori *trufa*-hagyományhoz és a játékos, ugyanakkor kíméletlen szembeállításokra képes *trickster* alakjához kapcsolja (akárcsak bizonyos értelemben Erdélyi).

A *Lúdas* név kapcsán Rálik Alexandra pedig 16. századi párhuzamot hozva Werbőczy *Hármaskönyvének* Fazekas által hivatkozott szöveghelyét („bármely hitszegőt és hamis esküvőt [kit közönséges szóval aucariusnak vagy lúdasnak nevezünk] az Isten és emberek igaz törvénye szerint, keményen meg kell büntetnünk”) vonta be az elemzésbe⁴² – amihez hozzátehetjük, hogy a *Lúdas Matyi* cselekménye tulajdonképpen pontosan erről, vagyis a szómágia megtestesüléséről, az eskü-formula akkurátus beteljesítéséről szól, mindez pedig a hamisság, vagyis a megtévesztés mesteri kivitelezésével mehet végbe.

Ezek a feltevések lehetőséget adnának akár arra is, hogy a *trufa* műfaji hagyománya felől olvassuk Fazekas művét. A leginkább talán Eulenspiegel neve fémjelezte középkori elbeszélések felől nézve⁴³ ugyanis Lúdas Matyi társadalmi kívülállása, naplopása,⁴⁴ szemfényvesztése, mimetikus képessége és naturalisztikus részletességgel

⁴⁰ „5207. sz. Te is ludas vagy”. ERDÉLYI, *i. m.*, 273.

⁴¹ KATONA, *i. m.*, 2.

⁴² RÁLIK, *i. m.*, 29–30. A Werbőczy-utalás az 1817-es (tehát a Fazekas által autorizált) kiadásban szerepelt, az 1815-ös kiadásban még nem.

⁴³ 1847-ben kiadott, *A népmese Magyarországon* című tanulmányában Henszlmann Imre több kontextusban (pl. új keletkezésű mesék, politikai irányú mese) helyezte el Fazekas művét. Ezek egyike az Eulenspiegel és a *Schwank* (*trufa*)-hagyomány. A *trufa* műfajáról (melyet ő maga *dévajkának* nevezett) így írt: „[ebben] a népnek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satiricus vonása jelentkezik. Például mint nagyobb bohózatot felhozhatni a német Eulenspiegel, melynek rokonára az oláhok Bakalájában ismerünk [...] legközelebb van hozzá Lúdas Matyi” (Figyelemre méltó Henszlmann-nál a román párhuzam is.) HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon = Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény, 1840–1900*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos, Bp., Tankönyvkiadó, 1978, I, 246–321.

⁴⁴ Egyébként a mihaszna (kemencesutban heverésző), anyaszomorító és némiképpen bamba, majd különféle kalandok során megtáltosodó ifjonc számos népmese főszereplője (ún. férfi Hamupipőke).

leírt brutalitása, majd a hatalmi viszonyok megfordítása (vagy megfordíthatóságának jelzése) utáni, nyom nélküli eltűn(tet)ése a szövegből annak a kegyetlen nevetésnek a (karneváli) világát idézheti meg, amely a 19–21. századi humánium-fogalom és morál felől utólag már zavarba ejtően nehezen értelmezhető.

Ami pedig a másik műfaji kontextust, vagyis a mű előtt álló paratextus (a Phaedrus-idézet) által kijelölt fabulát illeti:⁴⁵ ez egyrészt egyértelműen írásbeli-irodalmi hagyományra utal, a Perry Indexben 1. szám alatt regisztrált történet (amely nemcsak Phaedrus, hanem számos más antik és középkori szerző neve alatt többféle változatban látott napvilágot) ugyanis olyan fabula, amely – a nemzetközi és a magyar mesekatalógus tanúsága szerint – nem került be a színhagyományozásba, ott nem ismert ilyen szüzséjű állatmese. E paratextus alkalmazása természetesen elvileg a megcélzott olvasóközönséget is kijelöli: a nem pusztán latinul valamennyire olvasni képes, hanem a kollégiumi tananyagának számító antik fabulahagyományt is ismerő férfiaknak szól az orientáció (ahogyan azt a hexameteres műforma és számos, a szövegbe foglalt allúzió is nyomatékosítja). Tehát a megcélzott olvasó szociokulturális státuszát tekintve (eredetileg, mármint szerzői intenció szerint) talán inkább egy Döbrögi volt, mintsem egy Matyi. Másrészt a paratextus tematikusan is kapcsolódik a műhöz: nemcsak azért, mert a hierarchikusan elrendezett társadalmi és hatalmi státuszok felbillenésére figyelmeztet, hanem azért is, mert az igazságtalanság kiváltotta *bosszú* az egyik központi fogalma, márpedig az 1538. számú mesetípus hősét és cselekményét is a bosszú mozgatja. A sas és a róka meséjének egyes redakcióiban a kölykeit elvesztő róka Zeusz segítségét kéri, és így tudja bosszúját végrehajtani. Fazekas művében a zárlat mutatja meg, hogy Lúdas Matyi cselekedetei végül is értelmezhetők a narrátori ajánlás szerint eredményüket tekintve egy – a kiinduló szituációhoz képest – pozitívabb állapot eléréseként, melynek mintegy *közvetítője* volt Lúdas Matyi (a sors, a végzet, a gondviselés eszközeként). Mégis, maga a bosszúállás már az antik mítoszok óta ismeretes módon nem egyszerűen agresszió, hanem van egyfajta démonikusan fenyegető jellege, egyrészt a *mértéktelensége* miatt,⁴⁶ másrészt mert az eredetileg sérelemből, szenvedélyből, indulatból fakadó agressziót tudatos tervezéssel párosítja, ami viszont a kegyetlenség kategóriájába utalhatja át.

A bosszú nehezen ítélné meg a jó/rossz felosztás mentén, hiszen a bosszúállást valamiféle, a későbbi sértett részéről elkövetett igazságtalanság előzi meg (akár valós, akár vélt sérelem ez, mindenesetre olyan jellegű vagy mértékű, ami ellenreakciót vált ki).⁴⁷ Fazekas költeményét valószínűleg azért is lehet újraolvasni, azért hív elő igen

⁴⁵ Ennek értelmezésére és az olvasási módra nézvést lásd SZILÁGYI, *Kegyelem és erőszak*, i. m. 49., illetve DEBRECZENI, i. m., 59–64.

⁴⁶ A *mérték* jelentőségével a *Lúdas Matyi* kapcsán BORBÉLY Szilárd visszatérően foglalkozott említett írásaiban.

⁴⁷ Talán nem véletlen, hogy Fazekas műve egyfelől az önbíráskodás (Lúdas Matyi), másfelől a vagyoni elleni bűncselekmény és a személyi szabadság korlátozása (Döbrögi) jogi iratmintájaként is bemutatásra került. FENYVESI Csaba, *Vagyon elleni bűncselekmények: Fazekas Mihály: Lúdas Matyi = Bűntények a könyvtár-*

sokrétű értelmezéseket, mert nem egyértelmű, hogy ki a jó, ki a rossz, ki is a „hős”, van-e egyáltalán ilyen ebben a műben. Ennek kapcsán ugyanakkor, bármennyire is triviális megállapítás, mégis elgondolkodtató, hogy Fazekas Mihály nyilván bármilyen címet adhatott volna hexameterekben írott művének, ő az egyik szereplő nevét/ alakját választotta.

A Lúdas Matyi írásbeli hagyományozódása a 19. században

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi: Egy eredeti magyar rege* című műve 1815-ben, majd 1817-ben Bécsben látott napvilágot. A magyar színhagyományban fennmaradt mesék programszerű lejegyzése ugyanebben az időszakban és szintén Bécsben kezdődött meg: a császári fővárosban állomásozó magyar közkatonáktól Gaal György, az Esterházy család könyvtárosa gyűjtetett meséket, melyekből egy 17 szöveget tartalmazó válogatást 1822-ben tett közzé németül.⁴⁸ A kötet magyar recepciója elenyésző volt, és nem sokkal volt sikeresebb gróf Mailáth János pár évvel később, 1825-ben szintén németül, Brünmben megjelentetett mesegyűjteménye sem,⁴⁹ amelyet hiába fordított le Kazinczy, mert megbízottjának, az ifjú Toldy Ferencnek sem sikerült rá kiadót találnia. Gaal és Mailáth gyűjteménye is csak évtizedekkel később jelent meg magyarul (1857–1860, 1864) – viszont egyes meséik az 1820-as évek sajtótermékeiben és periodikáiban már felbukkantak, onnan pedig kalendáriumokba kerültek át.⁵⁰

A magyar népmesék lejegyzése a Kisfaludy Társaság népköltési, majd ősvallási tárgyú gyűjtési felhívásaira reagálva, valamint az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* (1846–1848) mutatószövegei nyomán csak az 1840-es évek második felében indult meg. Henszlmann Imre, a legkorábbi magyar mesetanulmány szerzője 1847-ben mindössze negyvenegy kiadott magyar mesét tudott összegyűjteni elemzéséhez – Gaal, Mailáth, valamint a *Népdalok és mondák* meséi mellett a *Lúdas Matyit*, a *János vitézt* és a *Rózsa és Ibolyát*.⁵¹ Az első magyar nyelvű népmesegyűjtemény önálló

szobából: *Interaktív iratmintatár büntetőjogi komplex gyakorlathoz és szakvizsgálóhoz*, szerk. Kiss Anna, Bp., Complex, 2010, 247–268; Uő, *Hogyan ne legyél áldozat? = Csiny vagy bűn?: Kalandozások a jog és az erkölcs (b)irodalmában*, szerk. Kiss Anna, Kiss Henriett, Tóth. J. Zoltán, Bp., Complex, 2010, 43–46.

⁴⁸ *Mährchen der Magyaren*, bearbeitet und herausgegeben von Georg von GAAL, Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822.

⁴⁹ Johann Grafen von MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Maehrchen*, Brünn, J. G. Trassler, 1825.

⁵⁰ GULYÁS Judit, *Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a Hasznos Mulatságokban = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 317–330; Uő, „... úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galériákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai”: *A Muzarion, Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) = Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp. – Pécs, LHarmattan, 497–547.

⁵¹ Henszlmann Fazekas és Petőfi művét együtt, a többi mesétől elkülönítve tárgyalta, az új népmese példaként: „Azon különbséget, mely a régiebb és újabb keletkezett népmesék közt létezik, irodalmunkban is két mese tanúsítja; t. i. Petőfi *János vitéze* és Fazekas *Ludas Matyia*; elsőt a katonaság, másikat a parasztság

kötetként 1855-ben jelent meg, szintén Erdélyi János szerkesztésében, és valójában majd csak az 1860-as évektől, Merényi László és Arany László kötetének megjelenésével vett lendületet a népmesék lejegyzése és gyűjteményes kiadása. Az első magyar népmesegyűjtemény megjelenése (1822) előtti időszakból ugyanakkor a kutatás eddig alig tucatnyi magyar nyelvű meseszöveget tudott azonosítani.⁵² Összességében tehát a *Lúdas Matyi* megjelenése előtti időszak szóbeliségben élő magyar meséiről igen töredékes a tudásunk. A *Lúdas Matyi* megjelenését követően pedig Fazekas művétől független szájhagyományozást különösen nehéz feltárni – mégpedig a szöveg rendkívül erőteljes írásbeli és színpadi expanziója miatt.

Amint azt több elemzés is tanúsítja, Fazekas művének ismeretét a 19. századi befogadók körében jelentősen befolyásolhatták a *Lúdas Matyi* egészen korán, szinte a megjelenést követően azonnal megindult ponyvakiadásai,⁵³ valamint különféle népszerű átíratok, így a Balogh István-féle színmű (1838),⁵⁴ illetve az ennek felhasználásával készült, első ízben 1864-ben megjelent, Tatár Péter készítette *Lúdas Matyi élete és kalandja: Tündéres széphistória 12 versben és 12 képpel* című ponyvakiadvány.⁵⁵ Az írásbeliség szóbeliségre gyakorolt hatása kapcsán az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a *Lúdas Matyi* megjelenése a 19. századi sajtóban,⁵⁶ illetve a századvégi népszerű, nagy példányszámban kiadott gyerekirodalmi kiadványokban szintén befolyásolhatta a mese ismeretét és széles körű elterjedését.

A *Lúdas Matyi* a 19. századi sajtóban

A *Lúdas Matyi* szövege az 1880-as/1890-es években (legalább) három népszerű, nagy olvasótáborral rendelkező sajtóorgánumban is megjelent: 1870-ben az Üstökösben, 1884-ben a Vasárnapi Ujságban és 1893-ban a Pesti Naplóban.

1870 májusában a Jókai szerkesztette Üstökös tette közzé Fazekas Mihály művét az 1817-es kiadás nyomán, az illusztrációkat is megtartva.⁵⁷ A szöveghez fűzött szerkesztői jegyzet a következőképpen indokolta a szövegközlést:

sorsának gondolata költvén, miért azokban e két néposztály szelleme nyilvánul. [...] Ludas Matyi talán az egyetlen politikai irányú magyar nép elbeszélés.” HENSZLMANN, *i. m.*, 317.

⁵² A 19. századi népmesekiadások áttekintése: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Bp., Akadémiai, 2010, 13–37.

⁵³ KOZOCSA Sándor, *A Lúdas Matyi-kiadások története*, MKSz, 1938/2, 123–130.

⁵⁴ BALOGH István, *Ludas Matyi: Bohózat három felvonásban*, kiad. BAYER József, Bp., Franklin; PÓR Anna, *Ludas Matyi százéves útja a népmesétől a színpadig*, Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1963, 99–122.

⁵⁵ Tatár Péter művének elemzését lásd CHIKÁNY, *i. m.* Tatár Péter mese/regeiről tevékenységéről lásd MIKOS Éva, *Regék a magyar előkorból: Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter regekunyhójában = Doromb*, 4, *i. m.*, 387–405.

⁵⁶ Vö. BORBÉLY, *Egy lassan induló írói pálya, i. m.*

⁵⁷ *Ludas Matyi. Egy eredeti magyar rege négy levonásban. Irta F. M., Üstökös, 1870 /19, (máj. 7.), 209–215.*

Több oldalról történt felszólításnak teszünk eleget, midőn e tiszta magyaros humorral irt s irodalomtörténeti tekintetben is felette érdekes művet olvasóinkkal közöljük. E mű ugyanis a Ludas Matyi történetének első, eredeti kidolgozása s annál nevezetesebb, mivel az utánnymot oly példányról készült, melynek sikerült a censura veres ónját kikerülni. A képek is az eredetieknek hű másolatai. E példányok igen ritkák, mondhatnók: unicumok. A közönség közt még itt ott előforduló Ludas Matyi példányai a censura retortáján mentek keresztül, mely indokolatlan aggodalmában megcsonkította s meghamisította a művet. Így pl. Doctor Scorbuntziusnak nem volt szabad németesen beszélni; a növények közt e szó is előfordulván: „szent fű” az erre vonatkozó egész rész kitörültetett. stb. Szerk.

1870-ben Jókai tehát a mű humoros (szórakoztató) mivoltát emelte ki, ami feltehetően az Űstökös karakterét és olvasóközönségének elvárásait figyelembe véve pozicionálta a szöveget, ugyanakkor az újraközlésre kiválasztott 1817-es edíció irodalomtörténeti jelentőségét is felismerni vélte abban, hogy a korszakban közismert szövegváltozatok helyett az újságban ez alkalommal közreadott eredeti (vagyis az autorizált első) kiadás szövege már ritkaságnak számított. Ez arra enged következtetni, hogy a *Lúdas Matyi* írásbeli disszeminációját alapvetően nem Fazekas Mihály szövege határozta meg, hanem az abból készült ponyva- és cenzúrázott kiadások.⁵⁸

Jókai gyerekkora óta ismerhette a művet, egy visszaemlékezésében ügyvéd édesapja komáromi házában, az 1820/1830-as évek fordulóján található „édes magyar könyvek” sorában említette a *Lúdas Matyit*.

Mert az én apám házában még olyan fényűzési cikk is volt található, aminővel a régi nemesi lakók nem igen kérkedtek: könyvtára is volt. Ott találtam én zsenge gyerek koromban az író-asztala melletti thékára sorban fölállítva az irodalom rejtélyes tárházát: a diák és német foliánsokat, a Corpus jurist, Orbis pictust, Conversations lexicont, amik még akkor hét pecséttel lezárt mysteriumok voltak rám nézve; hanem annál jobban beeledzették magukat az emlékembe az édes magyar könyvek, amiknek nagy részét manapság a muzeumi könyvtárakban sem találom többé, szerzőiknek a nevét a történetíró sem jegyezte föl: „Szakadár” ősmagyar verses történet „Mezengyem váráru, melyhez Léta vitéz járul”, – „Rontó Pál”, „Ludas Matyi”, – „Erbia” (érzékeny regény, Abules és Agétás hősökkel), – „Klímius Miklós”, – „Mondolat” gúnyköltemény.⁵⁹

⁵⁸ Kozocsa Sándor a 19. századból a *Lúdas Matyi* első két, Fazekas életében megjelent kiadása után még további kilenc, nem ponyvai kiadást azonosított. KOZOCSA, *i. m.*, 129.

⁵⁹ JÓKAI Mór, *Visszaemlékezések Vörösmartyra, I, Az apai háznál*, Pesti Hirlap, 1900. november 21. (7283), [1–2.]. A szövegben említett művek (a *Lúdas Matyin* és a *Mondolaton* kívül): *Szakadár' esthonnyai magyar fejedelem' bujdosása: a' verselés' gyarapodására irta Peretsényi Nagy László, Posonyban és Pesten*,

1884-ben a Vasárnapi Ujság szintén újraközölte Fazekas Mihály művének teljes szövegét, az 1817-es bécsi kiadás illusztrációival együtt. A szövegkiadás elé írott, viszonylag hosszabb bevezető (anonim) szerzője e szövegközlés szükségességét azzal indokolta, hogy Fazekas műve hallatlan sikere ellenére is kezdett kiveszni a forgalomból.⁶⁰ A rendkívüli ismertséget és olvasottságot a század folyamán a *Lúdas Matyi* azon ponyvakiadásai biztosították, amelyek már az első kiadás után szinte azonnal piacra kerültek és ott évtizedeken át több kiadásban voltak jelen. Tehát az a 19. század végén is érzékelhető volt, hogy a Fazekas-szövegnek a 1864-ben megjelent Tatár Péter-féle átirattól függetlenül és nyilván jóval korábban is megvolt a maga ponyvai terjedése, és ezt a sikert, olvasottságot írta felül a Tatár Péter készítette ponyvai szövegváltozat, amely viszont nem Fazekas műve, hanem Balogh István színműve alapján készült, vagyis egy átirat átirata volt.

Apáinknak s nagyapáinknak kedvenc olvasmánya volt egykor »Ludas Matyi«, e paraszti költemény [...] a műértők észrevették, hogy az alantas hangu póriás tárgy – és a méltóságos versforma közti ellentét még nevelni volna alkalmas a komikai hatást [...] a köznép pedig, mely a versformákhoz nem értett s csak a magyar népdal-rhythmusokat ismerte, a kissé nehézkes hexametereket úgy olvasta, mint a prózát, s meg volt elégedve azzal, hogy jól megértette a keresetlen előadást. *S Ludas Matyit nemsokára minden suhancz ismerte az országban s a gyermekek is el tudták beszélni a tetszetős sujet-t.* [...] másodszer már a szerző adta ki, ismét Bécsben, már 1817-ben [...] A szerző megtartotta barátja [Kerekes Ferenc] előszavát, de maga is irt hozzá egyet s a két előbeszéd a későbbi számos kiadások mindenikében megmaradt. Mert a ponyvára került, de a miveltek közt is nagy kedvességben álló könyvecske igen sok kiadást ért meg, többnyire Debreczenben, évszámmal s évszám nélkül, azonban képek nélkül, hogy annál olcsóbb lehessen. Mert a képes kiadás ára 36 pengő kr. volt; a ponyvaiaké azonban 10–20 kr. közt vál-

Fűskúti Landerer Mihály' költségével, és betűivel, 1802; Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszki Mórítznak életék', Földön, Tengereken álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak Le-írása, a' mellyet Hazánk Dámáinak kedvekért Versebbe foglalt gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális, Pozsonban és Komáromban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1793; Erbia, Pálffy Sámuel által, Pesten, N. Kiss István könyvárosnál, 1805; Klimius Miklósnak Föld alatt való utja, mellyben a' Földnek ujji tudományja, és az ötödik birodalomnak históriája adattatik elől, Babelinus könyves házában találtatott, és deákból magyar nyelvre fordittatott Györfi József veszprémi prókátor által, Poşonban, nyomtattatott 's találtatik Patzko Ferentz Ágostonnál, 1783.

⁶⁰ Egy évtized múlva, 1894-ben Halász Ignác is hasonlóképpen írt: „Kevés költemény tett szert olyan nagy népszerűsége, mint ez. 1839-ben Balogh István a színpadra is vitte, mint Gaál József Gvadányinak a feleskei nótáriusát, és itt sokáig tartotta magát, különösen vidéken. Pesten utoljára 1872-ben adták elő [...] A nép számára Tatár Péter dolgozta át, és ez az átdolgozás a ponyvairodalomnak ma is egyik legkapósabb terméke. [...] az eredeti mind jobban feledésbe merült, tósgyökeres magyar nyelve se tudta a népet az idegenszerű külsővel megbarátkoztatni.” HALÁSZ, *Magyar népmese, i. m., 2.*

takozott, s végre fölvetett Fazekas költeményei gyűjteményébe is, melyet Lovász Imre 1836-ben, nyolc évvel a költő halála után, adott ki. Azóta »Ludas Matyi« lassanként lemaradt a ponyváról is, hacsak Tatár Péter lelketlen átdolgozását nem vesszük számba, a ki tulajdonképen nem is azt, hanem Balogh Istvánnak abból készült allegorikus népszinművét dolgozta át. Kár volna pedig, hogy egészen feledésbe menjen.⁶¹

Az Üstökös és a Vasárnapi Ujság gesztusa azért is érdekes, mert a nyomtatás biztosította különféle megjelenési formák folytonos átfedését és összekapcsolódását tanúsítja: népszerű sajtótermékek közlik újra azt az eredetileg kötetes műként megjelent szépirodalmi alkotást, amely évtizedeken keresztül füzetes ponyvaként terjedt. A 19. század folyamán a sajtó tömegessé válása és egyre diverzifikáltabb formái révén a tömegolvasmányok terén kiszorította a népkönyveket, ponyvákat, amelyek a sajtó újdonságtermelésével ellentétben korábban egy évtizedeken vagy akár évszázadokon át alig változó szövegbázist tartottak életben⁶² – de mint e példákban is látható, magukba is olvaszthaták e népkönyvek anyagát.

Ezek a ponyván terjedő népszerű szórakoztató elbeszélések szinte sztereotip módon tűnnek fel a 19. századi beszámolóiban, ha populáris történetmesélésről esik szó, csakhogy közelebről szemügyre véve gyakran egyáltalán nem (a később megalkotott *folklór* fogalmának megfeleltethető) népmesékről, hanem hosszú időszakon át, nagy példányszámban forgalmazott olcsó ponyvai olvasmányokról van szó, amint ezt például Galgóczy Károly 1845-ből származó, a „kedves nép” körében kedvelt történeteket (köztük a *Ludas Matyit*) felsoroló írása is tanúsítja:

Szép multság az olvasás, legszebb mindazok között, melyeket a régi századok vadságából kiszelidült emberi szív magának szerezhet; érzed ezt te is, ugy-e kedves nép? mert dagad kebled, és a benne kelt boldog érzet szinte paradicsomba ragad, midőn egy szép történet' elbeszélésit hallod, vagy leírását olvasod. Gyakran örülve láttalak én titeket munkás estvéiteken ilyenekkel rövidíteni a dologban töltött időnek hosszát: édes meglepetéssel hallgatám néha ülő munkáitoknál, babtisztítás, kukoriczafosztás, kendermorzsolásnál miként fűszerezétek fáradságaitok' unalmát, vig dalokon kívül, élénken előadott mesékkal: téli hosszú estvékeni egybegyűlésteknél hallám, mint vidámíta fel egy Arglus [!] király, Ludas Matyi, Zöld Martzi, báró Demanx, Rontó Pál' elmésen előadott története, látám [!] milly lágy érzésre gerjesztett a kegyes Genovéva' viszontagságainak leírása, és láttam némelly házaknál illy aprólék történeteket szinte házi kincs gyanánt tartatni.⁶³

⁶¹ Fazekas Mihály „Ludas Matyi”-ja, Vasárnapi Ujság, 1884/33, 522. (kiemelés, közbevetés tőlem)

⁶² Caroline SUMPTER, *The Victorian Press and the Fairy Tale*, New York, Palgrave Macmillan, 2008.

⁶³ *Népszerű gazdasági földmívelés, vagy gazdasági föld-, növény- és munkaismeret, figyelemmel a viszonyokra, melyek hazánkban a földbirtokra nézve, különösen a jobbágy nép irányában állanak*, Az alsóbb

Visszatérve a *Lúdas Matyi* sajtóban megjelent szövegváltozataira, a Pesti Naplóban 1893 márciusában Móka bácsi (vagyis Halász Ignác) adta közre a *Lúdas Matyi* szövegét, kifejezetten gyerekolvasók/hallgatók számára. Halász Ignácnak a Pesti Naplóban saját gyerekirodalmi rovata volt, 1893 és 1895 között szinte minden vasárnap jelent meg tőle mese. A *Ludas Matyi. Mese* címmel közzétett szöveg⁶⁴ Fazekas Mihály művének prózai kivonata, bár Fazekas neve egyáltalán nem szerepel a közleményben, ehelyett Halász Ignác lép fel szerzőként: „Irta: Móka bácsi.” Ez a szerzői szerep annál is inkább érdekes, mert ha összehasonlítjuk a szöveget Halász Ignác négy évvel korábban, a Magyar Nyelvőrben nyelvjárásban közzétett csetényi népmeséjével, akkor egyértelművé válik, hogy a Pesti Naplóban Móka bácsi szerzőségével olvasható *Ludas Matyi* című, gyerekeknek szóló mese a Magyar Nyelvőrben népmeseként publikált szöveg átírata.

Mint említettem, a csetényi népmese ismeretlen mesemondója erőteljesen írássos előképre támaszkodva, Fazekas szűzségét követve mondta el meséjét. Móka bácsi gyerekeknek szánt átírata e „népmese” rövidített és némiképpen átírt változata. Az átírások elsősorban stiláris jellegűek, így például Móka bácsi a régies vagy tájnyelvi kifejezések helyett köznyelveket alkalmazott: *két márvás az ára – két forint az ára; Anyám, én éhajtom a zsihákat döbrögi vásárro – Édes anyám, elhajtom én a libákat, döbrögi vásárra; Aszongya a zácsmajstérnek – Utoljára azt mondja az ácsmesternek; Bemegy a traktér házbo, ott ë kicsikét mulat, mind ëk küső országí doktor – Bemegy egy korcsmába s ott egy kicsikét mulat, mint egy külső országí doktor* stb. Emellett rövidebb magyarázatokat is beiktatott az ifjú olvasók számára.

E változtatásoktól eltekintve a Pesti Naplóban közölt szöveg a népmeseként kiadott változatot követi. Halász egy helyen módosította jelentősebb mértékben a cselekményt: a második verés a gyerekeknek szóló változatban lényegesen enyhébb, szinte jelzésszerű, sőt, a kegyetlenség helyett (egy beteg ember elveréséről van szó) éppen ellenkezőleg, mintegy a hős nagylelkűségét emeli ki: *akkor elövött ëj jó tuskézs botot, asztá aszt a beteg embërt előfokta avvâ a bottâ, asztâ így addig verte, a mig csak mozognyi tudott (375) – elövött egy botot, ráütött egy picinyt és azt mondta: [...] Most elverhetélek téged is, hogy mozogni se tudnál. De meg akarom neked mutatni, hogy küllönb vagyok, mint te, beteg embert nem akarok bántani.*

A hazai néprajzkutatás eddig viszonylag kevés figyelmet fordított a 19. századi sajtóban megjelent mesék feltérképezésére és hatásának tanulmányozására, pedig néhány esetben már így is világos, hogy a nagyközönségnek szánt sajtóban megjelent mesék egy része azután viszonylag hamar folklorizálódott, vagyis vissza/bekerült a szájhagyományozásba. Ennek egyik legjobb példája éppen Halász Ignác egy másik, szintén a Pesti Naplóban közzétett meséje, amely ráadásul a *Ludas Matyi*-mese „női párja”. A már említett, *Az okos Zsófi*-típushoz (AaTh 883B) tartozó mese *Térdszíli*

néposztály használatára írta és a lelkes földes-urak' hazafiui kegyébe ajánlja Galgóczi Károly, Pesten, nyomtatott Beimel József betüivel, 1845, III–IV.

⁶⁴ A *gyermekszobának. Ludas Matyi. Mese*, Irta: Móka bácsi, Pesti Napló, 1893/83, (márc. 19.), 20.

Katica címmel jelent meg 1894-ben.⁶⁵ A mesetípus korábban is ismert volt a magyar nyelvterületen, de a korábbi változatokban rendre megtalálható volt az a kezdő epizód, amely Halász változatából (majd általában a 20. századi variánsokból) már hiányzik (vagyis az, hogy a királyfi meg akarja erőszakolni a hősnőt, ahogy tette azt korábban nővéreivel is), emellett a hősnő jellegzetes neve is Halász változatában bukkant fel először, és terjedt el a későbbiekben. Az elterjedés pedig oly mértékű volt, hogy két évtized múlva, az első világháború idején az Arany-centenárium alkalmából végzett népköltési gyűjtés során Nagyszalontán feljegyezték, majd a Magyar Népköltési Gyűjteményben ki is adták azt a tájnyelvi sajátosságokat is feltüntető szöveget,⁶⁶ amely Halász Ignác Pesti Naplóban közzétett, gyerekeknek szánt és ennek megfelelően átírt meséjének folklorizálódott változata volt – egy olyan kiadványban, amelynek célja egyébként az volt, hogy a „néplelekből lelkedzett nagyszalontai lángelme” folklórtudásának valószínűsíthető forrásait dokumentálja.

A Lúdas Matyi a századfordulós gyerekirodalomban

E mesei szövegváltozatok terjedése nem pusztán az egyre szélesebb olvasóközönset elérő sajtó révén valósulhatott meg, hanem a 19. század utolsó harmadában erőteljesen megélnékelő hazai gyerekkönyvpiac közvetítésével is. Az 1880-as évektől kapott lendületet a népmesék gyerekirodalmi termékként való forgalmazása, a polgárosuló középosztály gyermekeit megcélzó, igényes kiállítású illusztrált kötetek megjelenése. Halász Ignác századfordulón kiadott mesekönyv sorozatában egyebek mellett a korábban a sajtóban megjelentett meséiből válogatott, így látott napvilágot újra a *Ludas Matyi* szövege is, immár illusztrációkkal ellátva, a *Legszebb magyar mesék: Az ifjúságnak és népnek meséli Móka bácsi* című, színes és fekete-fehér képekkel gazdagon díszített kiadványban.⁶⁷

Halász Ignác tehát nemcsak a *Ludas Matyi* nemzetközi mesei párhuzamainak azonosítását célzó törekvések egyik korai képviselője volt, hanem az első, magyar népmeseként feltüntetett (tehát elvileg a szájhagyományból származó) *Ludas Matyi*-variáns közreadója, valamint az ennek nyomán készült, gyerekeknek szánt rövidebb prózai átírat megalkotója, akinek a sajtóban közzétett, majd gyűjteményes formában „az ifjúságnak és a népnek” kiadott meséi nem pusztán a középosztály meseismeretét, hanem a paraszti szájhagyományt is befolyásolhatták.

⁶⁵ *A gyermekszobának. Térdszéli Katica. Mese*, Irta: Móka bácsi, Pesti Napló, 1894/42, (febr. 11.), 23–24.

⁶⁶ *Térdszéli Katica*, elmondta a 74 éves Kertmegi János, lejegyezte Kornya Sándor gimnáziumi tanuló Nagyszalontán, 1915-ben. *Nagyszalontai gyűjtés*, gyűjt. Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyűjtő Szövetsége, KODÁLY Zoltán közreműködésével szerk. SZENDREY Zsigmond, kiad. Kisföldy-Társaság, Bp., Athenaeum, 1924, 202–205.

⁶⁷ *Ludas Matyi = Legszebb magyar mesék: Az ifjúságnak és népnek meséli MÓKA BÁCSI*, első sorozat, Nagy Sándor eredeti rajzaival, Bp., Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai cs. és kir. udvari könyvkereskedés) kiadása, [1897], 212–220. A második „sorozatban” (kötetben) a *Térdszéli Katica* is megjelent (162–173.)

Mindehhez még hozzátehető, hogy a *Lúdas Matyit* „újramesélte” és 1896-ban megjelentette Benedek Elek a *Magyar mese- és mondavilág* legelső kötetében is⁶⁸ – e ténynek pedig meghatározó szerepe lehetett a szöveg 20. századi ismeretére nézve. A *Magyar mese- és mondavilág* ugyanis óriási könyvsiker volt, többféle (díszesebb, kötött és olcsóbb, füzetes) kivitelben és számos kiadásban az 1920-as évekig mintegy háromszázezer példányban jelent meg.⁶⁹ Ezenkívül már az első kiadásnak részét képezte a vallás- és közoktatásügyi miniszter leirata az állami iskolákhoz a mesekötet iskolai könyvtárak számára történő beszerzésére és jutalomkönyvként való felhasználására vonatkozólag.⁷⁰

A népmese-gyűjtés szűrői

Amennyiben az 1538. számú mesetípusnak létezett Fazekas művétől független szóbeli hagyományozódása, akkor kérdés az, hogy ebben az esetben miért nem rögzítették a gyűjtők írásban ezeket a variánsokat. Megítélésem szerint ehhez a 19. századi népmesegyűjtés bizonyos sajátosságai is hozzájárulhattak.

A gyűjtők szelekciója a 20. század közepéig meghatározóan befolyásolta a gyűjtött mesei korpusz jellegét. A mesegyűjtők azt jegyezték fel, amit értékesnek és érdekesnek véltek. A történeti meseanyagot csak a korabeli gyűjtők, szerkesztők és a kiadók szűrőjén (*editorial filter*) keresztül és textualizációs eljárásainak eredményeként ismerjük.⁷¹ Ezek a szűrők különfélék lehettek.

1) *Műfajiak*: a teljes 19. századi népmesegyűjtésre jellemző, hogy elsősorban tündérmeséket (AaTh/ATU 300–749 típusok) rögzítettek a gyűjtők. A műfaji preferencia

⁶⁸ *Ludas Matyi = Magyar mese- és mondavilág: Ezer év meseköltése*, meséli BENEDEK Elek, negyedik kötet, SZÉCHY Gyula szövegrajzaival, Bp., Athenaeum, 1896, 135–139. A *Magyar mese- és mondavilág* javarészt korábban megjelent népmesék átdolgozását adta (kisebb részt Benedek saját gyűjtésén/tudásán alapult). Benedek Elek a tartalomjegyzékben megadta a feldolgozás alapjául szolgáló meseszövegek adatait. A *Ludas Matyi* esetében nem adott meg forrásszöveget.

⁶⁹ Kovács Ágnes, *Benedek Elek és a magyar népmesekutatás*, Ethnographia, 1961/3, 430–440.

⁷⁰ A *Magyar népmesekatalógus*, amely az 1538. számú típus „irodalmi, ponyvai feldolgozásai” sorában két 19. századi ponyvakiadvány mellett egy 1960-ban, külföldre szánt mesekönyvben németül megjelent fordítást tart számon, nem tesz említést sem Halász Ignác, sem Benedek Elek – az előbb említett német nyelvű mesekönyvnl a magyar szájhagyományozásra minden valószínűség szerint valamivel lényegesebb hatást gyakorló – feldolgozásairól.

⁷¹ Az *editorial filter* kifejezés a médiumváltást lehetővé tevő textualizáció (a szóbeli szöveg írásbelivé alakítása és a megcélzott befogadónak való megfeleltetése) során alkalmazott szűrőkre vonatkozik. Lásd Cay DOLLERUP, Bengt HOLBEK, Iven REVENTLOW, Carsten ROSENBERG HANSEN, *The Ontological Status, the Formative Elements, the “Filters” and Existences of Folktales: A Discussion*, Fabula, 1984/3–4, 241–265; Cay DOLLERUP, Iven REVENTLOW, Carsten HANSEN, *A Case Study of Editorial Filters in Folktales: A Discussion of the Allerleirauh Tales in Grimm*, Fabula, 27, 1986, 12–30. Én a továbbiakban egy ennél korábbi fázis, a szövegek – még szerkesztés és kiadás előtti – lejegyzését befolyásoló koncepcionális (ám igen gyakran reflektálatlanul működő) szűrőkről beszélek.

olyan erőteljes volt, hogy a 20. század második felében komoly erőfeszítéseket kellett tenni annak érdekében, hogy például a magyar állatmesék katalógusát létre lehessen hozni, mivel az azt megelőző száz évben a szóbeliségből feljegyzett állatmesék (300 típus tartozik ide, AaTh/ATU 1–300) száma minimális volt. Hasonlóképpen kevés (gyerekek által vagy gyerekeknek mesélt) egyszerű (sokszor rímes-ritmikus) formulamesét jegyeztek fel a gyűjtők.

2) A műfaji szűrő mellett hasonlóan erőteljes (ön)cenzúra működött az írásbeliség kapcsán: a 19. század második harmadától az írásbeliség (szépirodalom vagy ponyva, kalendáriumok, olvasókönyvek) hatása negatív tényezőnek számított, amikor a „tisztá” (az elit kultúra hatásaitól érintetlen) népköltészet megtalálása és dokumentálása volt az elsődleges cél. 1867-ben Arany László arról írt nagy mesetanulmányában, milyen fontos a megfelelő adatközlő kiválasztása: a katonák például, mivel túl sok kulturális csere és szociális interakció részesei voltak, Arany szerint már nem tudták meséikben képviselni a naiv természetesség stílusideálját.⁷² Azokat a szövegeket tehát, amelyek a tapasztalt gyűjtő műfaji kompetenciája szerint irodalmi/írással hatást tükröztek, vagy ilyen forrásból származhattak, mellőzték.⁷³

3) Szintén a 20. század közepéig korlátozó elem volt a gyűjtés során az a felfogás, amely szerint a gyűjtőnek „új” típust kellett rögzítenie – vagyis a már ismert mesetípusok egy-egy újabb variánsának rögzítése feleslegesnek, vagy jobb esetben másodrendű tevékenységnek tűnt. Az 1872-től 1924-ig megjelent reprezentatív népköltési gyűjtemény-sorozatban, a Magyar Népköltési Gyűjteményben rendre visszatérő elem volt a gyűjtők mentegetőzése amiatt, mert olyan mesét is közölnek, amely – helyesebben: amelynek egy variánsa – korábban már megjelent.

A Fazekas Mihály meseismeretének forrásáról kialakított képzetek és érvek néhány jellegzetességéről

A mű szakirodalmát visszatérően meghatározó (illetve azon elhatalmasodó) kérdés, vagyis a *Lúdas Matyi* forrásának azonosítása nemcsak filológiai természetű problémának tűnik, hanem valóban az értelmezést is befolyásoló körülménynek, hiszen amennyiben Fazekas a szájhagyományból vette a szüzsét, akkor nagyvonalú

⁷² ARANY László, *Magyar népmeséinkről*, Budapesti Szemle, 1867/26–27, 225.

⁷³ Ennek illusztrálására egy példa Berze Nagy Jánostól: „A nép fia a közlésnél rendszerint szeret arra hivatkozni, akitől közleményét hallotta. A forrás, amelyből merít: az öreg szülők vagy a gyermekkori környezet. Voltak, akik szintén ezekre a forrásokra utaltak, de, amikor rájuk sütöttem, hogy kalendárium-ból vagy más könyvből olvasták, restelkedve ismerték el az igazságot. Ezeknek közlését természetesen figyelembe sem vettem.” *Baranyai magyar néphagyományok*, I, gyűjt., szerk., jegyz. BERZE NAGY János, Pécs, Kultúra könyvnyomdai műintézet, 1940, XV. Ez a megjegyzés azért is érdekes, mert Berze Nagy egy korábbi gyűjteménye, amely egyetlen falu, a Heves megyei Besenyőtelek mesei repertoárját mutatta be, igazolhatóan számos ponyvamesei eredetű szöveget tartalmazott. Ennek elemzését lásd DOMOKOS Mariann, *Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai*, Ethnographia, 2016/4, 543–567.

emancipációnak lehetünk tanúi: nemcsak a „mese” műfaj, hanem az elnyomott paraszti hős irodalomba való beemeléseként lehet szemlélni a művet, vagyis több szempontból is kezdeményező gesztusként lehet értelmezni.

A *Lúdas Matyi* forrásának azonosítására tett kísérletek során az értelmezések egy jelentős részének jellegzetes vonása az, hogy mivel feltételezik a népi eredetet, ezért feltételezik a szóbeli eredetet is. Ennek megfelelően az 1804 után évtizedekkel vagy akár másfél évszázaddal később rögzített, szóbeliségből származó variánsok esetén sajtósági előfeltevésekkel élnek.

1) Ha egy szövegtípus ismert egy adott lokális közösség szájhagyományában (mint láthattuk, jelen esetben az 1889–1961 közötti időszakból vannak erre vonatkozó adatok), akkor azt évtizedekkel, évszázadokkal korábban is ismerték ugyanott.

2) A 18–19. század fordulóján Fazekas Mihály pedig úgy ismerhette meg a mesetípust, hogy maga is azon lokális közösség részese volt legalább átmenetileg.

Annyira alapvető ennek az összefüggésnek a feltételezése, hogy ha Fazekas és az adott lokális egység közötti kapcsolat kimutatására létezik adat, akkor az mintha bizonyítékként szolgálna az irodalmi mű eredetének kérdésére (és fordítva, ha nem mutatható ki, hogy Fazekas megfordult volna az adott helyszínen, akkor komoly dilemmát okoz, hogyan ismerhette meg mégis a költő a szüzsét).

Ezen előfeltevésektől és érvelési mintáktól eltérően úgy gondolom, nem lehet (vagy csak megszorításokkal és igen reflektált módon) levezetni egy meghatározott időszak és közösség szájhagyományából automatikusan (és anakronisztikusan) egy évtizedekkel vagy akár évszázadokkal korábbi állapotot. Ez a szóbeli kultúra teljesen merev, változásra képtelen (halott) preparátum szemlélete, amely feltehetően a népköltészet, népi kultúra archív, konzervatív jellegéről kialakított képzetekből fakad. Amikor a népi kultúra „felfedezése”, jelentésekkel és értékekkel való felruházása megtörténik, az az indusztriális, városi modernitás közegében megy végbe, amelyhez képest a földművesek falusi, szóbeli hagyománya valóban statikusnak tűnt (egzotikus másságát és értékes voltát többek között ez a nosztalgikusan szemlélt időtlenség és változatlanág adta). Elképzelhető természetesen, hogy egy lokális közösségben 1889-ben, 1943-ban vagy 1952-ben rögzített variáns azt jelenti, hogy az adott lokális közösségben már a 18–19. század fordulóján is ismert volt ez a mese – csakhogy erre vonatkozólag általában sem ezt megerősítő, sem ezt cáfoló bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.

További probléma, hogy a *Lúdas Matyi* szövegpárhuzamaként felderített, különféle lokális, regionális, nemzeti szájhagyományból rögzített szövegek általában kontextus nélkül kerülnek elő, és szolgálnak az érvelések alapjául, miközben nem tudni, ki mesélte a szöveget, ő honnan tanulta, a mese mennyire terjedt el az adott lokális közösségben stb. Mintha egyetlen ember által egy adott időpontban elbeszél (majd az írásbeliségben de-, illetve rekontextualizált) mesevariáns minden további nélkül kiterjeszhető lenne, és egy egész lokális, regionális, nemzeti közösség időtlen és változatlan tudásaként funkcionálna.

Eltekint ez a megközelítés a szóbeli kultúra regionális tagoltságától és a párhuzamos különidejűségtől, a passzív és az aktív tudástól, az egyes személyek és közösségek eltérő repertoárjától. Eltekint attól is, hogy a mesemondás olyan közösségi rítus volt, amelybe idegen (mint amilyen egy idegen ajkú és eltérő kulturális nívón álló, magasabb szociális státusszal bíró katona) igen nehezen nyerhetett volna bebocsátást (egy moldvai falusi közösség esetében).⁷⁴ Holott Fazekas Mihálynak, ahhoz, hogy egy ilyen jellegű kulturális cserében részt vegyen, nem feltétlenül kellett volna személyesen Moldvában, Franciaországban, Norvégiában, Erdélyben vagy Szicíliában járnia ahhoz, hogy egy ilyen lokalizációjú mesét megismerjen, amikor bármelyik katonatársától hallhatott ilyet, hiszen a katonaság izolált közössége a mesemondás, a meserepertoárok kiépítésének és kibővítésének egyik legjellegzetesebb intézményes kerete volt.⁷⁵

Már a Grimm fivérek ikonikus mesegyűjteményének, a *Kinder- und Hausmärchen*-nek is egyik fő adatközlője egy nyugalmazott dragonyos őrmester, Friedrich Krause volt,⁷⁶ Gaal György több mint száz mesét számláló kéziratot tudott összeállítani a katonák meséiből, Mailáth János pedig az 1820-as években a magyar mesemondás egyik fő jellegzetességét abban látta, hogy míg Nyugat-Európában a (városi) gyerek-szobák és a (falusi) fonók voltak a mesemondás fő helyszínei, addig a magyarok körében leginkább a pásztorok és a katonák körében lehetett meséket hallani.⁷⁷ Egészen a 20. század közepéig, még a II. világháború idején is bevett gyakorlat volt, hogy a magyar hadsereg közkatonái lámpaoltás után, akár parancsra mesét mondtak esténként egymásnak.⁷⁸

⁷⁴ Erre is felhívta a figyelmet SZILÁGYI Márton tanulmányában: *Kegyelem és erőszak, i. m.*

⁷⁵ A 18–19. századi nyugat-európai (különösen a francia) katonaság speciális társadalmi állását, kulturális gyakorlatait, a színhagyományozással, történetmeséléssel való kapcsolatát, a katonák sajátos meserepertoárját vizsgálta több, folklorisztikailag is igen tanulságos munkájában az oxfordi történész, David Hopkin. Nem lenne érdektelen ebből az aspektusból is szemügyre venni Fazekas munkásságát. David HOPKIN, *Soldier and Peasant in French Popular Culture, 1766–1870*, Woodbridge, Boydell and Brewer, 2003; Uő, *Storytelling, Fairytales and Autobiography: Some Observations on Eighteenth- and Nineteenth-Century French Soldiers' and Sailors' Memoirs*, *Social History* 2004/2, 186–198; Uő, *'The Tinderbox': Military Culture and Literary Culture from Romanticism to Realism = A History of the European Restorations, II, Culture, Society and Religion*, ed. Michael BROERS, Ambrogio A. CAIANI, Stephen BANN, London, Bloomsbury Academic, 2020, 130–140.

⁷⁶ NAGY Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről = A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 40–41.

⁷⁷ MAILÁTH, *i. m.*, 279.

⁷⁸ Néprajzi gyűjtések adatai a hadseregben még a 20. században is intézményesített formában működő mesemondásról: KOVÁCS Ágnes, *Kalotaszegi népmesék*, Bp., Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarágtudományi Intézete – Franklin Társulat, 1944; BALASSA Iván, *Karcsai mondák*, Bp., Akadémiai, 1963, 40; BÉRES, *i. m.*, 15; NAGY Géza, *Karcsai népmesék*, Bp., Akadémiai, 1985, I, 22, 41; VILLÁNYI Péter, *Tündérmesék a zabari néphagyományban*, Debrecen, KLTE, 1989, 39–40.

Hasonlóképpen jellegzetes terepe volt a mesemondásnak a (protestáns) kollégium is – márpedig Fazekas esetében ez sem elhanyagolható tényező. A 18–19. század fordulójáról, illetve a 19. század első évtizedeiből a debreceni és a sárospataki református, valamint a székelykeresztúri unitárius kollégiumból, a 19. század derekán a nagykőrösi református gimnáziumból vannak a diákok mesemondására, mesehallgatására vonatkozó adataink.⁷⁹ Vagyis a *Ludas Matyi*-mesetípus megismerése, a szóbeliségből való átvétele (ha szóbeli volt a forrás egyáltalán) nem szükségszerűen egy adott lokális közösség felkeresése révén valósulhatott meg. Fazekas Mihály életútja során a korabeli kulturális csere két rendkívül jellegzetes intézményéhez is kapcsolódott (katonaság, kollégium), ahol különféle régiókból származó társai révén különféle forrásokból származó változatos történeteket ismerhetett meg.

Végezetül, a *népmese* = *szóbeliség* azonosítás miatt elmarad azon lehetőség végiggondolása is, hogy Fazekas a szóban forgó mesetípussal olvasmányai révén találkozhatott. A magyar nyelvű nyomtatott populáris (világi, szórakoztató, narratív, prózai) írásbeliség szövegei a 18–19. századból javarészt feltáratlanok. Hiányos a forrásanyag, a 19. század közepe előtti időszakból például jóformán nem maradt fenn magyar nyelvű ponyvamese. A meglévő töredékes forrásokat sem tárták fel, és vizsgálták szisztematikusan ebből a szempontból. Azt is figyelembe kell venni, hogy Fazekas nyilván nemcsak magyar nyelvű – azóta elenyészett – populáris olvasmányokat ismert. A korabeli magyar kultúrára legnagyobb hatást gyakorló német írásbeliségben például egészen nagy volumenű szövegtermelésről lehetett szó, több száz mesekiadvány bibliográfiai adatai ismertek a 18. századból.⁸⁰ Az olasz és francia, illetve a keleti, majd németre fordított mesék divatjáról, annak megérkezéséről tudósít a 18. század közepén-végén egyre több magyar forrás is (Verestói György, Kónyi János, Farkas Antal, Szilcz István, Csokonai, Dugonics András). A fordításokban, populáris nyomtatványokban terjedő szövegek azután átkerülhettek a szájhagyományba is, onnan pedig a 19. századi népköltési gyűjteményekben már népmeseként bukkantak fel.

A meseszövegek ezen többirányú terjedésére, változó státuszára (szépirodalom, populáris irodalom, szájhagyomány) és változó mediális közegére vonatkozólag rendkívül szemléletes példa az a levélrészlet, amelyben a *Magyar Mythologia* elkészítése érdekében hatalmas kéziratos mesegyűjteményt összeállító Ipolyi Arnold az első átfogó magyar népköltési gyűjteményben, vagyis az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák*ban 1848-ban megjelent, Bartók Gábor máramarosszigeti tanár gyűjtéséből származó *Hófehérke*-variáns elterjedésének hátterét fejtette fel: „Az illető »Világ szép asszonyára« tökéletesen igazságod van hogy ez közvetlen átvevés a németből,

⁷⁹ A kollégiumi mesemondásra vonatkozó adatok összefoglalása: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt...”, *i. m.*, 128–130. Lásd még *Az Arany család kéziratos mese- és találósügygyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*, s. a. r. DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas, MTA KIK, 2018, 62–63.

⁸⁰ Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: vom Feenmärchen zum Volksmärchen*, Stuttgart, Metzler, 1988.

nem ugyan Mus[äus]. Richildejából melyben ez a jobb német népmesét elrontotta, de a tasend »tausenschönchenből[!]« melyet már a régebbi német kalendáriomokból írtak ki a magyarok s így jött ponyvairódmunkba onnét a nép közé s Erdélyihez etc etc.»⁸¹

A mesék terjedésének módja a 18–19. században tehát már a magyar kultúrában is feltétlenül az írásbeliség és a szóbeliség folytonos egybefonódását valószínűsíti.⁸² A *Lúdas Matyi* a 19. század derekára, amikor a magyar népmesegyűjtések lassan és szórványosan megindultak, három-négy évtized leforgása alatt a ponyvai megjelenéseknek és a színpadi átdolgozásoknak köszönhetően az egyik legismertebb mesei szüzsé lett, amely a korabeli magyar társadalom szinte minden szegmensét képes volt elérni. Folklorizálódhatott, vagyis visszakerülhetett a szájhagyományba is – ehhez nem volt szükség még arra sem, hogy a mesemondó írni-olvasni tudjon. Elegendő volt, ha a mikroközösség egyetlen tagja (f)el tudta olvasni a könyvet, ponyvafüzetet, újságot, hiszen egy megfelelő gyakorlattal rendelkező, jó mesemondó hallás után is képes a szájhagyományozás mechanizmusainak megfelelő, működő (hatni képes) narratívát létrehozni.⁸³

A *Lúdas Matyi* hatásának és ismeretének mértékét nem pusztán a ponyván, majd később, a 19. század utolsó harmadától a sajtóban és a gyerekirodalom részeként közreadott szövegek, hanem már a kezdetektől a színpadi előadás is rendkívülien megnövelhette, hiszen ez esetben nem volt szükség az írásbeliség médiumára a befogadáshoz. Összességében tehát a *Lúdas Matyi* hiányzó magyar népmese-variánsainak problémája kapcsán úgy vélem, rendkívül kétséges, hogy a 19. század második harmadától megélénkülő magyar népmesegyűjtés képviselői egy ilyen mértékben közismert, populáris narratívát népmeseként rögzítettek volna, és hogy fenntartható lett volna az 1538. számú mesetípusnak a *Lúdas Matyitól* független hagyománya a magyar szóbeliségben.

⁸¹ Ipolyi Arnold Csaplár Benedeknek, Zohor, 1854[?] január 22. A levélrészletet Domokos Mariann tárta fel és közölte a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárából. DOMOKOS Mariann, *A Hóleány története = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2019, 244.

⁸² Rudolf SCHENDA, *Semiliterate and Semi-Oral Processes*, *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies*, 2007/1, 127–140; Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Fairy-Tale Origins, Fairy-Tale Dissemination, and Folk Narrative Theory*, *Fabula*, 2006/3–4, 211–221.

⁸³ Szép példa erre az írni és olvasni sem tudó Kolczjár Anna esete, aki az 1820-as években a Dunántúlon, a sárosi Esterházy-kastélyban szolgált pesztonkaként, majd az 1870-es években már idős asszonyként mesélte el a gyűjtőnek a Siegwart-regény folklorizálódott változatát. A Barczafalvi Szabó Dávid fordította regényt évtizedekkel korábban a grófi család felolvasásai során hallotta. A szépirodalmi művek elhúzódo populáris recepciójáról lásd BALLAGI Aladár, *Sigvárd: Népmese*, ItK, 1892/1, 120–128; MARGÓCSY István, *Sigvárt apológiája*, ItK, 1998/5–6, 655–667.

GULYÁS JUDIT
tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet
gulyas.judit@btk.mta.hu

The Oral and Written Transmission of a Literary Tale (Lúdas Matyi) in the 19th Century

Abstract: *Lúdas Matyi* (‘Matthew, the Goose Keeper, an original Hungarian tale’), an epic poem written by Mihály Fazekas in 1804 (published in 1815 and 1817 in Vienna), is the earliest known Hungarian variant of the tale type ATU 1538 (*The Revenge of the Cheated Man*). The poem has been interpreted as a pioneer work that introduced a peasant hero as well as the genre of the (despised) tale into Hungarian literature. Yet, hardly any variants of this tale type have been recorded from Hungarian oral tradition in the past two centuries. The author investigates this seeming contradiction, and analysing the eight oral variants as well as popular literacy argues that it was precisely the immense (written and theatrical) popularity of the plot that probably hindered the survival of an independent oral tradition of this tale.

Keywords: ATU 1538 The Revenge of the Cheated Man, Schwank, literary tradition, popular literacy, oral tradition, folklore

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/130-159.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklór és populáris irodalmi kapcsolataihoz

Az alábbiakban – Fazekas Mihály művészetének újragondolása kapcsán – kísérlet történik egy másodlagosnak számító alkotás, a *Debreczeni Magyar Kalendárium* függetlenségének értelmezésére.¹ A kalendáriumi történetek, valamint az egész kalendáriumi szövegfolyamat cementáló szerkesztői koncepció értékelésével egyrészt Fazekas szerzői életművének forrásvidéke kerül az érdeklődés középpontjába. Másrészt nem csupán az irodalmi munkásság, hanem a személyiség is: az íróság mellett számos egyéb területen tevékenykedő, újíto szellemű felvilágosult gazdálkodó, városatya gondolkodásmódjába, egész életfelfogásába próbálnak jelen sorok bevilágítani.

A Fazekas Mihály életművének, tudományos és közéleti munkásságának újraértékelése nem csupán Fazekast magát érinti, a hasonló vállalkozások szükségszerűen maguk után vonják a hatás- és befogadástörténet revízióját is. Fazekas neve az elmúlt hatvan évben szorosán összekapcsolódott monográfiája, művei összkiadásának sajtó alá rendezője, Julow Viktor nevével. Ha a 21. században Fazekas életművét akarjuk új megvilágításba helyezni, az óhatatlanul Julow Viktor munkásságának értékelésével is együtt jár, aki Fazekast nem csupán művei alapján mutatta be, hanem a költői hagyatékot az életúttal tükröztetve tárta az olvasók elé, s az egyént tágabb közössége, a debreceni polgárság közegeiben is vizsgálta.² Az életrajzot és a művet, valamint a környezet-tanulmányt a maga komplexitásában jelenítette meg, ezzel egy jól dokumentált pálya nem csupán irodalomtörténeti, hanem társadalom- és mentalitástörténeti forrásként is szolgált számára, s helyenként egy mikrotörténeti elemzés erényeit is megcsillogtatta.³ Nemcsak az motiválhatta a társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatot, hogy egy elismert, az utókor által is számon tartott, sőt, meg lehet kockáztatni, népszerű szerzőről

¹ A tanulmány az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982. A kötet koncepciójáról lásd MEZEI Márta, *Julow Viktor: Fazekas Mihály*, Irodalomtörténet, 1983/4, 985–993.

³ Ez esetben a szó szoros értelmében vett mikrotörténetről nem beszélhetünk, bár nehéz megállapítani, hogy Julow Viktor hallott-e erről a módszertani irányzatról, s ha igen, milyen mélységben ismerte, a fogalom ugyanis már az 1950-es évek vége óta létezett. A mikrotörténelem kifejezés emlegetése ebben a kontextusban inkább az utókor tapasztalatainak és élményeinek múltba vetítése. Ugyanakkor Julow műve több ponton emlékeztet egy évtizedekkel későbbi kísérletre, Szilágyi Márton Csokonairól írott monográfiájára. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014. A mikrotörténet-írás magyar nyelvű elméleti összefoglalását ír Szijártó M. István is kiemeli, hogy nem csak akkor beszélhetünk mikrotörténeti leírásról, ha a szerző tudatosan választotta ezt a módszertani keretet művéhez, hanem olyan esetekben is, amikor csupán elvek és módszerek véletlen egybeeséséről van szó: SZIJÁRTÓ M. István, *A mikrotörténelem = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. Kovács István, Bp., Osiris, 2006, 500–520.

van szó, hanem az is, hogy Fazekas számára az írás fontos dolog volt, valamint különböző hivatali tisztségei kapcsán róla és körülötte is sokféle dokumentum keletkezett, és maradt az utókorra. Ezek a lenyomatok pedig alkalmassá tették őt a társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatra is.

Az alábbiakban szándékoltan háttérbe szorul némileg az irodalmi életmű, hogy az alkotó gondolkodásának, szemléletmódjának gyakorlatias aspektusai kerülhessenek előtérbe, s a társadalom- és mentalitástörténeti szempont egy kommunikációtörténetivel bővüljön.

Anekdóták, példázatok, tréfák a Debreczeni Magyar Kalendáriumban

A *Debreczeni Magyar Kalendárium* egyike korai népfelvilágosító jellegű populáris olvasmányainknak.⁴ Emellett Fazekas fiziko-teológiai meghatározottságának egyik fontos bizonyítékát is jelenti.⁵ A kalendárium Fazekas Mihály szerkesztésében megjelent évfolyamai szakítani igyekeztek a naptárak kora újkorban kialakult hagyományaival, főként az asztrológiai alapú időjóslassal és politikai prognosztikkal.⁶ Fazekas csillagászati ismeretterjesztéssel helyettesítette az asztrológiát,⁷ emellett a felvilágosodás különböző, gyakorlatban hasznosítható tapasztalatait igyekezett átadni olvasóinak a kalendárium segítségével. Ezzel a két eszközzel próbált eljutni a népfelvilágosodás tulajdonképpeni céljához, amely a hiedelemalapú, mágikus gondolkodást a racionális gondolkodásra kívánta felcserélni.

Az alábbi sorok a Fazekas Mihály által szerkesztett kalendárium rövid prózai szövegeit vizsgálják elsősorban, azok eredetének és párhuzamainak, illetve lehetséges hatásának feltárása érdekében. A magyarországi kalendáriumi rövid próza forrásvidékén nehéz eligazodni. Ezek a szövegek a legtöbbször fordítások, esetleg más nyelveken megjelent anekdota-gyűjtemények egyes darabjainak kivonatai, vagy korábbi külhoni, ritkábban hazai kalendárium-évfolyamok szövegeinek kompilációi. A *populáris olvasmányok*,⁸ amely kategóriába a kalendárium is tartozik, ugyanis nem

⁴ JULOW, *i. m.* 387–388.

⁵ Fazekas és a fiziko-teologizmus kapcsolatáról lásd DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld, 2019/10, 67–71, 81–83; A fiziko-teologizmusról általában lásd IMRE Mihály, *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 227–274.

⁶ A magyarországi kalendáriumok korai történetéről lásd DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003. (Az asztrológiai vonatkozásokról *uo.*, 122–135.) Fazekas kalendáriumának népfelvilágosító tendenciáiról a kalendáriumok összefüggésében lásd KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 33.

⁷ Lapszámunkban Zsoldos Endre tanulmánya ad kimerítő elemzést a tárgyban: ZSOLDOS Endre, *Fazekas Mihály: csillagászat és kortan*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 204–226.

⁸ A fogalom a svájci folkloristától, Rudolf Schendától származik, aki a német nyelvterületen tudományos kutatómunka tárgyává tette az alapfokon iskolázottak számára készült nyomtatványokat. Az eredeti ki-

túlzottan tisztelték a szellemi magántulajdont azokban az időkben sem, amikor már létezett a szerzői jog.⁹ A korábbi évszázadokban pedig az egyes nyomtatványokban megjelent tartalmi elemeket, lett légyen szó szövegekről vagy képekről, egyenesen közös tulajdonnak tekintették.¹⁰ Az idegen nyelvű forrásokat valószínűsíti, hogy a történetek többnyire más európai országokban, francia, német, esetleg angol nyelvterületen, sőt orientális környezetben, például török, arab vagy perzsa városokban játszódnak, s akadnak köztük antik témák is. A főszereplők szinte valamennyi szövegben, ahol megnevezik őket, idegen nevekkal rendelkeznek. A szövegek a korabeli fordítástechnika esetlenségével, esetlegességeivel terheltek. A tréfás történetek, csattanós anekdoták nemzetközi vándormotívumokból építkeznek, amelyek feltehetően szóban, de épp annyira írásban is hagyományozódtak, variálódtak évszázadokon keresztül, egyes szüzséket egészen a középkori, vagy akár az ókori írásbeliségig is vissza tudunk vezetni.

A debreceni kalendárium szövegei a kalendáriumi anekdoták sajátos csoportját képviselik, többségük valamilyen tanulságot fogalmaz meg, erkölcsi példázatot állít olvasói elé. Ez a típus nem teljesen ismeretlen a kalendáriumokból, de nem is tipikusan jellemző erre a zsánerre. A kalendáriumok függelékei kedvtelésre, időtöltésre, illetve okulásra, tanulásra szolgáló olvasnivalót kínálnak (ezt esetenként a címlapjukon is jelzik, oktató mulattató és más hasonló jelzőket használva), az alapvető műfajt jelentő szövegfajtájuk az anekdota, amelynek lehet ugyan tanulsága, akár erkölcsi jellegű is, de lényege a csattanós befejezés, a humor.

Az alábbiakban egy lista következik azokról a debreceni kalendáriumban olvasható szövegekről, amelyeket az anekdota, a tréfa, a fabula, vagy a példázat műfajába, esetleg ezek valamiféle szintézisébe lehet sorolni.

CÍM	ÉV	Tartalom, tanulság, forrás	MŰFAJ
A' szerentsétlen Paputsock	1819	A fősvénység okozta bűnök előbb-utóbb az emberre visszahullnak. <i>Bűn és bűnhődés.</i>	monda, példázat
Ritka példája a' bátorlelkűségnek	1819	Példázat egy nyugalmazott kapitányról, aki fél a házába betörő gyilkosokkal szembeszállni.	példázat
A' Prütsők és a' Hangya	1819	Beosztásra, takarékosagra, előrelátásra oktató példázat. Ezópuszi mese.	fabula
A' Tövisedisznó és a' Vakondak	1819	„Fogadd be a tótot, kiver a házadból!” – közmondás tanulságai. August Gottlieb Meissner gyűjteményéből származhat, vagy annak valamelyik átíratából.	fabula

fejezés populäre Lesestoffe. Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1970.

⁹ BÉKÉS István, *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Bp., Minerva, 1966, 182.

¹⁰ DUKKON, *i. m.* 121–122.

A jó Fiú	1820	Elbeszélés egy állhatatos ifjúról, aki zsoldosnak áll, hogy jövedelméből apját a rabságból megszabadíthassa.	novella
A' megsalatkozott idő proféták	1820	Időjóslassal kapcsolatos felvilágosítás, a hiedelmek káros mivoltát igyekezik bizonyítani.	példázat
A' Virtusnak és a' Világi-gyönyörűségnek Herkulessele való Beszélgetése	1820	Antikizáló allegorikus történet.	paramythion
Drágánn venni, oltsonn adni, okos Kereskedés	1820	Pragmatikus ismeretek a kereskedelem működéséről.	gyakorlati útmutatás, példázatszerűen
A' Jötevőségnek és Háládatosságnak igen szép példája	1820	Az erkölcsi nemesség és a jó szándék megtérül.	példázat
A' Fösvény és a' Majom	1820	A fősvénység elnyeri büntetését.	tréfás példázat
Igazságos kárvallás	1821	<i>Bűn és bűnhődés</i> típusú történet egy tolvaj parasztról, aki meglakol a kihágásért.	monda, anekdota
A' szegény Flink Suszter, vagy az Isteni Gondviselés példája	1821	Aki segít magán, azt az Isten is megsegíti. A Gondviselésbe vetett hitet erősítő történet.	példázat
A' pajkosság veszedelmes következése	1821	<i>Bűn és bűnhődés</i> sémájára építő történet: a főszereplő meglakol azért, mert kísértettel ijesztgetett valakit. Büntetésből maga is kísértetet lát, amitől nem is tud megszabadulni.	monda, példázat
A' Megtérés	1821	Egy almatolvaj megbánja tettét.	novella
I-só Osmannak nevezetes szavai az ő halálos ágyában	1821	Az élet végességéről szóló tanítás.	novella
Intő példa a' Szülékhez	1821	Babonák, hiedelmek káros hatását bemutató történet, a gyermekijesztők veszélyességére hívja fel a figyelmet.	példázat
A' nemes szívű Kozák	1821	A jó barát a bajban is segít.	anekdota
A' vesztegetés szomorú következései	1822	Valóságos krimi vagy rémtörténet egy többszörös gyilkosságról, a végén pedig a jogos büntetésről. <i>Bűn és bűnhődés</i> .	monda
A' Barátok	1823	A jócselekedetek a legjobb barátok, elkísérnek a sírig.	példázat
Az álom beteljesedése	1825	Az álmok valóra válhatnak.	monda

A' levesnek bizonyító ereje	1825	„Uraim! Kentek olyanok, mint ez a' leves. Egyenként véve mind jók kentek, de ha együvé fogódnak, már akkor semmire kellők.”	anekdota, példázat
A' Vagyon szeretete	1825	A főszereplő gyermeknek semmi nem elég. Mindez igaz a felnőttekre is.	példázat, tréfa
Öregség példája	1825	Aki mértékletesen él, nem iszik, sokat mozog, az sokáig élhet.	példázat
Az elmés Katona	1825	A főhős nemes bosszút áll fukar szállásadóján.	anekdota
Tudós Vetélkedés	1826	Egy tudós elme szellemes ríposztja.	tréfa
Világítás	1826	Rövid, frappáns állásfoglalás a felvilágosodás értékrendje mellett.	tréfa
Melyik igaz	1826	Helyzetkomikumon alapuló vicc.	tréfa, vicc
Külömbőség (sic!)	1826	Szójátékon alapuló vicc.	tréfa, vicc
Elmés magamegigazítás	1826	Okos ember alkalmazkodik a beszélgetőpartneréhez.	tréfa
A' Szokás ereje	1826	A megszokások helyett az új is lehet kedvező.	anekdota
Az Anténor Alma [sic! Álma]	1827	Élj igazán és megelégedve: „bóldoggá úgy lehetsz!”	allegorikus példázat
Különös Privilegium	1827	Wieland <i>Abderitákjának</i> epizódjaira emlékeztető és arra reflektáló anekdota.	anekdota
Különös Történet, és Per	1828	Csodás történet egy élve eltemetett lányról, akit szerelme kiás a sírból és feltámaszt.	monda

1, Műfaji problémák a Kalendárium függelékében

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy itt olyan összetett műfaji képlettel van dolgunk, amely alapvetően két műfaj, az anekdota és a példázat határán áll, s emellett olykor a tréfa, tréfás mese vagy a vicc műfajokból is kölcsönöz elemeket, esetenként a novellával, a novellamesével, illetve más, folklór vagy irodalmi műfajokkal is érintkezik, mint például a bűnügyi történet, illetve rémtörténet. Az előttünk fekvő kalendáriumsorozat rövid történetei szinte soha nem képviselik tisztán valamelyik műfajt, többnyire legalább kettő sajátosságait viselik magukon. Vannak szövegek, amelyekben az egyik műfaj jellemzői domborodnak ki jobban, s vannak olyanok, amelyekben a másiké.

A templomi prédikációk alapjául szolgáló exemplumok már a középkor utolsó századaitól éltek a humor lehetőségével. Különösen igaz ez a húsvétvasárnapi istentiszteleteken elhangzó szentbeszédek, igehirdetések alapjául szolgáló történetekre, amelyeknek a kora újkor folyamán kötelező elemévé vált a szellemes élc, amellyel az alapvető emberi hibákat, gyarlóságokat igyekezett a lelkész nevetségessé tenni, így óvva híveit az eltévelyedésektől, túlzásoktól. A példázatoknak tehát időnként eszköze, segítője lehetett a humoros anekdota, vagy tréfa, a fordítottja azonban ritkább. A kalendáriumok rövidprózái alapvetően a humorra élezettek, legtöbbjük a tréfa vagy anekdota műfajába sorolható, de a templomi exemplumok kalendáriumi megjelenése

a korszakban szórványosan másutt is előfordult. Eddig leginkább svájci kutatók hívták fel a figyelmet a kalendáriumokban található rövidprózai alkotások prédikációs jellegére, sőt, egyenesen a templomi prédikációkkal való kölcsönhatásaira.¹¹ Ebből indirekt módon arra következtethetünk, hogy a jelenség leginkább a református közösségekre jellemző, amilyen Debrecen is volt, illetve olyan régiókra, ahol a református felekezet jelen volt. Az sem zárható ki, hogy Fazekas svájci előképekből dolgozott, vagy svájci közvetítéssel kerültek egyes szövegei a kalendáriumába.

Ha megnézzük a korszak más magyar városainak kalendáriumait, az exemplumok és parabolák hasonlóan gyakori jelenlétével nem találkozunk. Az 1820-as években, illetve azt megelőzően a naptárpiacot a győri, a komáromi, kassai, illetve a pesti és budai Landerer, a kolozsvári Tilsch nyomdák kiadványai vezették, amelyekben a hagyományosnak mondható csattanós anekdoták kaptak helyet. Egyházi kiadású naptárak ez időben Magyarországon nem voltak jellemzőek, holott a prédikációs exemplumok jelenlétére ilyenekben lehetne számítani.

A továbbiak kis nemzetközi kitekintéssel megpróbálják megkeresni a debreceni kalendárium lehetséges forrásait, párhuzamait. Egyúttal bepillantást engednek a téma nyugati, elsősorban német nyelvű szakirodalmába, a németországi mellett svájci és osztrák kutatók munkáiba.

2, Kisprózai műfajok a népszerű írásbeliségben a 16. századtól a 19. század elejéig

A német szakirodalomban a *Kalendergeschichte* (kalendáriumi történet) önálló terminus technicus, a német nyelvterületen ugyanis már a könyvnyomtatás kezdetétől önálló műfaj volt. A német nyelvű naptárakban már az 1570-es években megjelent, főként az iskolázatlanabbak számára készült úgynevezett *Bauernkalender*, vagyis parasztkalendárium sorozatokban.¹² A kalendáriumi történet néhány száz szóból álló elbeszélő prózai alkotás, amely tömör megfogalmazásban tár az olvasó elé valamilyen általános élettapasztalatot, bölcsességet. Gyakran egyszerű tanulsággal szolgál, s nem ritka a csattanós végkifejlet sem, de a kettő közül egyik sem kizárólagos feltétel. A történetek megfogalmazását többnyire nyelvi egyszerűség, sőt igénytelenség jellemzi, s általában más, a szóbeliségből is ismerhető kifejezési formáktól kölcsönöz elemeket.

A köznép szórakoztatására, egyúttal oktatására szolgáló folklorikus történetek, példázatos tréfás mesék, anekdoták, a *Schwankok* írásbeli megjelenése azonban nem

¹¹ Alfred MESSERLI, *Evangelische Beispielgeschichten in Schweizer Kalendern*, Jahrbuch für Volkskunde, 22, 1999, 93–104. A prédikációs és kalendáriumi történetek szerzője esetenként ugyanaz a személy, mint a svájci Jeremias Gotthelf esetében, ebből adódhatnak a két médium közti átfedések. Gotthelf nem volt Fazekas kortársa, tevékenységének ideje a század közepére esik, de ennek ellenére érdekes párhuzam lehet. Lásd Christian von ZIMMERMANN, *Geistliche Rede – weltliche Predigt: Ausblick auf die Edition der Predigten und Kalenderschriften = Jeremias Gotthelf – Wege zu einer neuen Ausgabe*, hg. Barbara MAHLMANN-BAUER, Christian von ZIMMERMANN, Tübingen, Max Niemeyer, 2006, 27–45.

¹² Ludwig ROHNER, *Kalendergeschichte und Kalender*, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1978, 13–17.

a kalendáriumokkal kezdődött. A késő reneszánsz idejétől, a 16. századtól jelen voltak az egyházi irodalomban is. A 17. században új lendületet vett az egyházi prédikációs exemplumok nyomtatott megjelenítése. Ma már folklórtörténeti mérföldkönek számítanak az osztrák folklorista, Elfriede Moser-Rath kutatásai, aki a barokk-kori felnémet katolikus exemplum-gyűjteményeket elemezte azok forrásvidéke, használata, és kiterjedt hatástörténete szempontjából. Felfedezte, hogy a korszak katolikus prédikációs irodalmának jelentős része olyan mesei, mondai, illetve anekdota és tréfa szüzséket tartalmazott (ezeket összefoglalóan *Prediktmärlein*nek, azaz prédikációs mesének nevezi), amelyek egyszerre példázatosak és szórakoztatóak, a miséken unatkozó, esetleg szunyókáló hívek felébresztését célozták, vagyis az egyszeri hívek gyakorlatias világtól távoli, magasztos szentbeszédeket élettel tölthették meg, ezzel is segítve a katolikus restauráció folyamatát. A reformáció hatására a katolikus egyház is kénytelen volt némi önkorrekcióval élni, a prédikációk világiasítása ugyanis a protestáns felekezeteknél indult meg, s feltehetően ennek hatására támadt e mozgalom a katolikus egyházban is.¹³ Ezek a történetek egyszerre lehetnek forrásai és táplálói a szóbeliségnek. Csupa olyan műfajt öleltek fel ugyanis, amelyeket a szóbeliségből is ismerhetünk, a tündérmese kivételével, amely hősies karakterekkel dolgozik. Minden olyan rövidprózai kifejezési forma szóba jöhetett barokk prédikációs exemplumként, amely reális emberi tulajdonságokat, gyarlóságokat, vagy éppen csalafintaságot, ravaszágot jelenít meg, a fabulától, novellamesén át a tréfás meséig, az anekdotától a viccig.

A prédikációs történetek kisebb-nagyobb átalakítással a 18. században világi gyűjtemények formájában is megjelentek (*Schwankbuch*), s akárcsak templomi használatra szánt társaik, az emberek kisebb kihágásait és súlyosabb bűneit, mulasztásait pellengérezték ki. A korabeli tréfa-gyűjtemények, anekdotás könyvek érdekes, szórakoztató és tanulságos olvasmányként szolgáltak a középső és alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai számára, egyúttal támogatták a szóbeliséget a történetek újból és újból való elmesélése által.¹⁴ A *Schwankbuch*ok segítségével a korabeli társadalom számos problémáját rekonstruálta Elfriede Moser-Rath: a történetek alkalmasnak bizonyultak a társadalomtörténeti elemzés számára is.¹⁵

A felvilágosodás a rövid prózai műfajok megújulását hozta: a szerzők jelentős része alkotott ezek valamelyik változatában, s ezáltal az irodalmi műfaji paletta is jelentősen színesedett. Az elbeszélés kategórián belül nagy népszerűsége tettek szert a parabolikus, illetve allegorikus műfajok. Ezek sorában mindenekelőtt a példázatos

¹³ Elfriede MOSER-RATH, *Einführung = Prediktmärlein der Barockzeit: Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes*, hg. Elfriede MOSER-RATH, Berlin, De Gruyter, 1964, 1–90.

¹⁴ Elfriede MOSER-RATH, „Lustige Gesellschaft”: *Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*, Stuttgart, Metzler, 1984.

¹⁵ Elfriede MOSER-RATH, *Dem Kirchengolk die Leviten Gelesen: Alltag im Spiegel süddeutscher Barockpredigten*, Stuttgart, Metzler, 1991.

állatmese vagy fabula (ezópuszi mese), az antik környezetben játszódó példázat, a paramítosz (paramythion), a szatíra, szatirikus példázat említendő. A magyar irodalomban e műfajok bár megjelentek, de többnyire fordítások, átdolgozások, parafrázisok formájában.¹⁶

3, Népfelvilágosodás tendenciái a német nyelvterületen

A *Volksaufklärung* a 18. század 20-as, 30-as éveitől az 1848-as forradalmakig ívelő bő évszázad társadalmi mozgalma volt, a német befolyási övezet jellemzője, bár hasonló törekvések léteztek például az angolszász protestáns területeken is, de alapvetően megmaradt közép-európai jelenségnek.¹⁷ Ennek megfelelően története a német nyelvterületen vált először jelentős kutatási témává. Az is valószínű, hogy a népfelvilágosodáshoz köthető magyar nyelvű írások közvetlenül a téma német irodalmának hatása alatt születtek, német mintákból merítettek.¹⁸

A *Volksaufklärung* kifejezés nehezen fordítható magyarra, a legjobban a népfelvilágosodás forma felel meg az eredetinek, de ez sem teljesen pontos, hiszen a német fogalom egyszerre jelenti a felvilágosodás eszméinek népszerűsítését, illetve a nép tájékozottabbá tételét, azaz felvilágosítását. Mivel a felvilágosítás szó magyarul több dolgot is jelent, ezért a magyar nyelvű tanulmányokban is gyakori a német kifejezés használata. Arra utal, hogy e mozgalom tagjai a felvilágosodás legfontosabb eszméit és tudományos eredményeit, azaz az általános életminőséget, jogegyenlőséget, tájékozottságot javító törekvéseit, egészségügyi, mezőgazdasági és közigazdasági eredményeit igyekeztek a társadalom alsóbb, korábban iskolázatlanabb tömegeihez eljuttatni. Ehhez a nyilvánosság e korban egyedül elérhető eszközét, a nyomtatott írásbeliséget, a sajtótermékeket, olcsó ponyvatermékeket tekintették közvetítő médiumnak. A német nyelvterületen sem volt még korántsem általános az írni-olvasni tudás, ugyanakkor már a 18. század derekára eljutott a legalsó társadalmi rétegekig is, sőt a falusi földművelő lakosságnál is statisztikailag kimutatható volt a legalább olvasni tudók aránya, ami lehetővé tette, hogy a falusi emberek is elolvassanak számukra írott, az ő nyelvükön megszólaló, az ő világukhoz

¹⁶ EMBER Nándor, *A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig*, Bp., Athenaeum, 1918. A paramythionok egyike Herder azon műveinek, amelynek egykorú fordítása van: *Herder paramythionjai*, ford. KAZINCZY Ferenc, Széphalom [Bécs], Széphalmy [Hummel], 1793.

¹⁷ Pauls DAJIA, *Colonial Patterns in Latvian Popular Enlightenment Literature*, *Interlitteraria*, 2014/2, 356–371, különösen 357. Angolszász párhuzamokhoz lásd William C. KASHATUS III, *The Inner Light and Popular Enlightenment: Philadelphia Quakers and Charity Schooling, 1790–1820*, *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, 1994/1–2, 87–116.

¹⁸ Holger BÖNING, *Volksaufklärerische Schriften im Donauraum: Wien, Preßburg, Brünn, Pest-Ofen = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, hg. Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, Lumière, 2002, 173–206.

igazított szövegeket.¹⁹ A falusi lelkészek, tanítók is sokat tettek azért, hogy a felvilágosodás gondolatai szóbeli közvetítés segítségével eljuthassanak a földművelő tömegekhez.²⁰

A német sajtótörténet nagy erőket mozgósított a népfelvilágosodás kiadványainak összegyűjtésére. A német nyelvű népfelvilágosító könyvek, füzetek, egylapos nyomtatványok, újságok, folyóiratok, kalendáriumok bibliográfiája is vaskos köteteket tölt meg.²¹ A tizenöt ezres tételből álló jegyzék kiterjed Németország mellett Ausztriára, Svájcra, valamint a közép-európai német kirajzásokra is. A népfelvilágosodás mediatizálása is hosszú alakulástörténet eredménye volt. Ez a folyamat két úton haladt: egyfelől a népfelvilágosítók már meglévő sajtótermékek megújításával, másfelől újabbak létrehozásával, elterjesztésével próbálkoztak. Az első módszer az egylapos nyomtatványokra és a kalendáriumokra vonatkozott, s utóbbiak megreformálása körül intenzív mozgalom is kialakult. Egyes német tartományokban mindez központi akaratból történt, rendeletekkel szabályozták, és a cenzúra segítségével ellenőrizték.²²

A fent idézett kutatások alapján körvonalazhatók a német nyelven megjelent népfelvilágosító irodalom tematikus csomópontjai. A gyakorlatias felvilágosodás a mezőgazdaság hatékonyabbá tételével kapcsolatos ismeretterjesztéssel vette kezdetét. Ez magában foglalta az ugarolás helyett a vetésforgó alkalmazását, a takarmánynövények termesztését, az istállózás bevezetését, az istállótrágya hasznosítását stb.²³ Kicsit később indult az egészségügyi felvilágosodás programja, amelynek keretében a mágius ember- és állatgyógyászati ismeretek ellenében a modern, természettudományos

¹⁹ Reinhard WITTMANN, *Der lesende Landmann: Zur Rezeption aufklärerischer Bemühungen durch die bäuerliche Bevölkerung im 18. Jahrhundert* = R. W., *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert: Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*, Tübingen, Max Niemeyer, 1982, 1–45.

²⁰ Holger BÖNING, *Volksaufklärung und Kalender: Zu den Anfängen der Diskussion über die Nutzung traditioneller Volkslesestoffe zur Aufklärung und zu ersten praktischen Versuchen bis 1780* = *Der Kalender als Fibel des Alltagswissens*, hrsg. York-Gothart MIX, Tübingen, Max Niemeyer, 2005, 137–173. Német nyelvterületen számos felvilágosodás kori kalendáriumról, kalendárium szerzőről/szerkesztőről készült részletes tanulmány vagy monográfia, a legismertebbek, így Heinrich Zschokke (1771–1848), illetve Johann Peter Hebel (1760–1826) ez irányú munkásságát pedig számos elemzés értékelte. Például Holger BÖNING, *Heinrich Zschokke und sein «Aufrichtiger und Wohlerfahrener Schweizerbote»: Die Volksaufklärung in der Schweiz*, Bern, P. Lang, 1983; Guido BEE, *Johann Peter Hebels Reinländischer Hausfreund als Kalender der Aufklärung* = *Der Kalender als Fibel des Alltagswissens*, i. m., 175–188.

²¹ *Volksaufklärung: Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, I, *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780*, hg. Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1990; II. kötet: *Der Höhepunkt der Volksaufklärung 1781–1800 und die Zäsur durch die Französische Revolution*, hg. Heinrich SCHEEL, Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2001; III. kötet: *Aufklärung im 19. Jahrhundert – “Überwindung” oder Diffusion?* Übersetzungen, Zeitschriften, Kalender, hg. Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2016.

²² Katharina MASEL, *Kalender und Volksaufklärung in Bayern: Zur Entwicklung der Kalenderwesens 1750 bis 1830*, St. Ottilien, EOS Verlag, 1997.

²³ BÖNING, *Einführung* = *Die Genese der Volksaufklärung*, i. m., XIX–II, különösen XX–XXII.

alapú gyógyászatot népszerűsítették.²⁴ Egyúttal jelentős propagandát folytattak a hi edelmek ellen, ami kiterjedt a gyermekneveléssel, halállal stb. kapcsolatos gondolkodásmódra is. Emellett fontos szempont volt – s ezt a populáris felvilágosodás mindig szem előtt tartotta –, hogy a változás nem mehet a fennálló társadalmi rend kárára. A közép-európai értelmiség okult a francia forradalomból, s nem kívánt hasonlót a maga számára. A rendi társadalom kereteit megingathatatlannak tartotta, sőt, meg kívánta erősíteni. A népfelvilágosodás egyik célja az alázatos, engedelmes, sorsukba, helyzetükbe beletörődő, uraikkal szemben mindenkor lojális állampolgárok kinevelése volt.²⁵ Az egzakt mondanivaló a gyakorlatban erkölcsi keretezést kapott, a népfelvilágosodás célja az utilitarista, ökonomikus és természettudományos szemlélet meghonosításán túl magatartási minták közvetítése volt. Ideálja az uralkodóhoz, valamint a helyi hatalom képviselőihez hűséges, mindenkor engedelmes, emellett szorgalmas, okosan gazdálkodó, takarékos és fegyelmezett ember.²⁶

A 18. század végétől a felvilágosító irodalom igyekezett felhasználni a korábbi évszázadok világi és egyházi rövidprózai elbeszélőkincsét, illetve a korszakban keletkezett irodalmi meséket és más rövid történeteket is, de az is elképzelhető, bár kevésbé bizonyítható, hogy a korabeli városi vagy falusi szájhagyományból is merítettek. A szerzők tanulságos, szórakoztató és olvasmányos rövid elbeszéléseken keresztül próbálták átadni a szükségesnek tartott ismereteket, erkölcsi tanításokat.²⁷ Hamar rájöttek ugyanis, hogy pusztán didaktikus, vagy értekező jellegű szövegekkel nem lehet a napi munkában megfáradt olvasót lekötöni. Egyfelől szórakoztatni is kell, másfelől a saját kultúrája elemeihez, nevezetesen a mondákhoz, anekdotákhoz, tréfákhoz, s a templomban hallott prédikációs példázatokhoz kell igazítani a mondanivalót.²⁸

Német nyelvterületen a népfelvilágosodás mozgalma egy évszázad alatt formálódott, az alakulás folyamatát viták, intenzív diskurzus kísérte az egyes részkérdéseket

²⁴ Holger BÖNING, *Medizinische Volksaufklärung und Öffentlichkeit: Ein Beitrag zur Popularisierung aufklärerischen Gedankengutes und zur Entstehung einer Öffentlichkeit über Gesundheitsfragen. Mit einer Bibliographie medizinischer Volksschriften*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1990/1, 1–92.

²⁵ A magyarországi népfelvilágosodásra különösen érvényes ez a megállapítás. Lásd Kovács Ákos András, *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján* = „Politica philosophiai okoskodás”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZEKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013, 175–192.

²⁶ BÖNING, *Volksaufklärung und Kalender*, i. m.

²⁷ A bibliográfia összeállítása mellett a német tudományosságban az utóbbi három évtizedben számos elemző tanulmány, monográfia is született. Ezek egy része a sajtó- és médiatörténet, valamint az *elbeszélés-kutatás* (Erzählforschung) határterületén mozog, a legfontosabb ezek sorában: Heidrun ALZHEIMER-HALLER, *Handbuch zur narrativen Volksaufklärung: Moralische Geschichten 1780–1848*, Berlin – New York, De Gruyter, 2004. A német kutatások hatására más, a német kultúra erős befolyása alatt álló európai országok népfelvilágosító törekvéseiről is készült hasonló monográfia: Pauls DAJJA, *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2017.

²⁸ ALZHEIMER-HALLER, i. m., 113–156.

illetően is. Ezek a viták a célra alapított orgánumok hasábjain folytak, vagyis maguk is jól dokumentáltak.²⁹ Hozzánk azonban mindez nem folyamatában, hanem csupán részleteiben, illetve erősen szűrve jutott el, s egyik állomását jelentik a debreceni kalendarium történetei is.

4, Népfelvilágosító törekvések Magyarországon a 19. század elején és a reformkorban

A téma magyarországi kutatása nagyon szerteágazó, sok részterületre kiterjed, ugyanakkor olyan áttekintő bibliográfiák, mint a német nyelvterületről, idehaza egyelőre nem állnak rendelkezésre. Így csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy milyen nagyságrendű, milyen jellegű felvilágosítás folyt a hazai alsó középosztály, illetve a mezővárosi és falusi lakosok körében. Az eddig összegyűlt ismeretek alapján az körvonalazódik, hogy a nyugati fejleményekhez képest harminc-ötven éves késéssel vált az ország a felvilágosodás gyakorlati hasznosításának terepévé. A jelenség idehaza nem volt mozgalomszerű, nem lehet összefogott vagy irányított népfelvilágosításról beszélni. Az sejlik ki a megjelent tanulmányokból, hogy nálunk leginkább egyéni kezdeményezésekben öltött testet: helyi lelkészek prédikációiban, tanítók saját oktatási tevékenységében lelhetőek fel a nyomai. A korabeli magyar sajtótermékek még a középosztályt, valamint a felső társadalmi rétegeket szólították meg, számukra voltak elérhetőek mind materiális értelemben, mind pedig a bennük foglalt tartalom vonatkozásában.

A hazai népfelvilágosodási mozgalom akadozását többféle okkal magyarázhatjuk, ezek között első helyen az írni-olvasni tudás alacsony szintje áll. Nem volt ugyanis a népoktatás színvonala megfelelő ahhoz, hogy a falusiak a folyékony értő olvasás fokát elérjék.³⁰ Továbbá az iparosodás, piacosodás lemaradása, a falusi lakosság csekély vásárlóereje, valamint az írott szövegekhez való gyakorlati hozzáférés egyéb nehézségei említhetők. A magyar nyelvű népfelvilágosodás-irodalom többnyire olyan programszövegeket takar, amelyek az olvasni tudás általános szintjének emelését célozzák, vagyis az értelmiség még a 19. század első harmadában is a népfelvilágosodás tulajdonképpeni előkészítésén volt kénytelen fáradozni, így tényleges népfelvilágosító irodalmat viszonylag nehéz találni.³¹ Ezért is lehet nagy jelentősége, hogy Fazekas ez irányú munkásságát mélyebben megismerjük.

Az is valószínűsíthető, hogy a hazai népfelvilágosodásban a szóbeliségnek nagyobb szerepe lehetett, mint az írásbeliségnek, s esetenként az írott szó is szóbeli közvetítéssel jutott el a falusiakhoz.³² Ez a helyzet alaposan megnehezíti a folyamat utólagos rekonstruálását. A legtöbbet, ahogy mindenütt másutt, nálunk is a falusi lelkészek tették annak érdekében, hogy a rájuk bízott nyáj tagjai minél kevesebb kárt

²⁹ BÖNING, *Volksaufklärung und Kalender*, i. m., 142–147.

³⁰ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 95–100, 403–481; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996.

³¹ FEHÉR Katalin, *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon: 1777–1849*, Bp., MATI, 2009.

³² *Uo.*, 13–57.

szenvedjenek el önnön tájékozatlanságuk, előítéleteik miatt. A nyomtatott írásbeliségben Magyarországon a felvilágosodás eszméit közvetítő rendszeresen megjelenő orgánum Péczeli József nevéhez köthető,³³ az olvasási kultúra korabeli állapota miatt azonban biztosra vehető, hogy fontos folyóirata, a Mindenés Gyűjtemény olvasói is a középrétegből kerültek ki, s legfeljebb a lelkészek, tanítók közvetíthették tartalmának egyes elemeit az egyszerű nép tagjai felé. A nagyobb tömegeket, szélesebb néprétegeket elérő korabeli prédikációk többsége kéziratban maradt, s csak a büszke utókor segítette hozzá – egyelőre csak kisebb részüket – a nyomtatásban való megjelenéshez. A prédikációk a legkülönbözőbb emberi problémákat érinthették. Az eddig napvilágra került adatok a szellemi és fizikai egészség köré szerveződnek. Egyrészt a babonák, hiedelmek elleni védekezést célozzák.³⁴ Emellett az emberek lelki egészségét igyekeztek támogatni.³⁵

5, *Népfelvilágosodás tendenciái a Debreczeni Magyar Kalendáriumban*

Miután lezárta katonai pályáját, és visszatért Debrecenbe, Fazekas Mihály elmélyült a botanikában. Erről tájékoztat egyik legismertebb, Diószegi Sámuellel közösen írott műve, a *Fűvészkönyv*.³⁶ A növények azonban nem csupán elméleti megközelítésben érdekelték, hanem a mezőgazdaság megújítása is erősen foglalkoztatta. Saját kertjében mintagazdaságot hozott létre, gyümölcsöst tartott fenn, illetve gyümölcsfákat nemesített.³⁷ A mezőgazdasági felvilágosodás, mint korábban láttuk, a népfelvilágosodás minden egyéb témáját alaposan megelőzte. Német kutatók már a 18. század első harmadára vonatkozóan kimutatták a felvilágosodás kisbirtokos gazdáknak szánt gyakorlati útmutatásainak tendenciaszerű megjelenését, a népfelvilágosodásnak a mezőgazdaság megújítására tett első kísérleteit.³⁸

A felvilágosodás nem csupán a mezőgazdaságon hagyott nyomokat, hanem a közgazdasági ismeretek gyors változását is hozta. Julow Viktor monográfiájából az is tudható, hogy Fazekas Mihály alapos pénzügyi ismeretekkel rendelkezett, s a monográfus

³³ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970; KÓKAY György, *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében* = K. Gy., *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1983, 169–176.

³⁴ BUDAI Pál, *A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk*, Nagybjom 1811–1824, s. a. r. SZACSVAY Éva, SZALÁNSZKI Edit, Bp. – Pécs, L' Harmattan – PTE Néprajz–Kult. Antropológia Tansz., 2005; SZALÁNSZKI Edit, *Új forrástípusok: Református kézirat predikációk a XVII–XIX. századból = Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2003, 31–39.

³⁵ KOVÁCS Janka, „Az egészségnek megtartására, vagy annak megvesztegetésére mennyit tulajdoníttasanak az Indulatok, kevesen vagynak, kik azt meggondolnák.”: A „köznéphez” szóló tanítások a lélek betegségeiről a 18–19. század fordulóján, *Sic Itur ad Astra*, 2017/66, 227–275.

³⁶ DIÓSZEGI Sámuel, FAZEKAS Mihály, *Magyar fűvész könyv, mely a két magyar hazábann találattható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerint*, Debrecen, Csáthy, 1807.

³⁷ Fazekas mezőgazdasági tevékenységéről monográfusa számos apróbb-nagyobb passzusban számolt be: JULOW, *i. m.*, 141–144.

³⁸ BÖNING, *Einführung = Die Genese der Volksaufklärung, i. m.*, XXIII–XXVIII.

levéltári dokumentumok alapján azt is kiderítette, hogy Fazekas rakta rendbe a kollégium, majd a város kusza pénzügyeit, s vezette be az intézményekben a pontos könyvelést.³⁹ Az utókor gyakorlatiasabb természetű szemlélője számára ezek önmagában tiszteletre méltó, megörökítésre érdemes tettek, melyek abban az esetben is méltán tarthatnának számot a mentalitástörténeti, gazdaságtörténeti kutatások figyelmére, ha a vizsgált személy történetesen nem alkot költői műveket. Fazekas azonban nem állt meg ott, hogy csupán maga ismerje és gyakorolja a kor fontos újításait, hanem azt is a fejébe vette, hogy tapasztalatainak egy részét megosztja Debrecen olvasó közönségével, a kevésbé iskolázott, de tájékozódni vágyó mezővárosi polgárokkal is. Mindebben alighanem a városi szegénység, a debreceni taxások sorsának közvetlen ismerete is motiválhatta, akik gondjaival városi hivatalnokként rendszeresen foglalkozott.⁴⁰ A hal helyett a háló adásának filozófiája állhatott tehát népfelvilágosító igyekezete háttérében.

Ebből a célból próbálta meg átalakítani, megreformálni a helyi kalendáriumkiadást. Az újítás egyik területe a kalendáriumi *babonák*, elsősorban az asztrológiai alapú jóslás mellőzése volt. Ebben Fazekas alighanem újtó volt Magyarországon, de abban mindenképp, hogy nem csupán elhagyta ezt a témát, hanem csillagászati, ma úgy mondanánk, ismeretterjesztő szövegekkel helyettesítette azt. Mária Terézia ugyan már az 1770-es években, több rendeletben is tiltotta a babonás tartalmú közlemények megjelentetését a kalendáriumokban, de mindez írott malaszt maradt csupán.⁴¹ A csillagászat nemcsak a naptárszerkesztés vonatkozásában érdekelte Fazekast, hanem a fűvészet mellett ez a másik kedvtelése volt, s szintén értekezett is róla.⁴²

Az alábbiakban a Fazekas szerkesztette kalendárium rövid történeteinek áttekintése következik. A szövegek kisebbik részének forrását sikerült azonosítani, ezek általában azok, amelyeket – vagy amelyeknek valamely előképét – szerzői autoritáshoz lehet kötni. Feltehetően a szövegek eredeti (valószínűleg német) változatai többségének nem ismerhető a szerzője, azokat az egyes kalendáriumok és más populáris nyomtatványok egymás között adták-vették. Néhány szerzőhöz köthető szöveg azonban Fazekas komoly irodalmi tájékozottságról tesz tanúságot a 18. század második felének német irodalmát illetően. Számos fontos korabeli szerző műveit építette be kalendáriumába, olyanokét is, pontosabban főként olyanokét, akiknek nincs egykorú magyar fordítása. Ez a válogatás a 18. század végi német irodalom humoros, satirikus, valamint példázatos és allegorikus oldalát ragadja meg.

A rövid prózai szövegek nagyobb része azonban tipikus kalendáriumi vándortörténet. Ezek forrásának meghatározása már lényegesen nehezebb, főként azért,

³⁹ JULOW, *i. m.*, 363–365.

⁴⁰ Vö. *uo.*, 177–178.

⁴¹ BENDA Kálmán, *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 287–308, különösen 303–304. Idézi JULOW, *i. m.*, 389–390.

⁴² FAZEKAS Mihály, *Tsillag óra, meyből, a' ki a jelesebb álló tsillagokat esmeri ... megtudhatja, hány óra és fertály légyen*, Debrecen, Tóth, 1826.

mert – ahogy az autoritáshoz köthető szövegek nagy része – német előképekkel függ össze. Feltételezhető ugyanis, hogy a kalendáriumi történetnek íródott, szerzőhöz nem feltétlenül köthető szövegek nagy része is német kalendáriumokból került a debrecenibe.⁴³ A hatalmas német nyelvű naptártermés szemlézése szinte lehetetlen feladat, olyan, mintha tűt keresnénk a szénakazalban. Az anekdoták között egy-egy ismeretterjesztő vagy értekező prózai szöveg is található, amely olykor összefügg az adott kalendárium-évfolyam más szövegeivel, illetve kötődik Fazekas pályafutásának egyéb állomásaihoz. A következő bekezdések a kalendáriumi történetek mögött húzódó szerkesztői koncepciót, illetve az egyes évfolyamok szerkesztési elveit igyekeznek rekonstruálni, meghatározva azokat a csomópontokat, amelyek Fazekas számára a népfelvilágosítás alappilléreit jelentették. Napvilágra kerül, hogy milyen műfajok, elbeszéléstípusok honosodtak meg a felvilágosodás elit és populáris irodalmának kínálatából a *Debreczeni Magyar Kalendáriumban*, s ezek hogyan kapcsolódnak a műfaj, esetleg a műfajt művelő egyes szerzők kortárs hazai recepciójához, amennyiben volt ilyen.

A rövid prózai betétek *műfaja* és *tematikája* nagyon szerteágazó, de jellemző, hogy egy-egy évfolyam szerkesztése műfaji vagy tematikus szempontú. Az első, 1819-es évfolyamban *fabulák*, azaz példázatos állatmesék is helyet kaptak, összesen kettő. Az egyik talán mindannyiunk által jól ismert, mivel máig iskolai olvasókönyvek és kisgyermekeknek szóló mesekönyvek kedvelt darabja, s vizuálisan is könnyen megjeleníthető. Ez a *Tücsök és a hangya* című történet. Az allegória a lustaság és gondatlanság, valamint a szorgalom és bölcs előrelátás vetélkedéseként értelmezhető, amely az utóbbi két erény megdicsőülésével zárul. Ez a nemzetközi viszonylatban is jól ismert történet, úgynevezett ezópuszi mese, amely elsősorban írásban terjedt, már az ókor fontos fabulagyűjteményeiben is fellelhető volt, valamint a középkor és a kora újkor több példázatgyűjteményében is szerepelt, majd a kora újkor közismert fabulistája, La Fontaine is feldolgozta.⁴⁴

Az évfolyam másik állatmeséje kevésbé része az általános műveltségnek (*A' Tövisesdisznó és a' Vakondak*). A sündisznó és a vakond konfliktusát ábrázoló történetben két olyan állat szerepel, amelyek mesében viszonylag ritkán fordulnak elő, legálábbis, ami a szóbeliségből ismert meséket illeti. Ez a történet azonban nem folklór

⁴³ Hasonló megállapításokat tesz Zsoldos Endre is a kalendárium csillagászati fejezeteit illetően. Lásd ZSOLDOS, *i. m.*

⁴⁴ *A' Prütsök és a' Hangya* címen. A nemzetközi mesekatalógus által is nyilvántartott, szóbeliségből is ismert típus: ATU 280A, *The Ant and the Lazy Cricket = The types of international folktales: A classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*, ed. Hans-Jörg UTHER, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, Academia Scientiarum Fennica, 2004, I, 211–212. A típus történetéről: Susanna VIDA, *Die Grille und die Ameise = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1990, VI, 161–164. A szüzsé a magyar művelődéstörténetből is ismert, előfordulásait lásd *Magyar népmesekatalógus*, I, *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299)*, összeáll. KOVÁCS Ágnes, közrem. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1987, 186–187.

eredetű, hanem irodalmi alkotás, August Gottlieb Meissner (Meißner),⁴⁵ a felvilágosodás kori német fabula- és anekdota irodalom jeles alkotója, emellett bűnügyi történetek szerzője megszövegezésében került az olvasók elé: ugyanakkor az alaptörténet itt is ókori eredetű.⁴⁶ A Meißner forrásaként megjelölt Laurentius Abstemius, azaz Lorenzo Astemio/Lorenzo Bevilaqua 15. századi itáliai neolatin szerző volt. *Hecatomythium* című, száz fabulát tartalmazó gyűjteménye, amely zömmel görög-ből fordított elbeszéléseket tartalmaz, 1495-ben jelent meg Velencében, Giovanni Tacuino de Tridinónál.

Az elbeszélés szüzésége a következő: egy őszi napon a vakond szállást kér a süntől annak téli vackában, s a sün enged a vakond kérésének. Rövidesen azonban kényelmetlenné válik a vendég számára a helyzet, mert a sün tüskéi igencsak szúrják. Felpanaszolja hát a sünnnek a kellemetlenséget, mire a vendéglátó kitessékeli vendégét a portájáról. A történetből levonható tanulság nem túl bonyolult: ha az ember szíveséget kér, akkor ne éljen a kritikával, mert azzal a jótevőjét megbánthatja, s magáról is rossz bizonyítványt állít ki, vagyis a mese a türelemre és elfogadásra igyekszik tanítani.

A felvilágosodás a német nyelvterületen a fabula, azaz példázatos állatmese reneszánszát hozta. Az ókorban kialakult forma ugyanis tökéletesen alkalmas volt arra, amit a korszak gondolkodói az iskolázatlan tömegek, továbbá a gyerekek és fiatalok pallérozásával kapcsolatban megcéloztak. A rövid, tömör, egyszerre szórakoztató és tanulságos allegóriák állatszereplőin keresztül alapvető emberi hibákat pellengérezhettek ki, illetve erkölcsi maximákat fogalmazhattak meg. A korszak több jeles szerzője, mindenekelőtt Gotthold Ephraim Lessing, valamint Christoph Martin Wieland is élt a műfaj adta lehetőségekkel: gyűjteményeik, illetve azok egyes darabjai idehaza

⁴⁵ August Gottlieb Meissner (1853–1807) író, műfordító, a prágai egyetemen a széptudományok (esztétika) professzora volt. A fabulák mellett anekdotákat, bűnügyi elbeszéléseket, drámákat, illetve számos népszerű regényt írt. *Skizzen*, azaz 'jegyzetek' című műve tette nevét igazán ismertté. Ebből több korabeli magyar fordítás is készült. A sort az Orpheus nyitja: *Vallás-türedelem. Persiai rege: Saadinak Bustan nevű könyvéből*, Meissner után. Orpheus, 1790. I. kötet. 382–384. A *Skizzen* három darabja jelent meg az Urániában: *Nagy Sándor, és a Halhatatlanság' forrása. Egy Persiai Mese*, Uránia, II., 256–277; *A' Rágalmazás Büntetése*, Uránia, III. 219–243; *Maan, és a' Katona*, Uránia III. 250–257. Modern kritikái kiadása: *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1999, 197–202 (347.), 289–297 (353.), 298–299 (355.). Ismertetését lásd SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 237–250. Önálló kötetben megjelent Meißner-írások: *Tanítva mulattató víg és érzékeny anekdotok Meissner skizzeiből*, ford. AJTAY Sámuel, Pest, Trattner, 1816. Meißner egykorú magyar recepciójának áttekintését lásd SZILÁGYI Márton, *Lappangó jelenlét (August Gottlieb Meißner magyarországi recepciója a 18 század végén és a 19. század elején)*, Kézirat, megjelenés alatt. Ezúton köszönöm meg Szilágyi Mártonnak, hogy sajtó alatt lévő írását rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁶ A mű eredeti címe: *Der Igel und der Maulwurf, Nach Abstemius = August Gottlieb MEISSNER, Aesopische Fabeln für die Jugend*, Prag und Leipzig, Meißnersche Buchhandlung, 1791, 22–24; *Uő, Fabeln = Sämmtliche Werke*, Wien, Anton Doll, 1813, 148–149. Ezúton köszönöm meg Gulyás Juditnak a szöveg forrásainak felderítésében nyújtott segítséget.

is népszerűek voltak. Az 1821-es debreceni kalendáriumban Fáy András 1820-ban megjelent fabuláiból is közölt válogatást Fazekas Mihály. Összesen négy történetet adott itt közre, kivételesen a szerző és a forrás megjelölésével: *A' jó gyomor*, *A' gyűlés*, *A' Kakas és a' tyúk*, *Az Igazság Temploma (Allegória)*.

A fabulák, ahogy az ókor óta mindig és mindenütt, a debreceni kalendáriumban is egyszerű erkölcsi normákat fogalmaznak meg közérthetően. A morális tájékoztató elősegítésére más történetfajtákat is felvonultat a naptársorozat. Ezek egy része összetettebb, novella jellegű, esetleg mondászerű, másik részük viszonylag egyszerű csattanós anekdota vagy tréfa. A legtöbb történet a fentiekkel párhuzamosan a lustaságot, a fősvénységet, valamint a kapzsiságot, a bírvágyat pellengérez ki (*A' Fősvény és a' Majom*, 1820; *Igazságos kárvallás*, 1821; *A' Vagyon szeretete*, 1825). Egy részük komikus eszközökkel (*Az elmés Katona*, 1825), egy másik részük viszont a krimi vagy a horror eszközkészletével dolgozik. *A Ritka példája a' bátorlelkűségnek* (1819), *A' vesztegetés szomorú következtései* (1822) című történetek igen sötét színekkel ábrázolják az emberi természetet. A pénzért, vagyonért mindent és mindenkit feláldozni képes emberek azonban a debreceni kalendáriumban kivétel nélkül meglakolnak gonosztetteikért. A kalendáriumi történetek kissé leegyszerűsített világgképében a bűn ugyanis nem maradhat megtorlatlanul, a rossz minden esetben el kell hogy nyerve méltó büntetését. Még azon az áron is, hogy a megtorlás olykor kegyetlenebb, mint az elkövetett vétség. Nehéz nem észrevenni, hogy e tekintetben a kalendáriumi történetek a népmesék világgképéhez közelítenek. A helyenként a csodával határos események bizonyára erősen hatottak a korabeli egyszerűbb, iskolázatlanabb olvasókra, ugyanakkor nem tudták tökéletesen teljesíteni a népfelvilágosodás azon parancsát, hogy a mágikus világgképet a racionális világgképpel cseréljék fel. A bűn és bűnhődés sémája fél tucat kalendáriumi történetben megjelent, ami a felvilágosodás magában sem ellentmondásmentes ideológiai rendszerének egy másik sajátosságára is rávilágít: arra, hogy igyekezett az emberiséget távolítani a vallástól, s közelíteni a racionalishoz. A keresztény gondolkodásban a bűnök a túlvilágon, a végítéletkor nyerik el büntetésüket, a felvilágosodás számára azonban a földi igazságszolgáltatás válik fontossá. Eszményképe az egyén, aki mindent megtesz, ami tőle telik, s fáradozásai nem maradnak viszonzatlanok. A bűnök – olykor csodaszámbe menő – evilági büntetése a célelvű gondolkodás elmélyítését szolgálhatta a kalendáriumi történetekben, ami Fazekas számára kiemelten fontos lehetett. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a *Lúdas Matyi* vezérgondolata is ez volt: az igazságtalanság, a zsarnokság és az önzés még a földön megtorlást nyer.⁴⁷

A Fazekas képviselte népfelvilágosodás egyik központi problémája a gazdasági ismeretterjesztés volt. A példázatos történetek által legtöbbször tárgyalt emberi, társadalmi probléma a szegénység-gazdagság, valamint a nagyvonalúság-zsugoriság

⁴⁷ Vö. SZILÁGYI Márton, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok (Fazekas Mihály: Lúdas Matyi)*, *Studia Litteraria*, 2020/3–4, 56–79.

fogalom párokkal ragadható meg. Az elbeszélések az esetek többségében a fősvénységet és a kapzsiságot igyekeznek nevetségessé tenni, illetve úgy ábrázolni, mint ami megkeseríti az érintett és a körülötte élők életét. Az 1819-re készült kalendárium első rövid prózája Kázim nevű módos perzsa kalmárról szól, akin több epizódban állnak bosszút – a véletlen vagy az isteni igazságszolgáltatás segítségével – az elnyűtt, agyonfoltozott papucsai. A példázat nagyon fordulatos és igazán szórakoztató. Az önmagán spóroló főhősre saját környezetében bárki ráismerhet ma is, ez lehet az oka, hogy a keleti mese- és anekdotakincs egyik Európában legtöbbet közölt darabjáról van szó.

Abū al-Qāsim Tambūrī története már a 17. század végén megérkezett Európába: forrásainál és vándorútja egyes állomásainál érdemes elidőzni egy keveset.⁴⁸ A debreceni kalendáriumban megjelent szövegváltozat mondatról mondatra követi Denis Dominique Cardonne (1720–1783) keleti mese- és anekdota gyűjteményének egyik darabját. A kötet 1770-ben jelent meg franciául, 1771-ben Londonban angolul, majd tíz év múlva német fordítása is napvilágot látott.⁴⁹ Cardonne forrását az első európai *Ezeregyéjszaka*-fordítást készítő Antoine Galland 1694-ben megjelent első munkája jelentette. Galland *Les Paroles remarquables, les Bons mots, et les Maximes des Orientaux* címmel kiadott anekdota- és maximagyűjteménye páratlanul népszerűvé vált saját hazájában, majd a 18. század végétől Európa más tájain is.⁵⁰

A kalendárium történeteinek egy része tehát a Közel-Keleten játszódik. A korábban tárgyalt szöveg mellett az 1825-ös évfolyam *Az álom beteljesedése* című textusa is a Keletre, konkrétan a Török Birodalomba kalauzol. A felvilágosodás kora az orientalizmus virágkorát hozta Európa-szerte irodalomban és képzőművészetben egyaránt.⁵¹ A keleti divat nem hagyta érintetlenül a rövid történetek irodalmát sem, főként Franciaországban egyre-másra jelentek meg a kínai, indiai, arab, perzsa, török gyűjteményekből készült válogatások.⁵² A távoli tájakon játszódó mesék, tréfák iránti érdeklődés nem elsősorban a mese iránti érdeklődésből táplálkozott, hanem általában az idegenség iránti vágyból fakadt. Az orientalizáló külsőségek továbbá lehetőséget teremtettek olyan tiltott dolgok becsempészésére, mint az erotika, s általában is nagyobb szólásszabadságot tettek lehetővé. A keleti bölcsek és tréfacsinálók szájába

⁴⁸ Ulrich MARZOLPH, *The Literary Genre of "Oriental Miscellany" = Le Répertoire narratif arabe médiéval: Transmission et ouverture*, éd. Frédéric BAUDEN, Aboubakr CHRAÏBI, Antonella GHERSETTI, Genève, Droz, 2008, 309–319, különösen 315–316.

⁴⁹ Denis Dominique CARDONNE, *Mélanges de littérature orientale, traduits de différens manuscrits turcs, arabes et persans de la Bibliothèque du Roi*, Paris, Hérisant le fils, 1770. Németül: *Das paar Pantoffeln = Miscellaneen der morgenländischen Literatur, oder unterhaltende und belehrende Erzählungen aus dem Orient*, Dessau, Buchhandlung der Gelehrten, 1781. A történet azonosítását az utóbbi változat alapján végeztem el. A mű angolul is olvasható, akár ez a változat is szolgálhatott a debreceni kalendárium forrásául.

⁵⁰ Vö. Ulrich MARZOLPH, *Jenseits von »Tausendundeine Nacht«: Blütenlesen aus den orientalischen Literaturen um 1800*, Blütenstaub: Jahrbuch für Frühromantik, 2, 2009, 43.

⁵¹ MARZOLPH, *The Literary Genre of "Oriental Miscellany"*, i. m.

⁵² Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: Vom Feenmärchen zum Volksmärchen*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1988, 31–44.

adva ugyanis nem hangzik annyira élesen a durva élc, vagy akár az erős társadalomkritika sem.⁵³ A 18. században Európa-szerte virágzó keleti mese- és anekdota-kultúrájának viszonylag kevés hazai leágazása ismert,⁵⁴ Kázim papucsai történetének debreceni változata egyike ezeknek.

A debreceni kalendárium 1821-es évfolyam Flink suszterről és feleségéről, Éváról közölt történetét a német kutatás hosszú ideig a népfelvilágosodás és a német népi kalendáriumok legjelesebb szerzőjétől, Johann Peter Hebeltől származtatta.⁵⁵ Hebel egyszerű olvasóknak írott kalendáriumi történetei jócskán túlélték őt, bekerültek az elemi iskolai oktatásba, s napjainkban is rendszeresen megjelentetik őket.⁵⁶ Sikerült átlépniük az országhatárokat is: angolul és számos közép-kelet-európai nyelven egyaránt népszerűek voltak, s azok napjainkban is. A magyarországi recepció, mint oly sok hasonló esetben, Hebelt illetően is közel száz év késéssel történt, s gyermekirodalmi értelmezésben, holott az eredeti szándék szerint e szövegek nem kifejezetten gyermekek számára íródtak.⁵⁷

Flink suszter története ugyanakkor rámutat arra, hogy milyen nehéz is a kalendáriumi történeteket autoritáshoz kötni, illetve, hogy azok vándorlása az egyes kiadványok között utólag szinte rekonstruálhatatlan. Hebel szerzősége ezt az anekdotát illetően az utóbbi években megkérdőjeleződni látszik. A történetet utólag, az 1970-es években Heinz Härtl kelet-német filológus kapcsolta a Hebel-életműhöz, mivel az a *Provinzialblatt der Badischen Markgrafschaft* 1805-ös évfolyamában Hebel neve alatt jelent meg. Ez a kiadvány nem tartozott Hebel gyakori publikálási felületei közé, ezért a korábbi Hebel-kutatás nem tekintette a Flink-történetet autentikusnak, vagy nem ismerte azt. A 2000-es évek elején egy népszerűsítő kiadvány kapcsán ismét feltámadt az érdeklődés Flink Schuster származása iránt.⁵⁸ Guido Bee amellett állt ki, hogy a történet nem feltétlenül Hebeltől származik, és hogy pusztán stilisztikai érvek alapján

⁵³ Uo., 41–44. A keleti anekdota- és tréfakincs hazai leágazásairól lásd György Lajos, *Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai*, Erdélyi Múzeum, 1933/1–3, 65–85.

⁵⁴ A keleti mesegyűjtemények közül idehaza Saadi *Gulisztán* című kötete kapta a legtöbb figyelmet. Elsőként Kazinczy Orpheusa közölt egy Meißner-átíratot Saadi művéből: *Vallás-türedelem: Persiai rege*, Saadinak *Bustan* [!] nevű könyvéből, Meissner után. Orpheus, 1790, I. kötet, 382–384. Az Urániában olvasható egy Nagy Sándorral kapcsolatos története, erről lásd alább.

⁵⁵ *Der Schuster Flink*. Az internetes keresés két, a debrecenihez időben és térben is viszonylag közeli sajtómegjelenést eredményezett: *Neuer National-Kalender für die gesammte Österreichische Monarchie, auf das gemeine Jahr 1817*, Prag, Johann Gottfried Calve, 123–126. Ugyancsak megtalálható a *Solothurnisches Wochenblatt* 1819-es évfolyamának január 16-án megjelent számában.

⁵⁶ Életéről és művéről általában lásd Rolf Max KULLY, *Johann Peter Hebel*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1969. A kalendáriumi történetek népszerűsítő kiadása: Johann Peter HEBEL, *Die Kalendergeschichten: Sämtliche Erzählungen aus dem Rheinländischen Hausfreund*, hg. Hannelore SCHLAFFER, Harald ZILS München, Deutscher Taschenbuch, 2010.

⁵⁷ *Kincses szekrény*, Hebel után a magyar ifjúság számára írta LASZ Samu, Győr, Gross, 1892. Johann Peter HEBEL, *Das Schatzkästlein: Válogatott darabok*, kiad. KEMÉNY Ferenc, Bp., Franklin, 1895.

⁵⁸ Johann Peter HEBEL, *Der Schuster Flink: Unbekannte Geschichten*, hrsg. Heinz HÄRTL, Göttingen, Wallstein, 2008.

nem lehetséges az azonosítása.⁵⁹ Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a kalendáriumok kiadói és szerkesztői meglehetősen gátlástalanok voltak, a portéka eladhatósága érdekében mindent bevetettek. Hebel neve a 19. század első éveiben már jól csenghetett az olvasók számára, ezért akár jogosulatlanul is odabiggyesztették azt a szövegek alá.⁶⁰ A legfrissebb kritikai igényű kiadás mégis felvette Flink suszter történetét, így az aktuális állás szerint mégiscsak Hebel oeuvre-jébe tartozik.⁶¹

A debreceni kalendáriumban megjelent történetek jelentős csoportját képviselik azok a szövegek, amelyek a hiedelmek, balvélekedések elleni felvilágosítás céljával íródtak: a babonák káros mivoltára felhívó történetben a gonosz tréfa nyer szigorú büntetést (*A' pajkosság veszedelmes következése*, 1821): a szellemekkel riogató csintalant élete végéig rémképek üldözik.

A kalendáriumban van néhány olyan történet, amely ókori környezetben játszódik: *A' Virtusnak és a' Világi-gyönyörűségnek Herkulessele való Beszélgetése* (1820), valamint *Az Anthénor Álma* (1827) címűek. Előbbi szintén egy sajátos 18. századi műfaj, a paramitosz, vagy paramythion ritka hazai példáinak egyike. A műfajt nehéz definiálni. Fő attribútuma, hogy antik mitológiai szereplőket léptet színre, akik valamilyen magasztos témáról folytatnak eszmecserét, a felvetett problémák azonban nem köthetők sem térhez, sem időhöz, általános emberi kétségeket, erkölcsi választásokat jelenítenek meg. Nem tesz mást, mint oly sok társa, a többi parlagiasabb külsőséggel megjelenített kalendáriumi történet, két egyszerű végletet mutat be, azok minden előnyével és hátrányával. A Virtus személyében a cselekvő, küzdő ember allegóriája jelenik meg, míg Világi Gyönyörűség istenasszony a tevékenység nélküli, szemlélődő, ugyanakkor nyugodt és boldog élet letéteményesének vallja magát. Nem kétséges, hogy Fazekas melyikük mellé áll. Ars poeticaként is értékelhetők a sorok, amelyek az életben való pusztá gyönyörködés helyett a cselekvő embert hozzák ki győztesnek. Az elmélkedés (vagy akár a költészet) önmagában nem elegendő a teljes élethez, a szorgalmas munka vezet az emberi kiteljesedéshez. De a munkás hétköznapiak sem képzelhetők el a múzsákkal való társalgás, az álmodozás, a szellem aktivitása nélkül.

⁵⁹ Adrian BRAUNBEHRENS, *Falsche Hebel bei Schuster Flink*, http://www.textkritik.de/schriftundcharakter/sundc022schuster_flink.htm (Letöltés ideje: 2020. október 30.). Idézi: Guido BEE, *Aufklärerische Prägung und gegenaufklärerische Nutzung: Vermeintliche Neuentdeckungen und alte Defizite der Hebel-Forschung = Aufklärung in Geschichte und Gegenwart*, hg. Richard FABER, Brunhilde WEHINGER, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2010, 197–216.

⁶⁰ Hebel és a Flink-történet viszonyát további szempontokkal gazdagítja Csató Beáta MA-dolgozata: CSÁTO Beáta, „18. század végi és 19. század eleji magyar és német kalendáriumok összehasonlító elemzése (Különös tekintettel Fazekas Mihály és német kortársa, Johann Peter Hebel munkásságára)”, Universität Wien, 2009, 77–83, http://othes.univie.ac.at/3930/1/2009-02-11_0203528.pdf (Letöltés ideje: 2020. október 30.)

⁶¹ Modern kiadása: Johann Peter HEBEL, *Gesammelte Werke, Kommentierte Lese- und Studienausgabe in sechs Bänden*, III, *Kalenderbeiträge*, hg. Jan KNOPE, Franz LITTMANN, Hansgeorg SCHMIDT-BERGMANN, Göttingen, Wallstein, 2019, 525–528. A kritikainak tekinthető kiadás jegyzeteiben az első megjelenés helyeként a tübingeni *Morgenblatt für Gebildete Stände* című lap 225-ös, 1815. szeptemberi száma szerepel (uo. 740). Vagyis a kötet szerkesztői minden bizonnyal nem ismerték az 1805-ös megjelenést, s így feltehetően a körülötte kialakult polémiát sem.

A másik antik háttérű elbeszélés, az *Anthénor Álma* azért is fontos, mert az egyetlen a kalendáriumi történetek sorában, amelynek Julow Viktor külön elemzést szentelt, mivel magas esztétikai minőségűnek ítélte azt.⁶² Hogy ez a szöveg valóban Fazekas keze és szelleme munkáját dicséri-e, nem sikerült kideríteni, de az előzményeket ismerve joggal feltételezhető, hogy nem. Valószínűbb, hogy másolta, átdolgozta, fordította vagy parafrázeálta azt. Formáját tekintve megegyezik az előzőekben bemutatott szöveggel, amennyiben antikos hangzású névvel bíró két szereplő beszélget egymással az élet fontos kérdéseiről, nevezetesen a földi lét végességéről, az ember kozmikus viszonylatban parányi mivoltáról, és az ebbe való belenyugvás fontosságáról. A térben és időben távolról indított párbeszéd végeredménye egy nagyon is evilági és kispolgári érték megállapítása: a boldogság letéteményese a megelégedettség. Ez az egész népfelvilágosodási programnak is központi gondolata: az egyén tegyen meg mindent sorsa jobbításáért, de ne vágyjon sokkal többre, mint amit társadalmi és anyagi lehetőségei biztosítanak számára.

Az ókori környezet, akár csak a keleti interiőr, a kortárs szerzők számára a szabadság kis körét jelentette. Nem véletlen tehát, hogy különösen a satirikus szövegek egy része antik külsőségeket visel magán. Amint korábban már említésre került, az azonosítható szövegek nagy része egy az egyben való átültetést jelent. Kivételek azonban vannak: az 1827-es évfolyam *Különös Privilegium* című textusa Christoph Martin Wieland *Abderiták* című satirikus költeményére reflektál. A *Különös Privilegium* egy tréfás anekdota, amely a szerkesztőt valamiért Wieland művére emlékeztette.⁶³ Wieland nevét meg is említi a szöveg, a forrásul szolgáló mű címével együtt, ennél sokkal többet azonban nem árul el róla. Az *Abderiták* röviddel a kalendárium megjelenése után, 1834-ben magyarul is olvashatóvá vált, Erdélyi Károly fordításában.⁶⁴

Az abderiták földje azért is érdekes világ a folklorista számára, mert lakóinak bohókás viselkedése erősen emlékeztet a népmesék egy gazdag tematikus csoportjára, a falucsúfoló anekdotákéra. A magyarul – Ortutay Gyula nyomán – találóan *rátótiádáknak* is nevezett történetek a valóságban is létező helységneveket használva (Rátót mellett hasonló történetek terjedtek a nyelvterület keleti felében például a székelyföldi Gagy település lakóiról is) fiktív világot teremtenek, amelyben abszurd, sőt olykor groteszk jelenetek játszódnak, lehetőséget teremtve az emberi természet fonákságainak széles körű bemutatására.⁶⁵ A fiktív település bolondos lakóinak furcsaságain

⁶² JULOW, *i. m.*, 443–445.

⁶³ Christoph Martin WIELAND, *Geschichte der Abderiten*, először 1774-ben jelent meg a *Der teutsche Merkur* hasábjain, majd gyűjteményes kötetben 1780-ban. Önállóan: *Geschichte der Abderiten*, Umgearbeitete und vermehrte Ausgabe, Frankfurt – Leipzig, Weidmann, 1782.

⁶⁴ WIELAND *Abderitái*, ford. ERDÉLYI Károly, Pozsony, Landerer, 1834.

⁶⁵ A magyarul összegyűlt szöveganyag típusai és a típusokhoz rendelhető variánsok egy egész kötetet tesznek ki a magyar katalógusban: *Magyar népmesekatalógus*, VI, *A rátótiádák típusmutatója – a magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*, összeáll. és bev. tanulmány KOVÁCS Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1990.

keresztül Wieland komoly társadalomkritikai észrevételeinek adhatott hangot. Az abderiták földjét, ahogy számos korabeli elbeszélő mű is, az ókorba helyezi a szerző, az abderiták azonban erősen emlékeztetnek saját kora kisvárosi polgáira. Érdekes ugyanakkor, hogy az olvasott vagy szóban hallott anekdotát a debreceni kalendárium szerkesztője egy feltehetően általa jól ismert irodalmi műhöz csatolja, s nem pedig más, a szóbeliségből ismerhető rátótiadához. Ez azt bizonyíthatja, hogy Fazekas sokkal jobban mozgott kora német irodalmában, mint magyar – középosztályi, parasztpolgári, vagy pláne paraszti – szájhagyományában.

Az 1826-os évre készült kalendárium-évfolyam egy csokor viccet, tréfás anekdotát közölt, végre olyan műfajt, amely tipikusan jellemző a kalendáriumokra. A viccválogatás egyes elemeiben közös, hogy az emberi butaság, nagyképűség, elfogultság elé állítanak tükröt. A népfelvilágosodás témáját ugyanakkor ez a kötet is érintette, mégpedig meglehetősen direkt formában. Az önreflexív rövid szöveget érdemes szó szerint idézni:

Világítás.

Valamily bizonyos Tudóstól kérdi egy lámpáshordozó gyermek, egy igen setét este, hogy ne világítson-é néki? Nem szükség, úgymond a' Tudós, mivel én magam is a' Világ' világossága vagyok. Ha úgy van, felel a' gyermek, szeretném ha az Urat a' mi útszánk végénn felakasztanák; mert ott pokolbéli setétség uralkodik.⁶⁶

Ez a szöveg azért is érdemel figyelmet, mert példázza azt a kiváló humorérzékét és öni-róniát, amivel a debreceni kalendárium szerzője, illetve szerkesztője rendelkezhetett. Rávilágít a felvilágosodás ellentmondásaira, arra, hogy a túlzott elbizakodottság bizony milyen nevetséges is lehet. Emellett arra is, hogy a népfelvilágosításban mélyen hívő szerkesztő nem kívánta eltitkolni az anomáliákat, a túlkapások veszélyét sem, amelyek kisiklathatják az egész ügyet.

Általánosságban elmondható, hogy a kalendárium lapjain Fazekas sosem bonyolódik összetett társadalmi problémák taglalásába. A német népfelvilágosodás és a korszak német irodalmának jelentős témáját adó szegénység problémája is csak érintőlegesen kerül elő, a szorgalom, iparkodás, takarékoság fontosságának hangsúlyozásával. A *Debreczeni Magyar Kalendárium* évfolyamai nem csupán a felvilágosodás egyes, népszerűsíthető eszméit közvetítették a debreceni civistársadalom felé, hanem a korszak német nyelvterületen már tömegmédiummá váló kalendáriumainak jellegzetes műformáit és szellemiségét is. A megjobbított debreceni kalendárium csak részben teljesíti a szó szoros értelemben vett *Volksaufklärung* kívánalmait. Feltehetően ugyanis nem jutott el a földművelő falusi társadalom tagjaihoz, akiket a népfelvilágosodás mozgalma megcélzott, legjobban esetben is a mezővárosi parasztpolgárok olvashatták.

⁶⁶ *Debreczeni Magyar Kalendárium*, 1826-dik évre.

*Szóbeliség – írásbeliség:
perújrafelvétel a Lúdas Matyi lehetséges forrásairól*

Kétszáz év alatt sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy a Lúdas Matyi történetét honnan ismerte Fazekas Mihály, még az sem eldöntött tény, hogy szóbeli vagy írásbeli forrásról lehet-e szó. A téma körüli diskurzus az utóbbi fél évszázadban megrekedni látszott, az utolsó újdonságot hozó összegzései is elmúltak már ötvenévesek. Faragó József 1953-ban gyűjtötte a moldvai Trunk községben azt a magyar nyelvű szóbeli előadást, amelyből Julow Viktor arra a következtetésre jutott, hogy a történet szüzséjét a szerző magyar szóbeli hagyományból ismerhette meg.⁶⁷ Faragó József azt sugalmazta, hogy ez az egy variáns számos további variánst is magában rejt, amelyek az idők során elkoptak, elvesztek, illetve gyűjtések hiányában nem kerültek a kutatók szemei elé. Arra is következtetett, hogy Fazekas Mihály a történet szüzséjét a szájhagyományból közrendű emberek, alighanem katonatársai segítségével ismerhette meg, s azt is feltételezi, hogy épp ezen a területen, ahol moldvai hadgyakorlata idején valóban megfordult.⁶⁸ Legújabban Szilágyi Márton hívta fel két ízben is a figyelmet az alább részletesen is ismertető érvelés néhány ellentmondására, valamint arra is, hogy a *Lúdas Matyi* forrásait illetően még nem született megoldás.⁶⁹

Julow Viktor felhasználta Faragó érvelését tanulmányában, illetve könyvfejezetében egyenes szóbeli folytonosságot tételez egy közel négyezer éves ékírásos agyagtáblán fellelt asszír elbeszélés, a nippuri szegény ember története, továbbá a 19. század első évében írott verses elbeszélés, illetve saját kora moldvai magyarlakta telepeinek szájhagyománya között.⁷⁰ A tanulmányában a diffúziós elmélet segítségével rekonstruálja a szüzsé útját a nippuri szegénylegényről szóló agyagtáblától a 19. század elejéig, a főként a 20. századi Európában gyűjtött szóbeli, többnyire alsó társadalmi rétegektől származó változatok sokasága segítségével. Egy 17. századi grúz meséskönyvre támaszkodva két útvonalat nevez meg. Véleménye szerint egyfelől a történet arab közvetítéssel Ibérián keresztül juthatott Európába, másfelől kaukázusiak vihették el a keleti szlávokhoz, orosz és ukrán földön ugyanis rendkívül népszerű volt. Az ukránok lehetnek hatással a moldvai magyar változat létrejöttére is.⁷¹

Julow Viktor minden bizonnyal ismerte valamelyest a 19–20. század fordulójának egyik uralkodó folklorisztikai irányzatát, a finn földrajz-történeti módszert, hiszen annak hatása érzékelhető volt a 20. század közepének magyarországi folklorisztikai

⁶⁷ JULOW Viktor, A nippuri szegény ember *meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963/6, 678–690; Uő, *Fazekas Mihály*, i. m., 228–256.

⁶⁸ FARAGÓ József, *Egy moldvai csángó Lúdas Matyi mese*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960/3–4, 255–268. Uő, *Fazekas Mihály Lúdas Matyija mint „egy eredeti magyar rege”*, Igaz Szó, 1966/2, 276–284.

⁶⁹ SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak (Fazekas Mihály Lúdas Matyija)* = Sz. M., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 164–182. Továbbá Uő, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok*, i. m.

⁷⁰ JULOW, *Fazekas Mihály*, i. m., 228–256.

⁷¹ Uő., 243–245.

gyakorlatán is.⁷² A finn módszer sosem nyert teljes polgárjogot Magyarországon, abban az értelemben, hogy nagyszámú elemzés készült volna ezzel a módszerrel magyar folklóralkotásokról.⁷³ A 20. század elején megindult a módszer alapjainak megteremtését szolgáló modern gyűjtőmozgalom Magyarországon is, de néhány év után történelmi okokból megakadt.⁷⁴ Julow Viktor, bár soha nem mondja ki, hogy a nippuri szegényember történetét Urformnak (ősformának) tekinti, vagyis nem használja a földrajz-történelmi módszer terminológiáját, de érvelésének lényege ez. Gondolatmenete első látásra impozáns építménynek tűnik, ugyanakkor ez a Lúdas Matyi-szüzsé alakulástörténetének rekonstrukciójára (vagy konstrukciójára) tett egyik lehetséges kísérlet, amely mellett számos további is elképzelhető. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy egyetlen – szakszóval *invariáns* – adat alapján a fenti következtetés nem vonható le, vagyis az nem állítható tényként, hogy a *Lúdas Matyi* történetét Fazekas Mihály (moldvai magyar parasztok) szájhagyományából kölcsönözte volna, még akkor sem, ha bizonyíthatóan járt azon a környéken, ahol százötven évvel később a szóbeli változatot felgyűjtötték. Mindez arra irányítja a figyelmet, hogy a kérdés nem egyszerűsíthető le egy-egy forrásra. Továbbá az azóta eltelt évtizedekben számos újabb adattal bővültek az ismereteink, amelyek alapján érdemes a kérdést újratárgyalni.

Az egyik lehetőség a helyzet jobb megvilágítására, ha követjük a paradigmák változásait. Az utóbbi évtizedekben a szövegek forrásait, eredetét firtató kérdésfeltevés kifáradni látszik, pontosabban a kultúrtörténelmi megközelítésű tanulmányok a pusztán rekonstrukciós kísérletek helyett, vagy a szüzsék szóbeli vándorlásának, terjedésének firtatása mellett összetettebb kérdések felé is nyitnak, például az egyes szövegek használatának társadalomtörténelmi dimenzióit kutatják, a 18–19. századi folklórgyűjtés eszme- és társadalomtörténelmi kontextusában.⁷⁵

⁷² Az irányzatról áttekintő jelleggel: Bertalan KOROMPAY, *Finnische Methode: Gedanken eines Zeitgenossen*, Helsinki, Privatausdruck, 1978; Lutz RÖHRICH, *Geographisch-folkloristische Methode = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hg. Kurt RANKE, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1987, V, 1012–1030; Kathrin PÖGE-ALDER, *Märchenforschung: Theorien, Methoden, Interpretationen*, 2. überarbeitete Auflage, Tübingen, Narr, 2011, 90–101.

⁷³ Solymossy Sándor nevéhez köthető magyar anyagon végzett finn földrajz-történelmi elemzés: SOLYMOSY Sándor, *Mese a jávorfáról I.*, Ethnographia, 1920/1, 1–23.

⁷⁴ A módszer intézményes keretét szolgáló Folklore Fellows Society 1907-ben alakult Helsinkiben. A gyűjtőszövetség magyarországi osztyályát Katona Lajos (1862–1910) szervezte meg 1908-ban, majd hirtelen bekövetkezett halála után Sebestyén Gyula (1864–1946) vette át annak vezetését. A szervezet hazai működése sajnálatosan rövidre sikerült, a világháború utáni zavaros időkben a pénztelenség miatt megszűnni kényszerült. A módszerről alább még részletesen lesz szó. Alapdokumentuma magyarul: *Tájékoztató a Folklore Fellows Néphagyományt Kutató Nemzetközi Tudományos Szövetség Magyar Osztályának ... országos gyűjtéséhez*, kiad. SEBESTYÉN Gyula, BÁN Aladár, Bp., Hornyánszky, 1920. Katona Lajos gyűjtési elveiről, s benne a Folklore Fellows szerepéről lásd LANDGRAF Ildikó, *A 24. óra szorításában: A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában*, Ethnographia, 2016/4, 503–519.

⁷⁵ Szép tablót ad a mai helyzetről egy a közelmúltban készült tanulmánygyűjtemény: *Erzählkultur: Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung*, Hans-Jörg Uther zum 65. Geburtstag, hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009.

A 19–20. század fordulóján, a földrajz-történeti módszer virágkorában még a pozitívista szemlélet határozta meg a folklórisztikai kérdésfeltevések alakulását is. A diffúziós elméletek – de mindenfajta kultúrtörténeti irányultság – abból az előfeltevésből indult ki, hogy az egyes típusok története megfelelő mennyiségű adat birtokában felgöngyölíthető, ezért egyes formák (szüzsék, motívumok, sorszerkezetek stb.) eredetének, vándorlásának, rokonságának kérdésére is választ kaphatunk. Ebben a preconcepcióban implicite az is jelen van, hogy a recens adatokból következtethetünk kétszáz, ötszáz, akárhány száz éves állapotokra is, vagyis a folklór valamiféle változatlan entitás, amely módosulások nélkül dacol az évszázadokkal. Bartók Béla és Kodály Zoltán a 20. század második évtizedére a vokális népzene segítségével bizonyította, hogy ugyan lassabban, komótosabban, de a folklór is változik, minden más kulturális alrendszerhez hasonlóan, ki van ugyanis téve a társadalom egyéb alrendszereiben bekövetkező változásoknak, így a művészeti irányzatok alakulásainak, s a más anyanyelvű és zenei anyanyelvű csoportokkal való kölcsönhatásoknak.⁷⁶ S bár a szöveges folklór, s különösen a prózai folklóralkotások története kevésbé jól követhető, mint a szikárabb struktúrákba rendeződőké, utóbbi okból nehezebben is rekonstruálható, nincs jogunk feltételezni, hogy az életmód, a gazdasági, társadalmi viszonyok változásával ne változott volna a rövid prózai folklór mibenléte is. Ebből következik, hogy ami kétszáz éve a magyar szóbeli hagyomány része volt, nem feltétlenül az ma is, és fordítva, ha ma vagy a közelmúltban a szóbeli hagyomány része volt, száz vagy kétszáz éve még nem biztos, hogy az lehetett. A moldvai magyarok folklór adataival egyébként is óvatosan kell bánni, hiszen ez a közösség évszázadok óta többnyelvű lehetett, az otthonaikban magyarul beszélők is értették, sőt többnyire beszéltek is a velük együtt élő románok nyelvét, s a környező szláv népekkel is viszonylag élénk kapcsolatokat ápoltak. Ez lehetővé tette a folklór szövegek átadását-átvételét is, ahogy ezt egyébként Julow Viktor is gondolta. Az azonban korántsem biztos, hogy a szlávokkal is érintkező moldvaiak már Fazekas korában átvették és elterjesztették maguk között Lúdas Matyi történetét.

Erősen élt az az elképzelés még az 1960-as évek folklórtudományában is, hogy a szóbeliség, az évszázados változatlan hagyomány hordozója kizárólag a parasztság lehet.⁷⁷ Ezt először az 1970-es években kezdték meg módszeresen kritizálni német és angolszász folklóristák, többek között a Grimm-filológia képviselői, majd a nyomukban kibontakozó felvilágosodás kori meseírára és polgári mesemondási gyakorlatra vonatkozó kutatások.⁷⁸ A ma népmeseként azonosított történetek széles társadalmi bázison való használatára bizonyíték az is, hogy mára évszázados múltra tekint vissza a folklór

⁷⁶ BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., Rózsavölgyi, 1924. A kötet ugyan Bartók neve alatt jelent meg, de Kodállal közös munka eredménye volt. Bartók jelentette meg, mivel ő szívesebben és többet írt (bár kettejük közül Kodály volt a bölcsész). A mű a világháború és az azt követő gazdasági nehézségek miatt csak elkészülte után hosszú évekkel jelenhetett meg, de a népzene történetének alapelveit Bartók és Kodály már az 1910-es évek derekán lefektették. Vö. SZALAY Olga, *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye*, Bp., Akadémiai, 2004, 81–83, 94.

⁷⁷ GRÄTZ, *i. m.*, 5.

⁷⁸ Erről még lásd alább.

szükség és motívumok történetének írott források segítségével való nyomozása.⁷⁹ A *tárgy-történet* pontosan a folklórból – is – ismerős irodalmi tárgyak, témák írásbeli jelenlétére, írásos hagyományozódására, kompilálódására hívta fel a figyelmet, ami rávilágít a történeteknek a középosztályban és a felső társadalmi rétegekben való jelenlétére is.

Nem a tudományos szemléletmód változása volt az egyetlen és kizárólagos oka, hogy a történeti rekonstrukciós törekvések idővel kútba estek, s az érdeklődés iránya másfelé fordult. Nem is gyűlt össze ugyanis még csak megközelítőleg sem elégséges anyag ahhoz, hogy a finn módszer által felvázolt ideálok megvalósulásának keretfeltételei teljesülhessenek. A finn alapítású Folklore Fellows Society gigantikus szervező munkát végzett, s Európa-szerte alakultak helyi gyűjtőszervezetei, amelyek hatalmas szövegfolklór-anyagot halmoztak fel az évtizedek során. Azonban így is rengeteg fehér folt maradt a térképen, a folklórgyűjtés teljes földrajzi lefedettsége ábránd maradt csupán.

A földrajz-történeti módszer elméleti konstrukciója is a kritikák keresztüztüébe került.⁸⁰ Az ősrforma (Urform), vagy az ezzel majdnem megegyező kulcsfogalom, a normálforma (Normalform) lényegében tudományos fikció, soha senkinek sem sikerült bizonyítania, hogy egyfelől létezett ilyen, másfelől, hogy minden egyes variáns egyetlen tőre vezethető vissza. Feltehetően nem létezett természetes körülmények között valamilyen tökéletes variáns, a legtisztább formát az egyes variánsokból a kutató desztillálhatja, például egy katalógus készítése érdekében. A finn módszer tengelyét adó katalógusok készítése is problematikus némileg, a legtöbb befejezett vállalkozást is ellentmondások sora tarkítja. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egy elkészült katalógus sem lehet tökéletes forma, hanem a lehetséges variánsok egyike. Alátámasztja ezt, hogy Bartók és Kodály is külön-külön szisztémát dolgozott ki a magyar vokális népzene rendszerezésére és történeti rekonstrukciójára, amelyek csak bizonyos alapelvekben egyeznek meg egymással. A Kodály főszerkesztősége alatt készülő *Magyar népzene tára* című sorozat pedig egy harmadik, Járdányi Pál által készített rendszerezés szerint közli a népdalokat.⁸¹

Közös Julow Viktor, valamint Faragó József érvelésében, hogy mindketten egy-egy mondattal elutasítják az írásbeli forrás, s egyáltalán, a szűzsé írásbeli közvetítésének lehetőségét.⁸² Holott Julow Viktor korábban maga bizonyította, hogy Fazekas iskolázott, olvasni szerető, több nyelven is értő polgár volt.⁸³ A *Debreczeni Magyar*

⁷⁹ GYÖRGY Lajos, *Tárgytörténet és irodalomtörténet*, ItK, 1934/3, 225–233.

⁸⁰ A megszüntetve megőrzés mellett érvel Christine GOLDBERG, *The Historic-Geographic Method: Past and Future*, Journal of Folklore Research, 1984/1, 1–18.

⁸¹ *A magyar népzene tára / Corpus musicae popularis Hungaricae*, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, Bp., Akadémiai, 1951.

⁸² „Mindezeknek a variánsoknak [értsd írott mesegyűjtemények] a feldolgozása a jövő feladata, és már a folklorisztikára tartozik, amennyiben nem tételezünk fel írott vagy nyomtatott mintát (amire semmi okunk sincs).” JULOW, *Fazekas Mihály, i. m.*, 241. (kiemelés tőlem) A megfogalmazás kissé dodonai, nem teljesen világos, hogy Julow Viktor elfogadja, vagy elutasítja az írásbeli változatok szerepét a *Lúdas Matyi* című költemény létrejöttében. A valódi választ a kötet későbbi érveléséből tudhatjuk meg, mely szerint az utóbbi vélemény lehetett.

⁸³ Julow Viktor főként a francia felvilágosodás eszméiben és alkotásaiban való jártasságot igyekezett bizonyítani, lásd *uo.*, 150–162.

Kalendáriom kapcsán elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Fazekas számos, a korban népszerű, s a felvilágosodás szellemiségét közvetítő anekdota-, tréfa-, fabula- stb. gyűjteményt ismert, ezek valamelyikében akár a Lúdas Matyiéhoz hasonló történetet is olvashatott. A háziállat igazságtalan elvételéről, majd a kárvallott többszöri bosszúállásáról szóló történet az *Ezeregyéjszaka* meséinek egyik darabjaként a késő középkor óta hagyományozódott az arab világban, s Európában is.⁸⁴ Az írásbeli hagyományozást elutasítók általában arra szoktak hivatkozni, hogy az európai *Ezeregyéjszaka*-változatokban többnyire nem szerepel ez a történet.⁸⁵ A korszakban azonban a különböző orientális eredetű, illetve orientalizáló történetek rendkívül népszerűek voltak francia, majd a német, s az angol nyelvterületen is, az *Ezeregyéjszaka*val összefüggésben, és attól függetlenül is, ahogy ezt Kázim papucsainak történetével kapcsolatban láthattuk. Fazekas a Kelet, valamint a keleti mesekincs iránti érdeklődését bizonyította *A perzsa fejedelem* című verses dialógussal,⁸⁶ és két, az *Ezeregyéjszaka*ból megismert mese átdolgozásával, az *Aleddin, napkeleti pogány történet, melly napnyúgoti keresztyéninek is odaillene*,⁸⁷ illetve *A magahitt kalmár* cíművel is.⁸⁸ A kalendáriom anekdotáinak és más rövid történeteinek szerzteágazó irodalmi kapcsolatrendszerre bizonyítékul szolgálhat arra, hogy Fazekas ismerte, mi több, fontosnak tartotta a nyomtatott példázat-, mese-, anekdotagyűjteményeket, köztük az orientálisakat is.⁸⁹ Az írásbeli közvetítés és a katonáskodás érvei nem zárják ki egymást, hiszen a katonáskodása során, a hosszú állomásozások idején épp annyira lehetett módja könyvek olvasására, mint szóbeli mesemondás hallgatására.⁹⁰

⁸⁴ *History of the first Larrikin = The Arabian Nights Encyclopedia*, eds. Ulrich MARZOLPH, Richard van LEEUWEN, Santa Barbara – Denver – Oxford, ABC-CLIO, 2004, I, 267–268. Az *Ezeregyéjszaka*ban szereplő 376. szöveg kontaminációnak számít, az AaTh/ATU 1551: *The Wager that Sheep are Hogs*, illetve az AaTh/ATU 1538: *The Youth Cheated in Selling Oxen/The Revenge of the Cheated Man* kombinációja. Az *Ezeregyéjszaka* meséinek európai kultúrtörténetéről lásd SOLYMOSY Sándor, *Az Ezeregy-éj*, *Ethnographia*, 1919/1, 45–73.

⁸⁵ JULOW, *Fazekas Mihály*, i. m., 241.

⁸⁶ FAZEKAS Mihály, *A perzsa fejedelem* = F. M. *Összes Művei*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, I, 106–108. (a továbbiakban FMÖM)

⁸⁷ FAZEKAS Mihály, *Aleddin, napkeleti pogány történet, melly napnyúgoti keresztyéninek is odaillene* = FMÖM II. 74–83.

⁸⁸ FAZEKAS Mihály, *A magahitt kalmár* = FMÖM I. 115–120. Elemzésüket lásd JULOW, *Fazekas Mihály*, i. m., 433–443.

⁸⁹ Az igazsághoz az is szervesen hozzá tartozik, hogy a 21. századi kutató lényegesen kényelmesebb helyzetben van, mint amilyenben az 1960-as, vagy 1970-es évek Magyarországon lakó filológus volt. Az internet rohamos fejlődésének hála, ölnkbe hullik az európai kultúrtörténet, saját szobánkból tudjuk olvasni az impozáns nyugati könyvtárak történeti anyagait is. Az internetes keresőmotorok nélkül bizonyosan nem álltak volna össze azok az adatok és összefüggéseik, amelyeken jelen tanulmány következtetése nyugszanak. Ezek a lehetőségek sem Katona Lajosnak, sem Julow Viktornak nem adták meg, az ő idejünkben egy ilyen feltárás, amelyet mi néhány hónap alatt elvégezhetünk, évekre, vagy akár egy élet munkájába telt volna.

⁹⁰ Egy francia nyelvű könyvvel kapcsolatos, a belgiumi állomásozás idejéből származó visszaemlékezésről JULOW Viktor is beszámol, *Fazekas Mihály*, i. m., 89–91.

A 19–20. század fordulóján tevékenykedő tárgy történéseknek köszönhetően több írott európai előfordulása is ismert a Lúdas Matyi történetnek. Az egyes filológiai adatfeltárások általában egy-egy előfordulást említenek, így érdemes megnézni egymás mellett is őket, hogy az összefüggéseik láthatóbbakká váljanak. Az egyik ezek közül egy középkori francia verses regény, a Douin de Lavesne *Roman de Trubertjének* egyik epizódja, amelyet Katona Lajos azonosított.⁹¹ Solymossy Sándor szerint András Sámuel 1789-ben megjelent magyar nyelvű anekdotagyűjteményének 100-as számú darabjában is a Lúdas Matyi egyik előzményét lehet megfigyelni. Ez egy, a kötet formai elvárásaihoz híven egyetlen menetre szűkített történet, s nem is veri meg a kárvallott becsapóját, csupán ráijeszt. A két történetben mindössze a kései bosszú, a visszatérés, valamint a bosszú helyszínéül szolgáló erdő motívuma közös.⁹² András Sámuel korának szinte valamennyi anekdotakötetét feldolgozta. György Lajos kiderítette, hogy ez a történet egy német gyűjteményből, a könyvkiadó Friedrich Nicolai egy kevésbé igényes, inkább a nagyközönségnek szóló, *Vade Mecum* címmel számtalan alkalommal megjelent, tehát minden bizonnyal igen népszerű anekdotagyűjteményéből való.⁹³ Tóth Rezső idéz egy levelezésben fennmaradt szöveghelyet, amelyet az utána következő kutatók nem vettek figyelembe: „Lúdas Matyi forrása pedig »talán abban a francia mesekönyvben keresendő, melyet Csokonai egy Kazinczyhoz intézett levelében úgy említ, hogy azt Fazekastól kapta«. Kevéssel utána Kelemen Béla utal Mátray könyvét bírálva *Till Eulenspiegel*-re”.⁹⁴ Ezek a források nem azért lényegesek a Lúdas Matyi szempontjából, mert esetleg Fazekas konkrét olvasmányait rejthetik, sokkal inkább azért, mert jelzik a történet szüzséjének az európai írásbeli és egyúttal szóbeli kultúrában való jelenlétét, elterjedtségét. Az imént idézett összegzés, más kortárs tanulmányok mellett, bizonyítja, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben nagyjából konszenzus alakult ki arról, hogy a Lúdas Matyi történetét Fazekas francia, esetleg német irodalmi, esetleg szóbeli előzmények alapján ismerhette.⁹⁵

A történet bonyolult hálózatának sok szála fut össze az *Ezeregyéjszaka meséinél*, ezt a témát is érdemes lenne újratárgyalni. A hazai könyvtári viszonyok egyelőre nem teszik lehetővé a keleti mesegyűjtemény minden európai kiadására, de legalább a francia és német változatokra kiterjedő filológiai elemzés elvégzését. Azonban

⁹¹ KATONA Lajos, *Ludas Matyi* = K. L. *Irodalmi tanulmányai*, Bp., Franklin Társulat, 1912, I, 323–330, különösen 325–326.

⁹² ANDRÁS Sámuel, *Ártatlan bosszúállás* = A. S., *Elmés és mulatságos rövid magyar anekdoták*, Bécs, [k. n.], 1789, I, 68–69. Lásd SOLYMOSSY, *Az Ezeregy-éj, i. m.*, 63.

⁹³ András történeteinek mintegy fele olvasható Nicolai munkájában. Vö. GYÖRGY Lajos, *András Sámuel elmés és mulatságos anekdotái = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, szerk. CSUTAK Vilmos, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1989, 165–200, különösen 189–197. Nicolai munkájának teljes címe *Vade Mecum für lustige Leute: Einer Sammlung angenehmer Schärze, witziger Einfälle und Spaßhafter kurzer Erzählungen aus den besten Schriftstellern*, I–X, Berlin, August Mehlis, 1764–1792.

⁹⁴ TÓTH Rezső, *Fazekas Mihály*, ItK, 1897/1, 16–39, 1897/2, 176–208, 1897/3, 312–328, idézet a 196. lapon.

⁹⁵ KARDOS Albert, *Ludas Matyi a külföld népmeséiben*, Egyetemes Philológiai Közölny, 1894, 444–445.

mielőtt ez elkészülne, néhány további szempontra is érdemes ráirányítani a figyelmet. Julow Viktor és más, az *Ezeregyéjszakával* való rokonítást elutasítók abból indultak ki, hogy a keleti mesegyűjtemény Galland 1804-ben megjelent fordítását megelőzően nem volt ismert Európában, s a későbbi német, angol stb. változatok egészen a 19. század végéig – amíg ismét az eredeti források alapján készült fordítások kerültek nyilvánosságra – mind Galland munkájára vezethetők vissza, amelyben a Lúdas Matyi alapjául szolgáló történet valóban nem szerepel. Francesca Maria Corrao nápolyi folklórkutató feltárta az *Ezeregyéjszaka*, pontosabban az annak alapját jelentő kisebb mesegyűjtemények szicíliai és itáliai elterjedésének történetét. (Ez szempontunkból azért is érdekes, mert erről a vidékről Okos Peppe néven számos Lúdas Matyi-történetvariáns ismert.)⁹⁶ A Kr. u. 9. században az arab hódítások elérték Szicíliát is, nem sokkal ezután a később az *Ezeregyéjszaka* gyűjteményéből is ismert történeteket tartalmazó kisebb gyűjtemények bekerültek a szicíliai írásbeliségbe, amely időről-időre újraírta azokat. Corrao azt is tudni véli, hogy az egyes történetek középkori francia változatai is olasz közvetítésnek köszönhetően jöttek létre.⁹⁷ A Corrao által bemutatott történelmi háttér, valamint a Katona Lajos által idézett késő középkori francia változat egy új terjedési útvonal vázolását is lehetővé teszi, vagyis az *Ezeregyéjszaka meséi* Szicília és Itália közvetítésével már a középkor derekán eljuthattak Nyugat-Európába, ahol bekerültek az írásbeliségbe.

Julow Viktor számára, aki több kortársával és előtte élt kutatókkal egyetértésben Lúdas Matyi és Döbrögi konfliktusát plebejus–patricius ellentétként interpretálta, jelentős támasztékul szolgálhatott a történet paraszti szájhagyományból való eredeztetése.⁹⁸ A történet szóbeli és írásbeli változatainak többségében ugyanakkor nehezen azonosítható a főszereplők társadalmi státusza, sőt, előfordul, hogy kifejezetten a társadalom periferiáján élő személyekről van szó. A keleti változatokban például rablóbanda áll szemben az egyszerű emberrel, illetve a főhős a keleti változatok mellett számos, az európai szóbeliségből előkerült variánsban is csavargó, afféle társadalmon kívüli személy.⁹⁹ A mai olvasó számára nem feltétlenül világos, hogy milyen attribútu-

⁹⁶ *The types of international folktales, i. m.*, II, 273–274.

⁹⁷ Francesca Maria CORRAO, *The Arabian Nights in Sicily*, Fabula, 2004/3–4, 237–245.

⁹⁸ SZILÁGYI, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok, i. m.* Vö. TÓTH, *i. m.*, 189–193. Matyi paraszti származását Bécsy Ágnes kérdőjelezte meg, ő mezővárosi környezetbe, illetve közköltészeti háttérbe helyezte a történetet: BÉCSY Ágnes, „Mind egy célra kell sietnünk... : Fazekas Mihály hagyományai és modernsége = „De mi a népiesség”, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 347–364. Fazekas közköltészeti kapcsolatait erősíti kötetünk két tanulmánya is: CsÖRSZ Rumen István, *Kánaán és Marsmező: Fazekas Mihály két versének közköltészeti kapcsolatai*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 103–129.; VARGHA Katalin, *A Debreczeni Magyar Kalendáriom verses rejtvényei*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 191–203.

⁹⁹ A történetet a 19. század végi angol változattól, Sir Richard Burton eredeti arab források alapján készült teljes fordításától kezdve a *First Larrikin*, vagyis ‘első csavargó’ címmel jelöli az angol nyelvű szakirodalom. *The Book of The Thousand Nights and a Night*, With Introduction Explanatory Notes on the Manners and Customs of Moslem Men and a Terminal Essay upon the History of the Nights by Richard F. BURTON, First edition in ten volumes, Supplemental edition in six volumes bound in seven parts, Volume IV, Printed by the Burton Club For Private Subscribers Only, 1885–1888, 281–290.

mok alapján vált a 20. század elejétől az értelmezések többségében Matyi parasztfiúvá. Az sem teljesen bizonyos, hogy a 17–19. század közötti időszakban a történet pusztán a paraszti szájhagyományban élt volna, főként a 18. század időszakából ugyanis tudunk nemesi, sőt arisztokrata, illetve polgári környezetben zajló mesemondásról is, egyebek mellett a Grimm család és baráti körének történetmondási gyakorlatáról, ami nagy hatással volt a Grimm fivérek *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményének létrejöttére is.¹⁰⁰ Vagyis az, hogy a történet paraszti szájhagyományként, azaz *népköltészet*ként élt volna pusztán, korántsem biztos. A szóbeliség, pontosabban minden variabilitás szükségszerű velejárója, hogy a szereplők, helyszínek, használati tárgyak stb. csereszabatosak, így adott társadalmi környezet elvárásaihoz igazíthatók, ami a keleti változatokban haramiák kezére kerülő bárány vagy kecskegida, az az európai változatokban a helyi notabilitás által eltulajdonított kisökör, malac, majd lúd lesz.

Az a tény, hogy a történet szüzséje a középkor óta, majd a 17. század végétől egyre nagyobb intenzitással, egyre több változatban, egyre több nyelven jelen volt az európai írásbeliségben, nem zárja ki a párhuzamos szóbeli változatokat, sőt, inkább erősíti azok valószínűségét. Az írott lenyomatok egyfelől lehetnek a korabeli szóbeliség tükrözői, másfelől azok táplálói vagy életben tartói is. Különösen a 18. század elejétől Európában a legelőkelőbb körökben is divattá vált a mesemondás, amit a korszak népszerű olvasmányai ihlettek.¹⁰¹ Ugyanígy az is elképzelhető, hogy az 1950-es években gyűjtött moldvai változat visszatanulás révén, Fazekas művének olvasása, felolvasása segítségével keletkezett.

A fenti hosszú érvelés egyik fontos tanulsága ugyanakkor a kiinduló kérdésfeltevés jogosultságának megkérdőjelezhetősége. Vajon okosabbak leszünk-e a *Lúdas Matyi* értelmezési lehetőségeit illetően akkor, ha tudjuk, hogy konkrétan honnan, melyik írott vagy szóbeli forrásból ismerte meg Fazekas a történetet? Nem lenne-e célszerűbb a teljes európai és közel-keleti kultúrtörténet kontextusában vizsgálni Fazekas változatát, azt egy hosszú alakulástörténeti folyamat egyik leágazásaként kezelni, valamennyi ismert változat, s az azok alapján létrehozható értelmezések háttérében?¹⁰² Summa summarum, szükséges-e egyetlen mondatban megválaszolni a „honnan ismerte Fazekas Mihály a *Lúdas Matyi* szüzséjét?” kérdést, vagy hasznosabb, ha nyitva hagyjuk azt?

¹⁰⁰ A hosszú kutatástörténet összefoglalását lásd NAGY Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről*, *Ethno-Lore*, 24, 2007, 3–50. A felújított változatát lásd UŐ, *A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 15–63.

¹⁰¹ Német vonatkozásairól, valamint a német előzményeként szolgáló francia történetről részletesen értekezik Manfred GRÄTZ e sorok között is többször idézett könyve.

¹⁰² Ez az ötlet nem túl eredeti, hiszen már Tóth Rezső elemzése is él annak lehetőségével, hogy Fazekas Matyját más, szóbeli és írott változatok háttérében vizsgálja, konkrét hivatkozások nélkül. TÓTH, *i. m.*, 190.

* * *

A *Debreczeni Magyar Kalendárium* rövid elbeszéléseinek segítségével megfigyelhető, hogy a 18. század végének népfelvilágosító törekvései miképpen kaptak szerepet a 19. század elejének magyarországi kalendáriumokban, a népfelvilágosodás kései, de nagyon sűrített lenyomatát adva. A debreceni történetek utat nyithatnak a kortárs kalendáriumok hasonló szempontú elemzése felé, ami sok érdekességet rejthet még a téma kutatói számára. Általános tanulsága mindennek, hogy a 18. század helyenként hogyan nyúlt félszigetszerűen a 19. századba, ahogy ezt egyébként a német nyelvterület kutatói hasonlóképpen megfigyelték és leírták már.

Julow Viktor Fazekasról írott monográfiája a költőt tárja az olvasók elé, minden egyéb megnyilvánulását, s a személyiség és életút minden egyes vonását a költeményeken keresztül igyekszik értékelni, vagy azok jobb érthetősége kedvéért mutatja be. Így van ez a kalendáriumi történetekkel is, amelyek a költeményekhez hasonlóan eszmetörténeti és esztétikai szempontú elemzést kapnak. Talán nem hiábavaló, ha megpróbáljuk újraértékelni a kalendárium egészét és az egyes történeteket úgy is, hogy eltávolítjuk őket a költői életműtől, ezáltal Fazekas Mihály az ember, a személyiség is újabb oldaláról mutatkozhat meg.

MIKOS ÉVA

tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

mikos.eva@btk.mta.hu

The Folklore and Popular Literary Connections of Mihály Fazekas's Poetic and Editorial Work

Abstract: The article aims to assess the social and mentalistic history of the *Debreczeni Magyar Kalendárium* ("Hungarian Calendar of Debrecen"), edited by Mihály Fazekas for ten years, based upon its short prose texts. The predecessors of the stories in the calendar are mostly German literary texts, or they were taken over from German calendars and anecdote collections, most of which were parables. The majority of the texts belong to the genres of anecdote, but there are also fables, paramyths, short story tales, jokes and crime stories. The purpose behind rewriting the texts in a parable form was to educate the readers to have a practical point of view, as well as to help them with moral orientation. The ideology of Volklsaufklärung is behind the writing of the texts. Fazekas's knowledge of German literature also takes us closer to the source of his masterwork, *Lúdas Matyi*, an epic poem. At the turn of the 19th-20th century positivist and literary historical researches connected the work with literary predecessors. The work having a peasant oral tradition would have suited better the Marxist approach in the 1950s, which tried to focus the understanding of the work to the

plebeian-patrician conflict, however, only one folklore data was collected to support their claim. The article argues that the story had various written versions in Hungary and Europe in Fazekas's age, and Fazekas willingly borrowed from contemporary literary pieces and popular readings, thus the written origin cannot be excluded. At the same time, the written sources may indicate the presence of the story in oral form, therefore it is not unlikely that the author might have heard it at one of his posts.

Keywords: almanac, anecdote, parable, oral tradition, popular enlightenment

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/160-190.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

VARGHA KATALIN

A Debreczeni Magyar Kalendárium verses rejtvényei*

Az 1819-ben Fazekas Mihály által alapított és 1828-ig az ő szerkesztésében megjelenő *Debreczeni Magyar Kalendárium* minden számában helyet kapott a toldalék részeként 4-5 verses rejtvény, a kalendáriumi hagyományoknak megfelelően a szerző megjelölése nélkül. Az új kritikai kiadás előkészítése során újra felmerült Fazekas szerzőségének kérdése e szövegek kapcsán, amivel kapcsolatban Debreczeni Attila így fogalmaz:

A minden kötetben önálló szerkezeti helyen fellelhető verses rejtvények esetében az egyetlen biztos tényből, Fazekas szerkesztő voltából adódóan éppúgy következtethetünk arra, hogy ő írta ezeket, amint arra is, hogy tevékenysége csupán az összegyűjtésre szorítkozott, hiszen az átvételek a kalendáriumok gyakorlatához tartoztak (más kiadványokban éppen ezekre a darabokra eddig nem bukkantunk rá, persze a kalendáriumok szövegszerű feltárása korántsem kielégítő). E hitelességet illető eldöntetlen helyzetre a *Bizonytalan szerzőségű mű* minősítést alkalmazzuk.¹

A *Debreczeni Kalendárium* verses rejtvényei kapcsán az egyik feladatot éppen a szerzőséggel kapcsolatos korábbi megállapítások és vélemények áttekintése jelentheti. Ugyanakkor jó alkalom ez néhány általánosabb kérdés vizsgálatára a 18–19. századi, részben verses rejtvényhagyományhoz kapcsolódóan. Milyen előzményei vannak az ilyen típusú szövegek közlésének a magyar kalendáriumokban, illetve más forrásokban? Milyen műfajt jelöl a *rejtett* szó megnevezés, és ez hogyan illeszkedik a rejtvények bővebb csoportjába? Milyen szövegpárhuzamai ismertek a Fazekas által közölt rejtvényeknek, és ezek hogyan helyezhetők el a szerzői szöveg – közköltészet – népköltészet regiszterekben?

A Kalendárium verses rejtvényei és Fazekas Mihály szerzősége:
érvek és ellenérvek a korábbi kutatás részéről

Lovász Imre, aki elsőként adta ki Fazekas Mihály összegyűjtött verseit,² nem közölte a *Kalendárium* rejtett szavait és találós meséit. Mátray Lajos 1888-ban viszont Fazekas Mihály költeményeiként adta közre azt a 48 *rejtett szót* és *találós mesét*, amelyek a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 667.

² *Fazekas Mihály versei*, gyűjt. Lovász Imre, Pest, Beimel, 1836.

*Debreczeni Magyar Kalendáriom*ban jelentek meg 1819 és 1828 között.³ Mátray szerint mindig Fazekas írta a „meglepő elmeéről és találékonyaságról tanuskodó találós meséket és »Rejtett szavakat«”,⁴ azonban ahogy Debreczeni Attila is megállapítja, „közlésének általános megbízhatatlansága [...] óvatosságra int”⁵

Mátray Lajos megállapítását már a kortársak is fenntartással kezelték, ahogy ez a kötet kritikáiból is kiderül.⁶ Mátray és idősb Szinnyei József között pedig már a kötet megjelenése előtt vita bontakozott ki a Fővárosi Lapokban annak kapcsán, hogy Fazekas írta-e a rejtett szókat és találós meséket. Szinnyei a Fővárosi Lapok 1888. október 30-i számában így írt a *Ludas Matyi* szerzőjéről, Fazekas Mihályról:

Fazekas ezután hivatalos foglalkozása és növénytani észleletei mellett verselgetett is; versei nagyrészt az általa szerkesztett „Debreceni Magyar Kalendáriom”-ban jelentek meg a huszas években egészen haláláig, mindig nevének kezdő betűivel jelezve. Az ott megjelent „rejtett szókat és találós mesék”-et azért nem tartom tőle származottnak, mert habár azok versben irattak is, de minden névjegy aláírás nélkül fordulnak elő, sőt még a harmincas években is ugyanott így lettek folytatva.⁷

Mátray Lajos a Fővárosi Lapok 1888. november 3-i számában reagált Szinnyei közleményére, néhány helyesbítést szükségesnek tartva mind Fazekas életrajzát, mind életművét illetően.⁸ Viszontválaszában Szinnyei megismételte, hogy nem tartja Fazekast a *Kalendáriom*ban megjelent verses rejtvények szerzőjének.⁹ A vitát a Fővárosi Lapok szerkesztőjének rövid bejegyzése zárta le, amelyben Vadnai Károly Mátray mellett foglalt állást:

³ Fazekas Mihály „Rejtett szavai” és „Találós meséi.” = MÁTRAY Lajos, *Fazekas Mihály élete és munkái felfedezett ismeretlen verseivel*, Debreczen, A „Debreczeni ellenőr” könyvnyomdája, 1888, 163–180. A szövegek kritikai kiadását lásd FAZEKAS Mihály *Összes Művei, Prózai munkák*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, II, 132–145, jegyzetek: 252. (a továbbiakban FMÖM)

⁴ MÁTRAY, *i. m.*, 63.

⁵ DEBRECZENI, *i. m.*, 670.

⁶ Lásd LÁZÁR Béla, „Fazekas Mihály élete és munkái”, *Fővárosi Lapok*, 1888/341, 2505–2506; SEBESTYÉN Gyula, *Mátray Lajos, Fazekas Mihály élete és munkái felfedezett ismeretlen verseivel. Debreczen. 1888*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1889, 379.

⁷ Id. SZINNYEI József, *Fazekas Mihály és a »Ludas Matyi«-ja*, *Fővárosi Lapok*, 1888/300, 2203. Szinnyei írását azzal zárta, hogy „[e]nnyi az, a mit Fazekas Mihályról és »Ludas Matyi«-járól irodalmunkban följegyezve találtam, ha valaki többet tud, hozza nyilvánosságra.” *Uo.*, 2204. – Ehhez fűzött csillagozott szerkesztői megjegyzés: „Mátray Lajostól közelébb fog megjelenni Debreczenben, Vértesi Arnold kiadásában, egy tizenkét ives kötet, mely Fazekas Mihály életéről, működéséről részletes rajzot nyújt és sok ismeretlen költeményét teszi közzé. Szolgáljon e cikk is eme közelebbi kiadás keletének előleges egyengetőjéül. Szerk”

⁸ MÁTRAY Lajos, *A »Ludas Matyi« költőjéről. (Helyreigazítások)*, *Fővárosi Lapok*, 1888/304, 2231–2232.

⁹ „Fazekas a debreceni kalendáriumot szerkesztette s abba verseket, sőt csillagászati cikket is irt; ezt állítom én is, a rejtett szókat és találós meséket azonban nem tartom tőle származottnak.” Id. SZINNYEI József, *A »Ludas Matyi« költőjéről. (Válasz a helyreigazításokra)*, *Fővárosi Lapok*, 1888/307, 2254.

Hogy a „rejtett szavak” és „találós mesék” nem a Fazekas művei, azt Szinnyei József csak úgy gondolja. Annyi tény, hogy midőn Fazekas 1819-ben a debreceni naptárt megindítá, ily fajta példák sem a lőcsei, sem a komáromi kalendáriumokban nem álltak előtte. Tehát Fazekas volt első meghonosítójuk. Debrecen agg tudósa, Szűts István, ki szintén hosszú időn át volt naptárszerkesztő, a találós meséket illetőleg azt mondá Mátraynak: „Magam is irtam ilyest eleget, ez mindig a mi dolgunk volt”, t. i. a naptárszerkesztőké.¹⁰

Érvelése semmiféle bizonyítékkal nem szolgál Fazekas szerzősége mellett, hiába idézi Szűts Istvánt, akit naptárszerkesztői tapasztalatára való tekintettel a téma szakértőjeként szólaltat meg. A szerkesztők nyilvánvalóan szerepet játszottak a kalendáriumok függelékében található találós mesék szerzőjeként, de a kizárólagosság bizonyosan nem állja meg a helyét. Közismert, milyen gyakori volt a 18–19. századi kalendáriumok (és más populáris olvasmányok) szerkesztése során a különböző kiadványok közötti jelöletlen átvétel, valamint a külföldi nyomtatványokból történő, szintén jelöletlen fordítás.

Vadnai egy másik kijelentése azonban olyan témát vet fel, amellyel érdemes itt részletesebben foglalkozni. Azt állítja, hogy a rejtett szavakat és találós meséket Fazekas honosította meg a kalendáriumokban, hiszen „ily fajta példák sem a lőcsei, sem a komáromi kalendáriumokban nem álltak előtte”.¹¹ Ez a kijelentés azonban csak bizonyos megszorításokkal igaz, különféle rejtvények ugyanis már a 17. századtól kezdve megtalálhatók a magyar naptárakban. E kalendáriumi rejtvényhagyomány áttekintését követően válik láthatóvá, miben különböznek, miben jelentenek újítást ehhez képest a Fazekas által publikált szövegek. Ehhez kapcsolódóan ki kell térni a *rejtett szó* (és érintőlegesen a *találós mese*) terminus korabeli jelentéstartalmára és értelmezésére is. Ezt követően lehet visszatérni a *Debreczeni Magyar Kalendárium* verses rejtvényeihez.

Rejtvények a kalendáriumi toldalékokban (és más populáris olvasmányokban)

Kovács I. Gábor összefoglalása szerint a magyar kalendáriumokban az 1730-as évektől nő meg a szórakoztató célú tartalom terjedelme,¹² a 18. század közepétől pedig a szórakoztatás „szinte egyenrangúvá [válik] a kalendárium eredeti használati, közvetlen gyakorlati célokat szolgáló funkcióival”.¹³ Ezt szolgálják az egyre nagyobb terjedelemben megjelenő kisprózai anyag (anekdoták, trufák, mesék) mellett a különféle ’szórakoztatva oktató’ vagy ’hasznos időtöltést szolgáló’ fejtörők, rejtvények is.

¹⁰ [VADNAI Károly], A »Ludas Matyi«, Fővárosi Lapok, 1888/308, 2260.

¹¹ Uo.

¹² KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 26.

¹³ Uo., 36.

A 18–19. századi magyar kalendáriumok függelékeinek néprajzi forrásértékére figyelmet felhívó áttekintésében Mikos Éva is megállapítja, hogy az 1750–1850 közötti korszak „kalendáriumainak jellegzetes műfaja a találós kérdés vagy *találós mese*, ahogy akkoriban előszeretettel nevezték”.¹⁴ E rejtvényanyag részletes feltárására azonban mindeddig nem került sor, annak ellenére sem, hogy a népi hagyományokkal számos ponton érintkeznek, és sok szöveg variánsai a 19–20. századi népköltési gyűjteményekben is rendszeresen megjelennek. Mándoki László a magyar szóbeli rejtvények gyűjtés- és kutatástörténetét bemutató összefoglaló tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „itt és most nem kíván belemerülni a különféle kalendáriumok sok adat reményével kecsegtető, de végtelen tengerébe”.¹⁵

Összefoglaló tanulmányok hiányában a különböző időszakokban keletkezett, leggyakrabban egy-egy kiadóhoz vagy kiadási helyhez tartozó kalendáriumokat bemutató írások és szöveggyűjtemények alapján lehet vázlatosan áttekinteni a magyar naptárak rejtvényanyagát. Ez segíthet néhány jellemző, általánosabb vonást is megállapítani a *Debreczeni Magyar Kalendárium* megjelenését megelőző idősakra vonatkozóan. A rendelkezésre álló adatok arra mutatnak, hogy a különböző típusú rejtvények, avagy különösen a korai idősokban „kérdések és feleletek” igen korán meghonosodtak a magyar kalendáriumok toldalékaiban is, részben külföldi, különösen német példát követve.

Dukkon Ágnes az 1683-as lőcsei naptárból idéz néhány bölcselkedő kérdést és feleletet (pl. „K. Mitsoda a leg-böltseb? F. Nintsen semmi böltseb az időnél: mert egyedül tsak az idő tud új dolgokat találni, és az régi ó dolgokat meg-újítani”), és az ezeket bevezető megjegyzést, ami a közölt szövegek helykitöltő funkciójára utal: „Ez levélnek üressége miatt tettet egynehány kérdéseket illendő feleletekkel fel-tenni”.¹⁶ Dukkon Ágnes arra is felhívja a figyelmet, hogy a 17. században „nemcsak Lőcsén, hanem a Kolozsvárott, Nagyszombatban, Bécsben, majd a 18. században Győrben s más városokban megjelent példányokban gyakran találkozhatunk efféle találós kérdésekkel, vaskos, szókimondó anekdotákkal”.¹⁷ Ezeknek előképét még korábban megtalálhatjuk az első magyar nyelvű (bár németből fordított) rejtvénygyűjteményben, a Lőcsén 1629-ben kiadott *Mesés könyvecskében* is.¹⁸

¹⁴ MIKOS Éva, *18–19. századi kalendáriumaink függelékeinek néprajzi forrásértékéről*, Ethno-Lore, 22, 2005, 405.

¹⁵ MÁNDOKI László, *Szóbeli rejtvények gyűjtés- és kutatástörténete*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 24, 1979, 308.

¹⁶ DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig = A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., [k. n.], 1988, 305.

¹⁷ DUKKON Ágnes, *A tanítás és a szórakoztatás szempontjai a XVII. századi könyvnyomtatók gyakorlatában*, Acta Papensia, 2002/1–2, 75.

¹⁸ *Uo.* A rejtvénygyűjtemény reprint kiadását lásd *Mesés könyvecské: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel*, kiad. VOIGT Vilmos, Bp., Agrárinformációs Vállalat, 1989.

A győri kalendárium 1749 és 1849 közötti számaiból Szilágyi Ferenc adott ki válogatott szöveggyűjteményt,¹⁹ benne két év függelékéből rejtvényeket is. Az 1758. évi számból kilenc szöveget közölt *Kérdések és feleletek a mesterségekről* címmel, ezek közül hat a molnárokról szóló, tartalmilag mesterségcsúfoló szöveg (pl. „K. A molnár mikor legigazabb? Felelet. Akkor, mikor aluszik, és a malomban csak ül, hever, kezeit öszveteszi”).²⁰ Az 1809. évi naptárból közreadott *Fortélyos kérdések és feleletek* bevezetésében már a naptárszerkesztő feltünteti a rejtvények szerepeként a szórakoztatást és a hasznos időtöltést: „a mord kedvű emberek társaságai között unalmas órákra egyéb haszontalan csiribiri beszédek helyett alkalmaztattak”.²¹ Az itt közölt 17 rejtvény tartalmilag és formailag is vegyes, azonban többségük szójátékra épülő tréfás kérdés (pl. „Hol beszélnek a székek? Magyarországon; mert ott vagynak *prédikálószékek*. *Melyik a világon a leghidegebb ország? Magyarország, mert ott nyárban is örökké hó esik: Szent Iván hava, Szent Jakab hava, Kisasszony hava, sat.*”).²² Ez a rejtvénytípus a későbbiekben a 19. századi folyóiratokban (pl. Hasznos Multságok) és a 19–20. századi népköltészetben egyaránt népszerű.

Utolsó példaként a *Magyar-országi ó és új kalendárium* 1801-es példányára szeretnék utalni, amely jól tükrözi mind az 1800 körüli kalendáriumi rejtvények tipikus elhelyezését a naptáron belül, mind azok jellemző tematikus csoportjait. E naptár utolsó másfél oldalán összesen húsz feladvány olvasható megfejtéssel együtt *Némelly rövid, s tréfás Mesék* cím alatt.²³ A szövegek egy része bibliai tudáspróba (pl.: „Kitsoda született, és nem halt-meg? *Fel.* Hénoch; mert elevenen az Istentől paraditsomba vittetett”; „Ki született, szült-is, még sem halt-meg? *Fel.* Lóth’ Felesége; mert ő só-oszloppá vált”), emellett nagyobb számban szerepelnek asszonycsúfoló tematikájú tréfás kérdések is („Ki leg-hasznosabb asszonyok? *Fel.* A’ Gazdagok; ha hamar meg-halnak”; „Mért nem adott a’ természet szakállat az aszonyoknak? *Fel.* Mert addig sem halgathatnának, még meg-borotváltatnának”).²⁴

Összefoglalva az alábbiakat lehet elmondani a fenti időszakban megjelent kalendáriumi rejtvényekről: ezek prózai szövegek kérdés-felelet formában, ahol a rövid, egy mondatnál nem hosszabb terjedelmű kérdést legtöbbször ugyanilyen rövid válasz követi. A 18. század vége előtt ugyanakkor rendszeresen előfordulnak hosszabb, magyarázó, esetenként anekdotaszerű válaszok is. A naptárookra jellemző még, hogy ezekben a kérdést a felelettel együtt közlik, szemben a 18. század végétől megjelenő lapokkal,

¹⁹ *Elmét vidító elegy-belegy dolgok rövidebb és hosszabb csípős históriák*, melyeket a győri magyar kalendárium 1749–1849 éveiből ki-szedeztetett, össze-rendezett s mostan az olvasóknak okulására közrebocsát SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1983.

²⁰ *Uo.*, 173–174.

²¹ *Uo.*, 227.

²² *Uo.*, 227–228.

²³ *Magyar-országi ó és új kalendárium Kristus Urunk Születése után 1801-ső esztendőre*, Pest, Trattner Mátyás, 1801, oldalszámok nélkül. Az általam olvasott példány a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában található, ahova Nagy Czírok László hagyatékából került, jelzete NM EA 19788.

²⁴ *Uo.*

amelyek az olvasókat a megfejtések beküldésére biztatják, és a helyes megoldást mindig a következő számban adják közre.

Tartalmilag a kalendáriumok rejtvényeinek leggyakoribb, visszatérő tematikus csoportjait egyfelől a bibliai ismeretekre kérdező, másfelől a csúfolódó szövegek jelentik, utóbbiakon belül leginkább a mesterség- és asszonycsúfolók. A szövegek naptárbeli közlésének elsődleges célja a szórakoztatás, de emellett megjelenik az oktató-nevelő szándék is. Ezekhez járul a helykitöltő funkció, hiszen a rövid szövegekből mindig a szabadon maradt lapok megtöltésére megfelelő számú szöveget válogattak össze, amelyek összterjedelme az egy, ritkábban két oldalt nem haladta meg. A 18. század során és a 19. század elején a kalendáriumok függelékében (és a világi tartalmú ponyvákban, továbbá más populáris olvasmányokban) a „korabeli elit alatti műveltségi rétegek”²⁵ által ismert rejtvények jelentek meg, az egyes kiadványok között pedig gyakori volt a jelöletlen átvétel. A szövegek bekerültek a kéziratos versgyűjteményekbe és vegyes tartalmú kéziratokba is, ahol már a továbbiakban tárgyalandó verses szövegekkel is kiegészültek. Szintén összetettebb rejtvényanyag jelent meg a 18. század végétől kezdődően az ismeretterjesztő és/vagy szépirodalmi tartalmú lapokban, ahol a különböző típusú feladványokat különböző, többé-kevésbé következesen használt megnevezések jelölték.

Rejtett szók (és találós mesék) a korabeli forrásokban

A fenti forrásokban több különböző elnevezéssel (leggyakrabban *mese, kérdés és felelet*) találkozhattunk hasonló típusú szövegekre vonatkozóan. Bizonyos terminusok azonban egy pontosabban körülhatárolható rejtvénytípushoz kapcsolódtak. Ilyen a *rejtett szó*, amely minden esetben olyan verses feladványt jelöl, amely a megfejtés egésze mellett annak egyes részeit (pl. szótagjait) külön-külön is körülírja. A fenti kalendáriumokban sem a *rejtett szó* megnevezés, sem az ezzel jelölt rejtvénytípus nem jelent meg. Annál gyakoribb viszont a 18. század végétől kezdve a különböző lapok szórakoztató mellékletében.

A rejtvényforma népszerűségét a 19. században jól mutatja az is, hogy a megnevezés önálló szócikket kapott a század második felének szótáraiban is. Lásd az alábbi meghatározást:

REJTETT SZÓ, (rejtett-szó) ösz. fn. Találós feladat, midőn valamely szónak tulajdonságai képekben, körülírva adatnak elé, hogy a kérdezt kitalálja belőlük a megfelelő szót, pl. az első úgy jó ha tűz van benne, a második is úgy jó ha tűz van benne, a harmadik is, ha tűz van benne, végre az egész is, ha tűz van benne; felelet: *kandalló* (kan-dal-ló).²⁶

²⁵ MIKOS, *i. m.*, 406.

²⁶ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, Pest, Emich Gusztáv, 1870, V, 470. Szigetesi Csaba közli e rejtvény közeli párhuzamát, amelynek szerzőjeként Zimmermann Jakab tanulmányára

Elsőként 1789-ben, a komáromi Mindenés Gyűjtemény lapjain jelentek meg a magyar írásbeliségben a különféle verses rejtvényeket jelölő *találós mese* és *rejtett szó* terminusok, az *enigma*, illetve *logogrif* kifejezések magyar megfelelőjeként.²⁷ Néhány példa bemutatása után az olvasókat (elsősorban a hölgyeket) is ilyen szövegek írására és beküldésére biztatták, példaként a Párisi Hírmondó gyakorlatára hivatkozva:

Az ilyen Találós Meséket 's Rejtett Szókat minden rendű emberek, de leginkább a' Dámák 's Kis-Aszszonyok tsinálják Frantzia-Országban 's úgy küldik Párisba a' Hírmondó' Írójának. – Nagy reménységünk vagyon nekünk is a' felől, hogy minden Poésist szerető érdemes Uraink, fő képpen pedig Aszszonyságaink 's Kis-Aszszonyaink ilyen Találós Mesékkal 's Rejtett Szókkal gyakorta fogják ezen Gyűjteményünket ékesíteni 's vidámitani. A' mellyet is a' kik nyelvünk' gyarapítására tselekedni nem sajnállanak, arra kérjük azokat, hogy frankón küldött levelekbe súgják-meg nekünk mi legyen a' Találós Mese 's Rejtett Szó? hogy a' következő Szakaszba ki-írassuk, 's ki-ki láthassa, jól találta-é el?²⁸

A beküldők között gyakran voltak kollégiumi diákok, illetve diáktársaságok is. A Mindenés Gyűjteményben a név feltüntetésével legtöbbször Édes Gergely szerepelt, de Földi János is több feladványt küldött a lapnak. A 19. század során számos további lapban megszokottá vált a (verses) rejtvények közlése, például a Hasznos Multságokban (1817–1842),²⁹ később a Regélőben (1838–1842) és a Hölgyfutárban is (1850–1862). Ezek a lapban rendszerint meghatározott helyen, legtöbbször az utolsó oldalon szerepeltek, a megfejtéseket pedig mindig a következő lapszámban közölték.

A rejtett szavak és találós mesék írása a kollégiumi diákság számára kötelező feladatot jelenthetett. 1769-ben Losontzi István latin nyelvű poétika-tankönyvének³⁰ műfajelméleti részében megtalálható az *aenigmaticum* (verses rejtvény) is, annak két fajtájaként pedig a *griphus* és a *logogrifus*.³¹ Ezzel Losontzi költői műfajként kanonizálta a verses rejtvényeket is.³² Földi János 1789–1790-ben írta azt a kéziratot, amelyet pályaműként nyújtott be az 'egy jó magyar nyelvtanra' kiírt pályázatra, amelyet meg is

hivatkozva Kölcsey Ferencet jelöli meg. Lásd SZIGETI Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések (Első közlemény)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 73.

²⁷ A' Mindenés Gyűjtemény' első szakaszsa, *Költ Komáromban, Böldog-Aszszony' Havának Első Napján*, 1789, 31–34.

²⁸ Uo., 34.

²⁹ A Hasznos Multságokban megjelent rejtvényekről lásd VARGHA Katalin, *Reformkori találós kérdések a Hasznos Multságokban = Ezerarcú humor: Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, szerk. DACZI Margit, T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, Bp., Tinta, 2008, 162–171.

³⁰ LOSONTZI István, *Artis poeticae subsidium*, Pozsony, Landerer, 1769. Bemutatja BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, *Studia Litteraria*, 2, 1964, 29–42.

³¹ BÁN, *i. m.*, 31.

³² Uo., 37.

nyert.³³ Az 1795-ben Bécsben megjelent *Magyar Grammatika* alapjául szolgáló kézirat függeléke (*A' versírásról*) azonban csak 1962-ben jelent meg nyomtatásban.³⁴ Földi poétikája már magyar nyelvű volt, és a verses rejtvények leírását is magyarul adta, az „apróbb materiák” sorában:

Aenigmaticum (Mesés vers) melly kétféle. *Griphus*, Találós mese, melly valamely tulajdonságairól le írott dolog. *Logogriphus*, Rejtett szó, mellynek betűinek külön külön elmés öszverakásaikból új értelmek adatnak elő (Lásd e' két rendbelit a' Mindenés Gyűlytemény minden Leveleiben)³⁵

A verses rejtvény mint költői műfaj kérdéskörének szerteágazó problematikáját itt nem áll módomban részletesebben kifejteni. Adatgazdag tanulmányában számos fontos kérdést érint Szigeti Csaba,³⁶ akinek ide kívánczok az a megállapítása, hogy (verses) rejtvényeink „költészetszociológiai szempontból mennyire elhelyezhetetlenek, vagy még pontosabban micsoda körülményekkel kell eljárunk, ha a 'folklor', a 'közköltészeti', a 'tömegirodalmi' vagy a 'műköltészeti' jelzők valamelyikét használni kívánjuk”.³⁷

A Debreczeni Magyar Kalendáriom verses rejtvényei – és szövegpárhuzamaik

A fentiek alapján azt láthatjuk, hogy Fazekas Mihály bizonyos szempontból bevett gyakorlatot követett azzal, hogy az általa szerkesztett kalendárium toldalékában rejtvényeket közölt. Az viszont újítás volt részéről, hogy nem abból a vegyes, a népi találósokkal is szorosabban összefonódó szövegbázisból válogatott, mint a korábbi naptárak. Fazekas népfelvilágosító törekvéseivel is kapcsolatban lehet az, hogy a prózai, egyszerűbb, sőt helyenként „póriásabb” rejtvények helyett a kollégiumi diákköltészet kedvelt műfaját, a korabeli lapokban rendszeresen megjelenő *rejtett* szót emelte be naptárába. Ezzel együtt átvette azt a gyakorlatot is, hogy a megfejtést nem a feladvánnyal együtt, hanem a következő számban közölte. Igaz, ez esetben nem néhány napot vagy hetet, hanem egy egész évet kellett az olvasóknak várnia a megfejtésre. Ugyanakkor, míg a folyóiratokban gyakran szerepelt a szövegek alatt azok szerzőjének neve vagy monogramja, itt valamennyi feladvány név nélkül jelent meg.

Fazekas szerkesztőségének tíz éve alatt összesen 48 verses rejtvényt adott közre (minden számban négyet vagy ötöt), nem a kötetek legvégén, de meghatározott helyen, a vásárnaptár előtt. A rejtvények fölött legtöbbször a *Rejtett-szók* (1819, 1820,

³³ Földi János *magyar grammatikája*, kiad. GULYÁS Károly, Bp., MTA, 1912, 3.

³⁴ FÖLDI János, *A' versírásról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962.

³⁵ *Uo.*, 90.

³⁶ SZIGETI, *i. m.*, különösen 64–76.

³⁷ *Uo.*, 76.

1822, 1823, 1824, 1825, 1826), három alkalommal viszont a *Rejtett-szók és találós mesék* (1821, 1827, 1828) címet találjuk. Ennek ellenére voltaképpen szinte valamennyi szöveg a rejtett szók kategóriájába sorolható. Ezen belül viszont sem formailag, sem stílusukban nem egységesek a közölt rejtvények. Egy számon belül is változó a sorok és szótagok száma, a szedés módja stb.

A tanulmány elején utaltam a Fazekas Mihály szerzőségével kapcsolatos kérdésekre és vitákra a *Debreczeni Magyar Kalendárium* verses rejtvényei kapcsán. Jelenleg sem ismert egyetlen rejtvényhez kapcsolódóan sem olyan forrás (pl. autográf kézirat), amely Fazekas szerzőségét egyértelműen bizonyítaná. Az egyes szövegek tartalma vagy formája legfeljebb feltételezésekre adhat okot. Néhány szöveg esetében azonban úgy tűnik, hogy Fazekas szerzősége egyértelműen kizárható.

A népi/populáris rejtvények más formáival szemben a rejtett szók esetében sokkal kisebb arányban találunk olyan példákat, amelyek több változatban is ismertek. Bár a szövegek meglehetősen kötöttek és bizonyos ismétlődő formulákra építenek, egyazon szöveg variálódása vagy azonos motívum többféle kidolgozása nem kimondottan jellemző. Másolás ugyanakkor ezek esetében is előfordul, hasonló típusú rejtvények megtalálhatók a 18. század végéről, illetve a 19. század első feléből fennmaradt kéziratok versgyűjteményekben is. Saját kutatásaim ugyan elsősorban a népi találósok gyűjtése során keletkezett források feltárására irányultak, de ennek kapcsán a látókörömbé került néhány olyan kézirat is, amely verses, irodalmi rejtvényeket tartalmaz.

Ezek közé tartozik az 1778–1787 körül keletkezett Nagy István-gyűjtemény is. A kézirat versgyűjtemény eredetije a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található, másolatban pedig mikrofilmen a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában is olvasható.³⁸ A egyes versgyűjteményben magyar és latin nyelvű versek egyaránt megtalálhatók, műfajukat tekintve elsősorban vallásos énekek, illetve alkalmi költemények (halotti búcsúztatók, lakodalmi és névnap-i köszöntők stb.). A kézirat 176. oldalán cím nélkül hét verses rejtvény olvasható, amelyek közül négy szinte teljesen megegyezik a *Debreczeni Kalendárium* 1823-dik, illetve 1824-dik évi számában megjelent négy szöveggel:

³⁸ Az eredeti jelzete: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 667; a másolaté MTA KIK A 132/I. A kéziratot bemutatja: SEBESTYÉN Attila, *Hagyomány és újítás a halotti búcsúztató versekben: Debreceni kollégiumi kéziratok költészete (1736–1800)*, Könyv és Könyvtár, 22–23, 2000–2001, 78. Ezúton is köszönöm Küllös Imola segítségét, aki mintegy 15 évvel ezelőtt rendelkezésemre bocsátotta a kéziratok versgyűjteményekben fennmaradt rejtvényekre vonatkozó jegyzeteit, valamint több forrás vonatkozó részeit fénymásolatát is. Ezek között voltak a Nagy István-gyűjtemény verses rejtvényei is.

Nagy István-gyűjtemény (1778–1787) MTA KIK A 132/I. 176. lap	<i>Debreczeni Kalendárium</i> 1823. (oldalszám nélkül), megfejtés az 1824-dik évi számból, Lásd még FMÖM II. 138.
[2.] <u>Fűszerszám</u> . fű, szer, szám, mász A konyhához kellek míg vagyok egészen Fő nélkül belöllem minden eszköz léssen Embernek 's állatnak fejemmel használok. Vedd második tagom, orvossággá válok Az utolsó tagom, mindent rendbe vészen. Ezt ha megfordítod kigyó hernyó tész[en]	4. A' konyhához kellek, míg vagyok egészen; Fő nélkül belöllem minden eszköz léssen. Embernek 's állatnak fejemmel használok; Vedd második tagom, orvossággá válok! Az utolsó tagom mindent rendbe vészen: Ezt ha megfordítod, ugy a hernyó tészen. <i>Fűszerszám</i>
Nagy István-gyűjtemény (1778–1787) MTA KIK A 132/I. 176. lap	<i>Debreczeni Kalendárium</i> 1824. (oldalszám nélkül), megfejtés az 1825-dik évi számból, Lásd még FMÖM II. 139–140.
[3.] <u>Varjú</u> . Var, ju. Varj Gyakran szeretik szállani, de az egyre megyen ki. Es a' mit szoktam mondani, azt nem szereti senki. Hálom betűm míg fel nem vál, addig vajkálni nem jó, Negy Szűtsnél csizmadiánál S Szabónál commandó szó A két utolsó pedig nevez egy ily állatot Melly az emberektől eddig nallam jobbnak tartatott.	3. Gyakrann szeretek szállani, De az egyre megyen ki; És a' mit szoktam mondani, Azt nem szereti senki. Három betűm míg fel nem vál Addig vajkálni nem jó; Négy, Szűtsnél, Tsizmadiánál 'S Szabónál commandó szó. A' két legutolsó pedig Nevez egy oly állatot Mely az emberektől eddig Nállam jobbnak tartatott. <i>Varju</i>
[4.] <u>Bolha</u> A szép nimmel kötődik, de nem Kupidó Mások zsirján elődik Pedig nem Zsidó Fekete de nem fecske Nem is Szerecszen Jól ugrik de nem kecske Szereti a' Menyecske Ha rettsen.	4. A' Szép Nimmel kötődik, De nem Kupidó; Mások 'sirján élődik, Pedig nem Zsidó; Fekete, de nem Fetske, Nem is Szeretszen; Jól ugrik, de nem Ketske, Szereti a Menyetske Ha rettszen. <i>Balha</i>
[5.] <u>Komló</u> Kom, ló Hív engem a' Nemes azt tudja ló vagyok Az pedig nem vagyok mert láb nélkül futok De hijába futok magzatom el viszik. Edjik rolla eszik, a' másik meg iszik	2. Hív engem a Német, azt tudja ló vagyok; Az pedig nem vagyok, mert láb nélkül futok. De hijába futok, magzatom elviszik: 'S egyik róla eszik, a' másik meg iszik. <i>Komló</i>

A Nagy István-gyűjtemény néhány verses rejtvénye másfél évszázaddal később nyomtatásban is megjelent. A második és a negyedik szöveg megtalálható a debreceni magyar nyelvű diákköltészetet bemutató szöveggyűjteményben, amely Molnár Pál szerkesztésében látott napvilágot.³⁹ A második szöveg Küllős Imola és Csörsz Rumen István *Világi énekek és versek* című antológiájában is megjelent.⁴⁰

³⁹ *Debrecen a régi magyar irodalomban (Irodalomtörténeti szöveggyűjtemény jegyzetekkel)*, szerk. MOLNÁR PÁL, [h. n.], Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941, 110, jegyzetek: 165.

⁴⁰ *Világi énekek és versek 1720–1846 (válogatás)*, kiad. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, utószó KÜLLŐS IMOLA, Bp., Unikornis, 2001, 14.

A műfajból adódóan a *Debreczeni Kalendárium* verses rejtvényjeinek többsége nem népies jellegű. Ilyen szempontból kivételt jelent a fent idézett, *bolha* megfejtésű szöveg, amely az 1824-dik évi szám negyedik szövegeként olvasható. Ez tulajdonképpen nem is rejtett szó, hiszen nem bontja tagjaira, és írja körül a megfejtést. Kílóg a többi szöveg közül szerkezetét tekintve is. Olyan szerkesztési elvet követ, ami a népi találósokban is gyakori: tárgyát olyan párba állított kijelentések sorával írja le, amelyek első tagja leíró jellegű, második tagja pedig egyértelművé teszi, hogy nem arról van szó, amire a leírás alapján gondolnánk. Egy több változatban lejegyzett példa lehet erre az alábbi találós, melynek megfejtése 'vöröshagyma':

Kerek, de nem alma,
Piros, de nem rózsa,
Rétes, de nem béles,
Kóstoltam, nem édes.⁴¹

Hasonlóan épül fel az említett, *bolha* megfejtésű rejtvény is, amelynek párhuzamai megtalálhatók több népköltési gyűjteményben is. Ezek a lejegyzés, illetve a megjelenés sorrendjében:

Ugrik, mint a' szöcske;
Barna, mint a' fecske.
Szereti a' menyecske, ha reccsen. Bolha.⁴²

Fekete, de nem fecske,
Ugrik mint a bakkecske. Bolha.⁴³

Fekete mint a fecske, ugrik mint a bakkecske. Balha.⁴⁴

Fekete, de nem keménce, ugrik mint a bakkecske. Bóha.⁴⁵

Fekete, de nem fecske, ugrik, mint a bakkecske. Tücsök.⁴⁶

⁴¹ A 19. századi népköltési, illetve népnyelvi szövegközlésekben megjelent változatait lásd VARGHA Katalin, *Magyar találós kérdések: 19. századi szövegek antológiája*, Bp., Tinta, 2010, 102.

⁴² SZILÁGYI István, *Ugocsai nép-talányok (Folytatás), II. (Gyűjtve Fertős-Almásan)*, Magyar Nyelvészet, 4, 1859, 315. [128. sz. szöveg]

⁴³ TÖRÖK Károly, *Csongrád megyei gyűjtés*, Bp., Athenaeum, 1872, 361. [LXIII. sz. szöveg]

⁴⁴ SZIGETVÁRY Sándor, *Vegyes néprajzi gyűjtés: Főleg találós kérdések, népdalok, babonás történetek (Kérdőíves gyűjtés általános iskolásokkal)*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 1. (jelzet: NM EA 9267)

⁴⁵ MOLNÁR István, *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szólásmondások, csúfolók, babonák, vőfélyversek, mesék stb.*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 24. (jelzet: NM EA 9316)

⁴⁶ PINTYE József, *Vegyes néprajzi gyűjtés: Főleg szólások, közmondások, találós kérdések stb.*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 46. (jelzet: NM EA 9346)

Fekete, de nem fecske
Ugrik, mint a bakkecske. Tücsök.⁴⁷

Fekete, de nem szerecsen,
ugrik, de nem kecske,
szereti a menyecske,
ha nincs. Bolha.⁴⁸

Összegzés

A *Debreczeni Magyar Kalendárium* rejtvényei nem azonosíthatók Fazekas Mihály szerzeményeiként, jellemző példáját jelentik azonban azoknak a verses rejtvényeknek, amelyek a 18. század utolsó évtizedeitől a 19. század derekáig rendkívül népszerűek voltak a magyar populáris írásbeliségben. A kollégiumi diákság számára a poétikai gyakorlatok részét jelentette az alkalmi költemények mellett a *rejtett szók* írása is, amelyek aztán nagy számban jelentek meg a szépirodalmi és ismeretterjesztő lapokban. Fazekas Mihály kalendáriumának szerkesztése során ezt a rejtvénytípust emelte be az egyszerűbb, prózai, a népi találósokhoz közelebb álló feladványok helyére, amelyeket rendszeresen közöltek a magyar naptárakban már a 17. századtól kezdve. Ennek okát Fazekas népfelvilágosító törekvéseiben kereshetjük, a *Debreczeni Kalendárium* rejtvényei azonban nem találtak utat a népi kultúrába. A 19–20. századi népköltési gyűjtések által rögzített találósok között csak egyetlen szöveg variánsait találhatjuk meg, amelynek szerkezete és részben hangvétele is népiesebb a *Kalendáriumban* közölt többi verses rejtvényénél.

VARGHA KATALIN

tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

vargha.katalin@btk.mta.hu

Riddles in the Debreczeni Magyar Kalendárium

Abstract: This paper discusses the riddles that appeared in print in the almanac founded and edited by Mihály Fazekas, entitled *Debreczeni Magyar Kalendárium*. A total of 48 poetic

⁴⁷ Kiss Pál, *Találás kérdések Écs községből*, Kézirat, Bp., Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, 1953, 5. (jelzet: NM EA 9239)

⁴⁸ *Hold elejti, nap felkapja: Kibédi találás kérdések*, kiad. RÁDULY János, Bukarest, Kriterion, 1990, 97. [380. sz. szöveg]

riddles were published in the appendix of the almanac between 1819 and 1828, without indicating the author. The aim of this paper is to review the previous findings and opinions on the authorship of the texts, as well as to address a few broader questions regarding the 18–19th century riddle tradition in Hungary. It touches upon the antecedents of publishing this text type in Hungarian almanacs and the meaning of the term *rejtett szó* (logogriph). The last section explores text parallels of the riddles published by Mihály Fazekas that can be found among literary, popular and folk riddles.

Keywords: almanac, logogriph, riddle, Mihály Fazekas, Debreczeni Magyar Kalendárium

DOI: [10.37415/studia/2020/3-4/191-203](https://doi.org/10.37415/studia/2020/3-4/191-203).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Fazekas Mihály: csillagászat és kortan

Bevezetés

A 19. század elejére a csillagászat túljutott egy izgalmas fázison. A Naprendszer ismert tagjainak száma jelentősen megnőtt. William Herschel felfedezte az Uránuszt,¹ Giuseppe Piazzi az első kisbolygót,² melyet még három másik felfedezése követett. Az ismert holdak száma is megszorodott. Newton tanai lassan Magyarországra is eljutottak, mozgástörvényei például 1750-ben szerepeltek egy piarista vizsgatételben.³ A 18. század végén magyar nyelvű fizikakönyvek is megjelentek,⁴ Molnár János könyvének címében pedig már Newton neve is megtalálható: *A' természetiekről, Nevvton tanítványinak nyomdoka szerént hat könyv* (Posonyban és Kassán, 1777). Ugyanakkor a régi hagyományok természetesen nem tűntek el. A csiziókban továbbra is az arisztotelési világréteket találta az olvasó, és egyes esetekben még csillagászati megfigyeléseket is kétségbe vontak az asztrológia hatására.⁵

Fazekas Mihály, aki nem csillagászati munkáiról ismert, tisztában volt az új eredményekkel. Nem véletlenül, ugyanis szerette és művelte is a csillagászatot. Ahogy életrajzírója, Mátray Lajos megjegyezte: „Nagyon szerette a csillagászatot is. Tanyáján egész kis csillagvizsgáló szobát rendezett be.”⁶ Az általa szerkesztett és kiadott *Debreczeni Magyar Kalendáriom* szép számmal tartalmaz hosszabb-rövidebb csillagászati írásokat, melyekkel Fazekas a megszokott időjárás jósolatokat helyettesítette. Egy kalendárium alapvető része a naptár, nem volt ezzel másképp a *Debreczeni Magyar Kalendáriom* sem. Nincs nyoma annak, hogy honnan származnak az itt található adatok. Annak azonban van, hogy Fazekas ismerte a kalendáriumi mennyiségeket, és ki is tudta számolni őket, ahogy azt egy – csak kéziratban maradt (illetve a kritikai kiadásban megjelent)⁷ – verse

¹ William HERSCHEL, *Account of a comet*, Philosophical Transactions, 1781, 71, 492–501. Eleinte azt hitte, hogy egy üstökösöt fedezett fel.

² Giuseppe PIAZZI, *Risultati delle osservazioni della nuova stella scoperta il dì 1. Gennaio all'Osservatorio Reale di Palermo*, Palermo, Reale Stamperia, 1801.

³ SCHULZ Ernő [Ernesto a S. Georgio], *Philosophiam in Selectis Propositionibus expositam... Pestini apud Scholas Pias Anno MDCCL mense Augusto Die... propugnandam suscipit ... Antonius Lubik... praeside Ernesto a S. Georgio...*, Buda, Nottensteinin, 1750. Schulz Ernőről lásd KOLTAI András, *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára: 1666–1997*, Bp., Magyar Piarista Tartományfőnökség – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998, 335.

⁴ ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1964, 425–486.

⁵ Lásd például Décsy Antal és a Ceres kisbolygó esetét: FARKAS Gábor Farkas, ZSOLDOS Endre, *Décsy Antal és a Ceres*, Magyar Könyvszemle, 2012/4, 442–454.

⁶ MÁTRAY Lajos, *Fazekas Mihály élete és munkái*, Debrecen, Debreczeni Ellenőr, 1888, 40.

⁷ FAZEKAS Mihály *Összes Művei*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, II, 87. (a továbbiakban FMÖM)

tanúsítja (*Húsvét napjától*). A kalendáriumhoz hasonlóan a csillagászat gyakorlati felhasználására példa *Tsillag óra* című műve.⁸

Fazekas csillagászati munkáival és ismereteinek forrásaival igen kevésé foglalkozott eddig bárki. A *Tsillag óráról* van egy rövid ismertetés,⁹ és 2011. május 24-én Székács Vera tartott egy hosszú előadást Fazekasról a Polaris Csillagvizsgálóban, melynek felvétele megtalálható a Magyar Csillagászati Egyesület „Csillagászat” elnevezésű YouTube csatornáján.¹⁰ Hozzászólásában Bartha Lajos annak a véleményének adott hangot, hogy a bolygók adatai a kalendáriumban talán Lalande vagy Bode műveiből származnak.

Írások a Debreczeni Magyar Kalendáriumban

1, *Kalendárium és „egyházi számlálás”*

Fazekas 1819 és 1828 között szerkesztette és írta a *Kalendáriumot*. Úttörő vállalkozás volt, hiszen, mint írta, „[k]alendáriumunkat pedig, az üres levegőből merített jövőmondások helyett, gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító, és közhasznú Tóldalékokkal kívánjuk kedvessé és érdemessé tenni”.¹¹ Hogy ez mennyire szokatlan volt, jól mutatja, hogy

Fazekas tettének mindamellett még nagyon sokáig nem akadtak követői. A csak üzleti haszonra dolgozó kiadóknál fel sem merült ennek a gondolata. A sárospataki református főiskola egyébként nemes célkitűzésű kalendáriumánál pedig kompromisszumos megoldást kerestek. A naptár tartalmának körvonalazására 1827-ben kiküldött bizottság az időjárási előrejelzésről megállapította, hogy a tudósok letettek ugyan róla, hogy ez valaha is tökéletes legyen, mégis Mannheimban tudós társaság alakult ennek tanulmányozására. Majd így folytatták: „mindazáltal minthogy a köznép erősen ragaszkodik a kalendáriumi jövődölésekhez, ezeket a kalendáriumunkból sem kellene kihagyni, sőt különösen meg kellene említeni, hogy az időjárásról szóló jövődölések a mannheimi Tudós Társaság munkájából vették.” Ez a ravasz megoldás – számolva az egyébként máig meglévő igényekkel – ezt követően elég gyakorivá vált. Akik nem hagyták el a meteorológiai előrejelzést, a tapasztalatra való utalás mellett, hallgatva az idők szavára, a leggyakrabban valamilyen tudósi tekintélyre hivatkoztak (pl. *Herschelre*).¹²

⁸ FAZEKAS Mihály, *Tsillag óra*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1826.

⁹ SZABADOS László, *Fazekas Mihály, az amatőrcsillagász*, Föld és Ég, 1967/1, 14.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=xXuAza9ybvq> (Letöltés ideje: 2020. február 12.)

¹¹ DMK 1819. FMÖM II. 35. Mivel a *Debreczeni Magyar Kalendáriumban* (DMK) nincs oldalszámozás, az idézetek helyét megadom a kritikai kiadásban is.

¹² KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*, Bp., Akadémiai, 1989, 55.

Fazekas az ígéretét be is tartotta. Rögtön az első évben – 1819-ben – megjegyzte, hogy a Jupiter ugyan az uralkodó planéta, de nem azért, mert bármilyen hatása is lenne a Földre. Sőt, „azoknak [ti. a bolygóknak], különkülön, a' mi levegőegünkben lévő időváltozásokra nézve, – a' Napot és Hóldat kivévénn – legkissebb munkásságok is vólna, egyátaljában nem igaz”.¹³

A kalendáriumok számunkra most érdekes írásai két részre oszthatók. Az egyik minden évben megjelent – az adott évre kiszámolva –, a másik minden évben más és más volt. Az első részhez tartozik a naptár a hozzá kapcsolódó egyéb táblázatokkal. Minden hónaphoz megtaláljuk a „Hóld' járása, és változása” és a „Hetenként a' Nap' járását mutató számok” elnevezésű rovatokat. Az első a Hold fázisait adja meg, a második a Nap kelésének és nyugvásának az időpontját, nyilván helyi időben. Ezeket Julow Viktor szerint Fazekas maga számolta át, és semmi okunk nincs ezt kétségbe vonni.¹⁴ A naptári rész végén az „Egyházi számlálás az 18xx-dik Esztendőre” táblázat olvasható. Ez a nap- és holdciklus számát, az indictiót, epactát és a mozgó ünnepek időpontját adja meg az adott évre.¹⁵ Még érdekesebb, hogy alatta egy kis táblázatban felsorolja az ismert bolygókat – az Uránuszt is – az asztrológiai jelükkel, a négy ismert kisbolygót (Ceres, Pallas, Juno és Vesta), majd megjegyzi: „[m]ind' ezeknek közép pontja a' Nap. A' Hóld a' Föld körül forog”. Jól látható tehát, hogy a középkori szellemű csízioval ellentétben a debreceni kalendárium sokkal modernebb szemléletű.

Érdeemes szemügyre venni az „egyházi számlálás” táblázatait. Ezek elvileg jól definiált mennyiségek. Ha azonban végignézzük, hogy a kalendáriumban mi található, elég nagy zűrzavarral találkozunk (1. táblázat).

év	aranyszám	napciklus	indictio	epacta	vasárnapi betű	
					Julían	Gergely
1819	15	8	7	4	e	c
1820	16	9	8	15	dc	ba
1821	17	26	9	9	b	g
1822	18 [15]	11 [22]	10 [10]	7 [18]	(a)	f
1823	19 [16]	12 [23]	11 [11]	18 [29]	(g)	e
1824	1 [1; 17]	13 [24]	12 [12]	*[11]	fe	dc
1825	2 [2; 18]	14 [25]	13 [13]	11 [22]	ed	b
1826	3 [3; 19]	15 [15]	14 [14]	22 [3]	c	a
1827	4 [4; 1]	16 [16]	15 [15]	3 [14]	b	g
1828	5 [5]	17 [17]		14 [25]	ag	fe

1. táblázat. „Egyházi számlálás” a Debreceni Magyar Kalendáriumban

¹³ DMK 1819. FMÖM II. 26.

¹⁴ JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 397.

¹⁵ A kalendáriumi mennyiségekről lásd KNAUZ Nándor, *Kortan: Hazai történelmünkhez alkalmazva*, Bp., Akadémia, 1876, 37–51.

Ami legelőször feltűnik, hogy három helyen téves adat található (a táblázatban dőlt betű). 1821-ben a napciklus száma 10 a kalendáriumban látható 26 helyett, az epacta pedig 26 a tabulált 9 helyett. A vasárnapi betűk között is találunk egy nyilvánvalóan rosszat: 1825-ben semmiképp sem lehetett két betű, mivel ez nem szökőév (a 'd' a helyes).

Fazekas 1822-től kettéválasztotta az általa a Julián- és a Gergely-naptárhoz tartozóknak nevezett mennyiségeket. Az utóbbiakat többnyire helyesen adta meg, a Julián-naptárhoz tartozó számok azonban összevissza kerültek a táblázatba (ezek vannak szögletes zárójelben). 1824 és 1827 között külön mennyiségnek tekintette az aranyszámot és a holdciklus számát, majd az 1828. évi kiadásban ismét azt találjuk, hogy „Arany Szám, v. Hóld Cyclusa”, és ez ugyanaz a (helyes) szám, mint ami a Gergely-naptárnál olvasható. A napciklus száma is hasonló: 1822 és 1825 között tizeneggyel több a kelletténél, majd 1826-tól ismét a helyes érték van tabulálva. Az epactáknál is pontatlanul járt el Fazekas. 1819 és 1821 között az epacták középkori változatát¹⁶ adta meg. Az 1822. évi szétválasztás után a Julián-naptárnál az eddigiektől különböző, az úgynevezett Julián-féle epactát tabulálta.¹⁷ A Gergely-naptárnál azonban nem a Gergely-féle epactát, hanem a Luigi Lilio (1510 k.–1576) itáliai orvos által bevezetett számítási eljáráshoz tartozó Lilius-féle epactákat. Ez 1700 és 1900 között éppen egybeesik a középkorival.¹⁸

Nem minden korabeli kalendáriumban volt ilyen keveredés. Például a nem sokkal korábban, 1801-re megjelent esztergomi latin nyelvű kalendáriumban nem találjuk ezt a fajta zűrzavart.¹⁹ Ugyanakkor nem is Fazekas volt az első, aki Julián- és Gergely-féle epactákat adott meg. Megtaláljuk ezeket például a Jacob Schnitzler (1636–1684) által kiadott 1668. évi nagyszebeni kalendáriumban is.²⁰

Szintén évi rendszerességgel jelentek meg az évszakok kezdete és az esetleges fogyatkozások adatai. Az első kalendáriumban, 1819-ben, hosszasan írt róluk Fazekas. A fogyatkozások okait is elmondja. A napfogyatkozás oka

a' mi Földünket, és a' Földel együtt a' Napot kerülgető Hóldnak éppen a' Föld és a' Nap közzé való menése, melynél fogva a' mi Földünknek vagy egy vagy más részénn lakók szemei elől a' Napot kisebb vagy nagyobb mértékben eltakarja, úgy hogy az mintegy megfogyatkozni láttatik.²¹

¹⁶ Elly DEKKER, *Epact Tables on Instruments: Their Definition and Use*, Annals of Science, 1993/4, 306. Table 1-ben a 'Medieval epact'.

¹⁷ Uo., Table 1-ben a 'Julian epact'.

¹⁸ Uo., Table 1-ben a 'Lilian epact'.

¹⁹ *Calendarium Archi-Dioecesanum Cleri Strigoniensis ad annum Jesu Christi M. DCCCL. quintum post bissexilem dierum CCCLXV*, Tyrnaviae, Jelinek, 1800, A2^r.

²⁰ Jacob SCHNITZLER, *Neuer und Alter Kalender auf das Schaltjahr nach der heilsamen Geburt unsers lieben Herrn und Heylandes Jesu Christi. 1667 [recte 1668]*, Hermannstadt, Jüngling, 1668, Aii^r.

²¹ DMK 1819. FMÖM II. 41.

Hasonlóan, a holdfogyatkozás oka, hogy

a' *Föld*, a' *Nap* és a' *Hóld* között egyenes línéába lévén, a' *Föld árnyéka* kisebb vagy nagyobb mértékben, a' *Hóldra* vetődik, és annak már tellyességben lévő világát kisebb vagy nagyobb mértékben meghomályosítja.²²

A későbbi kiadásokból ezek a definíciók már hiányoznak, és 1823-tól kezdve lényegében csak az adatok kerültek közlésre.

2, A bolygókról

Az „egyházi számlálás” azonban nem a legérdekesebb része a kalendáriumnak. A csillagászattal kapcsolatos részek közül valószínűleg sokkal több olvasót kötöttek le azok a rövid írások, melyek évente más-más témát ismertettek eltérő részletességgel. Ezek az alábbiak:

- 1819: Az Uralkodó Planétáról – Jupiterről
- 1820: Márs Planétáról
- 1821: A' Napról
- 1822: Vénus Planétáról
- 1823: Merkúrius Planétáról
- 1824: A' Hóldról
- 1825: Saturnusról
- 1826: Esmerkedés a' Tsillagos Éggel
- 1827: Folytatása a' tsillagos Éggel való esmerkedésnek
- 1828: Esmerkedés az Égi testekkel

Az első évben, 1819-ben Fazekas egy rövid bevezetőt közöl az uralkodó planétáról, mely elnevezés szerinte csak történeti érdekesség, gyakorlati jelentősége nincs. 1819-ben „[u]ralkodó vagy Igazgató Planétának mondódik ebbenn az esztendőben [...] Jupiter nevű Bujdosó Tsillag”, de róla a továbbiakban „nem mint Igazgató Planétáról, alább lészen emlékezet”.²³ Miről van szó tehát a Jupiter kapcsán? Fazekas számos adatot megad: a naptávolságot, nagyságot a Naphoz és a Földhöz viszonyítva stb. E bolygó esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ismerjük az írás forrását. Mint Julow Viktor már megírta, Fazekas szövege itt „csaknem szó szerint megegyezik a Péczely József szerkesztette Mindenés Gyűjtemény egyik közleményével”.²⁴ Valóban, a Mindenés Gyűjteményben egy szerző nélkül megjelent cikk a *Kalendáriomban* megjelentek forrása.²⁵ Ennek az eredetije pedig egy német kalendáriumban található

²² DMK 1819. FMÖM II. 42.

²³ DMK 1819. FMÖM II. 36.

²⁴ JULOW, *i. m.*, 391.

²⁵ *Az Égről és Tsillagokról*, Mindenés Gyűjtemény, 1792/6, 13–15.

írás. Ez a *Gothaischer Hofkalender zum Nutzen und Vergnügen eingerichtet auf das Jahr*, amelyben 1766-ban jelent meg szerző nélkül, mint „Von dem Himmel”. Mivel a számításokat Christoph Siegmund Schumacher (1704–1768) készítette Gotha szélességére (ahogy az a⁴ oldalon olvashatjuk), így vélhetően a „Von dem Himmel”-t is ő írta.²⁶ Az alábbi táblázat mutatja a magyar (Fazekasét) és a német szöveget (a könnyebb összehasonlítás kedvéért a magyarban betűvel írt számokat számjegyekkel adom meg):

<p><i>Jupiter</i> legnagyobb minden Bújdosó Tsillagok között. Noha 103114000 Német mért-földekre esik a' Naptól; még is minden Bújdosó Tsillagok között leg-elevenebb az ő világoossága. Ennek <i>általlmérője</i> 23200 Német mért-földeket tévénn, 2460-szor nagyobb a' mi Földünknel, 's 160-szor kisebb a' Napnál. A' Nap körül való útját elvégezi 4332 napok alatt; a' mely útja térszen 618428000 Német mért-földeket, úgyhogy minden minútábann el kell néki futni mintegy kilentzven-nyólz Német mért-földeket. A' maga tengelyje körül minden tíz órábann egygyet fordúl; a' mely sebes fordulás tselekeszi, hogy a' két Pólusok felé sokkal laposabb a' mi földünknel. Mikor legmeszszebb vagyon a' mi földünkötől, esik hozzá 122980000 Német mért-földekre; mikor pedig legközelebb van hozzánk, akkor esik 74820000 Német mért-földekre. Négy Hóldjai vagynak, melyek körülötte forognak. Nem tapasztaltatnak Jupiterbenn azok a' viszontagságok, melyek a' mi Hóldunkbann; hanem sok motskok láttatnak tányerjánn, melyek néha kiszélesednek, néha öszvehúzódnak. Jupiterbenn egygy esztendőnek hossza, a' mi mértékünk szerént, tizen-egygy esztendő, és 317 nap; de mind nappaljoknak, mind éjtszakájoknak hossza tsak öt órányi.</p>	<p>Jupiter ist der größte unter allen Planeten. Ob er schon um 103114000 Meilen von der Sonne entfernt ist, so ist doch sein Licht das lebhafteste. Sein Durchmesser beträgt 23220 Meilen. Er ist 2460 mal grösser als die Erde, aber 166 mal kleiner als die Sonne. Er bewegt sich um die Sonne in 4332 Tagen. Seine Laufbahn enthält 618428000 Meilen, so daß er in einer Secunde um 1. 2/3 Meilen fortrückt. Er dreht sich in 10 Stunden um seine Axe: und dieses macht, daß er an den Polen mehr eingedrückt ist, als alle übrige Planeten. Seine größte Entfernung von der Erde ist 122980000, und seine kleinste 74820000 Meilen. Er hat 4 Trabanten, die sich um ihn bewegen. Man entdeckt niemal einige Abwechslung des Lichts: aber wohl dunckle Flecken und helle Streifen, welche bald breiter, bald schmaler erscheinen.</p>
--	--

A szövegen kívül az adatok nagyfokú egyezése is igazolja, hogy Fazekas írásának ez a cikk a végső forrása. Az azonosság azonban nem teljes: az utolsó mondat a Jupiter évének hosszáról már a fordító vagy szerkesztő betoldása. Van viszont egy elég

²⁶ Christoph Siegmund SCHUMACHER, *Von dem Himmel = Gothaischer Hofkalender zum Nutzen und Vergnügen eingerichtet auf das Jahr 1766*, Gotha, Dieterich, 1766, 9–10.

érthetetlen hiba a magyar változatban. A német eredetiben azt olvassuk, hogy „in einer Secunde um 1. 2/3 Meilen fortrückt”, azaz egy másodperc alatt 1 és 2/3 mérföldet tesz meg a Jupiter. A fordító azt így adta vissza: „minden minútábann el kell néki futni mintegy kilentzven-nyólz Német mért-földeket”. Az nem lenne baj, hogy a másodperc helyett percet használ, de legalább jól számolta volna át. Hatvanszor egy és kétharmad (öttharmad) ugyanis nem „mintegy kilentzven-nyólz”, hanem pontosan száz. Az, hogy 160-szor kisebb a Napnál az eredeti 166-szorosa helyett, valószínűleg sajtóhiba.

A további évek cikkeire egyértelmű forrást nem találtam. A bolygók méret- és távolságadatait Fazekas feltehetően Katona Mihály 1814-ben megjelent könyvéből²⁷ másolta ki, többé-kevésbé pontosan. Katona forrása pedig a német teológus Johann Heinrich Helmuth (1732–1813) könyvei lehettek.

Nézzük a távolságokat (ha másképp nem említem, mindig közepes távolságról lesz szó). Az alábbi táblázat mutatja a Fazekasnál, Katonánál és Helmuthnál található adatokat (a Jupitert kihagytam, mivel az a cikk máshonnan származik).

	Nap	Merkúr	Vénusz	Mars	Szaturusz
Fazekas	20 600 000 ²⁸	8 000 000 ²⁹	*** ³⁰	30 841 498 ³¹	199 000 000 ³²
Katona ³³	20 560 999	8 000 000	14 000 000	30 841 498	195 329 490
Helmuth ³⁴	20 560 999	8 224 399	14 392 699	30 841 498	195 329 490

A távolságok földrajzi mérföldben³⁵ vannak megadva. Helmuth és Katona ezt említi is, Fazekas azonban nem. Nagy hibát ezzel nem követett el, mert a német és a földrajzi mérföld hossza közel van egymáshoz – Katona például (tévesen) azonosnak is veszi őket.³⁶ A táblázatból világosan látható, hogy Katona adatai Helmuthtól származnak – vagy közvetlenül, vagy egy vagy több közvetítőn keresztül.³⁷ Fazekasnál az egyezés nem annyira jó, de például a Nap és a Merkúr esetében az eltérés kerekítéssel magyarázható, míg a nagyon speciális Mars-távolság Katonát idézi.

²⁷ KATONA Mihály, *A' Föld' mathematica leírása, A' világ' alkotmányával együtt*, Rév-Komárom, Özvegy Weinmüllerné, 1814, 157–158, 165–166.

²⁸ DMK 1821. FMÖM II. 45.

²⁹ DMK 1823. FMÖM II. 47.

³⁰ DMK 1822. FMÖM II. 46.

³¹ DMK 1820. FMÖM II. 44.

³² DMK 1825. FMÖM II. 49.

³³ KATONA, *i. m.*, 157–158.

³⁴ Johann Heinrich HELMUTH, *Anleitung zur Kenntniß des großen Weltbaues für Frauenzimmer in freundschaftlichen Briefen*, 2. Ausg., Braunschweig, Schulbuchhandlung, 1794, 341–342.

³⁵ A földrajzi mérföldről és hosszáról lásd BOGDÁN István, *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*, Bp., Akadémiai, 1990, 163.

³⁶ KATONA, *i. m.*, 165: „Német v. Geographiai Mérttföldekben”.

³⁷ A Google Books a Mars távolsága esetében csak Helmuthnál találta pontosan ezt az értéket.

Fazekas a Vénusz távolságát nem, csak a keringési idejét adta meg. Kepler 3. törvényéből azonban ki lehet számolni az előbbit: ha évben és csillagászati egységben³⁸ számolunk, akkor $(T^2/a^3)=1$. Behelyettesítve a képletbe a megadott keringési időt, a Vénusz távolságára 0.7233 cs.e.-t kapunk, ami jó közelítése a valós értéknek. A megadott naptávolsággal a Vénusz távolságára 14 millió 900 ezer mérföldet kapunk. Itt meg kell jegyezni, hogy Helmuth és Katona is eredendően a Föld–bolygó távolságokat tabulálta. Katona még beillesztette a táblázatba a Vénusz és a Merkúr esetében a Nap–bolygó értékeket is, míg Helmuth a táblázaton kívül említette őket. A többi bolygónál a két mennyiség azonos, ahogy a Marsnál ezt Katona el is magyarázta.³⁹ Az átmérőket a következő táblázat mutatja.

	Nap	Merkúr	Vénusz	Mars	Szturnusz
Fazekas	192 640	608	***	1140	***
Katona	191 756	700	1650	1140	17 170
Helmuth	191 750	700	1650	1140	17 170

Katona és Helmuth közeli kapcsolata megint teljesen nyilvánvaló. Fazekas esetében ismét a Mars utal arra, hogy vagy Katonától, vagy Helmuthtól vehette adatait. Itt azonban több rossz tétel is található. A Merkúr átmérője nyilvánvalóan hibás. A bolygó területét és felszínét Katonától vette át – 2198 mérföld, illetve 1 538 600 mérföld² –, melyek 700 mérföldes átmérő esetén kaphatók ($\pi=3,14$ közelítéssel). Fazekas nem említi a Vénusz átmérőjét, de azt állítja, hogy ötször kisebb a Földnél, ami nyilvánvalóan téves adat (a helyes 0,9-szeres lenne), és nem is Katonától származik. A Holdról⁴⁰ is érdemes még szót ejteni. Mellékbolygónkról számos adatot közöl Fazekas, de sajnos ismét sok hibával. Kezdi a Föld körüli keringési idővel (azaz a holdhónappal), amiről azt állítja, hogy 27 nap. Ez egy teljesen rossz érték. Kétféle holdhónapot szoktak gyakrabban használni: a sziderikus és a szinodikus. A sziderikus hónap a Hold csillagokhoz viszonyított mozgásával kapcsolatos, hossza 27,32 nap. A szinodikus hónap a Hold egy teljes ciklusa (újholdtól újholdig), ennek átlagos hossza 29,53 nap. Fazekas feltehetően a sziderikus hónapot kerekítette egész napra. Valószínűleg sajtóhiba a következő, eléggé meghökkentő állítása. Azt írja, hogy a Hold felszíne 684 622 mérföld², míg térfogata 300 416 mérföld³. Mivel a Hold átmérője Katonánál 470 mérföld (a sugár pedig 235 mérföld),⁴¹ így az R^3 -bel arányos térfogat semmiképpen sem

³⁸ A csillagászati egység a Nemzetközi Csillagászati Unió (IAU) 2012-ben elfogadott határozata szerint pontosan 149 597 870 700 m. Lásd *Resolution B2 = IAU Transactions XXVIII B. Proceedings of the Twenty Eighth General Assembly*, ed. Thierry MONTMERLE, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 37–39. Ez nagyjából a Föld–Nap távolság.

³⁹ KATONA, *i. m.*, 156–157.

⁴⁰ DMK 1824. FMÖM II. 48.

⁴¹ KATONA, *i. m.*, 165.

lehet kisebb, mint az R^2 -tel arányos felszín (R speciális értékeinél ez előfordulhat). Valószínűleg lemaradt a térfogat elejéről az 53 millió – így már helyes lenne az adat.⁴²

Több bolygó leírásánál hivatkozik az azon élő lakosokra. Például 1820-ban a marslakókat említi (az „abbann lévő teremteseknek”), két év múlva pedig a Vénusz-lakókat (az „abbann lakó teremteseknek”). A más bolygókon élő lények létezése már a késő középkorban felmerült, többek között olyan kérdéseket vetve fel, vajon a megváltás rájuk nézve is érvényes volt-e, vagy volt nekik saját. A felvilágosodás korára a bolygólakók léte már teljesen és általánosan elfogadott tény volt.⁴³ A Magyarországon is jól ismert William Derham így írt róluk: „a szokásos kérdés az, hogy mi haszna van ennyi bolygónak, mint amennyit a Nap körül látunk, és amennyit az állócsillagok köré képzelünk? Amire a válasz az, hogy ezek Világok, azaz Lakóhelyek, ami következik abból, hogy lakhatóak, és jól felszereltek erre a célra.”⁴⁴ A bolygólakókra való hivatkozást találunk hazai jezsuita vizsgátelekben is. 1756-ban Nagyszombatban jelentek meg Klaus Xavér Ferenc tételei, melyek szerzői Jaszlinszky András, SÁÁROSSI Sándor és Reviczky Antal voltak. Jaszlinszky volt a fizika professzoraként feltüntetve, így a lenti idézet feltehetően tőle származik: „Planeticolas dari nec asserendum; nec negandum.”⁴⁵ (Azt, hogy bolygólakók vannak, sem megengedni, sem tagadni nem lehet.) Ennél határozottabb állításokkal is találkozhatunk. Egyértelmű tagadás olvasható Szerdahelyi (Zerdahelyi) Gábor vizsgátelei között, melyeket Hegyi József, Ábel Ferenc és Eberle József állított össze. „Planeticolas asserendi nulla est ratio efficax.”⁴⁶ (Nincs hatásos érv annak feltételezésére, hogy bolygólakók vannak.)

Az ellenkező véletet képviseli Koppi Károly, akinek Szent-Györgyi Antal 1775-ben tartott vizsgájához készített tételei között találjuk az alábbi: „Stellae fixae totidem soles sunt, quid si Planetas suos habent? Sed et Planeticolas dari valde probabile est.”⁴⁷ (Az ál-

⁴² HELMUTH, *i. m.*, 354.

⁴³ Michael J. CROWE, Matthew F. DOWD, *The Extraterrestrial Life Debate from Antiquity to 1900 = Astrobiology, History, and Society*, ed. Douglas A. VAKOCH, Berlin-Heidelberg, Springer, 2013, 3–56.

⁴⁴ „the usual Question is, what is the use of so many Planets as we see about the Sun, and so many as are imagined to be about the Fixt Stars? To which the Answer is, That they are *Worlds*, or places of *Habitation*, which is concluded from their being *habitable*, and well provided for *Habitation*.” William DERHAM, *Astro-Theology*, 2nd ed., London, Innys, 1715, xlix-l. *Physico-Theology* című művének van korabeli magyar fordítása: DERHÁM Viliám, *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása*, ford. SEGESVÁRI István, Bécs, Trattner, 1793.

⁴⁵ Andreas JASZLINSZKI, Alexander SÁÁROSSI, Antonius REVICZKY, *Dum Assertiones Ex Universa Philosophia. In Alma, ac Celeberrima Archi-Episcopali Societat. Jesu Universitate Tyrnaviensi Anno Salutis M. DCC. LVI. Mense Septemb. Die ... publice propugnaret Perill. Ac perdoctus dominus Franciscus Xav. Klaus, e Regio-Archi. Episcopali Nobilium Convictu*, [Tyrnaviae], [Academicis], 1756.

⁴⁶ Joseph HEGYI, Franciscus ABEL, Joseph EBERLE, *Dum Assertiones Ex Universa Philosophia in Alma, ac Celeberrima Archi-Episcopali Societatis Jesu Universitate Tyrnaviensi, Anno Salutis M. DCC. LX. Mense Augusto, Die ... publice propugnaret Perillustris, Reverendus, as Perdoctus Dominus Gabriel Zerdahelyi de eadem, Ungarus ex Comit. Nitriensi, e Coll. Gen. Cleri Reg. Ung. Archi.-Diaec. Strigoniensis*, [Tyrnaviae], [Academicis], 1760.

⁴⁷ Carolus KOPPI, *Selectas ex Universa Philosophia ac Mathesi Propositiones Theoremata et Problemata Publice Propugnavit Nobilis ac Perdoctus Dominus Antonius Szent-Györgyi Pestini in Auditorio Publico*

lócsillagok mind megannyi napok, mi van akkor, ha vannak bolygók? Tehát nagyon is valószínű, hogy vannak bolygólakók.) Katona Mihály sokat idézett könyvében szintén úgy gondolta, hogy a többi bolygónak is vannak lakosai:

Innen könnyű megfelelni arra a kérdésre: ha vallyon vagynak-é vagy nintsenek a Planétákban élő okos teremtések, lakosok? Ha ugyanis azokat, a miket eddig azokról mondtunk, és azoknak a mi Földünkkel való nagy hasonlatosságát meggondoljuk: nem lehet erről legkissebbet-is kételkednünk.⁴⁸

Számos egyéb hasonló példát lehetne idézni,⁴⁹ de így is látható, hogy semmi különösebben meglepő nincs abban, hogy Fazekas más bolygók lakosait említette.

A Nappal kapcsolatban még a következőkre érdemes kitérni. Fazekas két dolgot hangsúlyozott a csillag és bolygó közti különbségtételnél. Egyrészt:

Ezenkívül, a Bújdosó Tsillagok, a mint a nevek is mutatja, nem egy helybenn állanak, mint a mi Napunk, és azok a tömémenten sok Napok, melyek irtóztató meszszeségek miatt kitsinyeknek látszván, Tsillagoknak neveződnek; hanem a magok Napját szüntelen körül kerülgetik.⁵⁰

Másrészt:

A mi Napunk tehát, – mind azért, hogy tsak a maga tengelye körül egy helybenn forog, mind annál fogva, mivel tulajdon világgosságával, fényességével, és melegítő erejével, nem tsak az, hogy maga bír, hanem, a Tudósok eddig való tapasztalása szerint, 11 Földet vagy Plánétát, és 20 Hóldat világgosít is, és melegít: – nem Plánéta.⁵¹

Ezek az idézetek több érdekességet tartalmaznak. Egyrészt Fazekas annyira megpróbálja kiemelni a mozgásbeli különbséget, hogy amit állít, az nem is igaz. A csillagok sajátmozgását ebben az időben már ismerték, és William Herschel a Nap mozgását is kimutatta.⁵² Mivel Fazekas érdeklődött a csillagászat iránt, és Herschel nevét amúgy is ismernie kellett az Uránusz kapcsán, elég valószínűtlennek látszik, hogy ne tudott volna erről az eredményről.

Scholarum Piarum ex Institutionibus P. Caroli Koppi a Passione Domin Philosophiae, ac Matheseos Professoris Publici, ordinarii. Anno MDCCLXXV. Die ... mensis Augusti, Vacii, Ambro, 1775.

⁴⁸ KATONA, *i. m.*, 189.

⁴⁹ Lásd ZSOLDOS Endre, *John Herschel, a Hold és Magyarország*, Magyar Könyvszemle, 2009/2, 189–202.

⁵⁰ DMK 1921. FMÖM II. 45.

⁵¹ *Uo.*

⁵² William HERSCHEL, *On the proper motion of the Sun and solar system; with an account of several changes that have happened among the fixed stars since the time of Mr. Flamsteed*, Philosophical Transactions, 73, 1783, 247–283; Michael HOSKIN, *Herschel's Determination of the Solar Apex*, Journal for the History of Astronomy, 1980/3, 153–163.

Érdekes a bolygók és holdak száma is. A 11 bolygóba beleszámolta az akkor már ismert négy kisbolygót: Merkúr, Vénusz, Föld, Mars, Ceres, Pallas, Juno, Vesta,⁵³ Jupiter, Szaturnusz, Uránusz. A holdak száma azonban már problémás. Nem Fazekas volt az egyedüli, aki ennyi holdat említett, a német csillagász Franz von Paula Gruithuisen szintén 20 holdról írt üstökösökről szóló könyvében.⁵⁴ Ezek közül négyet William Herschel vélt felfedezni, kettő pedig egy félreértés eredményeként került a köztudatba.

Johann Friedrich Wurm (1760–1833), baden-württembergi lelkész egy cikke volt az első lépés a húsz hold felé. E cikkében Wurm a Naprendszer felépítéséről írt, a távolságok arányairól. Úgy gondolta, hogy egyezést talált a bolygók közepes távolságainak aránya és egy adott bolygó holdjai távolságainak aránya között (itt csak a Jupiter és a Szaturnusz jöhetett szóba, e bolygóknak volt ismert több holdja ebben az időben). Ezen arányok alapján Wurm végül további, felfedezésre váró holdak létét jósolta meg. A Földnek is két további hold adódott elméletéből, és mivel ezeknek láthatóan semmi nyoma nem volt, Wurm nem is titkolta elmélete ingatag voltát.⁵⁵ Az Uránusz esetében nyolc holdnak kellett lennie, és ez az állítás vezetett végül a Fazekas által is idézett húsz holdhoz. Wurm elmélete valószínűleg a feledés homályába merült volna, de William Herschel hamarosan felfedezett négy újabb Uránusz-holdat,⁵⁶ hatra növelve ezzel számukat. Csak a 19. század közepén derült ki, hogy ezek hibás megfigyelésen alapuló feltételezések, és ez a négy hold valójában nem létezik.⁵⁷ A kortársak Herschel tekintélye miatt nem vonakodtak ezek létét elfogadni. Ez a később tévesnek bizonyult felfedezés komoly támogatás volt Wurm elképzelése számára, még ha igazolást természetesen nem is jelentett.

1798 második felében aztán felgyorsultak az események. Először Jérôme Lalande (1732–1807), az egyik legnevesebb francia csillagász levele jelent meg az Allgemeine Geographische Ephemeriden júliusi számában.⁵⁸ Ebben Samuel Vince (1749–1821) angol professzor 1798. március 1-re datált levelére hivatkozva azt állította, hogy Herschel két újabb Uránusz-holdat fedezett fel, és így számuk elérte a

⁵³ A negyedik kisbolygót, a Vestát 1807-ben fedezte fel Wilhelm Olbers (1758–1840), több mint 20 évvel Herschel előbb említett cikke után.

⁵⁴ Franz von Paula GRUITHUISEN, *Ueber die Natur der Kometen*, München, Lentner, 1811, 11: „Wir kennen bis jetzt 11 Planeten und 20 Monde...”

⁵⁵ Johann Friedrich WURM, *Ueber die Anordnung der Trabanten-Systeme; ein Ideal, mit Beobachtungen verglichen = Astronomisches Jahrbuch für das Jahr 1791*, hg. Johann Elert BODE, Berlin, Georg Jacob Decker, 1788, 188–195.

⁵⁶ William HERSCHEL, *On the Discovery of Four Additional Satellites of the Georgium Sidus. The Retrograde Motion of Its Old Satellites Announced; And the Cause of Their Disappearance at Certain Distances from the Planet Explained*, Philosophical Transactions, 88, 1798, 47–79.

⁵⁷ Clifford J. CUNNINGHAM, *Herschel's Spurious Moons of Uranus: Their Impact on Satellite Orbital Theory, Celestial Cartography and Literature*, Journal of Astronomical History and Heritage, 2020/1, 119–162.

⁵⁸ Jérôme LALANDE, *Auszug aus zwey Schreiben des Br. La Lande*, Allgemeine Geographische Ephemeriden, 2, 1798, 75–78.

nyolcat.⁵⁹ Természetesen a csillagászati irodalmat ismerőknek rögtön Wurm elmélete jutott eszébe. Július végén a London Chronicle név szerint említette is a német amatőrcsillagászt:

Herschell úr nemrégiben a közönségesen csak György Csillagaként ismert Uranus, vagy Herschell Bolygó négy újabb kísérőjét fedezte fel. Dr. Worm, a neves német csillagász azon a véleményen van, hogy még két, eddig felfedezetlen hold tartozik e bolygóhoz, melyek a teljes számot nyolcban határozzák meg.⁶⁰

Ez a hír gyorsan eljutott Németországba is, és Olbers rögtön reagált is rá az Allgemeine Geographische Ephemeriden oldalain. Reményét fejezte ki, hogy Vince-nek és Lalande-nak hiteles forrásai vannak, mert neki úgy tűnik, hogy Angliában Wurm feltételezését összekeverték egy Herschel-felfedezéssel.⁶¹ Végül Wurm is megszólalt, és csodálkozását fejezte ki, hogy láthatóan úgy hivatkoztak egyesek a munkájára, hogy el se olvasták. Újra megerősítette, hogy részéről ez nem volt más, mint egy „astronomischen Traum”, ami nyilvánvalóan téves volt, mivel a Szaturnusznak máris több holdját ismerték, mint amennyit elmélete előírt.⁶² Fazekas valószínűleg csak az események egy részét ismerte – attól függően, hogy milyen könyv volt a forrása – így nem meglepő a húsz hold említése.

A második idézet tartalmaz egy lényeges megállapítást, amely igen fontos egy ilyen széles közönségnek szóló kalendáriumban. Fazekas nem kinyilatkoztat, hanem azt írja, hogy „a’ Tudósok eddig való tapasztalása szerint”. Még ha nem is tűnik fel az olvasónak azonnal, mindenképpen fontos az, hogy nem tévedhetetlen tekintélyekről olvas, hanem megfigyelésekről. Újabb megfigyelések pedig megváltoztathatják a korábbiakból következő eredményeket, például a bolygók vagy holdak számát.

3, *Esmerkedések*

Mivel 1826-ban ismét a Jupiter volt az uralkodó planéta, Fazekas úgy döntött, hogy másról fog írni. A következő három évben az éggel ismertette meg olvasóit: a csillagképekkel, a csillagok és bolygók tulajdonságaival. 1826-ban és 1827-ben az égről, 1828-ban az égitestekről jelentetett meg hosszabb cikkeket.

⁵⁹ Uo., 78. „Vince schreibt mir aus Cambridge den 1. März, dass Herschel zwey neue Satelliten des Uranus entdeckt habe; dieser Planet hat also nun acht Begleiter.”

⁶⁰ „Mr. Herschell [sic] has lately discovered four additional satellites to the Uranus, or Herschell Planet, commonly known by the name of the Georgium Sidus. Dr. Worm [sic], a celebrated German astronomer, is of opinion, that there are still two more satellites belonging to this planet unexplored, which makes the number amount to eight.” The London Chronicle, 1798. július 28–31., 102.

⁶¹ Wilhelm OLBERS, *Aus einem Schreiben des Dr. Olbers*, Allgemeine Geographische Ephemeriden, 2, 1798, 267–268.

⁶² Johann Friedrich WURM, *Aus einem Schreiben des Pfarrers Wurm*, Allgemeine Geographische Ephemeriden, 2, 1798, 565–567.

3.1) *Asztroteológia*

Fazekas az 1826. évi kalendáriumban néhány alapvető kérdést fogalmazott meg:

A' véghetetlen Mindenség nyargalja-é körül napról napra a' mi 5400 mértföldnyi területű Földünket; vagy ez hömpöjödik addig egyet? és vallyon ugyan azon Mindenség fordul-é egyet esztendőnként, vagy a' Föld kerüli addig körül a' Napot? az arról való elmélkedést hagyjuk máskorra. Külömbenn az ebbéli itélettétel kinekkinek ítélő tehetségétől függ.⁶³

Ezekre két évvel később válaszolt: először is rámutatott, hogy

[e]zek a' Kérdések azólta támadtak, miólta az emberi Nemzet gyermeki korából kikelvén, és lelki tehetségei kijjebb kijjebb fejlődzvénn, rá esmert magára, hogy e' földönn lévő minden állatok felett ő az, kit a' Teremtő ide rendelt, felséges Munkáinak vizsgálására, megitélésére, és tsudállására, hogy ezek által megszenteltesék az Ő Neve.⁶⁴

Majd – noha korábban Fazekas a megfigyelésekre hivatkozott – válaszában már a Bibliához fordul:

Minthogy azomban a' Nap, Hóld és Tsillagok Keletenn feljönni és Nyúgotonn lemenni látszanak, és minthogy 24 óra alatt kerülnek vissza arra a' helyre, melyről tetszetek elindulni: nem helytelen kérdés az, hogy vallyon azok kerülük-é körül minden 24 óra alatt a' föld golyóbisát, vagy ez fordúl az alatt egygyet? de van még is egy Hatalmas, mely már tsak magát is ezt a' felvett kérdést Istenkisértéssel és Vallástalansággal vádolja: ez amaz öreg Vakbuzgóság, ezt kell tehát elsőbenn megkérni, hogy minekelőtte átkot kiáltana, gondolja meg jól, hogy Szent Dávid CIV-dik 'Sóltárábann⁶⁵ az a' Vers, melybenn a' föld fundamentomának és oszlopinak mozdúlhatatlanságáról szóll a' Sz. Poéta, és a' mellyet az értetlenség a föld forgása ellen való tzáfólhatatlan bizonyágnak gondol, olly böltsséggel tellyes mondás, melyből a' Teremtő felséges munkáiról való helyes ítélet tetszik ki. Ugyan is az Isten Lelkétől vezéreltetett Szent Dávid tudta azt, hogy a' Mindenható valamint az egész Természetet úgy abbann a' földet is örökös mozgásra, munkásságra, és változásra teremtette; és koránt sem úgy képzélődött arról, mint valamely Kőművesi munkához hasonló rakományról, mely ha felfordítódik, azonnal széllyel omlik, hanem úgy nézte és írta le annak alkotását, mint egy ügyes gyártó által készült ke-

⁶³ DMK 1826. FMÖM II. 52.

⁶⁴ DMK 1828. FMÖM II. 66.

⁶⁵ Zsolt 104,5: „Ő fundálta a földet az ő oszlopain, nem mozdul az meg soha örökké.”

rékhez hasonlítható remek művet, mellynek tökéletessége nem abbann áll, hogy felfordúlva szélyel ne bomoljon, hanem abbann, hogy legesebesebb forgásában is fundamentomából avagy agyából oszlopai ki ne mozduljanak; de gondolja meg a' Vakbuzgóság még azt is, hogy a' Mindenható valamint az Írásoknak, úgy minden Ő Felséges Munkáinak vizsgálására, a' maga képére és hasonlatosságára formált embert, tellyes hatalommal ruházta fel.⁶⁶

Mindez nagyon emlékeztet a Derhamnél olvasható állításokra:

Ha most elgondolkodunk a csodálatos Tömegén azoknak az Égitesteknek, melyek mutatják magukat nekünk, és sok másnak, melyek, mint majd megmutatom, láthatatlanok; a nagy TEREMTŐ Hatalmának milyen megdöbbentő látványát nyújtja számunkra az Ég! olyan hatalmas Testek Sora, melyekhez mi más, ha nem egy Mindenható Kéz tud elegendő anyagot találni, és aztán ily nagyszerű Munkát alkotni!⁶⁷

Derham fiziko(és asztro)-teológiája jól ismert volt Magyarországon is.⁶⁸ A 18. század második felében több mű is született ebben a szellemben. Példaként idézhetjük Szőnyi Benjámin bevezetését Charles Rollin (1661–1741) könyvének⁶⁹ fordításához:

Tzélja e' Könyvetskének ez, hogy e' szép és Isteni félelemre vezető Tudományból a' mi Magyar Nyelvünkön-is mint egy 'Sengétske mutattassék-fel Istennek az ő nagy Nevének ditsőítésére, és e' végre szoktattassanak a' gyermekek és együgyü emberek az Isten teremtéseinek és azokban az ő tökéletességeinek értelmes és kegyes visgálására: hogy így magok tapasztalása után tsudálva tudhassák-meg, melly sok szép keze munkáival bé-rakott tárháza Istennek, tsak e' múlandó világ-is a' mellyben egy kevéssé élnek: még halálok óráján-is nagy örömöknek tartván, hogy nékiek az Isten nem valami kietlen és semmit sem mutató setétes barlangokban mint a' bagjoknak és denevéreknek; hanem ily álmétkodásra méltó szépségü, sok féle hasznü és gyönyörüségü dolgainak kies *Theatrumában*, szemléelő helyében engedett idáig való lakozást.⁷⁰

A hasonlóság nem véletlen. Debreczeni Attila úgy véli, hogy „feltételezésünk szerint a fiziko-teológia Fazekas életművének konstans és meghatározó szemléleti magját és

⁶⁶ DMK 1828. FMÖM II. 67–68.

⁶⁷ „If now we reflect upon the prodigious Masses of those many Heavenly Bodies that present themselves to our View, and many more I shall shew are unseen; what a surprizing Scene do the Heavens afford us of the great CREATOR'S Power! a Train of such immense Bodies, that what less than an Almighty Hand could find Matter sufficient for, and then compose such magnificent Works!” DERHAM, *Astro-Theology*, i. m., 14.

⁶⁸ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 15–53.

⁶⁹ CHARLES ROLLIN, *Physique des enfans* = C. R., *Oeuvres complètes*, XXVIII, Paris, Didot, 1821, 207–231.

⁷⁰ SZŐNYI Benjámin, *Kegyes Olvasó!* = CHARLES ROLLIN, *Gyermekek fizikája*, ford. SZŐNYI Benjámin, Pozsony, Landerer, 1774, pp. *2^{r-v}.

alkotói módszerét képezi, s mint ilyen, kitüntetett jelentőséggel bír a lehetséges értelmezési keretek kialakítása során.”⁷¹ A fenti idézetek alapján Debreczeni feltevésével csak egyet lehet érteni.

3.2) *Égitestek*

Térjünk vissza az égitestekhez, hiszen a cikkek végül is ezekről szólnak. Rögtön az 1826. évi cikk elején tisztázta Fazekas, hogy mi a különbség a bolygók és az (álló)csillagok között – erről már egyszor írt, amikor is a mozgásuk alapján tett különbséget köztük.

Az álló tsillagok saját fényekkel ragyognak, melynél fogva úgy lehet nézni azokat, mint ugyan annyi Napokat, és csak véghetetlen távolságok miatt látszanak kitsínyeknek; a’ mozgó tsillagokat ellenbenn a’ Nap világosítja, mint a’ Hóldat. Amazok Állótsillagoknak (*Stellae fixae*), ezek Bújdosóknak (*Planetae*) neveződnek.⁷²

Az idézet egy érdekességet tartalmaz. A csillagokat „mint ugyan annyi Napokat” említi Fazekas. Ez a kifejezés Giordano Brunótól származik („sideraque totidem soles”),⁷³ és számtalanszor idézték a következő évszázadokban, akár említve Brunót, akár nem.⁷⁴ Az égi látványosságok közül sajnos csak futólag említi az üstökösöket: „[a]z Üstökös tsillagok is mozgó, ritkán jelennek meg, és akkor minden tsillagoktól könnyű megkülönböztetni.”⁷⁵

A Föld gömb alakjának kérdésében ismét a Bibliához fordul Fazekas:

Hogy tehát a’ föld nem lapos, hanem gömböjű, és hogy nem réz bikák tartják, hanem a’ Teremtő ezt is, mint más Égi testeket, a’ Sz. Írás szerint (lásd Jób XXVI. R. 7-dik V.⁷⁶), mint a’ Semmin úgy függesztette fel[.]⁷⁷

A későbbiek folyamán azonban ismét visszatér a megfigyelések alapján történő bizonyításra. Arra a kérdésre, hogy honnan lehet tudni az égitestek távolságát, a Biblia helyett már a csillagászokra hivatkozik (valójában mást nem is tehetett):

⁷¹ DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld, 2019/10, 67.

⁷² DMK 1826. FMÖM II. 51.

⁷³ Giordano BRUNO, *De Immenso et Innumerabilibus* = G. B., *Opera Latine Conscripta*, rec. F. FIORENTINO, I.1, Neapoli, Dom. Morano, 1879, 210.

⁷⁴ Például Giovanni Battista RICCIOLI, *Astronomiae Reformatae*, Bononiae, Benatii, 1665, 359: „Galilaeus dialogo 3. de Mundi System. Iordanus Brunus lib. de Maximo & Immenso, & Keplerus in Dissert. cum Nuncio sidereo, putant Stellas Fixas esse totidem Soles”. Galileinek van magyar fordítása, Galileo GALILEI, *Párbeszéd*, ford. ZEMPLÉN Jolán, Bp., Európa, 1959, 120. („állócsillagok, melyek valamennyien napok”)

⁷⁵ DMK 1826. FMÖM II. 51.

⁷⁶ Jób 26,7: „Ő terjeszti ki északot az üresség fölé és függeszti föl a földet a semmiség fölé.”

⁷⁷ DMK 1828. FMÖM II. 67.

az Égvisgálók, kik a' Napnak és Hóldnak mindenkori fogyatkozását, vagy értelmesebben szólva, azoknak földünkel egy sorba való jövetelét, úgy szintén a' Bojgó tsillagokét is, számtalan időkre meg tudják határozni, pedig az hogy telhetne ki tőlök, ha azoknak egymástól való távolságát, és útjaiknak mennyiségét nem tudnák⁷⁸

Ez így persze megint túlzás, mert a pontos távolságok ismerete nélkül is meg tudták jósolni a fogyatkozásokat már az ókorban is.⁷⁹

A következő érdekes kérdés, hogy a Föld gömb alakú vagy sem. Láttuk, hogy egyszer a Biblia alapján indokolta a gömb alakot, de adott fizikai magyarázatot is:

Arra a' furtsa kérdésre is, hogy ha a' Föld gömbölyű, hogy nem hullanak le rólla az alsó oldalán lévők? és kútjaikból hogy nem ömlik ki a' víz? tsak azok vetemednek, kik még nem érthették azt fel észszel, hogy a' Teremtő a' föld golyóbisának mozdúlhatatlan fundamentomát annak kellő közepére helyeztette, és hogy annál fogva nekünk földön lakóknak tsak a' föld belső közepéig van lefelé, a' föld külső színe pedig köröskörül az ég felé, és így mindenütt felfelé van, és azért semmi rólla fel az ég felé nem eshetik, sőt a' mi legnagyobb erővel felvettetik, az is hozzá vissza húzódik és leesik.⁸⁰

Noha ez a megállapítása nagyon modernnek látszik, valójában ez nem newtoni, hanem arisztotelészi magyarázat. Feltehetően itt is a túlegyszerűsítés csapdájába esett Fazekas. Az utolsó mondata ugyanis nem igaz. Ha megfelelő erővel „felvettetik” valami, az nem esik vissza a Földre, hanem Föld körüli pályára áll – lásd a műholdak. Ez azonban nem új eredmény, már száz évvel korábban megjelent Newton posztumusz művében:

Az elhajított kő, saját nehézkedése folytán eltérül az egyenes pályáról, és görbe pályát írva le a' légben, végül is lezuhan a földre; ha pedig nagyobb sebességgel hajtják el, akkor messzebbre repül. A sebességet növelve lehetséges, hogy 1, 2, 5, 10, 100 vagy 1000 mérföldnyi ívet fusson be, míg végül túlrepülve a Föld határain, többé nem zuhan vissza a Földre.⁸¹

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Például Ptolemaiosz az *Almagest* VI. könyvében. *Ptolemy's Almagest*, transl. G. J. Toomer, London, Duckworth, 1984, 275–320.

⁸⁰ DMK 1828. FMÖM II. 71.

⁸¹ Isaac NEWTON, *A világ rendszeréről*, ford. FEHÉR Márta = I. N. *Válogatott írásai*, szerk. SZEGEDI Péter, Bp., Typotex, 2003, 214. Latin eredetiben: „Lapis projectus urgente gravitate sua deflectitur de cursu rectilineo, et curvam lineam in aere describendo tandem cadit in terram; si motu velociore projiciatur, pergit longius. Augendo velocitatem, fieri posset ut arcum describeret milliaris unius, duorum, quinque, decem, centum, mille; ac tandem ut, pergendo ultra terminos Terrae, non amplius in terram caderet.” Isaac NEWTON, *De mundi systemate*, Londini, J. Tonson, J. Osborn, T. Longman, 1728, 3.

A kérdés az, tudhatott-e erről Fazekas. Mivel csillagászatilag tájékozott volt, feltehetjük, hogy a gravitáció Newton-féle elméletéről is hallott. Ehhez nem is kell külföldi tartózkodására hivatkozni, ezek az eredmények hozzáférhetőek voltak Magyarországon is. Már szó volt Schulz Ernő téziseiről és Molnár János magyar nyelvű könyvéről. Meg kell említeni azonban egy nagyszombati kiadványt is, ahol majdnem szó szerint megjelent Newton szövege.⁸² Ezt a könyvet szerző nélkül adták ki, és gyakran a nagyszombati csillagásznak, Weiss Ferencnek tulajdonítják.⁸³ A könyv szerzője azonban egy francia professzor, Pierre Sigorgne,⁸⁴ és 1749-ben jelent meg először Párizsban.⁸⁵

3.3) Csillagképek és csillagok nevei

Az 1826. és 1827. évi cikkek jelentős része az égen való tájékozódással foglalkozik. Ezt nyilván saját tapasztalatai alapján írta Fazekas, hiszen, mint Mátray Lajos írta: „[t]anyáján egész kis csillagvizsgáló szobát rendezett be”.⁸⁶ Ezekhez kapcsolódik a *Tsillag óra* című kiadványa is, ahogy ezt ő maga is megírta:

A' kik az előszámlált tsillagokkal megismerkedhettek, és azoknak delelését az elől ajánlott jelek segedelmével szerek meghatározni: azoknak számára készült egy Tsillag-Óra, melynél fogva minden tiszta éjjel megtudhatják, hány óra, hány negyed, és fél negyed (vagy is, ha az ilyen régi magyaros számlálás módját, sok mostani Magyar nehezen vehetné fel, németesen is legyen mondva, hány fertály és félfertály) légyen.⁸⁷

A *Tsillag Óra* használata nem bonyolult. Az 1. ábra mutatja a januári táblázatot (minden hónapra van egy). A cél, hogy egy adott csillag deleléséből⁸⁸ meghatározzuk az időt (ez nyilván a debreceni helyi idő). Tehát például, ha január 21-én azt látjuk, hogy az Aldebaran éppen delel, akkor a táblázatból kikereshetjük, hogy este negyed 9 van (nyolc és egy negyed). Ha olyan nap van, ami nincs megadva a táblázatban, akkor interpolációval kaphatjuk meg a kívánt időt (ha megnézzük az 1. ábrát, látjuk, hogy az egyes oszlopok között negyedórányi eltérés van, tehát naponta majdnem 4 perc a különbség).

⁸² Pierre SIGORGNE, *Astronomiae physicae juxta Newtoni Principia Breviarium*, Tyrnaviae, Academicis, 1760, 13.

⁸³ Például Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VIII, Bruxelles – Paris, Schepens – Picard, 1898, cols. 1036–1037.

⁸⁴ Martial GRIVEAUD, *Un physicien oublié de XVIIIe siècle: L'Abbé Pierre Sigorgne de Rembercourt-aux-Pots 1719-1809*, *Annales de l'Est*, 1935/1, 81. Sigorgne volt az első francia newtoniánus professzor: Laurence BROCKLISS, *Science, the Universities, and Other Public Spaces: Teaching Science in Europe and the Americas = The Cambridge History of Science Volume 4: Eighteenth Century Science*, ed. Roy PORTER, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 44–86. „The first French professor of philosophy known to have embraced Newtonian physics”. Uo., 62.

⁸⁵ Pierre SIGORGNE, *Astronomiae physicae juxta Newtoni Principia Breviarium*, Parisiis, Quillau, 1749, 11–12.

⁸⁶ MÁTRAY, *i. m.*, 40.

⁸⁷ DMK 1827. FMÖM II. 65.

⁸⁸ A delelést (culminatio) Fazekas az 1826. évi kalendáriumban definiálta.

Fazekas az ég ismertetését a csillagképekkel kezdte:

Az álló tsillagok, egymáshoz való helyeztetések szerint, külömbféle hasonlatosságot mutatnak, melynél fogva elosztotta azokat a' képzelődés hol több, hol kevesebb számú tsapatokra; egy ilyen tsapat tsillagot, Tsillagzatnak (*Constellatio*) neveznek: Illyenek a' Göntzöl, Fiastyúk, Kaszás 's a' többek.⁸⁹

J A N U Á R I U S.																
Delet	1-5-ik		5-dik		9-dik		13-dik		17-dik		21-dik		25-dik		29-dik	
	Ora.	N.	Ora.	N.	Ora.	N.	Ora.	N.	Ora.	N.	Ora.	N.	Ora.	N.	Ora.	N.
Kosfó - -	VII		VI	3	VI	2	VI	1	VI		V	3	V	2	V	1
Ménhár -	VIII		VII	3	VII	2	VII	1	VII		VI	2 1/2	VI	1 1/2	VI	
Fiastyúk	VIII	3	VIII	2	VIII	1	VIII		VII	2 1/2	VII	1 1/2	VII		VI	3
Aldeharán	IX	2 1/2	IX	1	IX		VIII	3	VIII	2	VIII	1	VII	3 1/2	VII	2 1/2
Kaszás -	X	2 1/2	X	1	X		IX	3	IX	2	IX	1	IX		VIII	2 1/2
Sirius -	XI	3	XI	2	XI	1	XI	3 1/2	X	2 1/2	X	1 1/2	X		IX	3
Prócyon -		3		1 1/2	éjféli		XI	3	XI	2	XI	1	XI		X	3
Rák zsomb.	I	3	I	1 1/2	I			3		2		1	éjféli		XI	3
Alphárd -	II	2	II	1	II		I	2 1/2	I	1 1/2	I			3		2
Régulus -	III	1	II	3 1/2	II	2	II	1	II		I	3	I	2	I	1
N. Göntz. 2 h.	IV		III	3	III	2	III	1	II	3 1/2	II	2 1/2	II	1	II	
Denebola	IV	3 1/2	IV	2 1/2	IV	1	IV		III	3	III	2	III	1 1/2	II	3 1/2
N. Göntz. 3	VI		V	2 1/2	V	1 1/2	V		IV	3	IV	2	IV	1	IV	
Szűz halász	VI	2	VI	1 1/2	V	3 1/2	V	2	V	1	V		IV	3	IV	2

Hosszra kell érteni a' Hoz 3 jelet tsillags közül a' nagyobbikat. — Hosszra, az Orion derékán lévő 3 tsillag közt a' közhírlét. — Rák zsomb. alatt Rák zsombokot. — N. Göntz. 2 h. alatt Nagy Göntzöl a' halász tsillagot. — N. Göntz. 3. alatt Nagy Göntzöl rádjai 3-dikát.

A 1

1. ábra. A Tsillag Óra januárra (Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény, D.X.75.63.1)

Bár se a Göncöl, se a Fiastyúk nem csillagkép (hanem egy-egy nagyobb csillagkép részei, itt a Nagy Medvéé és a Bikáé), ez a lényegen nem változtat: a csillagképeket a képzelet alakította ki. Először az ekliptikát (Napút) magyarázta el Fazekas: ezen a képzeletbeli körön látjuk a Napot mozogni, és ezen járnak a bolygók is.

Minthogy pedig a' Nap ezen tetsző útját 12 hónap alatt végzi el, a' Napút 12 egyenlő részre osztodott, és mindegyik részenn egy egy Tsillagzat szerkeztetett össze: ú. m. „Kost Bika, Kettős, Rák, az Oroszlánt váltja fel a' Szűz, // Mérőt Skorp, Nyilazó, Bak, Vizező, 's a' Halak.”⁹⁰

Itt érdemes egy pillantást vetni a zodiákus jeleket felsoroló memoriterre. Ez egy ún. *metrum* (Merkvers), amely segíti valamilyen szabály megjegyzését. A fenti *metrum* a

⁸⁹ DMK 1826. FMÖM II. 51.

⁹⁰ DMK 1826. FMÖM II. 52.

késő ókortól kezdve ismert, szerzőként Ausonius⁹¹ vagy Priscianust⁹² szokták megnevezni. Ez így néz ki:

Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo,
Libra, Scorpius, Arquitenens, Capricornus, et urnam
qui tenet, et Pisces.

Van egy későbbi, középkori változata is, melyet a 13. századi párizsi professzor, Johannes Sacrobosco⁹³ tankönyvében találhatunk, és amelyet számtalanszor idéztek:

Sunt Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo.
Libraque, Scorpius, Architenens, Caper, Amphora, Pisces.⁹⁴

Fazekas nyilván ügyelt a verslábra, ezért tér el helyenként az ő változata a korábbiaktól.

Másik érdekessége a versnek egyes csillagképek maitól eltérő nevei. A Mérő, Nyilazó, Vizező nyilván a versmérték miatt kapta ezt az alakot, de a Gemini helyett a Kettős és a Mérleg helyett a Mérték már a korabeli használatot mutatja.⁹⁵ A 'mérleg' ráadásul nyelvújítási szó,⁹⁶ bár Fazekas elvileg ismerhette. Egy esetben Fazekas helytelen magyar nevet adott meg. A Praesepéről (egy kis csillaghalmaz a Rákban) ezt írta: „egy kis tsemő ködötske, mely, valamint a' Tejút, tsak nézőtsónn látható apró tsillagotskák csoportja; neve *Praesepe*, lehetne talám Zsomboknak nevezni;”⁹⁷ Zsomboknak éppen nem lehet nevezni, a halmaz szokásos neve Jászol, és ez a népi neve is.⁹⁸

Említésre méltó még az augusztusi ég ismertetésénél a Nagy Medve esete: „[e]nnek a' Hónapnak estéjinn a' Nagy Medvét (*Ursa major*) is meg lehet esmerni: farkas Medvét tsak az égenn tsinált a' képzelődés.”⁹⁹ Az olvasó figyelmét ismét felhívta arra a tényre, hogy a csillagképek csak a képzelet játékaik.

⁹¹ Decimius Magnus AUSONIUS, *De signa caelestibus*, transl. Hugh G. Evelyn WHITE = D. M. A., *Ausonius II*, London, Heinemann, New York, Putnam's, 1921, 282. A fordító megjegyzése szerint biztosan nem Ausonius műve.

⁹² PRISCIANUS, *De sideribus = Anthologia latina sive poesis latinae svpplementvm*, rec. Alexander RIESE, I.2., Lipsiae, Tevbnri, 1870, 139 (No. 679).

⁹³ Sacroboscóról lásd Olaf PEDERSEN, *In Quest of Sacrobosco*, *Journal for the History of Astronomy*, 1985/3, 175–220.

⁹⁴ JOHANNES SACROBOSCO, *The Sphere of Johannes de Sacrobosco. Latin Text = Lynn THORNDIKE, The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*, Chicago, The University of Chicago Press, 1949, 88.

⁹⁵ A Kettőst és a Mértéket megtaláljuk Pálóczi Horváth Ádámnál is, de nála a Nyilas és Vízöntő alak szerepel. HORVÁTH ÁDÁM, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*, Pozsony, Wéber Simon Péter, 1791, 45–46.

⁹⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1970, II, 902.

⁹⁷ DMK 1826. FMÖM II. 54.

⁹⁸ ZSIGMOND Győző, *Csillagok, csillagképek magyar népi nevei: Csillagokhoz fűződő néphagyomány*, Bp., ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, 1988, 88.

⁹⁹ DMK 1827. FMÖM II. 63.

Írások a kalendáriumon kívül

Fazekas a kalendáriumon kívül is írt a naptárszámításról. Ez egy kéziratban maradt vers, mely az 1955. évi kritikai kiadásban jelent meg először. Fazekas által adott címe nincs, csak egy leírás: „Minthogy a’ Versekbe foglalt előadások, könnyebben megmaradnak emlékezetben, az Egyházi Számlálások kidolgozásának egész mesterségét, az itt következő 7 bokor vers (meg)taníthatja.”¹⁰⁰ A kritikai kiadásban *Húsvét napjától...* címen jelent meg.¹⁰¹ Ahogy a leírás ígérte, a vers első része egy rövid bevezetés az „egyházi számlálásba”, a második pedig húsvét időpontjának kiszámolásába. Mivel a fentiekben már szó volt a mennyiségekről, most nézzük meg, hogy a vers alkalmas-e ezek kiszámolására (a második résszel most nem foglalkozom).

Az első két sor csak a téma bevezetése. A 3–4. sorok az aranyszám (holdkor) kiszámolásának módját adják meg:

[e]gyel megtoldván, ha 19el elosztjuk,
Hóldkor Aranyszámát adja ki a’ maradék.

Ez helyesen írja le a számolás menetét: az adott évhez hozzáadunk egyet, elosztjuk 19-cel, és a maradék az év aranyszáma. A következő két sor a napciklus (napkor a versben) kiszámolását írja le:

[h]ogyha 9el elébb pótolva, el osztja 28.
Úgy meg az esztendő Napkora száma marad.

Ez is a helyes eljárás: az évszámhoz hozzáadunk kilencet, majd elosztjuk 28-cal, a maradék lesz a napciklus száma. Az ezután következő két sor azonban nem fejezi be a számolási eljárást:

[m]ost vegyük egy hijján az Aranyszámot 11szer,
Ekkor a’ Hóldjárás kúltsa kezünkbe kerül.

Ez elvileg az epacta (’Hóldjárás kúltsa’) kiszámításának módszere lenne, de ez így helytelen. Amit Fazekas leírt, az csak az első része az eljárásnak, az így kapott számot még el kell osztani harminccal, és a maradék lesz az epacta. A kézirat nem mutat se javítást, se ki-maradt helyet, ráadásul a „7 bokor versbe” se férne be újabb két sor, úgyhogy ezt Fazekas valószínűleg elnézhette. A következő négy sor a vasárnapi betű meghatározására szolgál:

E, D, C, B, A, G, Fet hogyha leírunk
5ször, ’s egy egy jelt mind ötéhez adunk;
’S Két elsöt párnak vévén, 7 sorra le rakjuk,
’S Pár, ’s e’gyes felibe számokat osztogatunk:

¹⁰⁰ Déri Múzeum, Irodalmi Gyűjtemény K.X.75.105.1.

¹⁰¹ FMÖM II. 87.

Már ha hogy a' napkort tudjuk, meg leljük alatta
Irva, vasárnapnak hogy mi betüje legyen.

A vasárnapi betű (littera dominicalis) azt mutatja meg, hogy az év első hét napja közül melyik a vasárnap. Január 1-hez rendeljük az 'a'-t, 2-höz a 'b'-t és így tovább. Amelyik nap a vasárnap, az ahhoz tartozó betű a vasárnapi betű. Fazekas eljárása, bár helyenként nehezen követhető, helyes. Először is 'e'-vel kezdve hétszer leírjuk az ábécé első hét betűjét: EDCBAGF. Ezután, bár ez első nézésre nem egyértelmű a versből, az E alá írjuk a D-t, majd a következő három betű változatlan marad. Folytatva egy új sorban, a G alá írjuk az F-et, és ismét változatlan marad a következő három betű.

Először tehát ezt írjuk le:

EDCBAGF EDCBAGF EDCBAGF EDCBAGF EDCBAGF

Utána Fazekas utasításait követve (de nem egymás alá, hanem egymás után írva) ezt kapjuk:

ECBA GEDC BGFE DBAG FDCB AFED CAGF
D F A C E G B

Ezek után fölérjük írva egyesével a számokat 1-től 28-ig, a napciklus számának ismeretében megtaláljuk a vasárnapi betűt, illetve szököév esetében betűket is.¹⁰² A vers egyértelműen mutatja, hogy Fazekas teljesen tisztában volt a definíciókkal, a számítások menetével. Így viszont még kevésbé érthető, hogy a kalendáriumban miért van ennyi probléma ezekkel a mennyiségekkel.

A vers egy másik érdekessége a datálásával kapcsolatos. Julow és Kéry a vershez írt jegyzetben úgy gondolták, hogy

Bizonyára a DMK számára írta F. Mivel azonban nem jelent meg ott, arra következtetünk, hogy 1827 végén vagy 1828 legelején készült, s kiadása F. halála miatt maradt el. Alátámasztja ezt az is, hogy a vers kézirata K-ban F. öregkori írástípusát mutatja, sőt írása minden más F. kéziraténál reszketegebb.¹⁰³

Debreczeni Attila egy korábbi dátumot javasolt: „hozzávetőleges pontosságú keltezésre van lehetőség: a [*Húsvét napjától...*] 1819 után (a kalendárium első kötetének megjelenése alapján)”.¹⁰⁴ Fazekas nem pontosította, hogy melyik számmal kezdjük a fölérést, így nyilván csak az 1 jöhet szóba – más kezdőszámot a vers alapján lehetetlen kitalálni.

¹⁰² Érdemes megjegyezni, hogy a kicsivel a kritikai kiadás előtt megjelent, a nagyközönség számára kiadott kötetben a vers alulról harmadik sora hibás: „S Pár” helyett „Száz” található, ami a leírásnak ezt a részét teljesen értelmetlenné teszi. Lásd FAZEKAS Mihály, *Fazekas Mihály összes művei*, szerk. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Szépirodalmi, 1955, 203.

¹⁰³ FMÖM II. 237.

¹⁰⁴ DEBRECZENI Attila, *Egy új Fazekas-kiadás alapvetése*, ItK, 2019/5, 682.

Tehát ha a napciklus száma 1, a vasárnapi betűk pedig ED, ez a kalendárium kiadási idejének környékén csak 1812-re igaz. Előtte 1784-ben, utána 1840-ben volt 1 a napciklus száma, mindkét dátum messze van a kalendárium kiadási idejétől (1840-ben pedig Fazekas nem is élt). Ráadásul, mivel 1800 nem szökőév a Gergely-naptárban, a vasárnapi betűk 1784-ben (DC) nem ugyanazok, mint 1812-ben (ED). Elképzelhető, hogy az egésznek semmi különösebb jelentősége nincs, a vers később keletkezett, és csak 1-gyel akarta kezdeni a napciklust, ami egy teljesen érthető elgondolás. Azonban ugyanilyen erővel a vasárnapi betűket is kezdhette volna A-val. E-vel kezdeni épp olyan szokatlan, mint mondjuk a 4-gyel való kezdet lenne a napciklus esetében. A kiadás környékén erre tökéletesen megfelelt volna 1820, amikor – szökőév lévén – két betű is jelölte a vasárnapot: BA (vagy talán 1826, amikor a vasárnapi betű A). Így választása esetleg utalhat arra, hogy 1820 előtt írta a verset.

Összefoglalás

Fazekas nagy vállalkozásba fogott a *Debreczeni Magyar Kalendárium* kiadásával, amikor a különféle jóslatokat ismeretterjesztő cikkekkel helyettesítette. Amilyen tisztelendő a cél, annyira sajnálatos, hogy elég sok hiba került a megjelent írásokba. Noha lehetne arra gondolni, hogy mindezek a hibák a nyomdász figyelmetlensége miatt kerültek a kalendáriumokba, valószínűbb, hogy Fazekas maga követte el őket. Két, nyomtatásban meg nem jelent írása arra utal, hogy nem mindig fordított kellő figyelmet írásaira. Az egyik a fentebb már említett verse a húsvét idejének meghatározásáról. A másik szintén csak a kritikai kiadásban jelent meg, ez a „Probléma” elnevezésű feladata.¹⁰⁵ Ennek megoldása a megadott adatokkal azonban nem lehetséges. Ezt a kötet összeállítói is látták, és a jegyzetekben meg is jegyezték, hogy „F. feltételezi annak ismeretét, hogy a vastégla hossza négyyszerese a magasságának”.¹⁰⁶ De még így is hiányzik egy adat, a téglaszélessége (vagy annak jelzése, hogy a szélesség és a magasság azonos). Ugyanakkor a Fazekas által megadott megoldás azt mutatja, hogy jól számolt, és gyakorlata is volt benne – az (y^2+y) kifejezés teljes négyzetté alakítása ezt bizonyítja. Talán idősebb korára a figyelme valamennyire lankadt, és nem vette észre azokat a hibákat, melyeket 10-20 évvel korábban még kijavított volna. Egy másik hibaforrás Fazekas igyekezete, hogy a nehezebben érthetőnek gondolt dolgokat annyira egyszerűsítse, amennyire csak lehet. Itt azonban nehéz a helyes határt megtalálni, és neki sem sikerült mindig. A gravitáció magyarázatánál például teljesen hibás példát adott („sőt a’ mi legnagyobb erővel felvettetik, az is hozzá vissza húzódik és leesik”). És természetesen nyomdai hibák is előfordultak, erre is több példát idéztem eddig is.

Felmerül a kérdés, van-e a fentebb említett hibáknak jelentősége. A válasz az, hogy természetesen igen. Más kalendáriumokat olvasva az olvasónak feltűnhetett, hogy nem egyeznek egyes mennyiségek (például az „egyházi számlálás” esetében). És a

¹⁰⁵ Református Kollégium Nagykönyvtára/R 1101. FMÖM II. 88–89.

¹⁰⁶ FMÖM II. 237.

célközönség tagjai között is bizonyára voltak olyanok, akiket jobban érdekelt a téma, és többet tudtak róla. Egy, igaz évtizedekkel későbbi példa erre a Természettudományi Közlönyben olvasható. A Társulat 1881. április 27-i ülésén Szily Kálmán ismertetett egy levelet, melynek szerzője „egyszerű takácsmester Ozorán, Tolnamegyében, ki csak normális iskolába járt és oda is csak félévig, míg írni, olvasni megtanult.”¹⁰⁷ A levél lényege, hogy írója hibát talált Hollósy Jusztinián 1864-ban Pesten megjelent könyvében.¹⁰⁸ Szily utánaszámolt, és kiderült, hogy az „egyszerű takácsmesternek” volt igaza, a hibát valóban Hollósy követte el. Könnyen elképzelhető, hogy Fazekas hibás adataira is felfigyelt egyik-másik olvasója.

A hibák ellenére a kísérlet azonban sikerült, a kalendárium még évtizedekkel halála után is megjelent. A csillagászati írások többnyire megfeleltek a kor színvonalának, és számos új eredményt is az olvasók tudomására hoztak: olyan megfigyelésekről számoltak be, melyek másként nem valószínű, hogy a nagyrészt csak kalendáriumot olvasó falusi olvasóközönséghez eljutnak (Uránusz, kisbolygók, bolygók és holdak száma).

ZSOLDOS ENDRE

tudományos főmunkatárs

Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet

zsoldos@konkoly.hu

Mihály Fazekas: Astronomy and Chronology

Abstract: It is less known that the poet Mihály Fazekas was interested in astronomy and even published a calendar of his own. The *Debreczeni Magyar Kalendárium* (“Hungarian Calendar of Debrecen”) was a successful venture, surviving its founder by decades. Instead of the usual prognostications one finds in such calendars, Fazekas published popular astronomical articles of varying length. In these he described the properties of the members of the Solar System, gave their distance from the Earth, their periods, sizes etc. His point of view was definitely modern. Despite some errors originating probably from oversimplification, the calendar provided his readers with current information on the planets. His unpublished manuscripts confirm that he was well versed in mathematical calculations.

Keywords: Mihály Fazekas, astronomy, calendar, computus, planets

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/204-226.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

¹⁰⁷ SZILY Kálmán, *X. Szakülés 1881, ápril 27-ikén*, Természettudományi Közlöny, 1881/141, 228.

¹⁰⁸ HOLLÓSY Jusztinián, *Népszerű csillagászat*, Pest, Emich, 1864, 45–46.

A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai

„[...] fundari ita Religionem Naturalem,
collustrari revelatam”.
Johann Jacob Scheuchzer

A Fazekas Mihály életművének új kiadására készülők munkálat részeként jelenik meg a *Studia Litteraria* tematikus lapszáma, amely sokoldalú kutatási tapasztalatokat felhasználva, láthatóan megújuló távlatokat keres választott tárgyához. Debreczeni Attila programtanulmánya jelöli ki ezt a szempontrendszert, amelyben jelentős szerepet kap a fiziko-teologizmus érvényesülése Fazekas életművében, de azt szélesebb kultúratudományi dimenzióban vizsgálja: a szerző munkásságában, a korszak irodalmában és kulturális kontextusában. Jelen értekezésünk – Szőnyi Benjáminra vonatkozó korábbi előtanulmányok után – ehhez a kutatói koncepcióhoz igazodva született. Célünk újragondolni a fiziko-teologizmus hazai recepcióját, tudománytörténeti és kultúratudományi jelentőségét demonstrálva szemléltetni azt a kulturális, irodalmi folyamatot, amely elvezet bennünket Fazekas életművének küszöbéhez és kortársainak munkásságához – természetesen figyelve az európai forrásokra és párhuzamokra is. Mindez más értelmezői távlatba helyezi az ide vezető folyamat képviselőit, kulturális központjait, dinamikáját, tudománytörténeti átalakulását; egymástól való időbeli távolságuk ellenére szemléleti azonosságuk vagy hasonlóságaik jobban kirajzolódnak. Bár a hazai fiziko-teologizmus szerzői, közvetítői, ha nem is tekintenek magukra oly tudatosan – amint az nyugat-európai kortársaiknál gyakran megfigyelhető –, hogy *valamely tudományos iskolának, alkotói csoportosulásnak tekintenek önmagukat*, önmeghatározásuk szándéka időről időre felbukkan.

I.

Szauder József 1970-es nagy tanulmánya helyezi el először a hazai tudományos gondolkodásban – pontosabban az irodalomtudományban – a fiziko-teologizmus fogalmát, jelentőségét. Már itt megbecsüléssel szól Szőnyi Benjáminról. Szauder úttörő, a kutatást azóta is meghatározó tudománytörténeti áttekintést végez, de elsősorban (szép)irodalmi szövegtípusokon vizsgálja a fiziko-teologizmus hatását, kegyességi-liturgikus forrásokat – Szőnyi Benjámin kivételével – nem von be gondolatmenetébe.¹

¹ SZAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése = Sz. J., Az estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 220–270.

Korábban a tudománytörténet (pontosabban a fizika története) foglalkozott a szaktudomány történeti fejlődésének vizsgálata során a fiziko-teologizmussal, de ez irodalmi forrásokat nem kutatott; tudományfogalma is sokkal inkább szekuláris tartalmú, nézőpontú volt, amelyben nem kapott árnyalt elemzést a fiziko-teologizmus teológiai, teológiatörténeti beágyazottsága, ami nélkül az viszont csak erősen redukáltan és torzán értelmezhető.² Szauder kutatásaira építve igen jelentős új eredményeket ért el Vörös Imre témamonográfiája, amely a további vizsgálatok alapját képezi.³ Ennek bevezetésében írja:

Nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy témánk *nem* a természettudományok története a felvilágosodás kori Magyarországon, épp ezért nem foglalkozunk például azzal, mikor, kik és milyen fizikai elméleteket tanítottak a korabeli oktatási intézményekben, s azzal sem, milyen szorosabb értelemben vett szakkönyvek jelentek meg a szóban forgó tudományok területén. Dolgozatunk tárgya *felvilágosodás kori íróinknak, költőinknek az irodalmi alkotásokban tükröződő természetszemlélete*, ennek a szemléletnek a változásai, valamint – amikor ez lehetséges – annak megvizsgálása, *milyen szerepet játszott a természetszemlélet az írói-költői alkotások megformálásában*. Anyagunk így két fő pólus körül, két gondolatkörben rendeződik el: egyik a természettudományoktól befolyásolt új világnézet az irodalomban való jelentkezése, a másik pedig a természet mint költői tárgy, motívum, stílus-elem a korszak irodalmában.⁴

Vörös Imre eredményeit méltányolva és elismerve, most változtatunk ezen az állásponton, s kifejezetten arra törekszünk, hogy a 18. században minél jobban megismerjük a fiziko-teologizmus hazai és nemzetközi tudománytörténeti forrásait, megjelenését az iskolai oktatásban, tudományos képzésben és műhelyekben, a források körét pedig kiterjesztjük – korántsem a teljesség igényével – a kéziratosságra is.⁵

A fiziko-teologizmus szemléletének egészen korai – mindeddig nem vizsgált –, magyar nyelvű megjelenését figyelhetjük meg Vári Mihály 1716-ban, Kolozsvárott

² M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században: A fizika szaktudománnyá válik*, Bp., Akadémiai, 1964. Ennek a IV. fejezete érinti a fiziko-teologizmus kérdéskörét: *Magyar nyelvű fizikai (természettudományos) ismeretterjesztő irodalom a XVIII. sz. végén, illetve a XIX. sz. elején*, 425–467. Uő, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961.

³ Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991.

⁴ *Uo.*, 10. (kiemelés tőlem)

⁵ Ez a kiterjesztés ezúttal azonban alapvetően két meghatározó szellemi centrumra vonatkozik, ahol a fiziko-teologizmus erőteljesen hatott, nagy volt a kisugárzása, ahová számos szerzője, közvetítője – akár nyomtatott, akár kéziratossá műveivel, másolataival, tanulmányaival, könyvkultúrájával – szorosabban vagy lazábban kapcsolódott. Ez a két központ a Debreceni Református Kollégium és a Sárospataki Református Kollégium. Ennél tágabb körnek az átfogó vizsgálatát most nem vállaljuk, az a kutatás későbbi feladata.

megjelent halotti prédikációjában.⁶ A prédikáció szokatlan módon saját leányának temetésére készült, aki villámcsapás áldozata lett. A terjedelmes írás nagy részét természettudományos értekezés tölti ki, amely az égi jelenségek sajátosságait és a villám, villámcsapás keletkezését, hatásait mutatja be. Láthatóan itt is a kegyességi „gazdaműfaj” – vagyis a halotti prédikáció – integrálja a természettudományos ismereteket. A fiziko-teologizmus érvrendszere még nem teljes összetettségében figyelhető meg, de alapvető jellemzői érzékelhetők. A szerző nyomtatott formában jelenteti meg prédikációját, így azt *bizonyosan olvasmánynak is szánja*; azt viszont nem tudjuk, hogy mindebből mi hangzott el szóban. Láthatóan célja a természettudományos szakismertetek közlése, azok beépítése a kegyességi-liturgikus funkciójú szövegbe, ezt mutatja érvelése, bizonyításai, fogalomkészlete, bár itt láthatóan küzdelmet folytat a szaknyelv és terminológia adekvát magyar használatáért. (Idézeteink ezért a szokásosnál kissé terjedelmesebbek, de ennek a segítségével szeretnénk szemléltetni azt az erőfeszítést, amit a szerző végez gondolatrendszerének nyelvi és terminológiai megfogalmazására. Ez sokszor nehézkes és körülményes; érdemes megjegyezni, hogy – hasonló tárgyú – latin nyelvű disputációi esetében viszont precíz fogalomhasználattal és pontos, egyértelmű nyelvi megformálással találkozunk. Ami latin nyelven nagy hagyomány alapján kimunkált és tudományosan elfogadott volt, magyarul azért küzdelmet kellett folytatni.) A szakirodalmi hivatkozások is kisszámúak, mindössze H. Cardanus, G. Vico és R. Cartesius neve szerepel a tekintélyek között. (A természettudományos kontextusra, természetismeretre való hivatkozás – szakmai források, szerzők megnevezése, idézése – a későbbiek során fontos törekvése lesz az irányzat képviselőinek.)

Ennek az első fejezetnek a hosszadalmas címe mutatja látásmódját és módszerét. „Philosophia szerint való Elmélkedés, A’ Tüzes Mennykőnek, és a’ Tűz nélkül valónak

⁶ A szerző Debrecenben tanult, ahol tógátus deák, majd *contrascriba*, senior lett. 1683-tól a leideni egyetemen folytatta tanulmányait, itt 1684-ben és 1685-ben is disputált, 1685-ben doktori címet szerzett. (RMK III. 3296, *Theorema philosophicum De Natura & Modo praesentiae Rerum Intellectualium ductu viae Analyticae investigatum*, Lugduni Batavorum, Apud A. Elzevir, 1684; RMK III. 3354, *Disputatio Philosophica Inauguralis de Metallo Regio*, Lugduni Batavorum, Apud A. Elzevir, 1685.) Mindkét disputáció természettudományos érdeklődését bizonyítja. Hazatérése után többfelé lelkészi állást töltött be, 1701-től tanár Debrecenben, majd pap Szatmáron, Nagykőrösön. 1702-ben disputált Debrecenben Stephanus Csapó Vári Mihály irányítása alatt, ami meg is jelent nyomtatásban: *Dissertatio Physico-Astronomiae, De Planetis*. (RMK II. 2102) Az értekezés fizikai, asztronómiai tárgyú, modern szakirodalmi ismereteket tartalmaz, táblázatokban mutatja be a bolygók és csillagok távolságát. A meg nem nevezett filozófustól származó, idézett mottó tudomány – tulajdonképpen természetismeret – és hit szoros kapcsolatára utal, amely a fiziko-teologizmus meghatározó alap gondolata. „Quidam Philosophorum dixit: Oculos eam ob causam praecipue hominibus datos esse, ut conspiciat Sideribus, & certissimis siderum motibus, duces essent ad agnitionem Dei.” – Kiváltképpen azért kaptak az emberek (u.i. a tudomány emberei!) szemeket, hogy a csillagok vizsgálásával, és a csillagok mozgásának legbiztosabb ismeretével az Isten ismeretéhez vezetők legyenek. Látjuk majd a későbbiekben, ez a *theologia naturalis* és *theologia revelata* kettősségét, ugyanakkor azonosságát fogalmazza meg. Az értekezésben nyilván alapvetően Vári Mihály gondolatait kell keresnünk. Mindhárom latin disputáció bizonyíthatóan formálta Vári magyar nyelvű prédikációjának szemléletét: *Thabera: Az-az Istennek olyan Meggyulladott Tüze, mellyet az Égből hirtelen botosított [...] Vári Kristinára, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1716.*

Természetiről: ismét, a' sűrű Felhők közzül alá-lövellett sebes Égő-lángnak, azt elő-állató s' tévő okairól, és szempillantásban el-rontó s' meg-ölő Munkájiról." Az érzékszerveken túli megismerés fontosságát és lehetőségét hangoztatja, amely a törvényszerűségek felismeréséhez vezet el, ebben a *lombikokban szerzett kísérleti tapasztalatokat* is felhasználja. Ez a fejezet természettudományos látásmóddal keres magyarázatot fizikai, légköri és meteorológiai jelenségekre, a mikro és makro világ együttes értelmezésével; a „Természet Oskolája” szerint próbálja értelmezni tárgyát, amiben meghatározó szerepet játszik a természeti törvények ismerete és a *megismerésből táplálkozó, szüntelenül átértzett gyönyörűség, öröm*. Még el is marasztalja azokat, akik csak tudatlan bámulással tekintenek a világra: „tunyaságnak itéli meg-elégedni azokon való bámuló tsudálkozással”.

A' Mellyek mi felettünk az Egekben helyeztetve vannak, és a' mi szemeinknek közlől-való látása által meg-visgálása alá nem vonattathatnak, azok tőlünk első tekintettel meg-tudhatatlan okokból származttaknak látszanak. De a' serény vizsgálódó Emberi Értelem, bizonyos és mindenütt azon gyakorlásban tapasztalt Törvényeit, a' körülöttünk lévő földi dolgoknak mozgásoknak, és azok által eredő minden azon nemű materiáknak különbségeit általhatván; tunyaságnak itéli meg-elégedni azokon való bámuló tsudálkozással; hanem az érzékenységek által valósággal elejibe tétetett *akármelly világi dolgoknak állatjának, és tselekedésre határozatásának szerző okait fel-keresi*: semmi el-tsüggedéstől abban azért nem félvén, hogy néki tiszta világos magvai (:principiumi:) vannak, a' mellyeknek régulák szerint egyyüvé való járulásokból, futásokból, és mintegy öszve-czimborálásokból kell ki-tsirázni minden materián épültt, és azt fundámentomúl magokban foglaló Nap alatt, és Nap körül lévő valóságoknak: Így azoknak-is természeteket, a' mellyek mi felettünk az Egeknek tartományikban és a' Napnak, Hóldnak és Tsillagoknak megyéjikben magokkal edgyütt ki-mutatattaknak, fel-fejtegetéssel ki-nyomozza, és azoknak illetéssel minket érdeklő útjait maga előtt úgy le-rajzolja, hogy *azokról világos tudományt, és bizonyos esméretet, ötet szüntelen gyönyörködtető kintsül, magának szerez*. Innen vagyon, és ezek szerint, hogy bizvást nyúl magyarázatjához a' Páráknak, Gőzölgéseknek, Ködöknek, Felhőknek, Szeleknek, Szélvészeknek, Villámásoknak, Menyörgéseknek, Menyütő-köveknek, sebes Tűz-láng alá-lövelttetéseknek, Gyulasztó fényességeknek, azok által való szörnyű hirtelen más elejkebe vettetett testeknek meg-rontatásoknak; mellyeknek eredetéről és foganttatásokról, magok ki-mutatásoknak lehető módjaikról, tégyünk mi is most világosításra való szólást. Mindeneknek előtte, ezeknek rendes meg-értésekre, meg kell jegyeznünk, hogy a' Napnak olyan, minden ide alá való földi dolgokra el-ható tselekvése van, hogy az egész Nap a' Földnek néki ellenébe tétetett részére, az ő sugarival, és melegítő szikrázásival sütvén, a' földi temérdek dolgoknak *pórusin, részetskéji közt* lévő hézagotskájain folyani szüntelenül szokott *subtilis materiát*, látható világnak lelkét, annyira fel-indítja,

hogy az-is azon földi dolgoknak igen apró részeit úgy meg-ingatja, hogy a' mellyek azok közzül felette kitsinyek, és olyan szegűek, vagy olyan tájon valók, hogy a' mellettek valóktól nem nehezen el-választhassanak, azok miatt idestova oszljanak, és a' levegő-égben fel-verettenessek; azon formán, mint mikor a' por fel-mégyen a' földről, ha tsak valamely útonjáró lábaival verdesi is: Így ezeket-is, annak külön való részetskéji nagyobbak és sulyosabbak lévén ezeknél a' fulánkoslaknál, mellyekről szólunk, és gondoljuk meg, magunkkal minden villongás nélkül el-hitetvén, hogy ezek igen apró mosraléoktskák, Deákul *particulák* azok, mellyeket Párazatoknak és Gőzölgéseknek hívunk, és a' mellyek ezekből szerkesztetnek egybe, mert mások egyebek semmi rend-béliek nem találtatnak, a' mellyek olyan könnyen azoktól a' földi temérdek-ségektől, mellyekbe elegyedve vóltak, el-szakasztathassanak: mellyekre nézve ezek között ilyen külömböséget vegyünk eszünkbe, hogy a' Párazatok nyirkosak, vagy vizenyős nedvességűek, a' minthogy többire olyan mennyiségűek, olyan szegűek, olyan simák, és sikok ezeknek részetskéjik, mint a' Viznek; a Gőzölgések pedig szárazok, tüzes s' könnyen meg-gyuladható aszszúságúak, mint az égett bor, és egyéb Lombikokon vett vékony lángos *spiritusok*, mivel olyan szegű aprólék részekbül állanak, mellyek nem valami egy régula szerint valók, vagy nem egy mértékhez szabattak, egymással egyenlőség nélkül valók. [...] Ezek a' Napnak jelen voltától, és hasonló bizonyos okoktól fel-vitetett, fel-verettetett Párazatok és el-áradott Gőzölgéseknek meg-gyülések, adnak eredetet mi-felettünk az Égnek Nap alatt lévő tágasságiban eső, és tartományiban termő, és onnét reánk e' Földnek színére sokféle formában alá származó valóságoknak: nevezetesen a' *Szeleknék*, mellyek hogy nem egyebek légyenek, hanem széllyel futozásra, és el-terjedésre fel-indittatott Párazatok; mellyek nyomattatván-ki az öszve-szorittatásoknak helyéről, másba, hol szabadabban tétova omolhassanak, által vitetteknek.⁷

A szivárvány leírására és értelmezésére is – ugyan csak nehezen felismerhetően – vállalkozik, bár nyelvileg és fogalmilag is roppant körülményesen és nehézkesen.⁸

⁷ VÁRI, *Thabera, i. m.*, 1–2, 4. (kiemelés tőlem)

⁸ „mihelyt a' meg-jegyezhetőképen tiszta Égnél, a' benne lévő Gőzök kisebbé léznek, által-látszók, azonnal ha a' Földnek színéig alá-szállanak, Kődöknek hivattnak, ha pedig az Égben maradnak fel-függesztette, Felhőknek szoktak neveztetni: és meg kell jegyezni, hogy midőn azoknak repdesések meg-lassúdik, és azoknak részetskéjik mellyekből állanak, egymáshoz olly közel vannak, hogy egymást érzék, azok egybe kaptsolódnak, és külömböző rakásokba takarodnak, mellyek mint meg-annyi Viznek tsejpei, vagy Égnek pihéi, honnan van, hogy akkor ezek a' Gőzök a' tiszta Égnél kisebbé léznek által-látszók: ugyan-is, midőn egymástól valójába, el-választatva az *Aërbe* idestova hányattatnak, a' Világosság sугárinak által-menését nem-igen akadályozhatják, de egybe verettetve meg-lehet: Mert jól-lehet a' Viznek tsejpei, és a' Jégnek szálai, mellyekből öszve szerkesztette állanak, által-látszók légyenek; mindazáltal, midőn azoknak egyenként való kölső színek egynéhány Verőfényeket vissza-fordíthatnak, könnyen olly számos külső színek ott elől-fordulnak, hogy mind, a-vagy többire, mind a' Verőfényeket másuva vissza-fordíthassák.” *Uo.*, 5.

(Megjegyzendő, hogy a szivárvány egyik legkedveltebb és gyakori tárgya volt a fiziko-teologizmus természetleírásainak, Szőnyi Benjámint többször is kedvét leli fizikai-optikai [refractio] értelmezésében és szépségének ünneplésében, önálló fejezete a *Gyermekek Fisikájának*, az *Istennek Trombitája* is részletezi.)

A légköri mikro- és makrojelenségek – főként a szél jellemzőinek – szemléltetésére még egy kísérleti eszközt is bemutat részletesen, ez az *Aeolípyla*, vagy szélkapu, amelynek működése hasonlít a sebes, erős szél természetéhez.⁹ A felhők, ködök, hó, eső, mennydörgés, villámlás és a kő-eső leírása következik, hasonló aprólékos módon, amelynek nyelvezete, fogalomkészlete – változó eredménnyel – küszködik a szaktudományos igényvel.¹⁰ Mindezek után részletezi a lányát ért villámcsapást és annak pusztító hatását

⁹ „mellyek [a szelek] nem egyebek légyenek, hanem széllyel futozásra, és el-terjedésre fel-indítottott Párázatok, mellyek nyomtatván-ki az ő öszve-szorittatásoknak helyéről, másba, hol szabadabban této-va omolhassanak, által vitettetnek: meg tetszik nyilvánóságosan avagytsak a' szél kapukból [...] mellyek olyan Rézből, vagy egyéb afféle matériából álló kerekded edények, golyóbisok, egészen belül üregek, és minden felől bé-tsináltattak, mellyeknek tsak egy felől való valami kiseded nyílások lévén, azokon sebes és nagy hatható szél jő-ki, mikor két vagy három iczczenyi vizet beléjük töltvén, nagyobb részekben *Aëren* kívül semmi benne nem lévén, és erős tüzzel heviteni kezdjük, mellyet nem tselekeszik egyéb, hanem a' hévség által Párává vált, és apró részetskéjiben egymástól külön hánykódó *Víz*.” *Uo*.

¹⁰ „Származnak az eddig szájbán forgott Földnek Füstölögésiből, vagy fel-gőzölgő Párázatiból, az Égnek retentő *Háborúji*, nem egyátallában ugyan, hanem a' Felhőknek, mellyek azokból támadtak, közbenvetések, és sok képpen való viszontagságoknak erős ki-ütések által. Ugyan-is, mikor azok már Párázatokká változnak, a' meg-olvadást, és ritkulást szerző ok által, olykor léssen ez, hogy egészen egyszersmind hirtelen való rohanással a' magassan való levegéseknek helyéről le-szakadnak, annyira, hogy minden alattok lévő Aërt, éltető eget, hatalmas erővel előttek elébb hajtsanak, abból tengeri, vagy szárazon való Szelet teremtsenek, a' melly ha nem sokáig tartó is, de igen munkás ostromlással forduló lehet, és szokott lenni, mivel nyilvánvaló-képen hasonló a' hegynek magasságáról a' völgy felé rohanó köhöz: és annak hives hidegsége bizonyosan mutattya, hogy Felhők portájáról való [...] Mikor pedig sok számos felhők táblázatok formájára, egymás felett, és egymásra feküve vannak, olykor meg-esik, hogy a' felsőbbek sebes zuhanással az alsóbbakra rohanjanak, minthogy a' természetnek soha meg nem szűnő, sokféle nyughatatlan munkálkodásai szerint történik, hogy a' felső vigályos, és igen ki-terjett Havatskából álló Fellegen fellüly, melegebbetske *Aër* találkozzék által menni, mint az alsóbban, amely melegebbetske *Aër* lassan-lassan azt a' felső Felhőt meg-sűrítvén, és súlyosabbá tévén, azok az ő részei közzül a' mellyek leg-felsőbbek, első legyének a' le-szakadásban, és másokat, mellyek mellyek útjokban elejikke akadnak s fordulnak, helyekből le-borítsanak, és magokkal együtt le-indítsanak, mind a' sok rendben lévő egyszersmind az alsó Felhőre alá-omoljanak, melly nagy harsogást, és tartóztatva és egymás után való erős *Dörgést* szerez. [...] Mikor pedig a' két, vagy több felhők között lévő üregben meg-szaporodott kénköves, és igen vékony meleg Gőzölgések találtatnak, a' felsőbb Felhő olly tsendesen le-nem szakadhat, hogy a' közbe vettett Levegő-égnek kénszerítése miatt azok meg ne gyuladjanak, és sebesen ki-lövődő lángozást ne mutassanak, mellyet *Villámsnak* hívunk, és így illetően gyuladásokat láthatunk a' mi felettünk még akkor is, mikor semmi *Dörgés* az Égből nem hallattatik. Mikor pedig az egész telles felső Felhő elégséges sebességgel az alatta-valóra alá-szakad, és a' kettő között való tágasságban bővséges kormos, enyves, salétromos és kénköves, könnyen meg-gyuladható Gőz szorítottatik, azonnal valamely nyíláson, a' hol az alsó Fellegnek része, valamely Föld színétől fel-felé nyúló testnek ellent-állása, vagy egyéb bé-fordulható ok miatt meg-gyengül, a' lángozó tüzzé vált Füstnek ereje nagy ropogással magát ki-üti, és vékony vagy temérdek, által-ható vagy el-szélesztő, rontó vagy égető *Menykövé* léssen, mellynek temérdekebb és szívósabb földi részeiből, gyakorta iszonyú erős Kő forrad egy-be, melly a' lángozó tüzes Párázattal együtt ki-vettvén, akármely elejibe fordultt testet meg-ront, vagy széllyel hány, és élő lelkes állatot, vagy emeberi akármely személyt egy szempillantásban e' világból kivégez, és akkor leg-tulajdonabb-képen mondatik *Menyütő-kőnek*.” *Uo*, 7–10.

a ruházatára, testére. A villámot ugyan józan ésszel (a „Természet Oskolájában”) megérthetjük és leírhatjuk, azonban elhárítása, elkerülése csak a „Kegyelem Oskolájában” elmondott imádságoktól, könyörgésektől remélhető: „Mivel azért e’ Mennykő által-való meg-üttetésnek el-kerülésének semmi természetbéli útját nem hagyta a’ Teremtő az embernek, a *kegyelem szerint*, méltó, hogy keresse mindenikünk áitatos, ez ítélethez alkalmaztatott Imádságokkal, és ez ítélet felől való józan és szent elmélkedésekkel”.¹¹ A két rövidebb, záró fejezet ezért tartalmaz buzgó könyörgéseket és imádságokat, amelyek immár kizárólag a homiletika és imádság nyelvét beszélnek a bibliai hermeneutika eszközeivel.

A kutatás következő csomópontja Verestói György prédikációs műveinek a vizsgálata volt, ennek során Németh S. Katalin és Kibédi Varga Áron tanulmányai hoztak új eredményeket, de inkább a halotti prédikáció 18. századi retorikatörténeti jellemzőire koncentráltak, a szerző műveinek fiziko-teológiával való kapcsolatait alig érintették.¹² Szilágyi Ferenc főként a 18. század utolsó harmadában igyekezett áttekinteni a vonatkozó forrásokat, szerzőket; először ő vonta be a fiziko-teológia szerzői közé P.(álóczi) Horváth Györgyöt.¹³ Szilágyi tanulmánya Segesvári István Derham-fordítása felől „néz vissza” a 18. századi előzményekre, főként az angol szerzőket regisztrálja, majd a Csokonai-kortársak között keresi a nyomtatott művekben fellelhető párhuzamokat. Farkas Wellmann Éva kismonográfiája Verestói egész életművét célozta meg, amelyben – megállapítása szerint – jelentős helyet kapott a fiziko-teologizmus szemléletének érvényesülése.¹⁴ Lengyel Réka erősen vitatta a kismonográfiáról írott recenziójában a fiziko-teologizmus érvényesülését a Verestói-életműben, részben nem tartotta azt valóban jellemzőnek, másrészt álláspontja szerint ez az irányzat ekkor még Magyarországon nem hat, csak a század második felétől, még inkább harmadik harmadától mutatható ki.¹⁵

¹¹ *Uo.*, 15–16.

¹² NÉMETH S. Katalin, *Magyar orátor a 18. században*, It, 1984/4, 855–888. Szinte egyáltalán nem érzékeli Verestóinál a fiziko-teologizmus jelenlétét, jelentőségét. Uő, *Verestóiról – másként = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. SZILÁGYI Márton et al., Bp., Ráció, 2007, 314–322; KIBÉDI VARGA Áron, *Verestói György és a halotti beszéd* = K. V. Á., *Szavak, világok*, Pécs, Jelenkor, 1998, 197–205; Uő, *A halotti beszéd pragmatikája Verestói György kapcsán = A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József et al., Bp. – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum, 1998, II, 786–793.

¹³ SZILÁGYI Ferenc, *Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység, i. m.*, II, 794–803.

¹⁴ FARKAS WELLMANN Éva, *Irodalom és közönsége a XVIII. században: Verestói György munkássága*, Bp., Gondolat, 2013.

¹⁵ „Farkas Wellmann csupán egy eszmei áramlathoz köti a tudós prédikátort, a fizikoteologizmushoz, s annak egyik legismertebb képviselője, William Derham működéséhez, de a két életmű között nem mutat ki közvetlen kapcsolatot. Véleményünk szerint, mivel Verestóinál szinte egyáltalán nem fordul elő a fizikoteológusok alapvető kijelentése, miszerint a teremtett világot azért kell tudományos alaposággal megismerni, hogy ezáltal még nyilvánvalóbbá váljék a Teremtő létezése, szerepe a világ létrejöttében és működésében, esetében *szerencsésebb volna teológiai racionalizmusról beszélni*, s minél teljesebben feltárni, mely korábban élt és mely kortárs gondolkodók hatottak rá.” LENGYEL Réka, *Farkas Wellmann Éva: Irodalom és közönsége a XVIII. században. Verestói György munkássága*, It, 2015/1, 93. (kiemelés tő-

Farkas Wellmann értekezésének egyik legjelentősebb, sok újdonságot hozó része a *Fiziko-teológiai elemek Verestói György orációiban* című fejezet. Az 1735-ben, Lázár Anna felett elmondott – *Az égnek útjáról* című – oráció a fiziko-teologizmus egyik legelső hazai, magyar nyelvű megszólaltatása, így vizsgálata kiemelt jelentőséggel rendelkezik. A fiziko-teologizmus hazai recepciójának az első korszaka még megiratlan, mind az eszme-, mind az irodalomtörténet számára egyaránt. Verestói orációja az ég felé vezető út mérhetetlenségét kívánja szemléltetni az experimentális tudományok módszereinek felhasználásával. A csillagok távolságának táblázatba foglalása és értelmezése tisztán a természettudományok nyelvét beszéli, amint a kilótt ágyúgolyóbis sebessége is a mérhetetlen távolságot szemlélteti, hiszen 25 év alatt érkezne el a Napba, a Saturnushoz pedig 700 000 év alatt jutna el!¹⁶ Az elbeszélés mindennek a nagyszerűségét és hihetetlenségét nyomatékosítja, igyekszik nyelvileg közvetíthetővé tenni. Azonban folyamatosan érzékelhető a kétely a nyelv elégséges voltára nézve, ezt a szakadatlan aposztrophék, zsúfolt exclamatiók, halmozott dubitációs alakzatok jelzik. Ez a gondolatmenet nagyon hasonlít a barokk elmélkedési irodalom örökkévalóság ábrázolásainak eljárásaira, amelyet Malomfalvi György és Szentgyörgyi Gergely már a 17. század közepén kiemelkedő művészi-gondolati erővel, nagy hatékonysággal alkalmazott. Ott az örökkévalóság (aeternitas, Ewigkeit) még elsősorban *időbeliséget*

lem) Lengyel Réka egy későbbi tanulmányában később is megismétli véleményét. Itt is a 18. század közepére, inkább harmadik harmadára datálja a fiziko-teologizmus megjelenését, és vitatja (Derham) hatását Verestóira, inkább teológiai racionalizmust emleget helyette. (*A világosság a tudomány: A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2016, 315–329.) Azonban tudjuk, hogy Verestói már az 1720-as években, hollandiai peregrinációja során biztosan találkozott a fiziko-teologizmus képviselőivel, irodalmával, látásmódjával, Franeker annak egyik központja volt. Aligha vonható kétségbe, hogy ez érvényesül prédikációiban is, bár név szerint nem emlegeti forrásai között Derhamet, azonban a fiziko-teologizmusra jellemző szemlélet számos korabeli – bár meg nem nevezett – szerzőhöz köthető. Abban viszont igaza van Lengyel Rékának, hogy alaposabban fel kellene tárni Verestói műveltségének forrásait, olvasmányait, szellemi kapcsolatrendszerét.

¹⁶ „Vallyon nem tsudálatos dolgokat beszéllek-é én mostan elöttetek, Szomorú Hallgatóim! és vallyon nem hoszzú út-é az ég felé vezető út, úgymint a’ melly nem száz, nem ezer, hanem sok ezerni ezer, sőt ezerszerte való ezer Mért-földeket foglal magában.” Ismerteti Cassinus és Hugenius álláspontját, amely szerint a planéták és a Nap, valamint az állócsillagok sokkal messzebb vannak, mint azt Tycho Brache feltételezte, ezt a feltételezést a matematika cáfolta meg; el is marasztalja a dán csillagászt, mivel kisebbnek gondolja a mindenséget a valóságosnál, ezzel pedig Isten végtelen teremtő erejét lebecsüli: „Tycho Brache [...] szánt szándékkal kívánta rövid mértékre szorítani a Planétáknak és a’ Napnak, kiváltképpen az Állandó Tsillagoknak é’ Földtől való Távol-Léteket, hogy annál hitelesb dolgot terjeszthetne Világ eleibe, de mikor így akarná rövid mértékre szorítani é’ nagy világot, ő is meg-szorítaték a’ Mathematicai Igazságnak erejétől, és nem tselekedheté azt, hogy az említett Égi nagy Testeket é’ Földhöz igen közel tégye. [...] De mindazáltal a’ mái értelmes Ég mérő Böltsek [...] nem felette tartják tilalmas dolognak az ISTENNEK Munkáit felette igen nagyoknak gondolni, é’ számvetését Tycho Brachénak, kivált az Állandó Tsillagokra nézve, helybe nem hagyják: azt hányván ő nekie [...] szemeire, hogy ő a’ Természetnek rende ellen é’ Nagy Világból Kis Világot akar tsinálni, és azt szántszándékkal kívánta kitsiníteni, a’ mit az Isten a’ maga Mindenható nagyságát mutatni akarván, Nagyja teremtett.” VERESTÓI György, *Holtakkal való barátság*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1783, 179.

jelentett, amelynek a feloldhatatlan ellentétét a földi tempus és a túlvilági aeternitas különbsége, vagy fölfoghatatlan egysége adta.¹⁷ A Balog György felett 1735-ben elmondott búcsúztató ugyancsak az időbeliség: a szempillantás és az örök szempillantás, vagyis az örökkévalóság értelmezése. (336–342.) Mi lehet az időnek legkisebb részecskéje és a legnagyobb kiterjedése? A legkisebb az *atomus temporis*, az *Időnek atomussa*, az *Időnek legkisebb részecskéje*, a legnagyobb pedig az örökkévalóság, amely azonban „a Jézus Kristusnak Scholájában tsak egy szempillantásig” tart. Itt a temporalitás és a térbeliség legkisebb osztható részeként értelmezi az atomus kifejezést, ami azonban radikális átértelmezést kap a bibliai hermeneutika erőterében. Látványosan érvényesül a kettős nyelvhasználat: a természettudományos-filozófiai diskurzus és a tropológikus, anagógikus jelentést teremtő bibliai hermeneutikáé.

Ugyanennek az örökkévalóság fogalomnak most a „térbeliesülését” figyelhetjük meg, aminek a 17. században már voltak előzetes formái, elegendő, ha csak Blaise Pascalra gondolunk. Verestói az örökkévalóság borzongató térbeli jellemzőivel – a végtelen tér dilemmáival – folytat küzdelmet, tölti el ámulattal és lelkesedéssel, de szorongással is. Eddigi diadalmas, a teremtés nagyszerűségét ünneplő, csodálatot jelentő fiziko-teologikus gondolatmenete visszaborzad saját – és a természettudományok által közvetített – logikájától. Ugyanis Fridericus van Leenhoff könyvecskéjét idézi: „a’ki Belga nyelven egy Könyvetskét írván, a’ban álnok Vipera Elméjével láttatott kétségbe hozni, sőt tagadni is, mind azokat, valamelyeket a’ Szent Írásban olvasunk a Mennyei Paraditsomról.” Leenhoff bűnös szkepszisének az a forrása, ha a kilótt ágyúgolyóbis 700 000 esztendeig is alig érné el a Saturnust (amely még mérhetetlen messze van a Harmadik Éghez, vagy Mennyei paradicsomhoz), „a’ Kristus Jézusnak Mennybe menetelétől fogva még eddig tsak két ezer esztendők sem töltenek-el, végezetre álnok szavaival ilyen botránkozttató Követ vét elejekbe az Embereknek: *Hát mit kell gondolni a’ Kristus Jézusnak Mennybe Menetele felől?*” Kettős beszéd viszi tovább a gondolatmenetet: részben még mindig az experimentális tudományok értekező nyelvén keres újabb bizonyosságot a hazug kétely ellen. „Szabad légyen e’ dolgot meg világosítanom e’ világban lévő leg-világosb látható dologgal, úgymint magával a’ Világossággal.” Ez nem más, mint a fény fizikai jelensége, amelynek lehetséges sebességét vizsgálja Verestói. Cartesiussal ellentétben Romerus (Olaf Römer dán csillagászról van szó) véleményét fogadja el, aki a Jupiter holdjainak mozgását tanulmányozva határozta meg a fény sebességét (ami tudvalevőleg „egy első minutának 60-ik részecskéjén

¹⁷ A kérdéskör beható, átfogó vizsgálatát végezte Meszesán Mária, „*Ki nem kezdődik, nem végződik soha*”: az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban c. doktori értekezésében (2010). MESZESÁN Mária, *Elmélkedések emblémákról: Az örökkévalóság ábrázata Malomfalvay Gergely írása kapcsán = Nyolcszáz esztendő a ferences rend: Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, szerk. MEDGYESY Norbert, ÖTVÖS István, ÖZE Sándor, Bp., Írott Szó – Magyar Napló, 2013, II, 948–960; Uő, *Idő és időtlenség mint tél és nyár Mihálykó Jánosnak az örökkévalóságról szóló írásában*, EtSz, 2011/1, 65–93; Uő, *Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében*, EtSz, 2010/2, 3–32.

leg-alábbis 80 400 Német Mért Földekig magát hosszúra ki-terjeszthesse”: ezt a kísérletet Verestói precízen le is írja. Azonban már ez sem ad megnyugvást, ez sem lehet magyarázat arra: „melly az Ég felé vezető útnak hosszú voltát a’ Kristus Jánosnak Mennyebe menetelével tökéletesen meg-egyezteti; és egyszersmind a’ Halállal szembe szálló híveket is bizonyossá teszi arról, hogy ámbár hosszú légyen is az Égnek Útja, még-is mindazáltal az ő Lelkek a’ melly napon a’ Testnek Sátorából ki-költözik, ugyan azon a’ napon a’ Mennyei Paraditsomba bé-repül.” Ez már azonban nem a természetnek Scholájában feltalálható, hanem csak a Kegyelemnek Scholájában, a kettőt egymástól elválasztja Verestói, sőt szembeállítja azokat: „Bé-mégyek már a’ Kegyelemnek Scholájába, és ott is fel-keresem az Ég felé vezető Utat. Látom pedig már itt az Isten Beszédének tükörében, hogy a’ Természetnek Scholájában fel-található Alázatosság, mellyet annyira meg-ditsérék, nem igaz Alázatosság, hanem tsak külső tsalárd szín-nel tündöklő véték [...], a’ melly a’ Természetnek Scholájában találta fel, és a’ melly az áll-ortzás Kép-mutatással, mint testvér Atyjafiával, mindenkor együtt születik és nevedik.” Erről azonban már nem „oratori módon, hanem mint Kegyelemnek Scholájában tanult emberhez illik, *Apostoli beszédekkel* szólítsalak-meg titeket”. Ez már csak a bibliai hermeneutika nyelvén – az apostoli beszédekkel – mondható el: a továbbiakban ezt használja az exegéta Verestói. A Szentírás részletes exegézisét végzi, amelyhez érvényesíti a quatuor sensus szemantikai apparátusát, amely a litteralis, allegorikus, tropologikus és anagogikus módszereket váltogatja hatékonyan az ég felé vezető út értelmezéséhez, az üdvösséghez. Természetes, hogy bibliai locusok újabb és újabb sorozata fonja az értelmet, amelynek csúcán ott áll a locus classicus megfellebbezhetetlen hermeneutikai igazságával, János 14,6: Én vagyok az Út, az Igazság és az Élet. Előző impozáns, tudományos diskurzusban megformált eredményeit most visszaveszi Verestói:

Oh vajha az én hitemnek szemeivel néznék meg magokat az Emberek, a’ kik a’ magok Erejeket *nagyító Ivek* által szokták mindenkor nagy kevélyen nézni! Ugy reménylem, meg aláznák magokat mind a’ Földnek alsó poráiglan, mert minden bizonyjal meg-fognák azt látni, hogy a’ magát felpuffasztó és nagy Hegyekkel vetekedő Emberi Erő a’ kis mák-szemnél is kisebb, sőt olyan mint a’ semmi az Idvességnek dolgában. Oh vajha a’ nagyra-vágyásnak Perspektívájával mindenkor fel-felé néző és magát a’ fényes Tsillagok között kereső Kevélység valaha alá-felé is tekintene!¹⁸

¹⁸ Verestói másutt pedig (Földvári Erzsébet feletti oráció, 1746-ban, 625–626.) hosszasan lelkendezik a mikroszkóp nagyszerűségéről, a teremtett világ megismerésének, tanulmányozásának egyik leghatékonyabb emberi találmányáról. Verestói egyébként *tudatosan reflektál saját korának fiziko-teológiai tudományosságára*, az arra való hivatkozás sűrűn felbukkan, a felhasznált szerzők sokaságát nevezi meg elsősorban vagy olykor áttekintően; tehát minden kétséget kizáróan felmutatja a hozzájuk fűződő szellemi kapcsolatrendszer.

A „nagyító ivec” (a mikroszkóp és csillagászati teleszkóp) pedig mérhetetlen büszkeséggel töltötték el a korszak tudományos megismerését. Ezen a ponton Verestói a fiziko-teologizmussal szembeni *hitvédő értelmezést fejezi ki*, mint a korszakban azt Nyugat-Európában, majd itthon is többen megtették. Ugyanis a fiziko-teologizmusban jelen lehet egy dichotómia is: a természetismeret teremtést ünneplő tudása és áhítata, de az ateusokhoz vezető ösvény lehetősége is, vagyis eszköze lehet az elragadtatott hitbizonyosságnak (*certitudo rapta fidei*), de a desperatióknak is. Egyébként Verestóinál az itteni hitvédő attitűd ritka, ennek hangja inkább később erősödik fel. (Például Szőnyi Benjáminnál, különösen öregkori műveiben figyelhető ez meg.) Az alapgondolat a fiziko-teologizmus elméleti rendszeréből származhat, amely a *Theologia naturalis* és a *Theologia revelata* elkülönülő kettősségét is érzékeli: lényegi azonosságát, de egymással szembefordítható ellentmondását is sokszor megfogalmazta. (Erről majd a későbbiekben fogunk beszélni részletesebben.) A bemutatott részlet alapján elmondható, hogy Verestói korántsem vonta ki magát teljesen a homiletika kompetenciája alól, tökéletesen adekvát módon birtokolta annak eszköztárát és használta is indokolt esetben, ugyanakkor a kétféle beszédmód is megfigyelhető: a bibliai hermeneutika és a fiziko-teologizmus tudományos nyelvi diskurzusa. A Természet Skólájában és a Kegyelemnek Skólájában kettőssége megvan Pálóczi Horváth György művében is, érdemes a kettőt összehasonlítani. Nagy valószínűséggel Verestóitól vehette át ezt a polaritást, dichotómiát, amint erről később beszélni fogunk.

Verestói 1731-ben búcsúztatta Teleki Pált Kendilónán. Prédikációjának tárgya a Kis-Világ és a Nagy-Világ szoros kapcsolatának bemutatása. Gondolatmenete erősen emlékeztet a fiziko-teologizmus természetszemléletére, amely az emberi lényben és annak elmúlásában a természet nagy folyamatait látta megvalósulni; a mikro- és makrovilág egymásnak tükörképei.

A' KIS VILÁG nevezetivel ellenébe tétetik a' NAGY VILÁGNAK, mert a' hol kitsin vagon, nagynak is kell ott lenni, és a' kitsint nagy nélkül gondolni annyit téssen, mint-ha a' fel-emelkedett hegyet lejtő nélkül gondolnád [...]. És a' mint a NAGY VILÁG jelenti e' szélesen ki-terjedett és magasán fel-emelkedett alkotványt, melly az Eget, Földet, Tengereket, és ezeknek minden Seregeit magában kapsolja: úgy ellenben a' KIS VILÁG jelenti az EMBERT, mint e' NAGY VILÁGNAK kitsin párját mutató tükörét, és remek Summáját. Kezdeté pedig és a' semmiségből valóságra lett ki-hozattatása a' KIS VILÁGNAK ez vólt, hogy, minek utána e' Világnak Áts-Mestere, az Isten, e' NAGY VILÁGOT az ő Éjszaki és Déli sarkain felfüggesztvén, úgy, amint most vagon, fel építette vólna, *látván ennek tsudára méltó és egynéhány ezerszerte való ezerni ezer mértföldeket felül haladó nagyságát*, akarta ezt kisebb summába is bé-szorítani, teremtvén e' végre a' KIS VILÁGOT, az EMBERT. [...] Illőnek tartom meg-mutogatnom azt előttetek, hogy e' NAGY VILÁGBAN semmi olyan dolog nintsen, melly az EMBERBEN, mint KIS VILÁGBAN, fel ne találatnék.

Cartesiust idézi, miszerint az ember véges lélekből és rendes munkákra alkalmas testből álló Valóság:

hasonló a KIS VILÁG a' NAGY VILÁGHOZ. [...] a'mint e' NAGY VILÁG-NAK szélesen ki-terjedett mezeje négy kiváltképen való részekre osztatik el, Nap-keletre és Nap-nyugotra, Éjszakra és Délre, úgy szintén a' KIS VILÁG e' négy részekre el-osztathatik, és az Embernek artzúlatja mutató tziherét viselheti Nap-keletnek, háta Nap-nyúgotnak, jobb keze Délnek, bal keze pedig Éjszagnak. Ha tovább mégyünk e' gondolkodásban és fel-repülünk elménkkel a' magas Egekre, azokat is a' KIS VILÁGBAN könnyen fel találhatjuk. Mert az EMBER fejének belső része, mellyben lakik a' tisztádon tiszta és a' Testnek minden salakjától szabados Lélek, eleven képit viseli ama leg felsőbb Égnek, mellyben laknak a' tisztádon tiszta és a' Testnek semmi seprejében nem részes Lelkek. Ábrázatja pedig az EMBERNEK, mint valami mutató tábla, szépen ki rajzolja, a' Nappal, Holddal és a' Tsillagokkal meg cifráztatott egeket: itt lévén szállások ama két nagy Világosító állatoknak, a' Napnak és a' Hóldnak, mellyek közzül amannak az Embernek jobb szeme, ennek bal szeme viseli hasonlatosságát. És minthogy az EMBERI ábrázatnak felsőbb része a' homlok, úgy tetszik, azok is nem lépnek ki az egyenes útból, kik az EMBERNEK homloka és az állandó Tsillagokkal tündöklő Ég között meg-egyező hasonlatosságot találnak, és onnét alább szállván, az EMBERNEK bal szemöldököt a' fagyos és mord kedvű Saturnusnak szentelik, jobb szemöldököt a' fénylő és jó kedvű Jupiternek, orrát a' hadakozó és kezében hegyes tört viselő Marsnak, két ortzáját, mint a' szerelemnek kettős piatzát, száját és nyelvét az ékesen szóló és Kalmár módjára sokat hazudo Mercuriusnak. Könnyű meg mutatnunk a' Tengert is a KIS VILÁGBAN, A Tengerből eredő és abba sebes futással ismét vissza-térő folyó-vizekkel együtt, a' Tengernek eleven példája lévén az EMBERNEK szíve, a folyó-vizek ennek pedig az EMBER testében sok-felé el-ágazott erekek nagyobb és kisebb tsatornáik, mellyek a' benne folyó vért, mint valami Ótzeán Tengerből, a' Szívből vészik, és abba egy kerületet tévén, ismét vissza öntik. [...] Ide ragasztom azt tóldalék gyanánt, hogy a' mint a NAGY VILÁGBAN, úgy a' KIS VILÁGBAN is vagyonsztendő, melly [...] áll 365 Napokból. Mert, ha ebben a' Természet vizsgáló Böltseknek szám-vető táblájok nem hibáz, a' mint ők fel számlálták, az EMBERNEK teste 365 részekből áll, avagy, a'mint mások szólanak, 365 ízekből, mellyek az Esztendőnek 365 Napjait, mint meg annyi eleven példák, szépen ki-rajzolják.¹⁹

A leírás szemlélete néhol vegyül a reneszánsz neoplatonista asztrálmitológiai látásmódjával (Agrippa von Nettesheim).

¹⁹ VERESTÓI, *i. m.*, 86–87.

Már Szauder is hangoztatta Szőnyi Benjámint jelentőségét a fiziko-teologizmus hazai terjesztői között, akinek nyomtatott művei ennek az irodalmi adaptációját valósítják meg; a korszak kegyességi-liturgikus irodalmában rendkívül népszerűvé tette ezt az eszmetörténeti irányzatot. Az elmúlt évtizedek során fokozatosan illesztette be a kutatás a korszak irodalmi kánonjába, ehhez járultak hozzá Vörös Imre és Imre Mihály tanulmányai.²⁰ Nagyjából Szőnyinek volt kortársa Pálóczi Horváth György, akinek egyetlen műve 1775-ben jelent meg: *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Ollyan hasznos Könyvetske, a'melly az Isteni Tökéletességnek, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, s' meg-gondolásából, a' Keresztyén embert az ISTENnek ditséretére serkenti.*²¹ Szőrényi László tanulmánya elsősorban azt vizsgálta, hogy Horváth György munkájának szemlélete hogyan függ össze fiának, Pálóczi Horváth Ádámnak a költészetével.²² Szőnyi verses művei (Szentek hegedűje, Gyermekes Fisikája, Istennek Trombitája) alapvetően közösségi és egyéni kegyességi (részben liturgikus) közegben közvetítették a fiziko-teologizmus tartalmait úgy, hogy azok egyéni olvasmánnyá is válhattak. Elképzelhető, hogy Horváth György műve prédikációs gyakorlat alapjává – felhasznált textussá – is válhatott, hiszen annak szövege, megformáltsága erre lehetőséget adott. Annál is inkább feltételezhető ez, mivel a reformátusok cenzurális okok miatt alig nyomtathattak prédikációkat a Carolina Resolutio utáni korszakban – egészen a Türelmi Rendeletig –, így kapva kaphattak a kisszámú nyomtatott forrásmunkán. Arról sajnos semmi információnk nincs, hogy Szőnyi prédikációs gyakorlata milyen volt, abban helyet kaphatott-e valamilyen mértékben a fiziko-teologizmus hangja. Prédikációs kinyomtatására – cenzurális okokból – nem gondolhatott, a vélhetően elkészült prédikációk kéziratjai pedig elkallódtak. Ne feledjük, Szőnyi hosszú évtizedekig prédikáló lelkészként működött a hódmezővásárhelyi eklézsiában.

Horváth György a munkáját hetven fejezetre, hét részre osztotta, ezek tartalmilag háromfélék: legtöbb az értekező fejezet, ezek összefoglalója, értelmezője az elmélkedés és áhítat, minden részt egy-egy ének, zsoltárvers zár. Ez a három szövegtípus jól mutatja a fiziko-teologizmus sajátosságait, a szerző az értekező fejezetekben változó

²⁰ IMRE MIHÁLY, *Szőnyi Benjámint levele Jakob Christoph Beck bázeli professzorhoz 1776-ból*, ItK, 1981/1, 67–72; *Szőnyi Benjámint és kora – 1717–1794: Tanulmányok Szőnyi Benjámintól halálának 200. évfordulója alkalmából*, szerk. IMRE MIHÁLY, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997; IMRE MIHÁLY, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámint öregkori műve (Istennek Trombitája, 1790–91.) = Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 393–433. A következőkben igyekszünk minél sokoldalúbban szemléltetni Szőnyi műveinek kapcsolódását a hazai szerzők munkásságához.

²¹ HORVÁTH György, *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, Győr, Streibig Gergely János, 1775. A Református Kollégium Nagykönyvtárában két példányt is találunk belőle, az O1251-es jelzetű kötetet a bejegyzés szerint a megjelenés évében adományozta a szerző hajdani iskolájának. Debrecenben tanult, 1747-ben lépett a teológiai képzésbe. Büdszentmihályon, majd Törökszentmiklóson volt rektor, utána pedig Császáron lelkész. Még egyetlen imádságos könyve jelent meg nyomtatásban.

²² SZŐRENYI László, *Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak a költészete = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., reciti, 2011, 91–99.

mennyiségben és minőségben (természet)tudományos ismereteket közöl; az elmélkedés, áhítat erős érzelmi megnyilatkozásokat – sokszor rajongó lelkesedéssel, elragadtatással – fejez ki, mindezek összefoglalója a hét zsolttársvers, amely az ismeretek és szerzői érzelmek költőivé formált kifejezése. Sokszor megfogalmazott összefoglalása a fiziko-teologizmus irodalmi alkotásainak: *Natura creata Dei est cognoscenda et admiranda*. – Az Isten által teremtett természetet a tudomány eszközeivel meg kell ismerni és csodálni.

Horváth művének fejezetei eltérő mértékben támaszkodnak korának természettudományos eredményeire. Elmondható, hogy általában kevésbé reflektáltan kapcsolódik a tudományos kontextushoz, mint azt láthattuk Verestóinál vagy Szőnyi Benjámin esetében. Forrásmunkákat – eltérő mértékben ugyan, de – felhasznált, legjobban az asztrológiai-csillagászati tárgyú fejezetek mutatják ezt, bár szerzőket – Newton és Cartesius kivételével – itt sem nevez meg. Viszont három metszet bemutatja a Ptolemaiosz, Kepler és Tycho Brahe nevéhez köthető Naprendszer, a bolygók pályáját. A Nap, Hold és az állócsillagok, üstökösök leírása részletes, igényes szakismereteket tartalmaz, tőlünk való távolságuk meghatározásánál több véleményt is ismertet. Mindezt önálló részben tárgyalja: *VI. Rész. A' világosító állatokról*, amelyben tizennégy külön fejezet szól az égitestekről.²³ (Különösen a Napot bemutató önálló fejezetbe zsúfol bele sok szaktudományi ismeretet. Ebben az esetben hivatkozik a nemzetközi tudományosság egyik tekintélyére: „Párisban a' Tudományoknak híres Királyi Társasága”; ugyanez a hivatkozás Szőnyinél is szerepel az 1774-ben megjelent *Gyermekek Fisikája* című művében, 69.) Általában elmondható, hogy a *Theologia naturalis* és a *Theologia revelata* egyáltalán nem kerül egymással konfliktusba: a Természetnek és a Kegyelemnek Skólája egymást kiegészítő, erősítő kapcsolódást mutatnak. („Az ég vizsgáló Böltségeknek ha vélekedésesen fundáltatik is okoskodások, tsak ugyan ha az ő állítások sem a' józan okossággal, sem a' Szent Írással nem ellenkezik, annak hitelt adni tartozunk [...].”²⁴)

Szőnyinél sem kerül egymással szembe ekkor még a Természet és a Kegyelem Oskolája:

[...] egy szóval, a' Keresztyéni kegyesség gyakorlásnak egy kiváltképpen való része vagyon, az Isten teremtéseinek értelmes meg-gondolásában, és a' kik ezt semminek se tartják, s a' teremtések által Teremtőre fel nem emelkednek, vagy éppen nem kegyes emberek [...]. Ha azért az e' féle emberek közzül valaki azt kérdi: Cui bono? Mit ér, mire való az ilyen vizsgálódás? Ez a' felelet annak: Arra való, hogy így érje el az Isten az ő tzéjlját, melly nem más, hanem ez, hogy épen azért fordított az ő teremtéseire olly nagy mester-

²³ A' világosító állatokról közönségesen, A' világosító állatoknak természetekről, A' Ptolomaeus *Systemájáról*, A' Kopernikus *Systemájáról*, A' Tikho *Systemájáról*, A' Napról, A' Hóldról, Húsvét meghatározásáról, A' Nap és Hóldbéli Fogyatozásokról, Az öt Planétákról, A' természeti tsillagokról, Az üstökös-tsillagról, Ezekhez alkalmaztatott Elmélkedés, Az hatodik Részhez alkalmaztatott Ének.

²⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 203.

séget, böltsességet, hatalmat; azért adott mi nekünk azoknak szemlélésére, meg-gondolására okosságot, érzékenységet: hogy mi e' vizsgálódás által bétöltsük azt az ő tzélját. Arra való tovább, hogy valamint minket arra ébreszt és ösztönöz az Isten az ő keze munkáinak szemeink eleiben terjesztése által, hogy *azokat vizsgáljuk és tsudáljuk*: úgy mi-is másokat, azoknak kegyes és figyelmetes szemlélésére és tsudálatára és ditséretére serkengessünk, és ebben is az ő követei lenni igyekezzünk.²⁵

Horváth esetében sehol sem találkozunk a fiziko-teologizmus elveinek érvényesítésénél a hitvédelem szándékával. A négy őselem (föld, víz, tűz, levegő) leírása legalább annyira rajongó, lelkesedő áhitat, mint amennyire tudományos ismereteket közlő:

Oh hát ha fel-mehetnék ama nagy tűzi tengerekhez a naphoz és tsillagokhoz! egészszen meg-némulnék a' szóllásra, *az álmétkodás miatt el-ájulnék*. Oh Istennek mindenhatósága, böltsesége és jósága! Vallyon kitsoda az Istenek között, a' ki a' ki-terjesztett levegő-éggel, erősséggel birna és azzal minden Planétákat, a' földet, sőt minden e' földön lévő dolgokat, mint valamely abrontsal körül-foghatná? melly bölts az Isten, hogy azt némünemű tűzzel meg-elegyítette a' melegítésre, el-fogyhatatlanná tette az orrokon lehellőknek éltetésekre, folyóvá és könnyüvé teremtette, hogy abban az égi madarak repdeshessenek, a' fellegek ebben úszszanak, ez által a' tengeri habok hordoztassanak, igazgattassanak, által láthatóvá tette, hogy ez által mindenek világosságot lássanak, a' melly nélkül a' tűz nem éghetne, senki hangot nem hallhatna, szagot nem érezhetne. De óh melly tsudálatos Isteni böltsesség kívántatik arra, hogy ez lassú mozdulásával melegséget, szapora mozdulásával ellenben hidegséget okozzon! De óh még ennél-is tsudálatosabb dolog! melly nagy gyönyörűséget rejtett el a' Mindenható Teremtő ennek zengésében, hangzásában, a' mellyet téssen a' Musikáknak akár húrjaik, akár sípjaik által, a' melly hangoknak igaz mérséklését ha az ember illendőképben öszve-szedi, a' minémű hármóniás éneklés, zengés sipolás, annyak gyönyörűségét rebegő nyelvem meg-nem magyarázhatja, véges elmém meg nem foghatja, erőtelen és el-fáradt pennám le nem írhatja. Óh áldott természet! Óh tsudálatos Isten!²⁶

A' *Világosító Állatokról* szóló részt záró elmélkedés ugyancsak meglepő rajongással tekintí át a fejezet témáját, és olvasóját érzelmileg is igyekszik magával ragadni. Nem is titkolja szándékát, a természetismeret tárgyalása után érzelmeinknek adjuk át magunkat:

²⁵ Charles ROLLIN, *Gyermekek Fisikája*, ford. SZÖNYI Benjamin, Pozsony, Landerer, 1774, 83–84.

²⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 128–129.

Midőn a' Természet Könyvének ezen nagy betűit a' Hatodik Részben *el-ménkkel el-jártuk, elegendő okaink vagynak hogy buzduljunk a' Mindenható Istennek imádására, és induljunk nagyságos dolgain való tsudálkozásra.* (Natura est admiranda!) Oh hogy nem hordozhatlak-meg a' sokféle Egekben! hogy mérhetném meg veled együtt a' Napnak iszonyú nagyságát; hogy nem vihetlek a' Hóldban! hogy láthatnád és tapasztalhatnád annak változásait, és onnét e' mi Földünket egy nagy Hóldnak lenni szemlélhetnéd; tsak egy Plánétát hogy nem mutathatok meg közlőrl! De óh hogy nem vihetlek fel ama valóságos Tsillagok, ama nagy Tűz-tengerek közzé! hadd láthatnád melly nagy teremtett állatok azok, és bátor mi hozzánk kitsinyeknek, egymáshoz közel állóknak, sőt majd tsak nem öszve-ragadtaknak látszanak; még-is melly nagy Tűztengerek azok, és egymástól melly sok mért-földnyire vagynak.²⁷

Fontosnak gondolja annak hangoztatását, hogy a tudományos eszközökkel, módszerekkel megvilágított tényeket a józan okosság szerint is el kell fogadni, bár belátásuk nem könnyű:

Nehéz dolog, meg-vallom, ezekről a' meszszi-re lévő dolgokról bizonyosat mondani, és többnyire az ezekről való állítások, vélekedésen fundáltak: mert soha senki a' Böltsek közül ott nem volt, hogy azokat vizsgálta volna, mindazonáltal a' jó *Fundamentumon*, tsalhatatlan számvetésen, és a' józan okosságon épült vélekedéseknek, inkább tartozunk helyt adni, mint azoknak, mellyek mind a' józan okossággal, mind a' természeti érzékenységekkel el-lenkeznek.²⁸ Még az is megfordul a fejében (mint a fiziko-teologizmus több szerzőjénél is!), hogy Isten talán teremtett a mi világunkhoz hasonlót másutt is: „Mivelhogy az egész teremtett Világnak végső határait soha senki nem látta, ez-is Kérdésben jó a' Böltsek előtt: Vallyon az Isten ezen a' Világon kívül a' mellyet mi esmérünk, nem teremtett e' más, vagy több Világokat is? De én azt mint nehezen meg-fejthető, és néked nem sokat használható Kérdést abban hagyván, tsak ez mi előttünk esméretes Világnak nagy betűit akarom tenéked mutogatni.²⁹

A *Gyermekek Fisikája* két évvel korábban jelenik meg, több párhuzam is felfedezhető közöttük, bár Horváth nem említi Szőnyi nevét. Amint az köztudott, Szőnyi Charles

²⁷ *Uo.*, 245–246.

²⁸ *Uo.*, 201–202.

²⁹ *Uo.*, 202. Verestóinál is előkerül ez a – mások által megfogalmazott – sejtélem, bár ő ennek nem ad hitelt: „[...] mert sokan a' Természet visgáló Böltsek közzül, kik a' Természetnek nagyobb titkait elméjüknek élivel könnyen által hasitják, ama leg-felsőbb Bujdosó Tsillagokban is, Saturnusban, Jupiterben, élő fákat, sőt még embereket is keresnek [...]” VERESTÓI György, *Halotti oratió, mellyben római szent birodalombéli gróf, néhai méltóságos széki Teleki Pál úr ő nagyságának utolsó tisztességet tett [...]*, [s. l.], [s. n.], 1731.

Rollin prózai szövege után illeszti terjedelmes verses feldolgozásait, mindegyik verset valamely zsoltár dallamára írt. Lehetséges, hogy Horváthot ez is ösztönözhette saját művében az összegző zsoltárok megírására. Ez a döntés egyébként mindkét szerzőnél nagyon tudatosnak tekinthető, a zsoltárformával a Kegyelemnek Oskolájához hosszú évszázadok óta szervesen köthető versformát-dallamot használtak fel, amely gyülekezeti funkcióban, liturgikus-kegyességi jelleggel énekversként működött, itteni új felhasználási formája szerint viszont a Természet Oskolájának igazságait fejezik ki, azonban már nem szorosan gyülekezeti-liturgikus funkcióval, annak inkább pszeudo-formáját alkalmazzák, főként Szőnyire mondható el mindez.

Jól érzékelhető Horváthnál – s ez Szőnyire is jellemző –, hogy sajátos keveredést hoz létre a fiziko-teologizmus természetleírásai, érzelmi rajongása és a zsoltárköltészet hagyományai között. Olyan tropológiát alkalmaznak, amely képes a fiziko-teologizmus fogalomkészletének és tudományos nyelvezetének hordozására, ugyanakkor a bibliai hermeneutika szabályait is követi: például a quatuor sensus formájában. (A *Gyermekek Fisikája* esetében azt láthatjuk, hogy többször is odaírja Szőnyi a zsoltárvers forrását a margóra, vagy a máshonnan citált bibliai könyv pontos helyét.) A korszak költészetének értelmezéséhez, jellemzéséhez hasznosítható szempontnak látszik ez a megfigyelés. A német korszakutatók figyelt fel arra a jelenségre, hogy a pietizmus érzelmi kultúrája, spiritualitása, rajongása könnyen illeszthető a fiziko-teologizmus látásmódjához, természetértelmezéséhez, amelyet többen is Johann Arndt *Wahres Christentum* (Tkp. *Vier Bücher von wahrem Christenthumb*) című művéhez, annak negyedik könyvéhez kötnék.³⁰ Horváth a profán és szakrális költészet kifejező erejének többletével véli

³⁰ PALÁNKAY TIBOR, *Önátadásunk Istennek: A szeretet aszkétikája és misztikája*, Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1992; „Der erste Teil des Vierten Buches ist der Bestätigung der drei früheren durch die Physiotheologie gewidmet [...]” Christian BRAU, *Bücher im Staube: Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*, Leiden, E. J. Brill, 1985, 165; Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, III, *Barock-Mystik*, Tübingen, Niemeyer, 1988, 756–859. A *Negyedik Könyv, A teremtett állatok mint egy kezei és követői az Istennek, melyek minket az Istenhez vezetnek. [...] az igaz Keresztynén, az Istennek teremtett állatot tartozik Istennek ismételten, ditséretire és ditsőségére fordítani, hogy minden dolgokban az Isten meg ditsőitessék a mi Urunk Jézus Kristus által. Az Istennek hat napi munkájáról közönségesen c. száz lapnyi fejezet a teremtés rendjében naponként végighalad a világ teremtésének eseményein. A leíráshoz és az értelmezéshez Arndt alapvetően a Szentírást használja forrásnak, ahol legalább akkora szerepe van a rajongó áhítatnak és hálának, ezért aztán lépten-nyomon átlép elmélkedésbe és imádságba a gondolatmenet. A teremtéstörténet értelmezésében viszont itt semmilyen szerepet nem játszanak a természettudományos ismeretek; igaz, Arndt műve még merőben más tudománytörténeti pozícióban született, 1610-ben jelent meg. Ugyanez a logika később a fiziko-teologizmus számos művében is érvényesült majd, azokban már valósággal gerjeszti a szerzők ambícióját a természettudományos ismeretek halmozására, ennek egyik legkedveltebb területe a teremtéstörténet. Jól bizonyítja Arndt művének forrásként értelmezett felhasználását Szőnyi az *Istennek Trombitája* hivatkozásában: „Maga a bölts és hatalmas Teremtő Isten is örvendezve gyönyörködik az ő szép teremtésein [...] Erre igen szép út mutatott a többek között b. e. Arndius János az *Igaz Keresztynésgről* írott drága munkájában, holott az egész negyedik Könyvben szívre ható szép elmélkedései vagynak a nagy Istennek minden teremtéseiről, melyekről ha mind rebeccsél-is adott elő e könyvetskének írója valamely Sengéket az együgyű Emberek számára Anno 1774 Posonban ki-nyomatott *Fisikájában*.” SZŐNYI Benjámín, *Istennek trombitája*, Buda, Landerer, 1791, 90.*

csak elmondhatónak (vagy éppen talán elmondhatatlannak!) a teremtett természet lenyűgöző nagyságát és szépségét, amihez Orfeus is kevés, de ahhoz legalább az Angyalok és Apostolok szavának zengése és prédikálása kellene. Már-már a misztika korábról ismert nyelvi dilemmája szólal meg: *lingua non potest exprimere* – nyelv azt ki nem mondhatja. Clairvaux-i Szent Bernátnál (vagy éppen a 17. századi Angelus Silesiusnál) ez még Isten és Jézus élményének kimondhatatlanságát jelentette, vagyis a *Theologia Revelata* tárgyára vonatkozott; a fiziko-teologizmus ezt sokszor kiterjeszti a *Theologia Naturalis* tárgyára, vagyis az Isten teremtette természet szemlélésére és gyönyörűségeinek átélésére, kimondhatóságára.

Hol Orfeus éneklése?
 Hol a' buzgó könyörgés?
 Hív szivek elmélkedése?
 Hol a' gyönyörű zengés?
 Angyalok tehetsége?
 Szóllásban ékessége?
 Sípós és húros musikák,
 Harsogva zengő trombiták?

2. Vajha bírnék Angyaloknak,
 Ékessen szólásával!
 Vagy a' Szent Apostoloknak
 Hív prédikálásával!
 Hogy hirdetném tsudáit;
 Beszélhetném munkáit,
 A' Mindenható Istennek,
 Ki teremtője mindennek.³¹

A' *Világosító állatokról* szóló résznek a költői összefoglalója a 19. zsoltár ritmikájára és dallamára született. A fiziko-teologizmus természetismerete (A' Nap ékessége..., Ama nagy Tűz-tenger) keveredik a mitologikus hagyományú hajnal-leírásokkal, krisztológiai jelentéssel:

A' Nap ékessége,
 És gyönyörűsége,
 Szívemet serkenti,
 A' víg éneklésre,
 Szent elmélkedésre,
 Én lelkemet inti.

³¹ HORVÁTH, *i. m.*, 167. (A 42. zsoltár nótájára.)

Ama nagy Tűz-tenger,
 Mellyet minden ember,
 Véghetetlenül tsudál,
 A' maga helyében,
 Helyezettett szépen,
 És mindeneknek használ.

*2. Hajnalnak szárnyain,
 Serény lovagjain,
 Láttatik repülni.
 Világ közepében,
 Mint Királyi-székbén,
 De mondatik ülni,
 A' holott világít,
 Örömet nem tágít,
 Ottan nem illő sírni,
 Minden ditsőségét,
 Kellemetességét,
 De ki tudná leírni.³²*

A fiziko-teologizmusban sokszor hangoztatott elv (Deus est maximus in minimis – Isten teremtő nagysága a legkisebb teremtményeiben mutatkozik meg leginkább) is megjelenik Pálóczinál, amikor különleges érdeklődéssel és rajongással ír a méhekről, hangyákról, selyembogárról: erényeiket, tulajdonságaikat az ember is becsülhetné, követhetné.

Fordulj már szemem apróbb állatokra,
 Méhek, hangyák, és a' mérges pókokra,
 Selyem-bogarak, s tetvekre, balhákra [...]

Méhek házakba hogyha bé-mehetnék,
 Bizonyos napokig ha ott ülhetnék,
 Szemlélhetném szép rendtartásokat,
 Bölts lévén is tanulhatnék sokat.

Tsudáлом a' hangyának serénységét,
 Olly kitsiny testben ő nagy erősségét,
 Nyárban híven szorgalmatoskodik,
 Senkinek sem alkalmatlankodik.

³² Uo., 250–251.

Oh vajha meg-tanulhatnám fonását
 A' póknak és mesterséges járását!
 Selyem-bogárnak drága munkáját!
 Követvén, véle futhatnék páját.³³

1765-ben temetik Bájon Patai Sámuel elhunyt feleségét, Szuhai Erzsébetet. A búcsúztatást többen is végzik, bennünket Szathmári Paksi Pál verses funerációja érdekel: *Kis világ, mellynek elenyészését néhai Szuhai Erzsébeth úr aszszonynak, Bájji Patai Sámuel úr élete párjának: utolsó tisztességekor magyar versekben foglalt Bájjon, 1765.* A szerzőről (1733–1766) annyit lehet tudni, hogy a neves Szathmári dinasztia tagja, 1757–58-ban a franekeri egyetemen tanult, ahol 1758. június 29-én orvosdoktori oklevelet nyert, azután a bölcsélet tanára volt Sárospatakon 1759-től 1766-ig, matematikát, fizikát, természetrajzot és fűvészetet is tanított. Két értekezése is megjelent Franekerben 1757–1758-ban, amelyeknek 1760-ban kolozsvári utánnyomása is készült; mindkettő erősen kötődik a fiziko-teologizmus látásmódjához.³⁴ Szathmári Paksi Sárospatakon a Természetrajzi Gyűjtemény alapjainak megteremtője és számos, az oktatást segítő szemléltető eszközt szerzett be még Hollandiában.³⁵

A verses búcsúztató a múlandó emberi testben a makro- és mikrovilág képeit vonultatja fel, ahol a mikrovilág a természet nagy törvényszerűségei szerint viselkedik; sokszor már-már a mikroszkópizáló látásmód érvényesül. A monumentális természetben

³³ *Uo.*, 90. A *Gyermekek Fisikája* ugyancsak rajongó áhítattal ír a hernyóból kibontakozó gyönyörű pillangóról: „Ezek és a' több számtalan férgek körül tapasztalható tsudálatos tulajdonságok, a' végzetetlen böltsességű Istennek meg-foghatatlan tselekedeti: ki a' leg-kissebb teremtésekben is tudja és akarja mindenek felett való nagyságát meg-mutatni [...]” *Uo.*, 64–65. A *Földi Állatok és Férgek* c. fejezet. Szőnyi latin nyelvű – kéziratban maradt – versesköteete szorosan kapcsolódik magyar nyelvű műveihez. A kéziratot verseskönyv önéletírásával megtalálható a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában VII. Y1. 9. 146 jelzet alatt, rövidítése: Sz:V. Ebben olvasható a *Deus in minimis maximus* c. epigrammája, amely hasonló gondolatok kifejezője.

³⁴ *Dissertatio de simplicium remediorum prae operose concinnatis praestantia.* Praes. Guilielmo Ouwens. Franekeruae, 1757; *Dissertatio inaug. medica de morte naturali.* U. ott, 1758. Fel is sorolja szellemi példaképeit, forrásait: Bocchartus, Huetius, Wallisius, Derhamus, Bentleyus, Borellus, Newtonus, Muschenbroekius. Részletezve ír a mikroszkóp jelentőségéről, megnevezi a feltalálóját és az időpontot: Leeuwenhoekius, 1677.

³⁵ HÖRCSIK Richárd, *Szathmári Paksi Pál levelei Franekerből*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1982, II, 234–249. Szathmári Paksi Pálnak szoros kapcsolata volt Szőnyi Benjáminnal, ennek bizonyítékai a Sz:V. lapjain olvashatók, 133–135. Mindkét latin nyelvű értekezését megküldte Szőnyinek, tiszoros ajánló latin epigrammát is írt azokba, aminek szövegét bemásolja kéziratot könyvébe: Epigramma Celeb. ac Cl. D. Paulli Szathmári, Philos: et Medic. Doctoris ac Professoris in Alma Patakina. Cum duas dissertationes mihi mitteret, quarum prima *De Simplicium Remediorum. prae operose Concinnatis Praestantia.* Altera *De Morte Naturali.* Libelli fronti inscriptum. Szőnyi elküldte Szathmári Paksinak a *Szenthok Hegedűjét*, amelybe ugyancsak latin nyelvű dedikáló epigrammát írt: Epigramma Responsorium, Occasione Missi Libelli S. Hymnorum, quos composui. Sub Tit. *Szenthok Hegedűje.* Fronti libelli inscriptum. Ad. Cl. D. P. Sz. Még egy önálló, köszönő epigrammát írt Szőnyi Szathmárinak: Epigram. in Dissertationem alteram Clar. D. Paulli Szathmári, quam scripsit, de *Morte Naturali.* Kapcsolatuk folyamatos és szívélyes volt, ezt bizonyítják további, egymásnak küldött – familiáris tárgyú – verses köszöntéseik.

a keletkezés, elmúlás megvalósulását látja, ami az emberi létre is meghatározó érvényű, sokszor meghökkentő jellegű és erejű képek fejezik ki ezt az összefüggést.

Vénheszik a' Világ, fárad a' természet,
 Avúlnak az idők, közel van enyészet,
 E' kerek ég alatt ha mit szemlélsz készet,
 A' romlandóságból az mind véssen részét.

Most ragyog, majd gyászol a' Nap setétekkel,
 Vakulnak tsillagok terhes fellegekkel,
 A' Hold nő, fogy, s' tarkul változó színekkel,
 Halált ábrázolnak ezek is ezekkel.

A' Levegő égnek sokféle formái,
 Villám, dörgés, menykő ropogó fáklyái,
 Egymást űző szelek, nem tsak egy ortzái,
 Változandóságnak eleven példái.

Minden dolgok a' mint e' Világra kelnek,
 Úgy lételt s' el-múlást magokban viselnek,
 Ha rendelt ideji azoknak el-telnek,
 Maradandóságot továbbra nem lelnek.

Vesd földre szemeid, miként kezd aggani,
 Reszkető térdeit látod tántorgani,
 Roppant épületek falait ingani,
 És magok hamvokban rohanva forgani.

Nem bír ez magával már öregségében,
 Meg-indulván zokog sűrű nyögésében,
 Lám könnyhullásoknak úszdogál vizében,
 Ősz, tél, tavasz lévén essők özönében. [...]

De mint e' nagy Világ siet a' végére,
 S magától le-rogyván fordúl el-estére,
 Úgy ember mint kitsiny világ estvéjére,
 Hanyatlik vég homály esvén a' szemére.

A' mik tartják e' nagy Világ kerületit,
 Egymáshoz foglalván sok tekerületit,
 Épp ezek őrzik testünk épületit,
 És sok mesterségnél munkásbb készületit.

Keress, találsz mindjárt emberben tüzeket,
 Tapasztalsz Levegő-égbéli részeket,
 Sokképpen öszve-gyúrt s' elegyült földeket,
 Egyben állásokra több s' kevés vizeket.

Az epe és a' víz hólyagban kövekre,
 Sok belső részekben találsz ércz-nemekre,
 A' tsontoknak mívén forgó kerekre,
 És ki-gondolható minden mív-szerekre.

Látsz e' kis világban vér s' vizek forrásit,
 Völgyé lett, meg fel-nőtt hegyek dagadásit,
 Némelly nedvességek bőv ki-áradásit,
 Másoknak tó módra lett állapotásit.

Látsz e' kis világban égi lámpásokat,
 Szemlélsz a' szemekben Napot s' tsillagokat,
 Főben fellegetet s' menykő hullásokat,
 Szem héj alatt sűrűn eső záporokat.

Nagy s' kis világ vége, tsak ez hogy romoljon,
 Fel-nőtt alkotvánnya rakásra omoljon,
 A' mi öszve-állott szükség hogy bomoljon,
 És maga helyére valaha oszoljon.³⁶

2.

A fiziko-teologizmus nemzetközi kontextusának áttekintésére most nem vállalkozhatunk; csak a német nyelvű szakirodalom az utóbbi negyven-ötven évben nyomasztoán nagy és tagolt, sok-sok eredményt halmozott fel. Ebben helyet kap a teológiai,

³⁶ SZATHMÁRI PAKSI Pál, *Kis világ, mellynek elenyészését néhai Szuhai Erzsébeth úr aszszonynak, Báji Patai Sámuel úr élete párjának: utolsó tisztességekor magyar versekben foglalt Bájjon*, [s. l.], [s. n.], 1765, 69–70. A vers szemlélete szoros kapcsolatban van a latin nyelvű értekezésekkel. Ez a látásmód erősen rokon Verestói György korábban bemutatott temetési prédikációjának részletével, amely a kis és nagy világ szoros összefüggéseit ábrázolta. A fiziko-teologizmusba illesztve Vörös Imre is tárgyalja ezt az elvet már idézett monográfiájában, későbbi szerzők műveit emlegetve: VÖRÖS, *i. m.*, 185–186, 200–207. Két példánk (Verestói és Szathmári Paksi) azt bizonyítja, hogy már a század harmincas éveitől számolhatunk a makro és mikro világ értelmezésének prózai és verses változataival: *mindkettőben újszerűen érvényesül a mikro és makro dimenziók sokszorosára tágitott korabeli természetismereti tapasztalat*. Szőnyi Benjáminnak is van egy kéziratosa latin nyelvű verse *Homo Microcosmus* címmel, a huszonnégy soros disztichon szemlélete nagyon hasonlít Szathmári Paksi munkájához, ugyanúgy a makro- és mikrovilág párhuzamaira épül. A szerző ugyan nem datálja művét, de keletkezése az 1760-as, 1770-es évekre tehető.

filozófiai, irodalomtörténeti, esztétikai, képzőművészeti, zeneművészeti vizsgálódás, ezek összefonódása, roppant gazdag interferenciája. Futólagos áttekintése is meggyőző bennünket arról, hogy *ez a korszak – vagyis a 18. század – kutatásának meghatározó, lényeges szempontrendszere, nem valamely parciális jelenség felnagyítása.*³⁷ Nyilvánvaló, hogy a kutatás későbbi szakaszában minderről tudomást kell venni, a magyar kontextus mellett elengedhetetlen a nemzetközi környezet és kapcsolatrendszer számbavétele, e kettő interferenciáinak vizsgálata. (A továbbiakban néhol hivatkozunk erre a nemzetközi kontextusra, azonban ezt inkább a figyelemfelhívás szándékával tesszük, nem pedig a teljességre törekvés a célunk.)³⁸ Sokkal inkább a kutatási deficit különböző változatait érzékeljük; most nem tekintjük feladatunknak a fiziko-teologizmus filozófiatörténeti értékelését, de általában eszmetörténeti jellemzésére sem vállalkozunk, azt is csak éppen jelezzük, hogy a *hazai teológiai-egyháztörténeti kutatás* is elkerülte ennek a korszakos jelentőségű irányzatnak a vizsgálatát.³⁹ Mivel a fiziko-teologizmus irodalmát a magyar peregrinusok Nyugat-Európában – latin, német, holland (kisebb részben angol, francia) nyelven – ismerhették meg, azokban az intézményekben, szellemi műhelyekben fordultak meg, és az ottani eredményeket keletkezésükkel szinte egy időben fogadták be. (Ezt könyv- és könyvtártörténeti kutatások sokrétűen bizonyíthatják.) Ugyancsak lényeges feladat a nyugat-európai peregrináción részt vevő protestáns magyarországi magyar diákok Svájcban, Németországban és Hollandiában írott latin nyelvű, a fiziko-teologizmushoz kapcsolódó disputációinak számbavétele és beható tanulmányozása, hiszen tájékozottságukat, felkészültségüket ezzel bizonyították abban a közegben. Módszeres összegyűjtésük, áttekintésük és beható vizsgálatuk ugyancsak a témakör kutatásának sajnálatos deficitje. A gyors, idegen

³⁷ Ezt a felismerést már Szauder József is hangoztatta 1970-es nagy tanulmányában: SZAUDER, *i. m.*, 229.

³⁸ Konferenciák, kiadványsorozatok tematikája volt a fiziko-teologizmus tanulmányozása, e mellett átfogó monográfiák, tanulmányok sokasága született a témakörben a legkiemelkedőbb szerzőkről, intézményekről, még hasonló kiadás is készült a meghatározó szerzők műveiről. *Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch 1: Naturwissenschaft, Theologie und Musik in der Aufklärung: Referate des Symposiums in Halle 1994*, hg. Manfred BÜTTNER, Münster, Lit, 1995; Sara STEBBINS, *Maxima in minimis: Zum Empirie- und Autoritätsverständnis in der physikotheologischen Literatur der Frühaufklärung*, Frankfurt a. M., Lang, 1980; Susanne EHRHARDT-REIN, *Zwischen Glaubenslehre und Vernunftwahrheit: Natur und Schöpfung bei Hallischen Theologen des 18. Jahrhunderts*, Münster, Lit, 1996; *Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott*] William Derhams, *Canonici in Windsor, Rectorn zu Upminster in Essex und Mitglied der Königl. Englischen Gesellschaft, Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott: Durch aufmerksame Betrachtung der Erd-Kugel, und der darauf sich befindenden Creaturen, Zum augenscheinlichen Beweiß Daß ein Gott, und derselbige ein Allergütigstes, Allweises, Allmächtigstes Wesen sey / In die deutsche Sprache übersetzt von C. L. W. jetzo aber nach der siebenden Englischen Ausgabe mit Fleis von neuem übersehen, und nebst einer Aufmunterung des Herrn Carol Rollins, die Jugend bey Zeiten zur Liebe ihres Schöpfers durch Betrachtung der Creaturen anzuführen*, zum Druck befördert von Jo. Alberto Fabricio, D. und Prof. Publ. des Gymnasii zu Hamburg, Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 2011.

³⁹ Ismeretes, hogy a *Studia et Ecclesiastica* (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy százéves történetéből) színvonalas sorozatának tervezett – de el nem készült – 4. kötete ezzel a korszakkal foglalkozott volna, de különböző okokból meghiúsult annak kiadása.

nyelvű nyugat-európai recepciót csak lassan követte mindennek *magyar nyelvű beillesztése*, bár a folyamat – akadozva ugyan, de – kitapintható az 1720-as évektől kezdve. Ez azonban sokkal inkább a kiterjedt kéziratosságban tapasztalható, a nyomtatott művek – elsősorban cenzurális okokból – nehezebben jelennek meg, azok jelentős része is a kegyességi-liturgikus közeg igényeihez, szabályaihoz igazodva.

Rendkívül fontos, nagyszámú és terjedelmes típust képeznek a *kéziratos források*. (Ezek ugyan önálló forráscsoportot alkotnak, azonban nehéz azokat elkülöníteni a nyomtatványoktól, hiszen jelentős részük nyomtatott művekre támaszkodik, azok alapján készültek, így megértésükhöz szükség van a folyamatos forráshivatkozásokra, esetleg a nyomtatott forrással való összevetésre.) Mindezekről egyelőre csak vázlatos és hézagos ismereteink vannak. Külföldi egyetemjárás során keletkeztek azok a diktátumok, amelyeket magyar peregrinusok készítettek Nyugat-Európa egyetemlein. Itt bemutatott példánk kiragadottak, de jelentős recepciótörténeti folyamat bizonyítékai. Igen korai Kocsi Csergő István Zürichben, 1720–1721-ben készült diktátuma, amelyet *Johann Jacob Scheuchzer* (1672–1733) előadásai nyomán írt le a magyar peregrinus.⁴⁰ A szerző-lejegyző a gályarab Kocsi Csergő Bálint fia. Debrecenben tanult, 1710-ben lett tógátus, 1719-ben seniorként fejezte be hazai stúdiumait. Külföldön Zürichben, Franekerben, majd Utrechtben folytatta tanulmányait (1720–1722). Angliában is időzött, de hazafelé indulva Hamburgban meghalt (1726).⁴¹ Kocsi Csergő diktátuma igen korai recepciója Scheuchzer műveinek magyar közegben. Így primer forrásokból ismerhették meg a magyarok a fiziko-teologizmus külföldi szerzőit, érzékelhették annak szakaszait, sajátosságait. Kocsi Csergő kéziratának matematikai, anatómiai és asztronómiai fejezetei tipikusan a fiziko-teologizmus rendszerébe illeszkednek, különösen az asztrológia és asztronómia szétválasztása tükrözi ezt a szemléletet. Kiinduló pontja a *Natura creata Dei est cognoscenda* (Az Isten által teremtett természetet a

⁴⁰ A terjedelmes kézirat a Református Kollégium Nagykönyvtárában található Debrecenben, jelzete: R 290. Címleírása a következő: *Excerptae Tigurinae Stephani Csergő Kocsi*, Dictatumok, Zürich, 1720–1721. Több részre tagolódik, jól olvasható kézirat. 1. Scheuzer, Johann Jakob, *Institutionum mathematicarum delineatio*, 2. *Gnomica, seu horolographia*, 3. Scheuzer, Johann Jakob, *Descriptio planetolabili aphasiani*, 4. Muralt Johann, *Anatomiae corporis humani succincta delineatio*, 5. Scheuzer, Johann Jakob, *Observata in astronomiam*.

⁴¹ HARSÁNYI István, *Kocsi Csergő Istvánról s a gályarabok számos eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról*, Sp. Ref. Lapok, 1911/9, 80–81, 1911/10, 90–91, 1911/11, 98–99. Kocsi Csergőnek van még egy terjedelmes kézírata, amelyet Utrechtben készített 1723-ban és a természetismeret több területe is megtalálható abban, jelzete: R 324. Orvostudomány, anatómia, fizika, botanika, gyógyszerészet és mindezek keveredése van együtt ezekben a diktátumokban és kivonatokban. Elméleti alapvetésként többször is hivatkozik a *theologia naturalis* fogalmára, amely mindezeket a természetismereti diszciplínákat *beépíti az istenismeret* (Cognitio Dei, Gotteserkenntnis) *legfontosabb argumentációs rendszerébe*. Ez az érvelés a fiziko-teologizmus egyik legismertebb alapvetése, az egész 18. században végig jelen van, és a legkülönbözőbb változatokban bukkan elő, még művészetelméleti, esztétikai munkákban is találkozunk vele. Ennek a kéziratnak a végén van egy tizenöt lapos, érdekes függelék, amely a betegségeket és a gyógyításukra való gyógynövények magyar neveit sorolja fel. Talán érdemes a *Füvészkönyv* felől visszatekinteni és szemügyre venni ezt a botanizáló áttekintést.

tudomány eszközeivel meg kell ismerni), ehhez pedig mindezekre a tudományokra szükség van, de az asztrológia a régi babonák megtévesztő fészke; az asztronómia pedig megmutatja a Teremtő törvényeinek működését a természetben. (Ismeretes, hogy a fiziko-teologizmus egyik legkedveltebb területe éppen ez: a planéták és a csillagok megismerése.)

A svájci fiziko-teologizmus egyik legkiemelkedőbb – európai hatású – szerzője Scheuchzer. Az utóbbi három évtized kutatásai életművének számos elemét tárták fel, amelyek között kiemelten említendő a *Physica Sacra, oder Geheiligte Natur-Wissenschaft* című, több kiadást megért, többkötetes műve.⁴² A bevezető (Praefatio) szerzői szándékait, célkitűzéseit fejt ki. Eszerint a Teremtő a kinyilatkoztatás szentségéhez társította a természet ismeretének, szépségének tudományát. A szerzőt vezette az isteni teremtmények csodálata és a tisztelet, a csodálathoz magának a leghatalmasabb és legbőlsebb, sőt a legjobb Teremtőnek a hódolata.

A jelenben sokan a szemeiket az Isten annyi csodálatos műve előtt bezárják, a naturalis teológiát (Theologia Naturalis) kevésre becsülik, vajon a teremtés művében a teremtő hatalmasságát és dicsőségét nem teszik világossá? Mert hiszen meg vagyok győződve régóta, hogy az én más munkáim feltétlenül megegyeznek a fizika, matematika, medicina kutatásaival; a legkevésbé sem gondolom, hogy a kíváncsi szem megszenteltelenítene a teremtett természetet, de alkalmazni kell a gyakorlathoz, a ragaszkodó kegyesség gyakorlásához, hogy megszentelődjenek az ideák, *nemcsak az értelem és az akarat táplálékát kell adni egyedül, hanem a szívét is*. A teremtett világ csodálata és szépsége még jobban elvezet a teremtő csodálatához. Semmi estre sem lehet a kinyilatkoztatástól elzárni az értelmet, de összekötni, beilleszteni, összekapcsolni az adományokat, amelyeket nekünk engedett a legjobb Isten. Így lehet megalapozni a természeti ismereteken nyugvó vallást és megvilágítani a kinyilatkoztatottat. Szeretném megtudni azoktól, akik a saját értelmüknek a fényét vagy megfojtják, vagy kioltják, a jelenben a szemeik előtt Isten annyi nagyszerű munkájára a Theologia naturalist bezárják, semmibe veszik, vajon azoknak a Teremtés művei világossá teszik a teremtő hatalmát és a Teremtő dicsőségét?⁴³

⁴² A Nagykönyvtár példányának első kötetébe Ormós András könyvtáros írta be az állományba vétel 1776-ban: „Publicae Bibliothecae Libris intitulit Andreas Ormós Bibliothecarius mpra 5-a Martij 1776.”

⁴³ A továbbiakban minden latin és német nyelvű – tartalmi és szó szerinti – idézetet saját fordításunkban adunk, Praefatio: „Revelationis sanctitatem sociavi pro viribus Naturae pulchritudini. Ducebat & me, [...] admiratio operum divinatorum ad admirationem ipsius Creatoris ut potentissimi, ita sapientissimi, & optimi, imo & cultum. Persuasus quippe sui dudum, quod vel ex aliis meis operibus constare potest abunde, inventa Physica, Mathematica, Medica minime aspicienda esse oculo vel mere curioso, vel prophano, sed applicanda esse ad Praxin, *ad devotae Pietatis exercitium*, santificandas esse ideas, alimentum esse dandum non Intellectui soli, sed & Voluntati, & Cordi. Revelationem haud excludere Rationem; ancillae huic non prohibere Scripturam inquisitionem veritatis, etiam in Sacris revelatae, sed injungere: dona, quae

A bevezető után hatalmas szakirodalomjegyzék áll (negyven lap), amely az egész irányzat meghatározó szerzőit, műveit sorolja fel rövid tartalmi ismertetővel, sokszor a szerzők életrajzával. (Megjegyzendő, hogy a fiziko-teologizmus kiadványai a továbbiakban – szinte az egész 18. században – folyamatosan közlik ezt az állandóan bővülő szakirodalomjegyzéket. Ez annak a bizonyítéka, hogy az irányzat igen tudatosan *valamely tudományos iskola önmeghatározásának szándékával végzi ezt a szakirodalmi szemlét, voltaképpen orientációt*, megnevezi a legjelentősebb szellemi központokat, intézményeket, alkotói csoportokat.⁴⁴) Scheuchzer a bibliai teremtéstörténetet

nobis concessit optimus Deus, [...] admirandorum Creationis & Providentiae operum contemplatores assidui: *fundari ita Religionem Naturalem, collustrari revelatam.* [...] Rescire cupio ab iis, qui pro posse suo Rationis lumen vel suffocant, vel extinguunt, oculos in praesentia tot magnificorum Dei operum claudunt Theologiam Naturalem flocci pendunt, num etiam iis opera Creationis manifestent potentiam & gloriam Creatoris?”

⁴⁴ Nem véletlen, hogy a fiziko-teologizmus irányzatának első tudatos, magyar nyelvű közvetítője, Szőnyi Benjámint a *Gyermekek Fisikája* első részének lezárásaként egy olyan *nemzetközi bibliográfiát ígér műve függelékeként*, amely áttekintené a fiziko-teologizmus legfontosabb szerzőit, műveit. Azzal a céllal, hogy a legkülönbözőbb nemzetek által írott művekről a magyar olvasó tudomást szerezhesen, azokból okuljon és – szerencsés esetben – minél többnek készüljön magyar nyelvű fordítása. Azt is nyomatékkal hangsúlyozta, „akár mely vallású Keresztény embernek kezében illő könyvek”, vagyis a szerzők között nemcsak protestánsok vannak, hanem katolikusok is, de azok megismerését is fontosnak tartja. „Hogy a’ megtessék, mely régi tudomány ez, és hogy most is kedves és igen hasznos gyakorlásban tartatik más bölts Nemzetek között: én e’ végre e’ könyvetskének végén fel-jegyztettem, az igen sok közzül, tsak mintegy sengéül egynehány, majd minden Keresztény Nemzetből való Autoroknak, még némely Keresztény Pátereknek-is e’ szép tudományra írott, munkáiknak titulusait, reménylén, hogy az értelmes emberek jóvá hagyni fogják, vagy hogy azok közzül a’ meg-szerezethetők Hazánkban is találtathassanak, mint minden-képen ártatlan és akár mely vallású Keresztény embernek kezében illő könyvek, vagy azt hogy azok közzül egyik másik nyelvünkre fordittassanak, vagy a’ mi a leg-szebb volna: azoknak példájokra, a’ kiktől ki-telik hasonló elmélkedések irattassanak a’ köz haszonra és az Istennek ditsőségére.” (71–72.) Az itt ígért bibliográfiai függelék – valamilyen okból – sajnos nem készült el, és lemaradt a könyv végéről. Azonban biztosra vehetjük, Szőnyi itt a nyugat-európai gyakorlathoz kívánt igazodni, amikor az irányzat tudományos irodalmi áttekintését tartotta fontosnak, ha úgy tetszik: tudományos-kulturális program megfogalmazását tartotta indokoltnak és felmutatni a magyar kulturális nyilvánosság számára. Scheuchzer is lehetett ebben mintaadója, azonban egyik fő forrása bizonyosan W. Derham volt, akinek műveire számos alkalommal hivatkozik: a *Physiko-Thelogiának* hatalmas nemzetközi elterjedtsége volt (az angol mellett német, francia, holland, latin nyelven), szinte mindegyik kiadásban megtaláljuk ezt a terjedelmes bibliográfiát. (A Református Kollégium Nagykönyvtárában tíz Derham-kiadást találunk a mai napig, amelyek mindegyike hatalmas bibliográfiát közöl. Az 1745-ös hamburgi kiadásra Szőnyi is hivatkozik, amely a bevezető után a bibliográfiával indít, jelzete: B 1268. Ráadásul ez olyan kiadás, amelyet Johann Albert Fabricius fordított németre, ajánlása pedig Barthold Heinrich Brockesnek szól, aki a kortárs német költészetben a fiziko-teologizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője. Idéz is tőle egy hosszadalmas részletet az *Irdisches Vergnügen in Gott* c. kötetből.) Még egy Derham-kiadás érdemel figyelmet, az 1750-es hamburgi, amely az angol szerző műve előtt közli Ch. Rollin, *Physique des enfans* c. munkájának német fordítását *Kinder Physica* címmel. (Debreceni jelzete: B 1127.) Lehet, hogy ez a kiadvány mintául szolgálhatott Szőnyinek, hiszen elkészíti Rollin fordítását, amely a német kiadó szerint is szorosan kapcsolódik Derham művéhez. A beígért, majd várva várt bibliográfia csak Segesvári István Derham-fordításában fog megjelenni jelentős késedelemmel, 1793-ban Szőnyi ösztönzésére, de már ekkor merőben más kontextusban. Jól mutatja ezt a változást, hogy a verses ajánlások-köszöntők

a fiziko-teologizmus természetszemléletével kombinálja, vagyis a teremtéstörténet minden egyes napjának eseményeihez hozzárendeli a fiziko-teologizmus aktuális tudományos eredményeit.⁴⁵ Már a teremtés első napjainál látszik ez a szemlélet, amikor a Nap és a bolygók tulajdonságairól szól, megadja azoknak egymástól, a Földtől és a Naptól való távolságukat, nagyságukat, átmérőjüket, Nap körüli pályájukat táblázatba foglalja. Minden fejezet végére verses összefoglalót illeszt, amely lelkes, szárnyaló dicsérete a Teremtőnek és teremtményeinek. Itt ezt olvashatjuk:

Das Ew'ge Drey und Eins der Ursprung aller Dinge
Verdienet/ Ihm allein das Schöpfungs Lob zu bringen.
Nichts Ewig/ Nichts Natur/ Nichts Selbst/ Nichts ohngefähr;
Gott ists. O Welt, O Mensch! Gib Gott allein die Ehr!

(Ez a szemlélet számos szerzőnél megfigyelhető a kortársak között, a magyarok közül Széplaki T. Pál – később tárgyalandó – kéziratos munkájában bukkan fel.) Scheuchzer korábbi biblikus tárgyú művei már jelezték tudomány szemléletét, módszereit, így a

már erősen hitvédő hangvételűek, különösen az öreg Szőnyi hosszadalmas művéről mondható ez el. A bibliográfia a 740–752. lapokon olvasható, amelynek terjedelme messze elmarad akár a Scheuchzer, akár a Derham-kiadásoktól; egyetlen magyar szerzőre hivatkozik, Szőnyi Benjámindra.) Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvű bibliográfia valóban késedelmeskedik, de a fiziko-teologizmus vizsgálata, ismertetése, műveinek, szerzőinek számon tartása, bibliográfiai felsorolása, *folymatosan jelen van a hazai teológiai tudományokban és képzésben*, amit ezekben az évtizedekben a kiterjedt latin nyelvű kéziratos tudományosság bizonyít. Ennek néhány jellemzőjét a későbbiekben bemutatjuk.

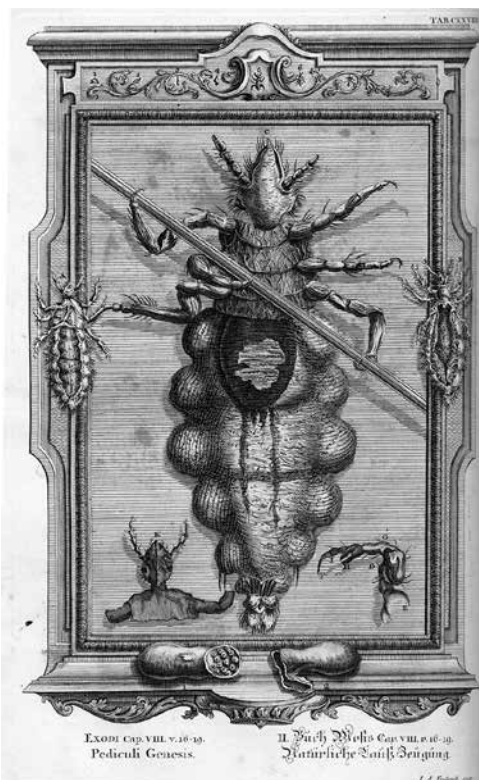
⁴⁵ *Natura sacra: Der Frühaufklärer Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733)*, hg. Urs B. LEU, Zug, Achiús, 2012; Robert FELFE, *Naturgeschichte als kunstvolle Synthese: Physikotheologie und Bildpraxis bei Johann Jacob Scheuchzer*, Berlin, Akademie, 2003; Irmgard MÜSCH, *Geheiligte Naturwissenschaft: Die Kupfer-Bibel des Johann Jakob Scheuchzer*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. A Református Kollégium Nagykönyvtárában tizenegy kötet Scheuchzer-mű van meg, ezek között a *Physica sacra iconibus aeneis illustrata procurante & sumtus suppeditante*, Joh. Andr. Peffel; Joh. Jac. Scheuchzer, I–IV, Augustae Vindelicorum & Ulmae, 1731–1735; *Physica oder Naturwissenschaft*, 1. 2. Theil, Bey dieser neuen Auflage durch und durch vermehret, und mit nöthigen Kupffern versehen, Zürich, Bey Heidegger und Comp., 1729. A *Physica sacra* [...] négy folio nagyságú kötetben, 2098 oldalon, 750 rézmetszettel jelent meg, amely a fiziko-teológiai kiadványok között is kiemelkedik rendkívül gazdag és látványos – mondhatni: barokk pompájú – illusztrációs anyagával. A kiadványról nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fiziko-teologizmus tárgyának és saját korának kiemelkedő könyvművészeti alkotása. (Mit vier Foliobänden und 2098 Seiten sowie 750 Kupfern wurde sie zu einem Meisterwerk der Druckkunst der damaligen Zeit.) A Nagykönyvtár példányának jelzete: E 38. Ezen kívül még két kiadása van meg itt Scheuchzer *Physica, oder Natur-Wissenschaft* című művének. O 323-as jelzet alatt találjuk az 1709-es, zürichi kiadást, amelyet a possessor-bejegyzés szerint 1732-ben Zürichben Maróthi György vásárolt és birtokolt. (Georgius Maróthi emi, Tiguri, A. C. N 1732.) Ennek azért van jelentősége, mert más kiadványok is bizonyítják Maróthi érdeklődését a fiziko-teologizmus iránt, de Scheuchzer műve egyértelműen közvetlen bizonyíték a szellemi tájékozódásra. (Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Maróthi környezetében is képviselte ezt az álláspontot: tanítványai közül a fiatal Szőnyi Benjámint érdeklődését is felkelthette, aki-ről köztudott a fiziko-teologizmus irodalmában később játszott szerepe.) Az O 324-es jelzetű *Physica* 1729-ben jelent meg Zürichben.

Jób könyvéről írott munkája teljes összetettségében mutatja látásmódját.⁴⁶ Előszavában elmondja, hogy aki figyelmesen elolvassa Jób könyvét, abban együtt látja érvényesülni a Theologia revelata és a Theologia naturalis alapelveit, amelyek magukba foglalják az erkölcsi tanítást és a természettudományt.⁴⁷ Szerzőként marad a határai között, nem akar belekeveredni különböző vitázó vallási tantételekbe. Aki a szemeit csak egy kicsit is kinyitja, csakhamar látja, hogy a természettudósnak támaszkodnia kell a matematikára, medicinára. Az egész természet, a nagyság, távolság a Szentírás minden helye a természeti törvények szemlélése és a mozgás: nagyon sok szentírásbeli helynek az értelmezéséhez azokat a természet alapvető kutatásának fényébe kell hozni, és azon alapul a természeti és isteni hittudomány, az isteni csodáknak a bizonyítása. A fiziko-teologizmus egyik alapelvét is megfogalmazza, miszerint a természet a maga csodálatos voltában Isten lenyűgöző műalkotása (Kunstwerk des Gottes), amelynek sokoldalú megértéséhez elengedhetetlen a természettudományok tudása, eszközeinek ismerete. A természettudományok így válnak az istenismeret (Gotteserkenntnis) művészi eszközévé, az így értelmezett természettudományok művelője állandóan reflektál intellektuálisan és heves érzelmekkel megismerése tárgyára: vagyis kettős viszonyulás figyelhető meg esetében. *A minél teljesebb megismerésre törő természettudós és a megismerése tárgyáért rajongó, azt minél gazdagabban kifejező művész.* Ezért olvashatjuk sokszor szinte vallomásszerűen egy-egy gondolatmenetbe ágyazva, vagy a képek mellett: *In majorem admirationem rapit – Még nagyobb csodálatra ragad.* Nem is törekszik érzelmei fékezésére a szerző, azt lépten-nyomon kifejezésre juttatja. Die Natur ist Kunstwerk des Gottes, die Naturwissenschaft ist Künstler der Naturkenntnisse. – A természet Isten műalkotása, a természettudomány a természetismeret művésze. Ezért is van szükség

⁴⁶ *Jobi Physica Sacra oder Hiobs Natur-Wissenschaft, vergleichen mit der Heutigen*, Zürich, In der Bodmerischen Truckerey, 1721.

⁴⁷ „Wer das Buch Hiobs mit Aufmerksamkeit durchlieset, der findet darinn einen Schatz von hohen Geheimnußreichen, aber auch niedrigeren, über die Vernunft nicht steigenden Wahrheiten, *eine Theologiam revelatam, und naturalem*, eine Sittenlehr, eine Naturwissenschaft: Er siehet ein grosses Gebäude, zu dessen Aufbau und Erklärung allerhand Werkleuthe nöthig seyn [...]. Ich bleibe in meinen Gränzen, mische mich nicht in die streitigen Lehr-Sätze verschiedener Religionen, und aber masse mir ein gleiches Recht an, dessen sich bedienet ein Historicus, Politicus, Philologus. Wer die Augen nur ein wenig öffnet, der siehet bald, daß dem Naturforscher, Mathematico, und Medico, ein grosses überlassen ist. Die Ganze Natur, oder grosse, weite, aller Ohrten in Heiliger Schrift auf das Theatrum, zur Schau, dargestellte Welt, und darauf gegründete Natürliche Gottsgelehrtheit: Der Beweis Göttlicher Wunderen (nebst dem unselbahren Göttlichen Ansehen der heiligen Schrift) aus Betrachtung der Gesätzen der Natur, oder Bewegung: Die Erklärung sehr vielen Schrift-Stellen, welche aus grundleglicher Erforschung der Natur müssen ihr Licht herholen [...]. Ich habe zwahren bereits, bis an nöthige Revision, fertig einen gantzen Commentarium über die Physicalischen und Mathematischen Text der H. Schrift, Alten und Neuen Testaments, zum Vortrab aber der gelehrten und curiosen Welt aufwarten wollen mit gegenwärtiger Erklärung Hiobs, weilen darinn bald die vornehmsten Sachen, *so in dem Schoß der Natur-Wissenschaft liegen*, vorkommen, und einer, der die Natur-Forschung zu seinem Vorwurf hat, bey dem einigen Hiob, so zu reden, ein ganzes Systema findet, welches in dieser Vorrede in möglichster Kürze zu zeigen willens bin, und zwahren nach der Ordnung meiner Teutschen Physic.“

arra, hogy a szavakon túl képekkel is kifejezzük, láttassuk az isteni műalkotás legapróbb részleteit és egészét. (Ezért készül monumentális művében a 750 rézmetszet.) Scheuchzer azt is hangoztatja, hogy az ábrázolt képi világnak méltónak kell lennie az isteni teremtmények nagyszerűségéhez és szépségéhez.

1. ábra

2. ábra

Ezért láthatjuk a tetű mikroszkópiusan felnagyított folio nagyságú képét (1. ábra), az északi fényt (2. ábra) és a bolygók pályájának modelljét. Látásmódjában érvényesül már a századfordulótól sokszor hangoztatott és lépten-nyomon visszatérő alapelv: Deus est maximus in minimis. – Isten alkotása a leghatalmasabban megmutatkozik a legkisebb teremtményeiben. (Egyébként tömegével láthatunk a metszetek között mikroszkópius ábrázolást a virágok, rovarok, bogarak, emberi szervek, érzékszervek tárgyalásánál, amit jelez is: sub microscopio aucta, vagyis mikroszkóp alatt felnagyítva.) Nem az egész Szentírás jelenik meg művében, csak részletek; azonban úgy válogat, hogy látásmódja legjobban illeszkedjen a bibliai szöveghez: „Hac tamen commoda occasione, quam suppeditat Textus prolaturus sum nonnulla ex Astronomia Physica moderna, et ad laudem Creatoris ostensurus, qualinam sint illa statua, ordines, leges. – Ezt mégis a megfelelő okból, amit támogat a Textus [a Szentírás], kifejtem némely

modern fizikai és asztronómiai műből, és a Teremtő dicsőítésére bemutatom, legyenek azok törvények, következtetések vagy bármilyen meghatározások.” Az Énekek énekének gazdag növényi és virágleírásait valósággal „szétírja”, botanikai értekezéssé tágítja azokat, sok-sok kép által láttatva mindezt. A zsoltárok könyvének tárgyalásánál feltűnő, hogy sok zsoltárt elhagy, viszont a 104. meglepően aránytalan, bőséges terjedelemben szerepel: negyvennégy oldalon keresztül áradnak az ismeretek, (természet)tudományos leírások, megállapítások. (Köztudott, hogy a 104. psalmus a teremtés munkáinak dicsérete, amely kedvező lehetőséget teremt a fiziko-teologizmus látásmódjának érvényesítéséhez.)

Néhány évtizeddel Kocsi Csergő után Héczei Dániel esetében tudjuk rekonstruálni a fiziko-teológiai irányzathoz fűződő határozott érdeklődését: ennek részei még debreceni diák korában készített diktátumai, majd külföldi peregrinációja során immáron nemzetközi környezetben bővül a szemhatára.⁴⁸ A források szerint kétszer is megfordult Nyugat-Európában, 1752-ben, majd 1761-ben Bázelen is időzött.⁴⁹ Hat kézírata maradt ránk a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának gyűjteményében, ebből három egyértelműen fiziko-teológiai vonatkozásokat tartalmaz. Az R 306 jelzetű kézirat 1751-ből származik, *Theologia Naturalis* címmel.⁵⁰

A theologia naturalis fogalma, értelmezése az egész korszak teológiai, filozófiai gondolkodásának meghatározó jellemzője. Éppúgy megtaláljuk tisztán teológiai munkákban, mint filozófiai tanulmányokban vagy természettudományos, természetismereti tárgyú értekezésekben, sőt kegyességi, liturgikus jellegű irodalmi művekben: vagyis interdiszciplináris módon több tudomány- és művészeti terület értelmezte a maga sajátos igényei szerint.⁵¹ Isten teremtő akaratának, az isteni kinyilatkoztatásnak

⁴⁸ Héczei cecei származású volt és alsóbb iskoláit Nagykőrösön végezte; 1749. április 23-án kezdte meg tanulmányait Debrecenben; 1759. szept. 29-től senior volt; azután Peéren pap, egyházkerületi főjegyző s középszolnoki esperes. Az 1791-es országgyűlésre az egyházmegyék egyik követe volt, meghalt 1794. november 7-én. Könyvtára a 19. század elején kerül a Nagykönyvtár birtokába, amiről lista készült, abban nagy számban található a fiziko-teologizmus nemzetközi irodalmának kiadványai.

⁴⁹ Ennek két bizonyítéka is van: 1. 1761. július 23-án ír Bázelen Teleki Sámuel album amicorumába (Inscriptiones Alborum Amicorum) egy Horatius-idézetet, 2. Ugyanitt, 1761-ben vásárol egy könyvet, amelyet a címlapjára írott possessor-bejegyzés bizonyít. A vásárolt könyv a holland fiziko-teologizmus kiemelkedő szerzőjének műve: B. Nieuwentyt, *Rechter Gebrauch der Welt Betrachtung zur Erkenntnis der Macht, Weisheit und Gute Gottes...*, Jena, 1747. A könyv debreceni, magyar vonatkozása, hogy a holland nyelvű művet az a Johann Andreas Segner fordította németre, aki 1724–25-ben a Református Kollégium diákja volt. Ennek emlékezte bizonyára még inkább felkeltette Héczei érdeklődését. Jelzete: B 54. (A szerzőnek még három műve maradt ránk a Nagykönyvtárban.)

⁵⁰ 1754-ből való a possessor-bejegyzése: Est e Ma[nu]scriptis Danielis Héczei ab Anno 1754.

⁵¹ Debrecenben a Református Kollégium Nagykönyvtárában 1800-ig kiterjesztve az időhatárokat mintegy húsz-huszonöt kéziratot találunk, amelyeknek tárgya Theologia Naturalis valamely jelentésváltozata: R 167, R 169, R 171, R 174, R 183, R 184, R 185, R 188, R 197, R 200, R 276, R 281, R 282, R 287, R 290, R 293, R 295, R 303, R 306, R 324, R 348, R 395, R 449/d, R 607/34, R 1538, R 1539, R 1572. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában található hasonló tárgyú kéziratok: Kt. 48/3, Kt. 197, Kt. 198, Kt. 201/3, Kt. 222, Kt. 223, Kt. 224, Kt. 225, Kt. 226, Kt. 271, Kt. 281, Kt. 299, Kt. 394, Kt. 407, Kt. 607, Kt. 1134/23–40, Kt. 3381.

két alapvető formája létezik, kétféle módon tárul elénk: egyik a *Theologia Revelata*, vagyis a szavak – a Szentírás – által megismerhető kinyilatkoztatás; másik formája a *Theologia Naturalis*, vagyis a teremtett természet által jelenik meg számunkra. A 18. század egyre újabb és újabb ismeretekkel, bővülő mértékben tágítja, definiálja más-ként a természet fogalmát, az új természettudományos tudás ismeretei fokozatosan helyet kapnak, illeszkednek a teológiai gondolkodás szerkezetébe, a korszak érzelmi kultúrájába. A *Theologia Naturalis* ennek arányában mintegy univerzalisztikus ismeretelméleti kategóriaként működik, ahol a teológiai gondolkodás kölcsönhatásba lép a természettudományok interdiszciplináris rendszerével. Ennek a modellnek alapvető polaritása ugyan létezik, azonban hosszú időn keresztül feltétlenül törekednek egyensúlyban tartására, és megelőzni a dichotomia kialakulását. A korszak ennek sok-sok változatát teremti meg, bár a polarításban rejlő feszültség növekedhet, a modell sok esetben labilnak bizonyul. Héczei kézírata nem jelöli meg forrásait, hogy az diktátum vagy másolat, amit maga szerkesztett. Tömören összefoglalja a *theologia naturalis* lényegét: eszerint az olyan tudomány, amely *az ember gondolkodásának ésszerű alapelvei által* bizonyítja azt, amit Istenről, tulajdonságairól és műveiről megismerhetünk és kell megismerni. A *theologia naturalis* nincs ellentmondásban a *theologia revelatával* és fordítva. A *theologia naturalis* éppen úgy, mint a *revelata*, ugyanazt a teremtőt, magát Istent ismerik meg.⁵²

Az R 449/d jelzetű kézirat 1752-ből származik, kilenc kivonat vagy diktátum olvasható benne. A *Historia Astronomiae* voltaképpen teljes csillagásztörténet, amely határozottan elválasztja az asztrológiától: különösen részletes a 18. század első felének bemutatásában. Ennek során bemutat szerzőket, műveket (voltaképpen bibliográfiát készít), obszervatóriumokat jellemez. Sokszor hivatkozik Derhamre, megfigyeléseire: Guvil. Derham per telescopium. Az *Observationes Physicae* a *Theologia Naturalis* érvrendszerét vonultatja fel a természetismeret eredményeivel kontaminálva. Itt is felbukkan a korszak rejtélyes sejtelme, miszerint lehetséges, hogy a bolygókon vagy a távoli csillagokban lehet élet és élhetnek talán emberek is!⁵³ Jakob Ode (1698–1751) az irányzat jelentős holland képviselői közé tartozott, *Observationes metaphysicae* című diktátuma került bele Héczei gyűjteményébe, amely a közelmúlt és a kortárs szerzők szemléje alapján tekinti át választott tárgyát, bár leginkább a csillagászat érdekli.⁵⁴

Az R 197 jelzetű kézirat 1755-ből származó diktátum, amelyet Héczei Debrecenben Szathmári Paksi István professzor előadásai nyomán készített *Theologiae*

⁵² HÉCZEI, 1751, 78/a: „De Theologia Nat. in genere. Theologia Naturalis est scientia ex humanae rationis principiis demonstrans ea, quae de Deo, attributis, operibusque eius cognosci pussunt et debent. 84/b: Naturalis Theologia revelatae non repugnat et vicissim. Theologia Naturalis perinde revelata eundem Auctorem, ipse Deum cognoscunt.”

⁵³ HÉCZEI, 1752, 95/b–97/b. Mindeddig még nem sikerült nyomára bukkanni, hogy ez a sejtlem hogyan terjedt el a fiziko-teologizmus szerzőinek körében.

⁵⁴ *Uo.*, 98–140.

Revelatae címmel, így az tulajdonképpen Szathmári Paksi művének is tekinthető.⁵⁵ A *Theologia Naturalis* értelmezése jelentős terjedelemben szerepel. Lépten-nyomon a kortárs külföldi szakirodalomra hivatkozik, köztük német, latin, francia, angol nyelvű alkotók műveire, vagyis a legjobb szerzők alapján tájékozódott.⁵⁶ Pedig a természeti ismeretek szükségesek és hasznosak Isten ésszerű bizonyításához, semmi esetre sem jelentéktelenek azok – foglalja össze gondolatmenetét.

Az R 169-es jelzetű kézirat a Nagykönyvtár állományában található Debrecenben, 1750 körüli diktátum. Vagyis valaki az itt tanulók közül hallgatta egyik professzorának előadásait, és annak lejegyzése a kézirat. (A lejegyzőről és a professzorról biztos információnk nincs.) Címe: *De Theologia Naturali in genere*. Kezdő mondata tömören összefoglalja a *theologia naturalis* korabeli értelmezését: „*Theologia Naturalis est scientia ex humanae rationis principii demonstrans ea, quae de Deo attributis, operibusque eius cognosci possunt et debent.*” Vannak, akik az emberi test felépítésében vélik bizonyítva felismerni Isten művét: például Galenus, Hoffmannus számára a haj, szív a lenyűgöző bizonyíték, mások a csillagászatban (Derham), fizikában (Niventis) találják meg ugyanezt. Meggyőződése, hogy alapos természetismeret nélkül nincs igazi istenismeret (*cognitio Dei*). Ez nemcsak hasznos lehet az ember számára, de a természetismeret a teremtés csodálatához is elvezet minket, amely áhítat és folyamatosan átértett érzelmek forrása is. Ez a gondolat a fiziko-teologizmus irodalmi ábrázolásának fontos mozzanata, amely a művészi kifejezés bátorítója és serkentője. A mi korszakunkban mindez egyre inkább rendelkezésünkre áll, amelyet meg kell osztanunk másokkal is, hogy megismerjék és átélhessék ezeket az eredményeket. Nyomatékkal hangoztatja, hogy a *theologia naturalis* nem tagadója vagy gyengítője a *theologia revelatának*, hanem megerősíti és árnyalja azt.⁵⁷

⁵⁵ Szathmári Paksi István a korszak meghatározó debreceni professzora, akinek (kéziratos) művei között lépten-nyomon rábukkanunk a fiziko-teologizmus nyomaira, vázlatosan vagy részletesebben kifejtve. Hatása igen nagy volt, hiszen tanítványok sokaságának látásmódját alakította Debrecenben, de Sárospatakon is, kéziratos másolatok készültek és maradtak ránk nagy számban.

⁵⁶ R 197, 2/b: „*Naturalis Theologia est Scientia de Deo eiusque operibus et cultu ex naturali lumine rationis recita, ita Deum ex operibus suis cognoscere queat, conscientia testis est.* 4/a: *Necessitas tamen et utilitas naturalium de Deo et Ratione notitiarum haud exigua est.*”

⁵⁷ R 169, 4/a: „*Quanta vero Theologiae Naturalis prae caeteris disciplinis sit praestantia id etiam demonstrare difficile non est. Quaecumque enim mens oculisque noster intra vel extra si posita cernit, nihil nisi cuncta auctorem Deum mostrant, ex suisque bonitatem, sapientiam, intellectumque infinitum notant. Certe ex omnibus quae mens repetitus disciplinis Th. Naturalis veritates tanquam conclusiones dici possunt. Id quod et nos huc usque in Physicis fecimus. Deus autem nihil frustra hominibus concessit, sed in usus certos sane adparet omnes in Universum homines Deum non solum cognoscere posse, si ad mentem attendant, sed quoniam cognoscere possunt id etiam efficitur de uniuscuiusque officio esse ut adsequatur. Cur enim alio finis tot res admirandas, tot animalia, tot plantas, tot diversas terras circum nos posuit quorum tamen bene multorum tantum abest ut utilitatem capiamus, ut potius ea nobis noceant, nisi ut hoc ipsum ex his quantus sit probe intelligamus. 9: Efficitur, igitur Th. Naturalem revelate non repugnare. [...] Quum autem nostrae aetate tanto studio summi viri omnes disciplinas excoluerunt, tanto plura hodie suppetunt argumenta, ex quibus aeterna Dei sapientia aestimatur et fines Th. Naturalis proferantur. [...]*”

Végezetül szólunk kell még egy különleges forrásról, amely kéziratos prédikációs könyvben maradt ránk Debrecenben. Szerzőjének életműve szinte teljes egészében kéziratos maradt, bár az jelentős és húsz kötetnyire rúg. Idősebb Széplaki T. Pál (circiter 1720–post 1790) életét csak nagy vonalakban ismerjük. Zemplénből származott, Erdőbényén volt rektor pataki diákoskodása után, majd Losonc (1762–1785), azután Drégelypalánk lelkésze (1785–1789), közben mindvégig (tehát 1762–1788 között) esperesi tisztséget viselt. Bázeli beiratkozása egy évvel többek – például Hatvani István – után, 1747-ben történt meg: „die 27. octobris. Paulus Széplaki Hungarus ex superiore Hungariae, comitatu Zempleniensi”.⁵⁸ Életműve – a 18. század második harmadában – szinte teljes egészében a magyar nyelvű kegyességi irodalom körébe tartozik, annál inkább tanulságos, hogy abban viszont a fiziko-teologizmus markánsan megjelenik. *Az igaz vallásnak egymástul föggő részei* című vaskos prédikációs-kötet Losoncon készült az 1740-es évek végétől, minden prédikáció után feljegyzi a keletkezés dátumát.⁵⁹ Már az első prédikációban kifejti alapvető szándékát. Elkülöníti egymástól a Theologia Naturalist és a Revelatát, de szükségesnek gondolja a Naturalis theológiát a Revelata még jobb megértéséhez. „1. Prédikáció, A Természeti Vallásnak az idvösségre való elégtelenségéről. 2: Minthogy pedig immár tudhattátok, Vallás két féle. Természeti és kijelentett Vallás: a miképpen t. i. az Isten önmagát mind a természetben, amint a Sz. Írásban kijelentette.”

Végigalad a világ teremtésének napjain, és részletesen értelmezi a megteremtett természeti jelenségeket és élőlényeket. Látható gyönyörűséggel merül el mindezek leírásában, minél több természetismereti anyagot akar hallgatóinak átadni (akiket a prédikáció során többször is megszólít!) és nem titkolja érzelmi megrendültségét vagy rajongását. Vagyis alkalmazza a cognoscenda, admiranda et movenda (megismerni, csodálni és megindítani) másoknál is látott alkotói módszerét. A teremtés minden napjánál megfigyelhetjük ezt a magatartást, de különösen a negyedik nap váltja ki belőle a tudás és érzelem heves megnyilatkozásait. Ezek a prédikációk igen terjedelmesek (14–15 lapnyiak), írott formájukban aligha hangzottak el szószékről, valószínű, hogy szóbeli változatuk rövidebb lehetett. A következőkben kissé terjedelmesebb idézetekkel mutatjuk be Széplaki módszerét, eljárásait. Gyakran hivatkozik a *messze látó üvegekre*, vagyis csillagászati távcsőre, amelyek megsokszorozták megismerő képességünket; *de őt is erősen foglalkoztatja a más bolygókon vagy csillagokon elképzelhető élet, akár az emberhez hasonló lények gondolata*. Érvelése szerint mindez

Theologia igitur revelata ea de Deo docet, quorum cognitio, vires naturae plane excedit, adeo ut illa plane ex rationis quem hauriri prorsus non possunt, nec is se et per se educi, quae tamen ea quae naturae lumen docebat, non solum confirmat, sed etiam illustrat, [...]. Quanquam igitur Theologia Naturalis verum de Deo doceat, non tamen omne verum quod ad Deum et homines pertinet reperit.”

⁵⁸ Sárospataki Lapok, 1860, 159. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1913, 794–795. Zoványi nem említi életrajzát, hisz nyomtatásban (a Petrik-bibliográfia szerint) mindössze egyetlen halotti beszéde ismeretes, de a neve szerepel a drégelypalánki esperesek sorában.

⁵⁹ Jelzete: R 411.

nem lehetetlen (bár maga annak eldöntésére nem vállalkozik), mivel ez igazolná a Teremtő végtelen erejét és kimeríthetetlen eszközeit.⁶⁰ Ugyanakkor viszont hangoztatja, hogy a Szentírás igazsága és a természet igazsága egy és ugyanaz, egymást erősítik, és nem gyengítik: „Igaz ugyan, hogy a Szent Írásnak némelly soltárának formái épen ellenkezni láttatnak ezzel az értelemmel. A' melly nevezetesen a 19. soltárban, az égnek kerekességét meg kerülni, az égnek egy végétül fogva a más végig futni mondatik [...]. De a' Szent Írás ilyen szóllásainak formáiról közönségesen azt kell megjegyeznünk, hogy A' Szent Írásnak nem az a tzellyá és vége, hogy nekünk Physikat, valóságos természeti dolgokrúl való tudományt tanítson, hanem fő tzellyá annak az, hogy a bűnösöknek Istennel való meg békéllését tanítsa.”⁶¹ Pontos, részletes csillagászati ismereteket közöl, bolygók adatait, pályájukat a Földtől, Naptól mérve.⁶² Ő is fontosnak gondolja

⁶⁰ „A'kik például azt [a Holdat] meszsze látó üvegekkel szokták vizsgálni, azt mondják, hogy abban a száraz földet is a' vizektül, a' hegyeket a' völgyektül meg lehet különböztetni, sőt hogy körülötte felleg forma gözölgések is látnának, a' mellyekbül talán szint úgy esső és hó hullana arra, mint a mi földünkön. És ugyan ezeknek meg gondolása adott alkalmatosságot a világi Böltsenek az arról való tudakozódásra, ha vallyon a Hóldban, és a több földhöz hasonló planétákban is nem volnának szintűgy lakosok, külömb külömb rendű élő állatok, mint ezen a mi földünkön? Én ezt a kérdést A. tsak oldalaslag emlitem, mert tudom jól, hogy az erről való tudakozódás sem az én hivatalomra, sem erre a sz. helyyre sem a ti idvességekre nem tartozik: ezokáért nem is határozok én benne egy általlyában semmit is. Hatsak azt jegyzem meg felöle, ha nem kell egészen képtelennek és nevelésesnek tartani azt a kérdést és annak állatását, mert vagynak sok okaik a tudós embereknek hogy arról gondolkodjanak. Azonban az igaz, hogy annak a kérdésnek sem állatása sem tagadása semmit is nem ellenkezik a' Vallásbéli és üdvösségre tartozó igazságokkal, mindazon által a Teremtőnek felséges voltát és véghetetlen tökéletességeit, igen igen nagyítaná és dicsőiténé az, ha azokban is szint úgy hív meg esmérhető és ditsóítható lakosok volnának, mint itt a földön. Annyival is inkább, ha azt úgy gondoljuk, hogy ez a mi földünk majd leg kisebb minden planéták között, és azoknak a távvollyabb való Planétáknak mint a Marsnak, Jupiternek, Saturnusnak erre, igen kevés hasznát lehet tapasztalni: ezokáért is úgy tertzik, hogy igen tsekélyen gondolkodna valaki az Istennek véghetetlen tökéletességei felöl, az ő Böltsessége, Jósága és Hatalma felöl, ha vakmerőképpen azt állatná, hogy tsak ezen a kis földön legyenek az Istent meg esmérhető és ditsóítható teremtesek. Azok a több nagy testek és meg meg annyi földek, a' mellyek közül némellyek sok esetben nagyobbak az mi földünknel, minden okos teremtet állatok és lakosok nélkül volnának, s azomban a mi földünknek is igen keveset használnának.” SZÉPLAKI, 356.

⁶¹ Uo., 352.

⁶² Uo., 353. „Ügy van kedves K. H. hogy semmi is a mi tsodálkozásunknak fel serkentésére nem alkalmatosabb, mint a napnak és holdnak, és a tsillagoknak szemlélese. [...] ezen a' mi földünkön, a naptúl és a nap által van minden élet és mozgás, és e' nélkül semmi élő állat meg nem alkatott. [354] A' Nap közönségesen mi légyen, tudjuk: ha természeti valóságát le akarjuk írni, úgy gondolkozhatunk felöle, hogy a' nap olyatén nagy tűz tenger, a' mellybül származik minden világosság és melegség, erre a mi földünkre és a' több környülötte lévő Planétákra. Vagyon talán valami meg egyezése ennek a' Nap tüzeének a' mi földi tüzünkkel, annál mindazonáltal sokkal melegebbnek és hathatósabbnak kell lennie, de mibül állyon, az a' nap tüzeének matériája, a' melly szüntelen ég, mégis meg nem emésztetik, mi azt meg nem határozhatjuk, talán nintsen is ahhoz hasonló. Külső formájára nézve gömbölyegnek kell a' Napnak lenni, a miképpen az egyéb égi testeknek is az szokott formája. És a' kik reá vigyáznak úgy tapasztalhatják, hogy a' Napnak tüzeében, a' melly a meg tüzesedett és meg olvadt érchez hasonló, légyenek valamely feketéllő motskok és gözölgések, a' mellyek közül némellyek mindenkör egy formán láttatnak meszsze látó üveg által a napnak ortzáján, némellyek pedig hol kisebb hol nagyobb mértékben [...] Nem egyformán gondolkodtak eleitül fogva az emberek e' [355] világi nagy Testekrül, vagy e világ nagyobb részének rendirül, és így a' Napot

a teremtés egészében *az ember számára megalkotott hasznosságot* (a szépség mellett!), amely a létezés sok-sok, emelkedő fokozatában, egyre tökéletesebb formákat öltve nyilvánul meg. Ez a hasznossági elv jelen van a mikrovilág legkisebb teremtményeiben (tanulhatunk azoktól, például a pókoktól a szöves tudományát), ugyanígy a növények és állatok országában van ezernyi példa, majd a makrovilág hatalmas jelenségei mutatják Isten teremtő célszerűségét.

Hasznairul a' Napnak szóllanunk sokat nem szükséges, mi azokat mindnyájan szüntelenül tapasztalhattuk. Most már a' Nap után, tekintsük meg a' kiterjesztett égi erősségben fel függesztett több világosító állatokat is. Planétáknak neveztetnek azok a' nagy Testek, a' melyek a' Naphoz leg közelebb vagynak, setét vastag matériából állnak, és ő magokban sem melegségek, sem világosságok nintsen, mint a' Napnak és a tsillagoknak, hiszen minden világosságot és melegséget a' Napnak reájuk való sugárzásából vésznek. Illyen Planéták már hatok számláltatnak ez mi világunknak alkotmányában. A' Naphoz leg közelebbi az úgy neveztetett Merkurius, azután van Venus, azután a Föld, majd Mars, Jupiter, azután leg killyebb a Saturnus. Nem tsillagok ezek tulajdonképpen, hiszen a' mi földünkhöz hasonló testek, és

is nem egyforma helyen helyhez tették. Legrégibb s leg közönségesebb értelem volt az az emberek között, hogy ennek az egész világnak közepe a' mi földünk volna, és e' körül forognának minden egyéb nagy testek, nem tsak a' Hold, hanem maga a' Nap, a' több Plánéták és minden tsillagok is. És az igaz, hogy a' Sz. Írás is az embereknek e' szerint a' közönséges vélekedés szerint láttatik sok helyen szóllani, a földnek állásáról, a' Napnak és a' tsillagoknak forgásáról. De minthogy e' szerint a vélekedés szerint igen nehéz ki magyarázni sok égi változásokat, nehéz kivált mindenek felett még tsak meg gondolni is azt az iszonyú sebes mozgást, a' mellynek kellene lenni naponként a' föld körül a' Napnak, tsillagoknak, és az egész ég alkotmányának, u. mint amellynek sebesebbnek kellene lennie, akármely ki lőtt ágyúgolyóbis sebességénél, tehát mind a' régiek közül némellyek, mind a' maiak tsaknem mindnyájan, úgy gondolkoztanak, hogy ennek az egész világnak közepe volna a' Nap, és e' körül forognának osztán a' többi Plánéták, ki kisebb ki nagyobb kerekülettel, a' mint azok közelebb, vagy távollyabb vagynak a' Naphoz helyhez tetve. És talán erre célzott az Istennek lelke is, a' midőn a' Napot, mint a' kiterjesztett erősségnek közepén lévő Világosító állatot legelől nevezi. A' bizonyos hogy a' Napot úgy közép helyen helyhez tetvén, hogy a' leghatalmasabban közölheti az a' maga melegét és világosságát a' többi Plánétákkal. Ha már így a' Napot, a' kiterjesztett erősségnek közepén helyhez tettyük, annak egyéb mozgása nem fog lenni, hanem a' mennyiben minden 27 nap alatt egyszer a maga tengelye körül fordul, azon kívül pedig mindenkor ugyan azon egy helyben, és a' többi égi testektől ugyan azon egy forma távolly lételben fog maradni. [356] Ha a' Napnak nagyságáról gondolkodunk, könnyen el hihettyük, hogy igen nagygnak kell annak lenni, ha azt meg gondollyuk, mely igen távolly való testeket kell annak meg világosítani. Az melly világi bölcsek kisebb száma szoritták annak az ő nagyságát, azt mondják felüle, hogy legalább is szükséges képpen egy ezerszerte való ezernyivel nagyobbnak kell lenni a' földünknél. Mások pedig nagyobb hihetőséggel azt mondják, hogy negyedfél millióval nagyobbnak kell lennie. És így az Napnak kerekülete nagyobb lenne nyolc száz ezer mérföldnél: *iszonyú nagy lángos, iszonyú nagy tűztenger az!* És ugyanonnan van, hogy annak az ő melege és világa, a Saturnus nevű planétára is elhat, a' melly mind azon által legalább is 170 millió mérföldre mondatik távolly lenni a' Naptul. Ha a' Nap az ő világosságával a' mi földünket meg nem világosítaná, mindenkori setétség volna azon, a' mellyben *sem a' több teremtett dolgoknak szépségét nem láthatnánk, sem azoknak hasznát nem vehetnénk.*

valamint a hóld a' Napnak rea való sugárzása által mutat világosságot, úgy azok is mind a' Naptól vesznek világosságot, és a' mint a' Naphoz vagy közelebb vagy távolabb vagynak, az szerint kisebb vagy nagyobb kerekületet tsinálnak a' Nap körül, és kevesebb vagy több idő alatt kerülik meg a' Napot. Mindegyik csak a Naptól kapja a fényét.⁶³

Pontosan közli a bolygók Nap körüli keringési idejét: esztendő, nap, óra; próbálja megmagyarázni a bolygók mellé rendelt holdak „feladatát”, a Föld lakói számára érthető és belátható hasznukat.⁶⁴ Az itt bemutatott példák mellett másutt is találkozunk

⁶³ *Uo.*, 357–358.

⁶⁴ „Könnyen el gondolhattya akárki, hogy a' mely Planéták a' Naptól távolabb vagynak, nem vehetnek annyi és olly bő világosságot attul, mint a' közelebb valók. De hogy azoknak elegendő világosságok legyen, azt tselekedte a' teremtő Isten, hogy azok mellé, a távolabb valók mellé meg meg kevesebb v. több hóld forma kisebb plánétákat helyeztetett, a' mellyek ezek körül a' nagyobbak körül forganak, szint úgy mint a' Hóld a' mi földünk körül, és azt tselekeszik, hogy azokban a' Napnak világossága meg ütköznén, a' nagyobb planétára a' világosságot vissza botsássák, és annak elegendő világossága lehessen. Már a Jupiternek ilyen 4 hóldja van, a' mellyek a' körül forganak és azt világosítják. A' Saturnusnak pedig a' mely a' leg távolabb van, 5. és azon kívül egy nagy vastag abroncsa, a' mellyből hasonlóképpen a' Napnak sugárai arra vissza verődnek. Mindezeket pusztá szemmel nem láttya az ember, hanem *arra készített meszsze látó üvegek által tapasztalhattya*. Óh én Istenem, melly tsudálatosok és nagyok a te munkáid, mindeneket bölcsen el rendeltél. [...] A' Hóldat nem számoltam én azok közé a' hat Planéták közé, azért mert nem a' Napot szokta meg kerülni, mint a' többi, hanem ezt a' mi földünket. És minthogy az mi hozzánk leg közelebb van, azért tapasztaljuk annak több változásait pusztá szemekkel is mint a' többieknek. A' Hóld valósággal az a planéta, amely egy áttályában és leg közelebb a' mi földünknek hasznára és szolgáltyára rendeltetett, a' Teremtőtől, hogy abban a' meg ütköző Napnak sugári és világossága által, az étzakák setétségét meg világosítsa. Hogy a' Hóld ő magában, világosság nélkül való vastag és setét test légyen, pusztá szemmel is láthattuk azt, midőn annak tsak egy kis részein látunk sokszor valamely világosságot, minthogy a' föld miatt ollyankor [359] a' Napnak sugára annak több részére nem süthet. 360: A' Tsillagok felől úgy gondolkodnak a' világi böltsék, hogy az meg meg annyi Nap légyen, és azoknak valamint a' Napnak szint olly társa, melege és világa legyen. Kítsinyeknek tetzenek mind a pusztá szemnek, *mind a meszsze látó üvegen* által igen meszsze vagynak tőlünk. Azt merik mondani a Természet vizsgálók, hogy a leg közelebb való tsillag is volna 500 000 milliom mérföldnyire. Nem tsuda hát, ha nagy részét azoknak pusztá szemekkel nem láthatni, *üvegen által* sokkal többek tetzenek, mint pusztá szem által, de úgy is megszámlálhatatlan azoknak az ő számok. Tsak a'mit mi közönségesen Tej úttjának szoktunk az égen nevezni, nem egyéb az az el nyúlt fejrőség, a' *mint üvegen világossan meg tettik*, hiszen az megszámlálhatatlan sok tsillagoknak sokasága, és az azoknak öszve verődött világossága. Ha nagyok ha illy sokak a tsillagok, haszna mind azon által azoknak a' mi földünkre nézve igen kevés tapasztaltatik, az egy ékességet ki vévén, úgy mint amellyek mint valamely szép tündöklő rajzolások a' mi fejük felett való ég mennyezetét meg szépítik, és meg ékesítik ... [...] Mint hogy mindazon által igen nagy része azoknak tsak a szemet sem gyönyörködtetheti, mert azokat nem láttyuk, igen könnyen el lehet hinni, hogy más vége volt az Istennek azokban: és semmi sem ellenkezik az Istennek véghetetlen böltsességével és Mindenhatóságával, hogy ott még sok ollyan világ légyen mint ez mi itt való Világunknak alkotmánya, a' mellyekben azok a' tsillagok, szint úgy Nap gyanánt használhatnak és szolgálhatnak, mint a' mi Napunk szolgál a' mi földünkre nézve. [361] Ha továbbá a' Napot meg gondoljuk, a' melly ezeknek a' Plánétáknak közepén van, a' földnél nagyobbak mondatik az ezerszerte való ezernyivel, iszonyú nagy testnek kell annak lenni. Ha már most mindezekre is vettyük és alkalmaztattuk, azt a' ki terjesztett erősséget, a' mellyben ezek fel függesztettek, a' mellyben ezek szabadon, egymás meg akadályoztatása nélkül járnak, kelnek és forganak, ugyan minémű nagy távolságú helynek kell

Széplaki prédikációiban, áhítataiban a fiziko-teologizmus látásmódjával. Széplaki prédikációs kötete azért is figyelmet érdemlő, mert jelenlegi ismereteink szerint *a korszak egyetlen olyan szerzője, aki a fiziko-teologizmus elveit bizonyíthatóan – losonci gyülekezetében – szószékről hirdette, vagyis orális formában széles nyilvánosság számára tette azt elérhetővé, bár olvasmányként való publikálásukra minden bizonnyal gondolhatott.* (A prédikációk szövegében az aposztrophék lépten-nyomon jelzik is a hallgatóihoz való fordulás retorikai-homiletikai tényét. Egyébként minden prédikáció után feljegyzi azok elhangzásának dátumát, helyszínét.) Feltételezhetjük, hogy mások prédikációs gyakorlatában is megtalálható volt ez a törekvés, csak azok vagy nem maradtak ránk vagy még nem sikerült nyomukra bukkanni.

3.

Kármán József (1738–1795) losonci református pap (a *Fanni hagyományai* írójának apja) fordítja magyarra két német szerző munkáját. Az első kötetben Christoph Christian Sturm, *Unterhaltungen mit Gott in den Morgenstunden, auf jeden Tag des Jahres* (Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira), a második kötetben Johann Friedrich Tiede, *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres* (Istennel való társalkodás az estvéli órákon az esztendőnek minden napjaira) című művét. 1784-ben már a 4. kiadása alapján készült magyar fordítása jelent meg Pozsonyban Fűskúti Landerer Mihálynál. Sturm első kiadása 1774-ben, Halléban jelent meg, Tiede pedig 1781-ben, Tübingenben. Igen népszerű volt a két munka, van nekik több angol, francia fordításuk, szövegváltozatuk.⁶⁵ Sturm kötetében fontos előszó (Vorrede) áll, amely a keletkezésre vonatkozóan ad információkat; művét *Erbauungsbuch*nak (lelki építő/kegyességi könyvnek) nevezi, nyilván a korabeli elnevezést használva a kegyességi művek egy csoportjára: *Erbauungsliteratur*. Ez előtt három évvel jelent meg a korábbi kiadás (1778), viszont éppen száz éve volt akkor Christian Scriver nevezetes művének megjelenése. Scriver a pietizmus szerzője, akit a német fiziko-teologizmus szeretettel emlegetett

annak lenni, kitsoda mérheti meg annak szélességét és magasságát? A világi böltsek többeknek mondják azt tíz száz ezernyszer mért földnél. És ez még tsak a' Tsillagos égig való alkotmánya e' Világnak, és tsak az a' részetskéje az, az Isten munkáinak, a' mely kiváltképpen való módon, a' mi hasznunkra és a' mi földünkre tartozik.”

⁶⁵ A Nagykönyvtárban, Debrecenben 11 példány található ezekből a kiadásokból. A B 1277 jelzetű kötetet (Sturm, *Betrachtungen [...]*, Tübingen, 1781) Debrecenben, aukción vásárolta 1792-ben a tulajdonosa: „Est Pauli Császári ementis *in publica auctione* Debrecini, 1792.” A bejegyzés bizonyítja, hogy ez az irodalom, könyvkultúra jelen volt a debreceni kulturális közegben, már helyben is hozzá lehetett férni az érdeklődőknek az itt rendezett könyvauction. Valószínűsíthetjük, hogy a *Kollégium partikula rendszere is közvetíthette ezt a kultúrát*, amint az Hódmezővásárhely és Szőnyi Benjámín esetében már régebben bizonyított.

előzményei között.⁶⁶ Hozzá hasonlót szeretett volna írni: seine gute Kenntniß der Natur und Kunstwerke. Tulajdonképpen Scriver ébresztette fel benne a vágyat, hogy hasonlót írjon (ein ähnliches Werk zu schreiben). Felhasználta Buffon, Derham, Plüche, Nieuwentyt, Sulzer, Bonnet műveit, vagyis a fiziko-teologizmus reprezentatív szerzőit.⁶⁷ A szerző Andachtnak, áhítatnak nevezi művét, mindegyik elmélkedéshez egy-egy – változó hosszúságú – verset csatolt, amely összefoglalja az Andacht tartalmát. Érdeemes vázlatosan áttekinteni a tartalomjegyzéket, hogy milyen tematikájúak az áhítatok.⁶⁸ Az áttekintésből kirajzolódik a fiziko-teologikus tematika, amely a természetben különösen a mikro- és makrovilág bemutatását vállalja, ezért találjuk meg köztük a Tejút, a Nap (távolsága és nagysága), az ég kékje, a világ felépítése, a földgolyó nagysága és alakja, a csillagos ég, a Hold, az északi fény, a szelek és a viharok, a szem csodálatos felépítése, a kicsirke fejlődése a tojásban, az emberi szív, a hópehely kristályszerkezete, bámulatba ejtő kicsinységek a természetben, – mindezeknek a leírását és magyarázatát. Az egyes áhítatok két-három oldal terjedelműek, amelyek alkalmasak – mintegy imádságszerűen – a választott tárgy gondolati és érzelmi átélésére, alapvetően a bensőséges egyéni hitélet szokásaihoz illeszkedően.

Sturm az előszóban bejelenti, hogy a következő esztendőben a Mihály-napi vásárra megjelentet egy verses kötetet, amely az áhítatok témáinak verses feldolgozását fogja elvégezni.⁶⁹ Meg is jelenik 1775-ben Halléban a *Sammlung Geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur: Eine Zugabe zu den Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung* című verseskötet. Ez

⁶⁶ Christian Scriver (1629–1693) erős pietista hatás jellemzi, Jakob Spenerrel volt szoros kapcsolata. (waren gerade hundert Jahre verstrichen, da der fromme Scriver seine zufällige Andachten über die Werke der Kunst und Natur herausgegeben.) Scriver műveiben egyesült a természetismeret és a művészeti alkotás, Sturm is ehhez hasonlóra törekedett: seine gute Kenntniß der Natur- und Kunstwerke.

⁶⁷ Vorrede, „Es war nöthig, um diese Absichten desto glücklicher zu erreichen, daß ich mich aller hilfsmittel bediente, welche mir die Schriften der Naturkündiger an die Hand gaben. Ich habe daher kein Bedenken getragen, jedesmal, wenn ich glaubte, bestimmter, deutlicher oder eindrucklicher reden zu können, in der Sprache eines Buffons, Derhams, Plüche, Nieuwentyt, Sulzers, Bonnets und anderer Männer von diesem Range mit meinen Lesern zu reden.”

⁶⁸ Betrachtung des gestirnten Himmels, Unterirdisches Feuer, Der Komet, Ordnung Gottes im Leben und Sterben der Menschen, Der Nebel, Wunderbarer Bau der Augen, Nutzen der Sterne, Runde Gestalt unserer Erde, Der Mond, Stürme und Winde, Das Nordlicht, Erstaunenswürdige Kleinigkeiten in der Natur, Grösse und Entfernung der Sonne, Mangelhafte Erkenntnis der Natur, Bau des menschlichen Herzens, Natur und Eigenschaften der Luft, Ursachen der Kälte und Wärme, Mannigfaltigkeit der Blumen, Der Magnet, Der Thau, Der Hamster, Die Raupen, Die Nachtigall, Das elektrische Feuer, Das Blau des Himmels, Grösse unsrer Erdkugel, Stand der Sonne, Wiederkunft der Vögel, Das Weltgebäude, Das Hünchen in Ey, Die Tulpen, Empfindungen beym Anblick des Himmels, Die Lappländer, Bildung des Schnees, Das Erdbeben, Die Milchstrasse, Belebende Kraft der Sonne.

⁶⁹ „Das letztere schien mir schicklich zu sein, da ich in der Michaelismesse vorigen Jahrs eine besondere Sammlung geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur herausgegeben habe.” Ennek volt előzménye az 1767-ben Frankfurtban megjelent Sturm-verseskötet: *Lieder für das Hertz von dem Verfasser des Christen am Sonntage*, amely még inkább hagyományos gyülekezeti énekeket tartalmaz, bár néhány esetben megszólal a fiziko-teologizmus tematikája.

tulajdonképpen a prózai kötet terjedelmes verses kiegészítője, költői nyelve a fiziko-teologizmusból táplálkozik. Vázlatos tematikai áttekintés a tartalomról: Weisheit Gottes (csupa makrofizika, fény, egyensúly, Unendlichkeit, Ewigkeit, Es ist, in Ansehn deines Lichts,/ Die Sonne selbst ein Punckt, ein Nichts,/ Nur du, Gott, bist die Sonne.) Gottes Allmacht, Lieder über besondere Gegenstände und Wohltaten in der Natur, Der Himmel, Donnerwetter, Wasser und Meere. Külön ciklus mutatja be az évszakok, napszakok változásait, egy-egy esetben több variáns szól az adott témáról: Lieder über den Wechsel und die Wohltaten der Jahreszeiten, Todesgedanken im Frühling, Sommerlieder, Herbstlieder, Winterlieder, Lieder in den Morgen und Abendstunden.⁷⁰ A versek különleges keverékét teremtik meg a hagyományos kegyességi ének, a bölcseleti-filozófikus hangvétel, aktuális természetismeret és valami újszerű természetleírás, olykor himnikus érzelmi elragadtatás, rajongás látásmódjának. Ezek az alkotóelemek eltérő arányban válnak meghatározóvá egy-egy vers esetében, néhol a didakszis – természetismeret/-leírás – irányába billen a hangsúly, másutt a filozófikus, himnikus érzelme hangja válik uralkodóvá; így a dalszerűségtől a liriko-epikus jellemzőkig alakulnak a műfaji sajátosságok. Egy részlet álljon itt a tavaszt ünneplő *Frühlingslieder*ből, a megújuló, szép természet ünneplése az, amelyben a dicsőítő himnusz (Lobgesang) szólal meg:

Die Frühlingsflur ist dein Altar,
Worauf das blumenreiche Jahr,
O Herr, zu deinem Wohlgefallen,
Sein erstes füßes Opfer bringt:
Wo von den Nachtigallen
Ein froher Lobgesang erklingt.

Du hast mit Schönheit, die entzückt,
Wald, Berg und Thal und Flur geschmückt,
O milder Schöpfer aller Dinge!
Dir weih ich meinen Lobgesang.
Die reinste Liebe dringe
Mein ganzes Hertz zum frohen Dank. (230.)

⁷⁰ Népszerűségére jellemző, hogy már 1775-től több megzenésített változata jelenik meg, egyben arra figyelmeztet, hogy *a zeneirodalomban is népszerű ez a tematika. Sechzig auserlesene Gesänge über die Werke Gottes in der Natur*, in Musik gesetzt von Johann Heinrich Rolle, Halle, 1775; *Geistliche Gesänge mit Melodien zum Singen bey dem Claviere: nach Christoph Christian Sturm; für hohe Singstimme & Clavier*, Hamburg, 1780; Adam Weber dallamaival 1781-ben megzenésítve, kottával jelent meg. A zongorakíséretre, énekhangra készült feldolgozás azt mutatja, hogy ez a változat már nem szakrális térbe vagy alkalomhoz illesztett, hanem familiáris vagy polgári, társasági miliőben – kamarazenei formában – szólaltatják meg, ahol a művészi élmény nagy jelentőséget kap. Az eredetileg a fiziko-teologizmus primér törekvése szerint Erbauungsliteraturnak, építő/épületes irodalomnak született áhítatok jelentős funkcióváltáson mennek át.

A prózai áhítatok fordítását végzi el id. Kármán József. Kármán közli Sturm terjedelmes előszavát is, aki az előző kiadások bevezetőit összegezte, kiegészítette. Ez azért fontos, mivel tematikus történeti áttekintést ad, amelyben helyet kap a teológiai gondolkodás változása, aminek azonban lényege a *theologia naturalis* – *ugyan erőteljes tartalmi bővüléssel járó* – és a *theologia revelata egyensúlyban maradása*. Meglepő, hogy a teológiai tanítás mily széles spektrumú, amiben még az esztétikai szempont is helyet kap:

főképpen az erköltsi tudományt (Moralis) tanullya [t.i. a Theologus], és hogy azokat kedvessen elől adja, össze-köti ezt az olyan Tudományokkal, mellyek inkább testiek mint lelkiek. *Öszve-veti a' Bibliát az Istennek munkáival, hogy néküink az Istennek, az embernek, és a' vallásnak természetét ki-világosíthassa*. Az ő leg-kedvesebb tudományai; a' természeti tudomány (Physica) és annak históriája, a' Tsillag-visgálás (Astronómia) Historia, Föld le-írása, (Geographia), világi Böltsesség (Philosophia), és kiváltt a' Lelkek esmérete (Psychologia, és a' szép gondolkodásnak, s maga ki-adásának mestersége. (Aesthetica). [...] Végezetre meg-változott a' Theológiában való íz-érzés. Hálá Istennek! az értelmes emberek, ama kedves, és mindenekről meg-fogható tudományokat elől vették, és a' vallást szeretetre méltóbbá tették. [...] voltak azok a' nagy Emberek, a' kik a' Theológiával jól tettenek, és a' Teremtőnek munkáit öszve kötötték az ő beszédével, hogy egyik a' másikat világosítsa.⁷¹

Ezek a nagy emberek a fiziko-teologizmus kiemelkedő alkotói: Ray, Boyle, Derham, Nichol, Reaumur, Nieuwentyt, Schwammerdam, Schmidt, Scheuchzer, Zorn, Lesser, Sulzer, Chemnitz, Leibnitz, Volff, Reimarus, Bonnet, Sützmilch, Haller, Meier, Spalding, Euler. Külön kiemeli Derham erőnyeit, aki tudományos értekezéseinek legfőbb tanulságait prédikációk formájában adta tovább: „és az Isten a' teremtés munkáiból prédikállotta”, vagyis kegyességi műfajként vált sokak számára ismertté és befogadhatóvá. (Tizenhat nagy hatású prédikációját valóban sok nyelvre lefordították, úgy az mások számára is minta lett.)⁷² Az ünnepekt névsort tovább bővíti Sturm, olyan *imádságos könyveket sorol fel* (szerzővel, címmel), melyek ennek a folyamatnak fontos alakítói voltak, voltaképpen terjedelmes bibliográfiává válik az áttekintés. (Ennek lesz majd folytatója Segesvári Derham-kiadásának – eléggé megkésétt – bibliográfiája.) Voltak olvasói jelzések: a holland fordítás a madarak visszajövetelét kifogásolta. A vízáradásról egészen új fejezet született. Szakmai tekintélyek is elmondták véleményüket a korábbi kiadásokról, és ennek függvényében alakított az újabb megjelenéseken.

⁷¹ Christoph Christian STURM, *Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira*, ford. KÁRMÁN József, Pozsony, Fűskuti Landerer Mihály, 1784, Elöl-járó Beszéd, XIV–XV, XVIII.

⁷² A prédikációskötet: *Physico-theology, or, A demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation: being the substance of sixteen sermons preached in St. Mary le Bow-Church, London ... in the year 1711 and 1712*, The 3rd ed., London, W. Innes, 1714.

Egy fő tzelom volt nékem, az Isten munkáinak épületesen való meg-gondolása. A tapasztalás és az újabb Könyveknek olvasása nem volt még erre elég: hanem minden Természeti Elmélkedéseimet, híres emberek kemény meg- vizsgálása alá botsátottam. Így meg- vagynak most is nálam néhai Segner Tanács Úrnak sok írásban való jegyzései, sött mérséklő (Mathematica) vonásai [...]. Elég ennek (ui. a tudományos vitának) meg- mutatóására, *a hangnak és világosságának* (ui. a fénynek, I. M.) a sebessége. Vesse csak össze valaki, az e végre Parisban és Olaszországban tett próbákat, olvassa meg az-után, a mit Wolff, Eberhard, Schmid, Euler, Bode s. a t. írnak [...].⁷³

Az előszóban külön terjedelmes rész foglalkozik a férgekkel, amelyek számára különösen gyönyörködtető: „[...] nints olly sok szép, újj és szinte *a' bámulásig gyönyörködtető*, mint *a' Férgék* (Infectumok) körül. [...] *A' ki* az Istennek munkáit olvasni akarja, itt kezdje el. *A' mi* értelmünk ennek *a' kis világnak meg- szemlélése által nagyíttatik*”⁷⁴ A férgek, bogarak, hernyók, lepkék alakváltásai: tojás, bábú, lepke, az embert emlékeztetik a feltámadás titkára és kiismerhetetlen szépségére:

Én úgy tartom, hogy senki nem szemlélheti *a' hernyók el- veszett étel kívánását*, azoknak erőtelen tehetetlenségét, azoknak el- halványodó színét, és testeknek össze- zsigorodását, azután azoknak gyakorta való nagy rángatódzását, és végre bábuvá való változását, hogy *a' maga haláláról meg ne emlékezzen*. De *a' tél el- múlása után*, a bábú, *vagy- is inkább a' sár, mellyben a' lepke nyugszik*, meg- rázkódik, meg- változtattya színét, és végre ki- hasad. *A' lepke leg- elevelőbb színekkel ki- kél abból*, az *ő kis szárnyai meg- száradnak*, és meg- nőnek kevés minúták alatt; ott hagyja *a' földnek*, *a' mi ötlet illeti és vig- kedvvel el- repül onnan*. *A' kinek itt eszében nem jut a' halálból való fel- támadás*, annak egyedül meg- lehet adni, azt *a' siralmas szabadságot*, hogy *a' természeti dolgokról ne- gondolkodjon*.⁷⁵

⁷³ STURM, *i. m.*, III.

⁷⁴ *Uo.*, IV, VI.

⁷⁵ *Uo.*, XI–XII. A fiziko-teologizmusnak ez gyakran felbukkanó gondolata, több feldolgozását ismerjük magyar szerzők tollából is. Szőnyi Benjámint a *Gyermekek Fizikájában* – Rollin nyomán – majd kétoldalas lelkes és áhitatos leírását adja a féreg-lét szinte megdicsőülő és esztétikai csodálatba átbillenő alakváltásainak: 60–64. Széplaki T. Pál is hasonlóan ábrázolja ezt: őt is a sírból való kikelésre, a feltámadásra emlékezteti a hernyóból pillangóvá válás isteni nagyszerűsége. Az 1779-ben írott *A' Selyem Bogár c. írása* is hasonló jellegű: „*A' Természet*, alig tette magát valamiben tsudálatosabbá, mint *a' Selyem Bogarakban*. Koporsóból meg- újul. Mind ezekre nézve nem tettzetik az illetlennek, hogy némely derék emeberek úgy szóllottanak, hogy *a' Selyem Bogár* jelentő jele és példája volna *a' mi Idvezítőnk születésének, életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának*.” 67/a–69/a. A 18. század halotti prédikációiban is rábukkanhatunk sokszor erre a gondolatra: mindenütt az elmúlás és természetből való megújulás, sokszor a feltámadás párhuzama szólal meg. Mindez talán nem érdektelen Csokonai *A pillangóhoz* című versének előtörténetéhez.

Imádságos könyveket is forgatott Sturm: Stark, Baumgarten, Lassenius, Gróf Henkel, Schütz, Bogátzky, Schinmajer, Gramlich, Palm, Ennisch, Arnd János, Feddersen műveinek felhasználásával jobbította meg a magáét. Sturm bevezetője megfogalmazza az általa jónak tartott vallási és spirituális jellemzőket, amelyeknek minél inkább kellene érvényesülniük saját korában:

Oh! bár tsak a' mi minden Kathedránkából a' vallásbéli igazságok, több Historiával, Természeti tudománnyal, és az emberi szívnek bővebb esméréivel öszve köttetve, hallattatnának! [...] A' Templomban épületet kell vennünk, és arra olyan igazságok kívántatnak, mellyek nem tsak a' főt világosítják, hanem a' szívet is melengetik. [...] A' Természet-visgálónak, Tag-bontóknak, Tsillag-visgálónak és Füvek esmérőinek kellene, mint Missionáriusoknak a' vallásról szabadon gondolkozók közzé menni.⁷⁶

A Kármán-család jó kapcsolatokat ápolt a Rádayakkal, már Ráday Pálhoz szoros kapcsolatok fűzték József apját, Kármán Andrást.⁷⁷ Ajánlása ifjabb Ráday Gedeonnak és Fáy Zsuzsanna asszonynak szól. A gróf családja már korábban olvasta ezt a művet, és szerették volna, ha készül magyar fordítása. Könyvtárunkban megvolt a könyv, amit már tíz évvel ezelőtt megmutattak a szerzőnek, biztatva, hogy fordítsa le azokat magyarra. („De tíz Esztendőknél tovább, annak ki-adattatása után e' két rend-béli Elmékedéseknek, el-rejtetett volt ez én-előttem. Ti voltatok azok, a'kik nem tsak leg-elsőbbben nékem azt meg-mutattátok, hanem annak született nyelvünkön való fordítására unszoltak, és abban mindenképpen elő segéllettek.”) A kiadás közli az előfizetők listáját: rajta szerepel Széplaki Pál, losonci prédikátor. Az előfizetési lista alapján levonhatunk néhány következtetést. Feltűnően sok lelkész-tanár tartozik Szőnyi Benjámintól, egyházkormányzati környezetéhez, hiszen Szőnyi ekkoriban a békés-bánati egyházmegye esperese. Második csoportba tartoznak a losonci és felvidéki előfizetők.⁷⁸ Könyvkötők, könyvkereskedők: Szabó István, Sárospatakon 10. Exemplárookra, Weingand és Köpf, Pesti Könyvárossok, 20. Exemplárookra, Kun

⁷⁶ STURM, *i. m.*, XIX–XX.

⁷⁷ Kármán Józsefnek van sok nyomtatott halotti orációja, *kéziratban is maradtak* azok. Apja, Kármán András (Losonc ? – Losonc, 1761) Sárospatakon, Debrecenben tanult, majd utrechti, leideni, oderafrankfurti peregrináció következett. Itt találkozott Ráday Pál fiával, Gedeonnal, akivel – és az egész családdal – szívélyes kapcsolatba került, ami a későbbiekben is fennmaradt. Jól mutatja ezt az is, hogy Kármán András búcsúztatta halotti prédikációval 1733-ban Ráday Pált, majd 1747-ben özvegyét, Kajali Klárát. A losonci iskolát magas szintre fejlesztette. Vö. SCHERER Lajos, *Kármán József nagyatyja*, Új Magyar Múzeum, 1943, II, 269–274. A Ráday-család és a Kármánok kapcsolatára: GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Bp., Művelt Nép, 1954, 141–150. Ráday Gedeon költészetében is jelen van a fiziko-teologizmus szemlélete (Brookes-párhuzamok), könyvtára is mutatja ilyen irányú érdeklődését. Vö. SZAUDER, *i. m.*, 238, 526.

⁷⁸ Dömény János, Erdélyi Sámuel, Etsedi Miklós, Füredi Sándor, Gyarmathi Ferenc, Kuthi Ádám, Letse András, Márton Sándor, Marjalaki Dániel, Molnár János, Osgyáni Pál, Simonides János; Repeczky Zsigmond, Schütz István, Széplaki Pál, Wattai Pál, Farkas János, Horváth János, Kun Ferentz.

Ferencz, Iosontzi Compactor 6. Exemplárookra, Lang Ádám, Fejérvári Compactor, 8. Exemplárookra, Mezey József, Miskoltzi Compactor, 16. Exemplárookra. Nyilvánvaló, hogy nagyon tudatosan megtervezett kiadásról van szó, ahol az irányzat meghatározó szellemi központjai, irányító képviselői készítették elő a megjelentetést.

Arra most nincs lehetőségünk, hogy részletesen bemutassuk a kötet minden jellemzőjét, csak vázlatosan tekintjük át a tartalomjegyzéket, és emelünk ki egy-két áhítatot.⁷⁹ A fiziko-teologizmus egyik alap gondolata, hogy a Teremtő egyesítette munkájában számunkra a gyönyörködést és a nekünk hasznot hajtó kettősséget. Ez számos esetben megszólal a kötetben: „A' Világ Teremtője, mindenütt egyesítette a' gyönyörködést a' haszonnal.” (325.) Akkor válik igazán kifejező erejűvé az áhítat, ha a benne lévő természetismereti, intellektuális tartalom erős spirituális, indulati hatást gerjeszt, és ehhez megtalálja a szerző/fordító a nyelvi eszközöket. Az egész kötetben érvényesül a theologia naturalis megszokott, egyre tágabb értelmezése, amely a természetismeret újabb és újabb eredményeit láttatja, ahol azonban mindez nem kerül ellentétbe a theologia revelata Szentírásban kijelentett igazságaival. Mindössze egyetlen fejezet foglakozik a „Valláscsúfolók”-kal, de veszélyeiket nem látja túl fenyegetőnek. A *hang- és fénysebesség* nagyon gyakran feltűnik ebben az irodalomban, jelen esetben is találkozunk vele. Szakmai terminusok pontos felhasználásával leírja a hangsebességet, annak matematikai-fizikai kísérleti bizonyításaival.⁸⁰ A fény sebessége még ennél is jobban elbűvöli, itt a természetismereti okfejtés könnyen átlép érzelmi rajongásba, a csodálat hangja elnyomja az értekező hangot, sőt az imádság hálája szólal meg.

De a' világosságnak terjedése még bámulásra méltóbb. [...] A' világosságnak tsak nyóltz minúta kell, hogy a' Naptúl egész a' Földre érkezzen: holott ellenben hat esztendeig kell annak bújdosni, míg a' hozzánk leg-közelébb való, egymáshoz való meszszeségét meg-tartó (Fixa) tsillagokról, hozzánk jöhet. A' Sirius (Eb tsillagzat) azért, a' mellyet én most az Égen látok, tulajdonképpen az, a' melly hat esztendővel ez előtt ott állott. Ha most ötet a' Teremtő el-öltaná, vagy mellette valamelly új Tsillagot teremtene: azt a' változást én tsak majd hat esztendő múlva venném észre. A' kisebb és hihető meszszebb való tsillagoktól a' világosságnak, kétségekívül száz esztendőkig kell hozzánk útazni. És ha minden Tsillagok Ádámmal együtt teremtettek vólna, hihető, némelleyeket még

⁷⁹ 134: időszámítás, 180: napéjgyenlőség, 224: hajókázás haszna, 271: költözőkódó madarak, 291: kozmogónia, 354: üstökösökről, 379: virágok, 415: mezők, rétek, 444: égi háború, 446: északi-déli pólus, 451: a Föld golyóbissa, 464: napéjgyenlőség, 470: emberi értelem határai, 486: a természet grádcisai, 497: férgek, 498: világ alkotmánya – végtelenség, 510: oktalan állatok szépsége, 511: forró napok, 519: madarak, 525: halál után megrothadásunk 543: nagyító üveg, 548: a Föld golyóbissa, 562: valláscsúfolók, 573: a munka szerepe, 581: a szegényekről, 600: élő fákról, 640: a szemek, 651: a világ mind okosabb lézen, 704: a Föld golyóbissa, 728: északi fény, 742: szélvész, vízáradás, 794: a hangnak és világosságnak mozgása.

⁸⁰ Villámlás és mennydörgés időtartamának mérése, a kilőtt ágyúgolyóbis torkolattüzének felvillanása és a hozzánk eljutó dörgés hangjának meghatározása alapján tudjuk biztosan a hangsebességet kiszámítani.

most sem látnánk. [...] Melly vékonyrak kell hát lenni a világosság matériájának, hogy az illy hirtelen meg-rázattathatik! fel-számlálták már, hogy valamely Égő gyertyából, egy secunda alatt, két ezerszerre való ezernyi ezerszer több világosság részetskéi származnak vagy folynak ki, mint a mennyi főveny-szemek vagynak a föld kerektségén. [...] Megfoghatatlan! akkor leszek én még majd nagy, ha a te Nagyságodban el-merülök. Lehet-e még valamit sebesebbet gondolni, mint a világosságnak sűgárai? igen-is, az én imádságom meg-hasogattya a felhőket, és bé-hat te hozzád, mint a villámás az ő eredetében. [...] A te haragod sebessen rohan mint a sebes szél, de a te irgalmaságodhoz képest Ön-tűzök módjára repül az. A te segítségéd igen hirtelen való, mint a te Teremtésed. Akarod te, és azonnal meg-lett az. A világosság tsak ugyan Test: az én Lelkem hát a halál után még sebesebben fog mozogni. Sebesebben mint a Napnak világa: és mégis tégedet, meg-mérsékelhetetlen! soha örökké bé nem ér.⁸¹

Érdemes felidézünk Verestói György 1735-ös prédikációját, amely párhuzamba állítható Kármán fordításával. Mindkét szerző nagy igyekezettel vonultatja fel tudományos bizonyító apparátusát. Verestóinál a végtelen tér sejtelve vált ki szorongást, a theologia naturalis eszközei ellentmondásosak számára, a fénysebesség lehetséges teológiai értelmezése feloldhatatlan konfliktust teremt, ellentmondásba kerül. Kármán esetében a theologia naturalis tudása részben növeli megismerői bizalmát, részben pedig az így feltáruló istenismeret nagyszerűsége és öröme tölti el csodálattal. A *Nagyító Üvegek* arról győzik meg a szerzőt, hogy segítségükkel sokszorosára nő a belátható, megismerhető világ: vonatkozik ez a legkisebbekre éppúgy, mint a leghatalmasabbakra. „A legjobb nagyító üveg által a sajt-féreg egész Elefánt léssen. Mindenkor apróbb teremtések! mindenkor újabb nemek fordulnak elől, egész valamely nevetlen állatotskákig, a melly 27. ezernyi ezerszer kisebb, mint a sajt féreg. [...] A Mikroskopium segítségével mi a Teremtést ezerszer népesebbnek talállyuk, és az Isten leg-kisebb munkáinak betse az által nagyon nevededik. Az emberi mesterséges munkák el-vesztik betseket a nagyító üveg által.” A theologia naturalis eredményei által még jobban hozzáférkőzhetünk Isten teremtéséhez, de azt igazán soha meg nem érthetjük és el nem érhetjük, bár ez a vágy bennünket – örömet gerjesztve, de kétségbe is esve – állandóan feszít. „El-bámulok! De ki-tanúltam-é már az Istent? Nem a nagyító üveg nem ér tovább. Ha olyan Mikroskopiumaink vólnának, a mellyek ezernyi ezer inkább nagyítának, mint a mostaniak, Leevenhöké, Lieberkühné, vagy Ledermülleré: ismét új világ támadna minékünk. Szegény halandó! el-mondhatod-é te: Itt meg kellett állapodni a Teremtőnek? a hol te szédelegsz, ott még tsak fele úttya van az Elefánttól fogva a leg-kisebb féregig.”⁸²

⁸¹ STURM, *i. m.*, 794–796.

⁸² *Uo.*, 544–545.

A társadalmi létre vonatkozó megállapításokkal, véleménnyel is találkozunk az áhítatok között. Van, ahol *a szegénységgel való együttérzésre és segítségnyújtásra ösztönöz mindenkit*, különösen a gazdagokat serkenti erre. A világ egy isteni terv szerint változik, az emberi társadalom mind tökéletesebbé válik. Ennek a perfekcionista gondolatnak szerves része a természetismerettel megszerzhető gyarapodó tudás, a tudományok nagyszerű sokasága, amely az emberi világot is tökéletesíti. Így válik a theologia naturalis megszerzése, megértése társadalomjobbító erejűvé.

A' világmind okosabb léssen: Szép rendelése az Istennek, hogy *tsak gráditsonként világositatik meg e' Világ!* külobmben ő Felségének egy tsudát a' más után kellett volna tselekedni, és az ő hozzá illetlen, ha másképpen a' Természet által, mint a' maga ki-szabott Törvényne által, maga tzéllját elérheti. Sok esméretek és találmányok a' régibb időkben nem voltak hasznosak. A' Füvek esmérete, Értz-választó Mesterség, és Tag-bontás el-lehettek sok esméretek nélkül [...]. Szinte úgy nem volt szükség az olly ki-tanultt Gazdasági Mesterségekre, mikor még a' tartományok olly népesek nem vóltak, annit meg nem emésztettek, fel nem tzifrálkodtak, el nem tékozoltak. Főképpen pedig szépíti az Isten a' mi itt való lakásunkat, ezzel a' mi esméretünknek lassanként való nevedésével. Mindenkor valami újság! Ez tart figyelmetességben bennünket és fel-gyúlaszttya a' mi szorgalmatosságunkat. [...] És hogy mi el ne aludjunk, hanem a' Teremtőt mind szüntelen közelebbről meg-esmérni tanullyuk, nem múlik el tíz esztendő, hogy a' mi vallásbéli esmeretünk újabb világosságot ne venne, a' világi Böltsesség, Természeti Tudomány, Históriák, Nyelvek tanulása, utazások le-írásai s' a't. által.⁸³

Hálát ad Istennek, hogy „emberkoribb idejében él e' világnak”, nem pedig korábban, ama „gyermekibb” korszakban. Az emberben együtt lévő makro- és mikrovilág rejtélye és nagyszerűsége Kármánt is foglalkoztatja, éppúgy, ahogyan azt láthattuk korábban Verestóinál vagy Szathmári Paksi Pálnál:

Én közöttem és a tsillagok között, látható és láthatatlan teremtés él, és ha a' földet lábom alatt fel-szakasztanám, új Világ volna alattam. És hol vagyon vége a' Teremtésnek? Minden én tagom, még az én vérem is, egy kis népes világ. Egy szúrás, mellyet az én bőröm érez, úgy hogy meg nem láthatom, honnan származik az, sokszor egy olly teremtésnek táplálására, vagy születésére szolgál, mellynek tsodálatos minéműségét tsak meg-ditsóultt szemek láthattyák által.⁸⁴

⁸³ *Uo.*, 651–653.

⁸⁴ *Uo.*, 498.

Az áhítatok vagy verses értelmezéssel kezdődnek, vagy fejeződnek be, egy sikerültebet mutatunk be.⁸⁵

Te a' Napot és Tsillagokat,
Meszsze mi felettünk,
Fel-függeszted mint lámpásokat,
Hogy fénylenek nekünk.
Ott függenek semmin.

Igen érdekes gondolat a halál utáni lét értelmezése, a test sorsa, ahol annak alkotóelemei a természet részeivé válnak, *romlandó testünk belép egy nagy és örök körforgásba*, de mindez gyönyörködtetően és megilletődötten történik, tropológija is melioratív, megszépítő jellegű. Ez a nagyarányú látomás a test más és más alakban való örök megújulását, boldog átváltozását láttatja, amiben még *a test feltámadásának biztos teológiai reménye és távlata is elhalványul*, legalábbis többértelművé válik, anélkül azonban, hogy azt tagadná:

Az én Testem a' halálban igen nevezetes játékot kezd el. Sok új teremtetéseknek matériája leszen az, a' mellyeknek létele az én halálotmlt függött. És ekképpen által adom én az embereknek, oktalan állatoknak, és jövendő plántáknak, a' nekem már haszontalan és terhemre való köpönyegemet: ők majd tudják annak hasznát venni. Az én hóltt testemnek egy, és talán leg-nagyobb része, el-repül a' Levegő Égben, és talán jövendőben valamely kedves Májusi vagy Pünköst havi essőben le-tsepeg. *A' Nártzis meg-frissül, a' Szekfü meg-szépül, a Baratzk meg-édesül az én részeimtüül, és az én testem él általváltozott szépségekben.* [...] A' halál ajtó az életre. Tsudálatos! és minden tsudákban szeretettel gazdag Atya! a'hol te rontani láttatol, ott épitesz. A' leg-alább való épületre való matériákat meg-tiszítod, meg-szépíted te, és azokból distóségednek Templomot épitesz, az én nyomorúlt holt testem is által mégyen a' te teremtő kezeden, és még ezer ábrázatokra *változtatik*, a' mi nekem abból jövendő állapotomban, *vagy a fel-támadásban* szükséges leszen, a' te mindentudóságod elől hozza azt ismét, ezekből a' sokféle formákból.⁸⁶

Zavarba ejtő a theologia naturalis és revelata szempontjainak, nézőpontjainak keveredése, váltogatása az idézetben, ami részben feszültséget teremt, a hagyományos igazságokat lebegtetni, bár lényegi azonosságuk – a kísértő többértelműség ellenére is – megkérdőjelezhetetlen.

⁸⁵ Indokolt lenne a német forrás és a magyar fordítás szövegösszehasonlítása, erre azonban most nem volt lehetőség.

⁸⁶ *Uo.*, 525–527.

A Sturm–Tiede–Kármán–kötet egy hosszú, több évtizedes folyamat összegzője. A 18. századi hazai szellemi életben felbukkanó fiziko-teologizmus sokféle alakváltozata jelent meg előttünk, sokszor latinul értelmezve és megfogalmazva a külföldi mintákat, olykor magyarul vállalkoztak hazai közvetítésére. Az 1784-ben magyarul kiadott kötet igen népszerű lehetett saját korában, de még feltétlenül szükséges saját – német és magyar nyelvű – forrásaihoz való viszonyának további vizsgálata.

* * *

Számos esetben csak részben vontuk le azokat a következtetéseket, amelyek a bemutatott forrásanyagból levonhatók, meghagytuk mindennek a kontextualizált értelmezését a későbbi kutatás számára. Annyit mindenesetre ki lehet jelenteni, hogy a fiziko-teologizmus hazai recepciója – a korábbi állásponthez viszonyítva – meglepően gyorsan és sokoldalúan követi a nyugat-európai mintákat, ekkoriban még főleg a latin nyelvű források jelennek meg, már a 18. század második évtizedében, először a teológiai tudományok körében, majd a kegyességi műfajokban. A forrásanyag jelentős része kéziratokban, könyv- és könyvtártörténeti adatokban férhető hozzá, ami még messze nem tekinthető feldolgozottnak, további szellemi központok, esetleg alkotói csoportok – például az erdélyi tudományos gyűjtemények, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, a Bruckenthal Múzeum – várnak kitartó kutatásra: magyar, német, latin nyelvű forrásanyaguk nélkül aligha lehetnek érvényes megállapításaink.

Az isteni kinyilatkoztatás két területének folyamatosan hangoztatott egyensúlya alkotja ennek a szisztémának az alapját: az experimentális tudományokkal rohamosan bővülő theologia naturalis és a theologia revelata. A theologia naturalis kiterjedésének, fogalmi, megismerő rendszereinek erőteljes változását hozza a 18. század, amit még az istenismeret (cognitio Dei) meghatározó eszközeinek tekintenek.⁸⁷ A természetismeret új értelmezői és leírói technikákat képez, majd fokozatosan nyelvet teremt hozzá, illetve alakít át a kegyességi gyakorlatból (például Verestói Györgynél, Szőnyi Benjáminnál, Pálóczi Horváth Györgynél, magyar nyelvű halotti prédikációkban), ami az intellektuális erőfeszítés mellett felszabadítja, bátorítja a mindezek nyomán átélhető, természetire irányuló csodálatot és rajongást, inspirálja a reflektált és személyesen átélhető művészi kifejezés formáinak keresését, újak teremtését. Egyre

⁸⁷ Ezt a fordulatot jól mutatja a Sárospataki Református Kollégiumban a disputációk tematikájának alakulása. Ránk maradt mintegy ötven nyilvános disputációnak a kivonata, az összefoglaló téziskönyv ugyanitt a Nagykönyvtárban: Kt. 1134, *Liber Thesibus ... Professorum pro Examinibus Anniversariis exhibitis in perpetua memoria conservandis comparatus Anno 1781. die 2. Julii*. Az 1780-as, 1790-es évekből származó disputációknak mintegy a fele valamilyen módon érintkezik a fiziko-teologizmussal. Ez a magas szám azt bizonyítja, hogy még mindig kitüntetett figyelem irányult rá. Legtöbben Szentgyörgyi István tanítványai közül választották ezt a témakört az 1780-as években. Korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is: Már olyan nagy a Theologia Naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás, ami annak ellentéte. („Auctoritas Theologiae Naturalis tanta est, ut non possit pro divinitus revelato haberi, quod ei contrarium est.”)

szélesebb vertikumát teremti meg a fiziko-teologizmusból kibomló kifejezésformák és ábrázolások lehetőségének, az értekező, kegyességi szándék a szuverén irodalmi formák irányába alakul költői formákat és szépprózai változatokat – sőt zenei műfajokat! – keresve. (Ebben fontos német és latin nyelvű minták segítették a magyar szerzőket, például Kármán József Sturm, Tiede fordítását.) A theologia naturalis és revelata egyensúlyi helyzete a század harmadik harmadában lényegesen változik, a fiziko-teologizmus az erősödő hitvédelem álláspontja szerint gyakran válik a vallástalanság veszedelmes eszközévé. Ennek ad hangot Szőnyi Benjámín verses ajánlása Segesvári István 1793-as Derham-fordításához, amely már az „atheusok” eszközének is látja az irányzatot, noha korábban maga annak feltétlen hirdetője volt.

IMRE MIHÁLY
 professor emeritus
 Debreceni Egyetem
 imre.mihaly@arts.unideb.hu

Hungarian Sources of the Literature of Physico-theology

Abstract: Our aim is to reimagine the Hungarian reception of physico-theology, demonstrating its significance in terms of the history of science and cultural science, and to present, with attention to other European sources and parallels, the cultural and literary process that leads us to the beginnings of the oeuvre of Mihály Fazekas and to the works of his contemporaries. We seek to obtain a deeper knowledge of the Hungarian and international sources of physico-theology in terms of the science of history in a Protestant environment in the 18th century, as well as of the first appearance of physico-theology in school education, scientific training and schools. In this endeavour, without attempting to be exhaustive, we have extended the sources to works of piety literature and liturgical literature. The scientific collections, manuscripts and printed materials of the Reformed College of Debrecen and the Reformed College of Sárospatak have been the subjects of this research, although western European sources have been used in the research as well. The principles of physico-theology were first widely introduced in Hungarian language in the works of Benjámín Szőnyi, followed by many of his contemporaries later on in the second half of the 18th century.

Keywords: physico-theology, theologia naturalis, theologia revelata

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/227-274.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

